Қазақстан Республикасы
ҰЛТТЫҚ
МУЗЕЙІ

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 3 (114)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ Берік – саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы – алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН Бүркітбай Гелманұлы – ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА Жанат Хамидовна – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен – PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине – PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил – PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан – PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван – PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара – PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ Владимир Николаевич – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ Өткірбай Мылтықбайұлы – PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ Руслан Сабырұлы – PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ Қуаныш Алдабергенұлы – PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ Берік – кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА Акмарал Госмановна – заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожахметович – академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ Зайнолла Самашевич – доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯГАН Буркитбай Гелманулы – Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан – кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич – кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА Жанат Хамидовна – доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен – PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине – PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил – PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан – PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван – PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдуакап – PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ Владимир Николаевич – кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ Уткирбай Мылтыкбайулы – PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ Руслан Сабырулы – PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ Куаныш Алдабергенович – PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Музей ісі / Museology / Музейное дело

Yang Hanlin Familiar difference: object selection, visual display, and aesthetic translation of Splendid Silk in Kazakhstan
Янг Ханлин Өзгедегі таныс бейне: Қазақстандағы «Керемет жібек» көрмесінің нысандарын іріктеу, визуалдық экспозиция және эстетикалық трансляция
Янг Ханлин Знакомое в ином: отбор объектов, визуальная экспозиция и эстетическая трансляция выставки «Великолепный шёлк» в Казахстане..... 8

Абильдаева Л.О. Музейдегі бейнелеу өнері коллекциясындағы қазақтың тұрмысы мен мәдениеті: Әбілхан Қастеевтің туындылары негізінде
Абильдаева Л.О. Быт и культура казахского народа в коллекции изобразительного искусства музея (на основе произведений Абылхана Кастеева)
Abildayeva L.O. Kazakh everyday life and culture in the museum's fine art collection (based on the works of Abilkhan Kasteev)..... 18

Мукашева Г.К. Сундук, связанный с купеческой династией Кубриных: история происхождения и бытования музейного предмета
Мукашева Г.К. Көпес Кубриндер әулетімен байланысты қаңылтырмен қапталған сандық: музейлік заттың шығу тарихы және тұрмыста қолданылуы
Mukasheva G.K. Forged metal chest associated with the Kubrin merchant dynasty: the history of the museum object and its use in everyday life..... 37

Археология / Archaeology / Археология

Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Нускабай А.А. Кельтообразный молоток с поселения Атшубар
Ярыгин С.А., Сакенов С.Қ., Нұсқабай Ә.А. Атшұбар қонысынан табылған кельт тәрізді балға
Yarygin S. A., Sakenov S. K., Nuskabay A.A. A celt-shaped hammer from the Atshubar settlement..... 53

Дүйсенбай Д.Б., Надыров Ж.О., Мұсырманқұл П.Б., Касымханова Т.Б., Қасенәлі А.Е. Жүкей қорымындағы археологиялық зерттеулердің нәтижелері
Дуйсенбай Д.Б., Надыров Ж.О., Мусырманкул П.Б., Касымханова Т.Б., Касенали А.Е. Результаты археологических исследований на могильнике Жукей
Duisenbay D.B., Nadyrov Zh.O., Musyrmankul P.B., Kassymkhanova T.B., Kassenali A.E. Results of archaeological research at the Zhukey burial ground..... 66

Utubayev Zh., Suyundikova M., Shagirbayev M., Akkaliyeva A. Egistik mausoleum: ritual rites and traditions of sacrifice
Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К., Шағырбаев М.С., Аққалиева А.Ш. Егістік кесенесі: ғұрыптық жоралғылар мен құрбандық шалу дәстүрі
Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К., Шагирбаев М.С., Аккалиева А.Ш. Мавзолей Егистик: обрядность и практика жертвоприношения..... 82

Шашенов Д.Т., Есен С.Г. Жанисов А.Т. Жиенбай қыстауында жүргізілген зерттеу нәтижелері
Шашенов Д.Т., Есен С.Г., Жанисов А.Т. Результаты исследования зимовки Жиенбай
Shashenov D.T., Yessen S.G., Zhanisov A.T. The results of a study of the Zhienbai wintering site..... 97

Хасенова Б.М. Архитектура погребальных сооружений населения Кимекского каганата
Хасенова Б.М. Қимақ қағанаты халқының жерлеу ескерткіштерінің сәулеттік ерекшеліктері
Khassenova B.M. Architecture of funerary buildings of the Kimek khaganate people.....110

Билялова Г.Д. Мавзолеи Сарыарки XIII–XV вв.: история изучения и новые археологические данные

Білəлова Г.Д. Сарыарқаның XIII–XV ҒҒ. кесенелері: зерттелу тарихы және жаңа археологиялық деректер
Bilyalova G.D. The mausoleums of Saryarka (13th–15th centuries): history of research and new archaeological evidence..... 122

Молдахмет А.А., Елеуов М., Валиулина С.И., Құрманиязов Ы.С. Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы ортағасырлық шыны бұйымдары: құрамы, технологиясы және археологиялық маңызы
Молдахмет А.А, Елеуов М., Валиулина С.И., Курманиязов Ы.С. Средневековые стеклянные изделия нижнего течения реки Сырдарьи: состав, технология и археологическое значение
Moldakhmet A.A., Eleuov M., Valiulina S.I., Kurmaniyazov Y.S. Medieval glass objects from the lower Syr Darya: composition, technology, and archaeological significance..... 139

Камалдинов И., Буранбаев Р., Нұрғали Н., Арынов Қ. Сүткент қаласын археологиялық зерттеудің жаңа нәтижелері (2025 ж. материалдар бойынша)
Камалдинов И., Буранбаев Р., Нургали Н., Арынов К. Новые результаты археологических исследований на городище Сюткент (по материалам 2025 г.)
Kamaldinov I., Buranbayev R., Nurgali N., Arynov K. New results of archaeological research at the Syutkent settlement (based on 2025 data)..... 160

Сыдығалиев С.М., Кунанбаева Ш.Б. Системы жизнеобеспечения населения поздней бронзы Северного Казахстана: палеоэкологическая реконструкция
Сыдығалиев С.М., Құнанбаева Ш.Б. Солтүстік Қазақстанның кейінгі қола дәуіріндегі халықтың тіршілікті қамтамасыз ету жүйелері: палеоэкологиялық қайта құрылымдау
Sydygaliyev S.M., Kunanbayeva Sh.B. Subsistence systems of the Late Bronze Age population of Northern Kazakhstan: a paleoecological reconstruction..... 176

Этнология / Ethnology / Этнология

Смағұлов Б.Қ., Әшім Б.Ә. Г.Е. Катанаевтың материалдары мен еңбектеріндегі қазақ халқының этнографиясы жөнінде мәліметтер
Смагулов Б.К., Ашим Б.А. Сведения по этнографии казахского народа в материалах и трудах Г.Е. Катанаева
Smagulov B.K., Ashim B.A. Information on the ethnography of the kazakh people in the materials and works of G.E. Katanaev..... 196

Кошман Т.В., Ғайса А.М. Некрополь Ахметаул в Центральном Казахстане: мемориализация потомков Қоңыр-Құлжа төре в XIX–XXI вв.
Кошман Т.В., Ғайса А.М. Орталық Қазақстандағы Ахметаул қорымы: XIX–XXI ғасырлардағы Қоңыр-Құлжа төре ұрпақтарының мемориалдандыру дәстүрі
Koshman T.V., Gaisa A.M. Ahmetaul Necropolis in Central Kazakhstan: the memorialization of the descendants of Konyr-Kulzha tore in the 19th–21st centuries..... 209

Маулет А., Нұрдаулет П., Камунов С. Ақтөбе қазақтарының материалдық емес мәдени мұрасын инвентаризациялау: кейбір ұлттық тағам дәстүрлері
Маулет А., Нурдаулет П., Камунов С. Инвентаризация нематериального культурного наследия казахов Актюбинской области: некоторые традиции национальной кухни
Maulet A., Nurdaulet P., Kamunov S. Inventory of the intangible cultural heritage of the Kazakhs of the Aktobe region: selected traditions of national cuisine..... 220

Жалелов Д.С. Қазақ жыраулық және түрік ашықтық дәстүрі: этномәдени сабақтастықтың этнологиялық қырлары

Жалелов Д.С. Казахская традиция жырау и турецкая традиция ашиков: этнологические аспекты этнокультурной преемственности
Zhalelov D.S. The Kazakh Zhyrau and Turkish Aşik traditions: ethnological dimensions of ethnocultural continuity..... 238

Мейрманова Г.А., Егізбаева М.К., Терекбаева Ж.М. Қазақ балаларының дәстүрлі ойындары мен ойыншықтарының мәдени мұрадағы сабақтастығы
Мейрманова Г.А., Егизбаева М.К., Терекбаева Ж.М. Преемственность традиционных игр и игрушек казахских детей в культурном наследии
Meyrmanova G.A., Yegizbayeva M.K., Terekbayeva Zh.M. Continuity of traditional games and toys of Kazakh children in cultural heritage..... 250

Жуандыкова А.Д., Искаков К.А. Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдері: диаспора жағдайындағы мәдени сабақтастық
Жуандыкова А.Д., Искаков К.А. Предсвадебные обряды казахов в Иране: культурная преемственность в условиях диаспоры
Zhuandykova A.D., Iskakov K.A. Pre-wedding rituals of Kazakhs in Iran: cultural continuity in the context of the diaspora..... 264

Тарих / History / История

Тастанбеков М.М., Сандыбаева А.Д. Ясауи кесенесіне тиесілі болған тарихи-мәдени мұралар
Тастанбеков М.М., Сандыбаева А.Д. Историко-культурные ценности мавзолея Ясави
Tastanbekov M., Sandybayeva A. Historical and cultural heritage of the Yasawi Mausoleum..... 274

Порсин А.А., Ағатай Ө.М. Хан Жәнібек әскерінің 1346 жылы Каффада оба індеті өршіген кездегі іс-әрекеттері
Порсин А.А., Агатай У.М. Действия армии хана Джанибека во время вспышки чумы в Каффе в 1346 г
Porsin A.A., Agatay O.M. The actions of khan Janibeg's army during the plague outbreak in Caffa in 1346..... 295

Музей ісі/ Museology/ Музейное дело

IRSTI 13.51.17 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.01

Hanlin Y.
China National Silk Museum,
Hangzhou, China
e-mail: yanghanlin@cnsilkmuseum.org

FAMILIAR DIFFERENCE: OBJECT SELECTION, VISUAL DISPLAY, AND AESTHETIC TRANSLATION OF SPLENDID SILK IN KAZAKHSTAN

Abstract. Silk Road-themed exhibitions are often interpreted through historical connection and cultural diplomacy. This paper examines how artworks become aesthetically readable within the visual culture of a host country. Taking Splendid Silk: International Touring Exhibition of Contemporary Chinese Silk Art, held at the National Museum of the Republic of Kazakhstan from 2 July to 20 September 2026, as a case study, it considers how 99 exhibits were selected and displayed to connect Chinese silk traditions with Kazakhstan's visual and material culture. The analysis draws on curatorial outlines, visual study of the objects, and comparison with Kazakh costumes, steppe animal imagery, and textile craftsmanship. The exhibition creates a condition of familiar difference. Motifs such as pearl roundels, paired animals, horses, camels, rhythmic symmetry, weaving, and embroidery provide recognizable points of access, while the meanings, techniques, and history of Chinese silk remain culturally unique. Fashion display and digital works present silk through movement, time and technology. The paper suggests that cross-cultural exhibitions should use carefully contextualized comparison, preserve semantic difference, and avoid presuming universal taste or a common origin for distinct traditions.

Keywords: Chinese silk art, Kazakhstan, cross-cultural curating, aesthetic translation, museum display, Silk Roads.

For citation: Hanlin Y. Familiar difference: object selection, visual display, and aesthetic translation of Splendid Silk in Kazakhstan // Madeni Mura. №3 (114). Pp. 8-17 (in Eng.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.01

Introduction

International exhibitions move more than objects across borders. They also move systems of classification, visual conventions, and assumptions about what audiences already know. Museums therefore operate not simply as containers of cultural objects but as "contact zones" in which meanings are negotiated among institutions, curators, objects, and visitors (Abisheva et al, 2021). In such settings, the question is not only what an exhibition says about its culture of origin, but how its artworks become readable within the visual experience of the host society.

This challenge is central to Silk Road-themed exhibitions. While displays often celebrate trade, travel, and friendship, these grand themes can overshadow how visitors actually experience the details of the colours, patterns, textures, sizes, and techniques that make the objects unique.The 2026 exhibition *Splendid Silk: International Touring Exhibition of Contemporary Chinese Silk Art* provides an examined case. Jointly organized by the China National Silk Museum, Huzhou Museum, Turpan Museum, and the National Museum of the Republic of Kazakhstan, it presented 99 exhibits/sets: 7 exhibits related to the Qianshanyang archaeological site, 9 exhibits of historic textiles excavated from the Astana Tombs in Turpan, and 83 works by contemporary craft artists and fashion designers (China National Silk Museum, 2026). The exhibition was organized into three sections: "Splendid Traditions of Silk," "Ancient Elegance and Contemporary Vision," and "The Integration of Technology and Art." It

thus moved from early silk production and trans-Eurasian pattern exchange to living craftsmanship, fashion, digital weaving, and virtual garments.

The paper addresses three key questions: How was the genealogy of Chinese silk art constructed through the selection of the 99 exhibits? How did the display translate silk into visual, bodily, and digital forms of experience? What elements of Kazakh visual culture can provide as good hooks without conflating them with Chinese symbols? The paper is on the basis of *Splendid Silk* that staged a condition of "familiar difference". Readable structures such as symmetry, pearl roundels, paired animals, horses, camels, and textile techniques, offered Kazakh visitors a set of familiar forms when they enter the exhibition. Yet this familiarity was never eliminating difference. The auspicious symbolism, particular embroidery stitches, the historical transformation of Sasanian-derived roundels in Chinese weaving, and the design language of Song-inspired fashion remained distinctive. Therefore, this paper aim to compare the formal resonance which interpretation preserves cultural complexity and situates Chinese meanings in their own historical contexts.

Materials and methods of research

This paper adopts an interpretive case-study approach to examine how *Splendid Silk* was curated for its audience. It combines with close visual and material analysis across representative exhibit groups: Qianshanyang silk; pearl-roundel imagery with animals and hunting textiles associated with Turpan; contemporary embroidery; fashion and digital artworks. The comparative framework draws on scholarship concerning Kazakh ornament, the koshkar muyiz motif, steppe animal imagery, principles of symmetry, and textile-based cultural practices (Clifford, 1997; Kuzembaev et al, 2024; Nakispekova, 2026).

This is not a genealogical inquiry but an interpretive one. Formal resemblance alone does not prove a common origin, direct transmission, or semantic equivalence. Instead, the analysis differentiates three interrelated levels: visual display, material practice, and cultural semantics. This framework locates potential sites of recognition for audiences in Kazakhstan. These arise through shared formal features or textile-based experiences. Crucially, the analysis maintains the distinct historical and symbolic identity of Chinese silk. The paper therefore does not seek to define a homogeneous national aesthetic. Instead, it examines the curatorial thoughts that render "familiar difference" visible, intelligible, and meaningful in the museum.

Analysis

1. Archaeological time and the problem of "origin"

Seven pieces from Qianshanyang set the timeline. Excavated from a late Neolithic site near Huzhou, these silk fragments and threads document the origins of sericulture in the lower Yangtze. By starting here, the exhibition roots contemporary design and digital art in a deep technical sector. As displayed, silk is more than a luxury object. It is a set of knowledge accumulated over millennia: from mulberry cultivation and silk reeling to the intricacies of weaving, dyeing, and patterning.

However, this opening poses a familiar curatorial dilemma. Narratives of origin too easily slide into celebratory claims of priority, especially on an international stage. Here, the curating was put into a more rigorous approach that avoid treating Qianshanyang as a national trophy. It acknowledges the site's remarkable early ingenuity, then immediately places silk within wider circuits of circulation. In short, deep local history serves as the point of departure for movement, not as an argument for centring the story in one place.

2. Turpan textiles and a trans-Eurasian visual archive

Nine historical textile pieces from the Astana Tombs in Turpan provide the exhibition's clearest connection with Central Asia. Exhibits such as *Fragment with Confronted Lions and Hu King Leading a Camel Pattern, Fragment with Floral Trees and Confronted Beasts Pattern, and Fragment with Pearl-roundel Medallion and the Four Heavenly Kings Hunting Scene* (Figure 1) display classic Sasanian pearl roundels containing paired animals, riders, and plants. They demonstrated how Sasanian-derived pearl roundels were absorbed into Chinese visual culture, where they were reconfigured through local motifs and weaving techniques. Such exhibits show that Silk Road is not just as a geographical route, but as a legacy inscribed in pattern and technique.

The camel and mounted hunter are particularly important because they introduce movement into the patterned field. They transform exchange from an abstract idea into bodies, animals, routes, and directional action. Yet the exhibits should not be interpreted as simple illustrations of modern national identities. Their value lies precisely in showing that historical textile design exceeded

Fig. 1. Exhibit of Fragment with Pearl-roundel Medallion and the Four Heavenly Kings Hunting Scene

present-day borders. A roundel may carry traces of Western and Central Asian visual vocabularies while being technically and symbolically remade in China. The exhibition thus offers a model of cultural exchange based on transformation rather than passive borrowing.

3. Contemporary craft, fashion, and digital extension

The 83 contemporary works successfully prevent the historical section from becoming a self-contained prelude. In *Silk Road: Chang'an* and *Silk Road: Juyan* (Figure 2), Hangzhou embroidery reworks architectural views, animals, and pearl-roundel motifs through silk gauze, silk thread, gold thread, organza, and multiple stitches. The works do not reproduce a single ancient textile; They reconstruct the idea of the Silk Roads through layered contemporary techniques. In *Twelve Flower Deities*, for instance, kesi shifts attention from transcontinental iconography to the minute control of colour transitions, surface, and pictorial detail. Embroidery thus appears both as a carrier of inherited motifs and as a method of image-making in its own right.

By engaging the body, fashion provides a tangible way for interpreting silk. *Golden Resonance*

Fig. 2. Exhibit of Silk Road: Juyan

and Jade Hues, draws from a historic roundel-robe in the collection of the China National Silk Museum to recreate its design, keeping the circular motif while using gradient dyeing and a contemporary formal silhouette. Other pieces combine Chinese ritual shapes with Western tailoring, beadwork, gold thread, or simplified modern lines. On mannequins, silk is o longer a flat fragment or framed textile; it activates relationships with posture, movement, ceremony, gendered presentation, and public identity.

The final section brings the genealogy into the digital presentation. *Four Seasons in Harmony* displays five different colors of silk threads, using high-density digital simulation to generate thousands of chromatic permutations. Jinse translates Song-dynasty textile prototypes into virtual costume digital generation. This movement, from artifact analysis to pattern abstraction, algorithmic design, virtual prototyping, and eventual representation, positions technology not as applied accessory but as integral to the interpretive value.

Therefore, the total of 99 objects constructs a curatorial logic across four phases: archaeological evidence, trans-Eurasian transformation, living craft renewal, and digital extension (Figure3). This is more productive than a linear story of progress. Each stage depends on acts of selection, reconstruction, and reinterpretation, reminding viewers that heritage is continuously made present.

Results

1. Making Silk Visible

The exhibition's cross-cultural work occurs not only in its exhibit lists but in how it organizes acts of seeing. Three modes are especially significant: patterned recognition, embodied scale, and digital temporality (Table 1).

First, historic textiles demand slow looking. Repetition, symmetry, borders, and roundels facilitate an immediate, pre-textual grasp of composition before reading every label. Pearl roundels impose a stable rhythm on complex figuration; paired animals make symmetry perceptible; bright colors and high-contrasts pull the eye's movement across the surface. None of this is neutral, but it gives the Kazakh audience a way in even if they don't read the language. The interpretive task is then to translate this formal recognition into historical specificity: Who are these people? How was it woven? And how did a motif travell and change to a new workshop?

Second, the characteristcs of embroidery and kesi make it visible through dense and precise weaving. The audience inevitably drawn away from the subjects of those paired animals or floral roundels towards to the interlaced threads and stitches. However, the final polished artwork often conceals the time and labours behind it, thus the curatorial strategies such as close-up photos, magnifying devices, process displays, or documentary videos could strengthen this aspect. Material interpretation is particularly important in a host context with its own rich textile traditions. In places like Kazakhstan, it allows a comparison grounded in shared making, not through generalized equivalences of symbol or style.

Third, fashion and digital media change the temporal status of silk. Costumes places textile in

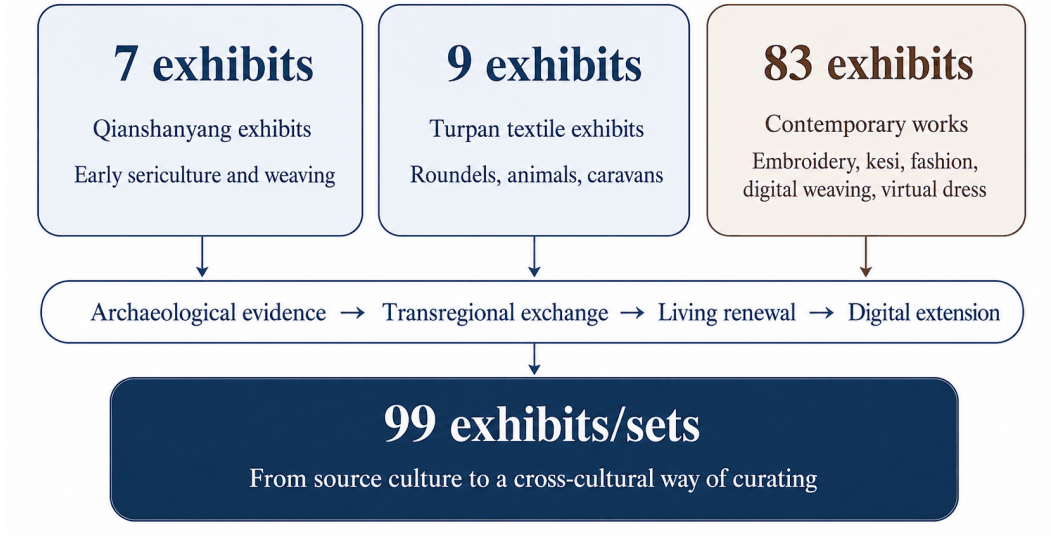

Fig. 3. Curatorial sequence of the 99 exhibits/sets

relation to the absent or imagined body. Virtual garments add movement, changing viewpoints, and simulated drape. Digital making enables colour calculation and image resolution visible as contemporary technical tendency. These media can attract visitors who do not initially approach silk through archaeology or connoisseurship. The strongest digital display is not the brightest screen but that reveals what could not otherwise be seen, for example, structural layers, pattern reconstruction, virtual-to-physical translation, and the difference between hand and machine processes.

2. Kazakhstan as an Interpretive Context

Kazakh visual culture provides multiple interpretive frameworks for engaging with the exhibition and is better understood as historically layered and internally diverse than as reflecting a single national aesthetic. Studies on traditional Kazakh ornament consistently identify the *koshkar muyiz* (ram's-horn) motif as a feature of felt and other forms of applied art. Felt carpets further reveal a visual logic governed by symmetry, borders, rosettes, grids, and specific colour relations. Scholarship on steppe animal style likewise demonstrates the long importance of dynamic animal imagery and trans-Eurasian visual communication (Nakispekova, 2026).

In this context, the pearl roundels, paired lions, birds, floral trees, horses, hunting scenes, and camel caravans displayed in the exhibition are visually approachable (Figure 4 and Figure 5). The point is not that a Chinese roundel "means the same" as a Kazakh ornamental medallion, or that every animal motif has a shared genealogy. Instead, both traditions make sophisticated use of repetition, directional movement, framing, and the conversion of living forms into patterned order. Such formal resonance can shorten the distance between visitors and exhibits: the work appears neither fully familiar nor foreign.

Horse and camel imagery adds another layer. In Kazakhstan, the horse is embedded in histories

Category	Aesthetic mechanism	Kazakhstan interpretive entry	Curatorial strategy
Qianshanyang exhibits	Archaeological time; fibre, weave and technical ancestry	Interest in ancient technologies and museum evidence	Avoid triumphalist "single-origin" claims; mark replicas prominently
Turpan textile exhibits	Pearl roundels, paired animals, camels, riders and hunting	Symmetry, steppe mobility and animal imagery as formal entry points	Formal resonance does not equal identical meaning; provide route and chronology
Embroidery and kesi	Stitch density, pictorial surface, colour transitions and hand labour	Textile craft literacy across silk, embroidery and felt traditions	Credit makers and explain process; do not reduce craft to luxury
Fashion artworks	Silhouette, drape, ceremony and body scale	Contemporary heritage fashion and ceremonial dress	Identify source objects and transformations; avoid generic "Oriental" styling
Digital artworks	Colour simulation, virtual garments and virtual-to-physical rematerialisation	Technology-mediated heritage and younger visitor entry points	Make the technical process visible; prevent screen spectacle from replacing interpretation

Table 1. Summary on the exhibition's objects and aesthetic interpretation for Kazakhstan audiences

Fig. 4, 5. Typical Chinese patterns of paired and symmetrical animals and birds

of mobility, social life, performance, and national representation. In the Turpan-derived textiles, mounted hunters and caravan figures carry different historical and religious meanings, yet their sense of movement resonates with familiar visual traditions in Kazakhstan. A well-designed exhibition could lead visitors think it as an interpretive question: How does movement become ornament? Such an approach encourages comparative analysis while putting space for historical difference.

3. Material resonance across silk and felt

Material culture provides a more productive basis for comparison than ornament alone. UNESCO's documentation of traditional Kazakh yurt-making describes weaving, spinning, braiding, felting, embroidery, and taking as interconnected practices used in architectural coverings and interior decoration (UNESCO, 2025). Although silk and felt differ in fibre, production methods, social function, and sensory quality, both depend on skilled handwork and shared processes of making.

This perspective encourages the exhibition to be approached through what it's called "craft literacy." Visitors who are familiar with felt appliqué, embroidery, braided bands, or the everyday care of household textiles may find similar points of recognition in the control of tension, repeated stitches, edges, and the discipline of handwork, even where the Chinese techniques themselves remain unfamiliar (Figure 6). Crucially, the comparison must remain cross-material. The result is not to promote a shared aesthetic essence, but to show how distinct textile traditions can foster attentive ways of looking across different materials and cultural contexts.

The emphasis on material resonance also embodies the exhibition's educational programme. Activities such as handloom weaving, pattern colouring, winged-horse paper cutting, and Kazakh felt workshop invite visitors to explore textiles through making as well as observation. Such activities are most valuable when they explain difference: how silk and wool respond to different techniques, how woven structures differ from embroidered decoration, and how the transfer of a motif from one material to another reshapes both its appearance and character.

4. Heritage as a design resource

The exhibition is presented within a cultural context where traditional Kazakh motifs continue to circulate across graphic design, jewellery, fashion,

Fig. 6. Comparison of different stitch techniques in Chinese classical embroidery

public interiors, and contemporary artistic practice. Research on modern Kazakhstani art indicates that steppe animal style is not confined to archaeological inheritance, but explores to be reinterpreted as a language for movement, identity, and renewal ((Novozhenov, 2024; Suraganov, 2021). Local reporting likewise presented the exhibition as a meeting point between archaeological knowledge, contemporary design, and digital innovation, not a one concerned only with the past.

Meanwhile, Kazakhstan's audiences are shaped by a wide range of social, cultural, and experiential factors. The country's multilingual and multiethnic composition, together with differences in age, place of residence, education, and background, all mean that no single tradition can account for the diversity of interpretive experiences. A fashion student may draw on silhouette, an artisan to discipline of making, a historian to provenance, and a child to animal imagery or interactive video. For this reason, the notion of an "aesthetic context' could be understood as internally differentiated within Kazakhstan (Figure 7 and Figure 8). This is why audience survey is essential and interpretations from a single set of aesthetic preferences shared by all audiences in Kazakhstan need to be avoided.

5. Curating familiar difference

The case suggests that aesthetic interpretation in international exhibition involves three dimensions. First is the establishment of recognition, where symmetry, animal imagery, textile practices, bodily scale, and digital forms of movement offer audiences accessible ways of engaging with the exhibition. Second is to remain the cultural specificity. Exhibition labels and educational programmes are well explained the historical contexts of Chinese techniques, symbols, chronology, and processes of transformation, so that resemblance is understood for interpretation. Third is the interpretive role of the host context. Kazakhstan is not simply the destination of a completed Chinese narrative; museum professionals, artists, educators, and visitors all contribute to shaping which comparisons become meaningful and how those differences are ultimately understood.

These observations also help to refine the directions of Silk Road-themed exhibition in the future. One possibility would be to introduce a comparative panel that places a Chinese pearl-roundel composition alongside a Kazakh ornamental structure. Its purpose is not to imply cultural equivalence, but to encourage attention to common formal concerns, including the relationship between centre and border, repetition and variation, and the shifting balance between animal imagery and abstraction. In addition, a route map linking Huzhou, Turpan, and Astana, while clearly distinguishing archaeological locations from present-day national geography. Multilingual labels in Kazakh, Russian, and English could be organized in concise interpretive layers, with QR codes providing access to more detailed information for those hoping to explore further. Last but not least, tactile samples of silk weaves, embroidery at different stages, and felt can be displayed separately from the exhibited objects if there are more spaces, thereby supporting both accessibility and close observation of technique.

In all, the significance of the exhibition *Splendid Silk* lies in creating relationships through interpretation between China and Kazakhstan. Its value does not depend on demonstrating cultural equivalence, but on tracing the movement of objects, the transformation of visual forms, and the different ways in which audiences make comparison while preserving historical and cultural distinction.

Fig. 7, 8. Different audiences viewing exhibition through local craft literacy

Aesthetic interpretation then, is not a matter of equivalence. It is the curatorial construction of a disciplined space between recognition and unfamiliarity.

Conclusion

The *Splendid Silk* exhibition organized 99 exhibits into a persuasive movement from early silk technologies to trans-Eurasian textile exchange, living craftsmanship, fashion, and digital experimentation. Among this narrative, the Turpan-derived pearl roundel, animal-patterned textiles, contemporary embroidery, fashion and digital innovations most clearly demonstrate silk's multiple identities, those are as material, visual language, technical practice, and a medium through which mobility and cultural exchange have long been carried.

Within the Kazakh context, audiences are likely to encounter the exhibition through shared material practices, including symmetry, border composition, animal and equestrian imagery, and the expertise in textile production. They establish what can be described as "familiar difference", a mode of engagement in which visual recognition requires closer attention, while contextual interpretation preserves historical complexity and semantic distinction.

For international museum practice, the case brings to a broader consideration. Cultural exchange extends beyond the dissemination of aesthetics, especially when exhibitions encourage comparison without reducing cultural difference and draw on the curatorial interpretation of host-country partner research. Under these conditions, silk is not simply transported to Kazakhstan as an exhibition object itself. Most importantly, it provides a material and interpretive medium through different visual traditions that can enter into multicultural dialogues.

References

1. Abisheva O.T., Begimbay K.M., Zhumasheva ZH.B., 2021. Artistic interpretations of the animal style and its role in the genesis of modern Kazakhstani art // Problems of Engineering and Professional Education. 1 (Vol. 60). P. 39-50.

2. China National Silk Museum, 2026. Overseas Gallery of China National Silk Museum—Splendid Silk exhibition opens in Kazakhstan, weaving a tapestry of cultural exchange // PR Newswire, 09 July 2026 [E-source]. URL: https://www.prnewswire.com/news-releases/overseas-gallery-of-china-national-silk-museum--splendid-silk-exhibition-opens-in-kazakhstan-weaving-a-tapestry-of-cultural-exchange-302821738.html. (Accessed: 06.08.2026)

3. Clifford J., 1997. Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, USA. 408 p.

4. Kuzembaev S.B., Kaposhko I.A., Berezyuk V.G., Lytkina S.I., Mishnev S.V., 2024. Tradicionnyj kazahskij ornament v svete zakonov simmetrii (k postanovke voprosa modelirovaniya vizual'nyh obrazov) [Traditional Kazakh ornament in the light of the laws of symmetry (on modeling visual images)]. In: ΠΡΑΞΗΜΑ. Journal of Visual Semiotics. 1 (39). P. 44–61. DOI: 10.23951/2312-7899-2024-1-44-61. [in Russian].

5. Nakispekova A., 2026. Chinese silk exhibition in Kazakh capital weaves together history and modern design // The Astana Times, 18 July 2026 [E-source]. URL: https://astanatimes.com/2026/07/chinese-silk-exhibition-in-kazakh-capital-weaves-together-history-and-modern-design/ (Accessed: 06.08.2026)

6. UNESCO, 2025. Traditional knowledge and skills in making Kyrgyz, Kazakh and Karakalpak yurts (Turkic nomadic dwellings) // Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Nomination file No. 02284 [E-source]. URL: https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-knowledge-and-skills-in-making-kyrgyz-kazakh-and-karakalpak-yurts-turkic-nomadic-dwellings-02284 (Accessed: 06.08.2026).

7. Novozhenov V.A., 2024. On the origin of the animal style in the Kazakh steppe // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. 4 (Vol. 29, No. 116). P. 132-148. DOI: 10.31489/2024HPh4/132-148.

8. Suraganov S.K., 2021. The leading ornamental motif koshkar muyiz in Kazakh ornamentation: in search of the primordial // Turkic Studies Journal. 2 (Vol. 3). P. 99–110. DOI: 10.32523/2664-5157-2021-2-99-110.

Ханлин Я.
Қытай Ұлттық Жібек музейі
Ханчжоу, Қытай
e-mail: yanghanlin@cnsilkmuseum.org

ӨЗГЕДЕГІ ТАНЫС БЕЙНЕ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «КЕРЕМЕТ ЖІБЕК» КӨРМЕСІНІҢ НЫСАНДАРЫН ІРІКТЕУ, ВИЗУАЛДЫҚ ЭКСПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТРАНСЛЯЦИЯ

Аңдатпа. Ұлы Жібек жолына арналған көрмелер, әдетте, тарихи байланыстар мен мәдени дипломатия тұрғысынан пайымдалады. Мақалада өнер туындыларының көрмені ұйымдастырушы елдің визуалды мәдениеті арқылы ұсынылып, эстетикалық қабылдау нысаны ретінде қалыптасуы зерттеледі. Мысал ретінде 2026 жылғы 2 шілдеден 20 қыркүйекке дейін Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде өткен *Splendid Silk: International Touring Exhibition of Contemporary Chinese Silk Art* («Керемет жібек: қазіргі қытай жібек өнері») көрмесі қарастырылады. Мақалада қытайдың жібек өнері дәстүрлерін Қазақстанның визуалды және материалдық мәдениетімен байланыстыру мақсатында 99 экспонатты іріктеу және таныстыру әдістері талданады. Зерттеу кураторлық материалдарды талдауға, экспонаттарды визуалды тұрғыдан пайымдауға және оларды қазақтың ұлттық киімдерімен, дала жануарларының бейнелерімен және тоқыма шеберлігімен салыстыруға негізделеді. Осы тұрғыдан алғанда, көрме «өзгедегі таныс бейне» әсерін қалыптастырады. Інжу медальондар, жануарлардың жұптасқан бейнелері, жылқы мен түйе образдары, ырғақты симметрия, тоқу және кестелеу тәсілдері көрермен үшін таныс қабылдау бағдарларын қалыптастырады. Ал қытай жібегінің мағыналық мазмұны, көркемдік техникасы мен тарихи сипаты өзінің мәдени даралығын сақтайды. Сән өнері туындылары мен цифрлық жұмыстарды көрсету арқылы жібек қозғалыс, уақыт және технология ұғымдарымен сабақтастырыла ұсынылады. Мақалада мәдениетаралық көрмелер мәдени ерекшеліктерді ескеретін жан-жақты салыстыруға негізделуі, мағыналық айырмашылықтарды сақтауы және эстетикалық талғамның әмбебап сипаты немесе әртүрлі мәдени дәстүрлердің ортақ шығу тегі туралы болжамдарға жол бермеуі керектігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: Қытай жібек өнері, Қазақстан, мәдениетаралық кураторлық, эстетикалық трансляция, музейлік көрсетілім, Жібек жолы.

Дәйексөз үшін: Ханлин Я. Өзгедегі таныс бейне: Қазақстандағы «Керемет жібек» көрмесінің нысандарын іріктеу, визуалдық экспозиция және эстетикалық трансляция // Мәдени мұра. № 3 (114). бб. 8-17 (қаз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.01

Ханлин Я.
Китайский Национальный музей шелка
Ханчжоу, Китай
e-mail: yanghanlin@cnsilkmuseum.org

ЗНАКОМОЕ В ИНОМ: ОТБОР ОБЪЕКТОВ, ВИЗУАЛЬНАЯ ЭКСПОЗИЦИЯ И ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ТРАНСЛЯЦИЯ ВЫСТАВКИ «ВЕЛИКОЛЕПНЫЙ ШЁЛК» В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Выставки, посвящённые Шёлковому пути, часто рассматриваются через призму исторических связей и культурной дипломатии. В данной статье исследуется, каким образом произведения искусства становятся эстетически воспринимаемыми в визуальной культуре страны-организатора. В качестве примера рассматривается выставка

Splendid Silk: International Touring Exhibition of Contemporary Chinese Silk Art («Великолепный шёлк: современное китайское шелковое искусство»), проходившая в Национальном музее Республики Казахстан с 2 июля по 20 сентября 2026 года. В статье анализируется методы отборы и представления 99 экспонатов с целью связать китайские традиции шёлкового искусства с визуальной и материальной культурой Казахстана. Исследование основано на анализе кураторских материалов, визуальном изучении экспонатов и их сопоставлении с казахскими костюмами, образами степных животных и текстильным мастерством. Выставка формирует ситуацию «знакомого в ином». Такие мотивы, как жемчужные медальоны, парные изображения животных, лошади, верблюды, ритмическая симметрия, ткачество и вышивка, создают узнаваемые точки восприятия, тогда как значения, техники и история китайского шёлка сохраняют свою культурную специфику. Экспонирование произведений моды и цифровых работ представляет шёлк через движение, время и технологии. В статье подчёркивается, что межкультурные выставки должны основываться на тщательно контекстуализированном сравнении, сохранять смысловые различия и избегать предположений об универсальности эстетического вкуса или общем происхождении различных культурных традиций.

Ключевые слова: искусство шелка Китая, Казахстан, кросс-культурное кураторство, эстетическая трансляция, музейный показ, Шелковый путь.

Для цитирования: Ханлин Я. Знакомое в ином: отбор объектов, визуальная экспозиция и эстетическая трансляция выставки «Великолепный шёлк» в Казахстане // Мәдени мұра. № 3 (114). С. 8-17 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.01

Information about the author:
YANG Hanlin, Museum Specialist for International Collaboration; Curator & Coordinator of China National Silk Museum; Deputy Chair of Zhejiang Provincial Committee on Accessibility; Member of International Council of Museums (ICOM) and Chinese Museum Association (CMA), Hangzhou, China.
ORCID: 0009-0008-9896-0582

Автор туралы мәлімет:
Янг Ханлин, Халықаралық ынтымақтастық жөніндегі музей маманы; Қытай Ұлттық Жібек музейінің кураторы және үйлестірушісі; Чжэцзян провинциясының Қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі комитеті төрағасының орынбасары; Халықаралық музейлер кеңесінің (ICOM) және Қытай музей қауымдастығының (CMA) мүшесі, Ханчжоу, Қытай.
ORCİD: 0009-0008-9896-0582

Информация об авторе:
Янг Ханлин, музейный специалист по международному сотрудничеству; куратор и координатор Китайского национального музея шелка; Заместитель председателя Комитета провинции Чжэцзян по обеспечению доступности; член Международного совета музеев (ICOM) и Китайской музейной ассоциации(CMA), Ханчжоу, Китай.
ORCİD: 0009-0008-9896-0582

ҒТАМР 13.51.01 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.02

Абильдаева Л.О.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: lauraartkz@gmail.com

МУЗЕЙДІҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ КОЛЛЕКЦИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ТҰРМЫСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІ (ӘБІЛХАН ҚАСТЕЕВТІҢ ТУЫНДЫЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның халық суретшісі Әбілхан Қастеевтің 1927–1941 жылдары жазылған, қазақтың тұрмысы мен мәдениеті бейнеленген жұмыстары этнографиялық тұрғыдан қарастырылады.

Қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын зерттеуде музей коллекцияларындағы бейнелеу өнері туындыларының маңызы ерекше. Олар белгілі бір тарихи кезеңнің әдет-ғұрпын, тұрмыста қолданатын бұйымдарын, киім үлгілерін, дүниетанымдық ерекшеліктерін көркем бейнелер арқылы жеткізеді. Осы тұрғыдан алғанда кескіндеме және графика туындыларын эстетикалық құндылықтың жарқын көрінісі ғана емес, маңызды визуалды тарихи-этнографиялық дереккөз ретінде де қарастыруға болады.

Көркемөнер шығармаларын визуалды материал ретінде ғылыми айналымға енгізу зерттеу тақырыбының өзектілігі болып табылады. Бұл материалдар қазақ этнографиясын зерттеу аясын кеңейтіп, тереңдетуге және құнды мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Бейнелеу өнері туындылары көбіне көркем шығарма ретінде өнертану, мәдениеттану, философия және т.б. ғылым салаларында қарастырылып келгенімен, олардың этнографиялық дерек ретіндегі зерттелу мүмкіндіктері толық ашылмады. Осы орайда мақалада қазақтың тұрмыс-тіршілігіндегі этнографиялық ұғымдарды ашу мақсатында Әбілхан Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінің қорындағы суретшінің туындылары негізге алынып, олар музейлік этнографиялық дерек ретінде қарастырылады. Мақалада зерттеу нысанына алынып отырған Әбілхан Қастеевтің шығармашылығындағы қазақ тұрмысындағы ерекшеліктер мен өзгерістер музей ісі, тарих және этнография ғылымдары үшін маңызды деректер болып табылады. Мақаланың мақсаты – қазақ ұлттық бейнелеу өнерінің негізін қалаушылардың бірі Әбілхан Қастеевтің шығармашылығын жан-жақты талдау негізінде оның туындыларын қазақ мәдениетін зерттеудегі этнографиялық дереккөз ретінде қарастыру.

Кілт сөздер: музей, этномузеология, музей коллекциясы, тарих, этнография, суретші, қазақтың тұрмысы, мәдениет.

Дәйексөз үшін: Абильдаева Л.О. Музейдің бейнелеу өнері коллекциясындағы қазақтың тұрмысы мен мәдениеті (Әбілхан Қастеевтің туындылары негізінде) // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 18-36 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.02

Кіріспе

Қазақстанның бейнелеу өнері тарихында қазақтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті тақырыбында көркем туындылар жазған алғашқылардың бірі ұлттық суретші Әбілхан Қастеев (1904–1973) болды. Суретшінің алғашқы шығармаларынан-ақ оның өнеріне тән ерекшеліктер айқын көрінді. Оның өнер жолының басталуы кеңестік дәуірдің орнауымен қатар жүрді. 1920–1930 жылдардағы кеңестік дәуірдің мәдени саясаты, көшпелі мал шаруашылығынан отырықшы мәдениетке өту үдерісінің қарқынды дамуы қазақтың дәстүрлі шаруашылығына әсер етті және бұл кезең Әбілхан Қастеевтің көркемсурет өнерінде

де көрініс тапты. Әбілхан Қастеев шығармашылығының күрделілігі қазақ халқының дәстүрлі өміріндегі кеңестік дәуірдің ықпалынан туындаған өзгерістерді қоса бейнелеуінде (Кобжанова, 2012: 50–52). Зерттеушілер Әбілхан Қастеевтің халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелеуде халық ауыз әдебиетіне жиі назар аударып, рухани ізденіске ден қойғанын атап өтеді. Суретшінің көркем туындыларын этнографиялық дерек ретінде жүйелі талдаудың жеткіліксіздігі зерттеудің өзектілігін айқындайды. Әбілхан Қастеевтің шығармашылығы сапасымен, көркем құндылығымен, ұлттық мазмұнымен бағалануда (Джадайбаев, 2024: 10). XX ғасырдың көрнекті қазақ суретшісі Әбілхан Қастеевтің мұрасы ұлттық деңгейде ғана емес, бүгінгі таңда әлемдік мәдениеттегі қазақтың құнды рухани қазынасы ретінде бағаланады. Суретшінің еңбектерінде дәуірдің әлеуметтік және тұрмыстық өзгерістері көрініс тапқан. Оның шығармашылығы біздің ата-бабаларымыз жасаған және замандастарымыздың өнерінде дамып келе жатқан ұлттық мәдениеттің бір бөлігі болып саналады.

Ресейлік тарихшы Шмидт өзінің еңбегінде тарихи материалдарды іріктеу барысында бейнелеу өнеріне тоқталып өткен. Оның пікірінше, бейнелеу дереккөздерін жеке түр ретінде бөліп көрсету музейлік заттарды топтастыру тәжірибесімен ғана шектелмейді; мұндай дереккөздер оқиғаны бейнелеумен қатар, қосымша мәдени-тарихи ақпарат береді (Шмидт, 1997: 89).

Музей коллекцияларын ғылыми тұрғыдан зерттеу бейнелеу өнері туындыларын тарихи-этнографиялық дерек ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, музей қорындағы туындыларды тарих, этнография және өнертану тоғысында қарастыру зерттеудің деректік базасын кеңейтеді (Юренева, 2003: 352).

Әбілхан Қастеевтің бейнелеу өнеріндегі алғашқы тәжірибелері XX ғасырдың 1920–1930 жылдарына жатады. Ұлттық көзқарас пен рухтың қазақтар үшін жаңа өнер түріне үйлесімді көрінуі Әбілхан Қастеевтің шығармашылығына тән. Қазақтар үшін көркемдік көріністің жаңа тәсілі аясында ол ұлттық дүниетанымның іргелі тұжырымдамаларын іске асыра алды. Оның шығармаларындағы адамдар дәстүрлі қоғамға тән әлеуметтік байланыстар аясында бейнеленеді. Шығармаларда қарттар мен балалардың, әйелдер мен ерлердің, колхозшылар мен еңбек адамдарының әлеуметтік рөлдері мен өзара байланыстары көрініс табады. Этномәдени дәстүрдің жеткізушісі ретінде Әбілхан Қастеев күнделікті өмірді оның сакралды мәнінен бөліп қарастырған жоқ. Суретшінің қоршаған шындықты қабылдаудағы табиғилығымен ерекшеленетін кескіндемелік, акварельдік туындылары этнографиялық әрі деректік дәлдікпен орындалған (Ергалиева, 2002: 17–18). Оның шығармаларының барлық тақырыптары мен сюжеттері ұлттық өмірмен байланыста болды. Ол дәстүрлі мәдениет келбетімен қатар, жаңа әлеуметтік жүйе әкелген өзгерістерді де бейнеледі. Адам мен табиғаттың өзара сабақтастығы оның өнерінің негізгі желілерінің біріне айналды. Әбілхан Қастеевтің көркемдік талғамының қалыптасуына оның өскен ортасы әсер еткені сөзсіз. Суретшінің жұмыстары бүгінгі күнге дейін қазақ өмірін бейнелеудің алғашқы шежіресі болып қала береді.

Мақаланың өзектілігі қазақтың мәдениеті мен тұрмысын бейнелеу өнері туындылары арқылы зерделеп, олардың тарихи-этнографиялық маңызын айқындау қажеттілігімен байланысты. Әбілхан Қастеевтің шығармашылығы өнертану, мәдениеттану, философия тұрғысынан зерттелгенімен, музей қорындағы оның қазақтың тұрмысы мен мәдениетін бейнелеген туындыларының визуалды этнографиялық дерек ретіндегі мүмкіндіктері арнайы жүйеленбеген. Осы мәселе зерттеудің негізгі ғылыми бағытын құрайды. Қазақстанның ұлттық көркемсурет мектебінің негізін қалаушылардың бірі Әбілхан Қастеевтің шығармаларын этнографиялық тұрғыдан интерпретациялау музейлік этнография мен визуалды антропология үшін маңызды. Көркемсуреттегі музейлік этнография – өнер музейлері үшін жаңашыл бағыт.

Мақаланың мақсаты – музейлік коллекциядағы Әбілхан Қастеевтің еңбектерін қазақтың тұрмыс-тіршілігін зерттеудегі музейлік этнографиялық дереккөз ретінде қарастыру. Осы мақсаттың негізінде суретшінің өнер туындыларының деректік маңызын айқындау қажет. Мақалада ұсынылған туындылар Ә. Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінің қорынан алынған.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Музей ісіндегі негізгі бағыттардың бірі –

этномузеология. Осы орайда мақалада Әбілхан Қастеевтің шығармалары негізінде қазақтың мәдениеті мен тұрмысындағы этнографиялық ерекшеліктерді анықтау мақсат етілді. Музейлік коллекциядағы суретші туындыларының ауқымды бөлігі Әбілхан Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінде сақталған. Музей қорында 27 мыңнан астам экспонат бар, оның ішінде 15 мыңға жуығы «Қазақстан бейнелеу өнері» қорына тиесілі (Музей туралы, URL: https://nmirk.kz/about). Осы қор бөлімінде Әбілхан Қастеевтің 400-ден астам кескіндемелік және акварельдік туындылары сақталған. Коллекция автордың өзінен және отбасынан алынған туындылар, әртүрлі көркемсурет мекемелерінен түскен материалдар мен Қазақстан суретшілерінің сыйға тартқан еңбектері негізінде қалыптасты. Суретшінің коллекциясының жиналуы 1930 жылдардан бастау алады. Осы туындылардың басым бөлігі қазақтың тұрмысы мен мәдениетіне арналған. Әбілхан Қастеевтің шығармашылығы ауқымды болғандықтан, зерттеу материалы ретінде музей жинағынан суретшінің 1927–1941 жылдары жазған кескіндемелік және акварельдік туындылар іріктеліп алынды.

Зерттеу барысында визуалды-аналитикалық, деректанулық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Визуалды-аналитикалық әдіс Әбілхан Қастеев туындыларындағы кейіпкерлердің киім үлгілерін, тұрмыстық ортаны, үй жиһаздары мен шаруашылық бұйымдарын талдауға мүмкіндік берді. Деректанулық талдау көркемөнер туындыларының қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті жөніндегі тарихи-этнографиялық мәліметтерді жеткізу мүмкіндігін айқындау мақсатында қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісі туындыларда бейнеленген тұрмыстық элементтерді этнографиялық ғылыми еңбектердегі мәліметтермен салыстыруға негіз болды. Музейлік этнография белгілі бір халықтың дәстүрлі мәдениетін бейнелеу өнерінде қамтуды музейлік ғылыми зерттеу көзіне айналдыру бағытын да қамтиды.

Мақалада музейдің қор материалдары, ғылыми каталогтар, монографиялар, этнографиялық ғылыми еңбектер және Ұлттық кітапханадағы мәліметтер негізге алынды. Жалпы, Әбілхан Қастеевтің шығармашылық мұрасы жарты ғасырдан астам уақыт бойы мұқият зерттеу нысаны болып табылады. Көркемөнер туындысы болғандықтан, суретші жайлы негізгі ғылыми еңбектер өнертанушылардың назарында болды. Солардың ішінде алғашқылары Әбілхан Қастеев шығармашылығына XX ғасырдың 1950 жылдарынан бастап ізденіс жүргізген Е. Микульская, Е. Вандровская, Л. Плахотная, Г. Сарықұлова, И. Рыбакова еңбектерін ерте буынға жатқызуға болады. Кейінгі буын зерттеушілері ретінде Р. Ерғалиева, Б. Барманкулова, Д. Шарипова, С. Кобжанова, А. Джадайбаев, Е. Резникова сынды авторлардың зерттеулерін атауға болады. Қазіргі кезде де Әбілхан Қастеев шығармашылығына өнертану, мәдениеттану, философия тұрғысынан теориялық зерттеулер мен жүйелі шолулар жалғасып жатыр (Резникова, 2024: 8). Кейінгі жылдары визуалды антропология ғылымының зерттеу нысанына айналды (Ruby, 1996). Х. Арғынбаев, Н. Әлімбай, А. Тоқтабай және Р. Мұстафинаның этнографиялық жазбалары Әбілхан Қастеев туындыларына этнографиялық интерпретация жасауға негіз болды.

Әбілхан Қастеевтің еңбектерін маңызды этнографиялық дереккөз ретінде қарастырудың мәні зор. Суретші дәстүрлі қазақ ауылында дүниеге келіп, дәстүрлі тұрмысты көріп өсті, одан кейін кеңестік дәуірдің куәсі болды, кеңестік саясат қарқынды ден алып тұрған тұста қазақтың дәстүрлі тұрмысын жазу арқылы «көшпелілер өркениетін» көркемсуретте қалдырды. Қазақстан тарихындағы ұжымдастыру саясаты, 1930 жылдардағы ашаршылық, 1937 жылғы саяси репрессия, 1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру кезеңдерінің куәсі болуы оның шығармашылығы тарихтың күрделі кезеңдерінде қалыптасқанын айғақтайды.

Саяси қайшылықты кезеңде өмір сүрген Әбілхан Қастеев қазақ ауылының тұрмысын бейнелеу арқылы өзіндік шығармашылық келбетін қалыптастырды. Әбілхан Қастеевтің өз шығармаларында қазақтың тұрмысын дәлдікпен жеткізуі, оның әрбір туындыны жазар алдында, сол туындыға арқау болар тақырыпты зерттеу нысанына айналдырғаны көрінеді. Сондықтан суретшінің шығармалары халық этнографиясы туралы баяндайтын визуалды материал деуге болады (Какабаев және т.б., 2017: 288).

Зерттеушілердің еңбектерінде Әбілхан Қастеев шығармашылығының этномәдени, халықтық, ұлттық сипаттағы ерекшелігі айқындалып, құнды деректер ұсынылған. Жоғарыда айтылған зерттеушілердің

тұжырымдамаларын негізге ала отырып, суретшінің еңбектерін этнографиялық жағынан зерделеудің қажеттілігі туындап отыр. Зерттеу аясында суретшінің өнер туындыларын музейлік этнографиялық дерек ретінде қарастыру күрделі және ауқымды тақырып болып саналады. Сол себепті мақалада суретшінің 1927–1941 жылдар аралығындағы он бес туындысы талданады. Зерттеу барысында музейлік коллекциядағы материалдарды саралау және олардың этнографиялық мазмұнын ашып талдау міндеттері қойылды.

Талдау

Суретші туындыларын талдауда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне қатысты бейнелерді зерделеуге баса назар аударылды. Дәстүрлі тұрмыстағы төрт түлік мал, күнделікті қолданылған бұйымдар, сондай-ақ олармен байланысты наным-сенімдер мен ырым-тыйымдар маңызды этнографиялық дерек көзі болып табылады. Суретші еңбектеріндегі қазақ тұрмысын бейнелеудің ерекшелігі де осында. Төменде Әбілхан Қастеевтің іріктеліп алынған туындыларын қарастырамыз.

«Тігу кезінде» (1934. Қағаз, акварель) атты туындысында Әбілхан Қастеев қазақ қыздарын жастайынан үй шаруасына және ісмерлікке баулу дәстүрін бейнелейді. Дәл осы туындының қарындашпен салынған үлгісі 1927 жылы жазылып, музей қорында ол бөлек туынды ретінде құжатталған. Ерте кезден бастап қазақта қыз тәрбиесіне ерекше назар аударған. Бұрынғы қазақ қоғамында қыз бала бір шаңырақтың ғана қызы емес, туыстағы өте жақын бірнеше әулеттің, ауылдың қызы болып өседі. Осыған байланысты қыз бір әулеттің, ауылдың тәрбиесін көріп бойжетеді. Туынды қазақтың тігіншілік және ісмерлік өнерінде қыз баланың, әйелдің рөлі ерекше екенін көрсетеді. Бұл көркемсуреттің дереккөз ретіндегі маңыздылығының бірі – қыз баланың шаш үлгісінен ақпарат беруі. Туындыда шашының алдыңғы бір шоқтығын қайыра өріп, тұлым ретінде самайына түсіріп қойғаны суреттелген (Сур. 1).

Қыз бала үй шаруасына араласып, шөпшек жинап, бесік тербетіп, жасынан кесте тігіп, кілем тоқыған. Ұзатыларда өзіне берілетін жасауын дайындауға көмектескен. Үй жиһаздарын безендіруде анасына көмектесіп, қоржын жасап, бау тоқыған, үй жабдықтарын өрнектеген. Қыз баланың ұзатыларға дейінгі орны оң жақ болған.

Сур. 1. Тігу кезінде. 1934. Қағаз, акварель. Инв. № 611-гр
Fig. 1. Busy with sewing. 1934. Watercolor on paper.

Байырғы қазақтар қыз бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлумен қатар, қыздарды оқытуға, түрлі қолөнерді үйретуге, ас даярлауға, ою-өрнек салуға, шілтер тоқуға жастайынан бейімдеген (Әлімбай, 2017b: 131).

«Жіп иіруші әйел» (1934. Қағаз, акварель) туындысында әйелдің ұршық иіріп отырғаны бейнеленген. Туынды қазақ киіз үйінің ішкі жасау-жабдығын дайындауда әйел еңбегінің маңызды рөл атқарғанын көрсетеді (Сур. 2). Қазақтың дәстүрлі қоғамында малдың терісін, жүнін өңдеу, одан әртүрлі тұрмыстық бұйымдар, киімдер жасау күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі іспетті болды. Мал жүнінен тұрмыстық және шаруашылық бұйымдар, киім-кешек жасалған. Төрт түлік малдың жүні құрамына, сипатына қарай бірнеше түрге бөлінген. Көшпелі тұрмыста малдың жүні белгілі бір уақытта қырқу, жүндеу, қылшықтау әдістері арқылы алынған. Жуылып, сабалып, түтіліп дайын болған жүнді ұршықтың көмегімен жіп етіп иіреді. Жіп иіру үрдісі қазақ қоғамында кеңінен қолданылған. Түтілген жүнді иіру үшін созбалап, шиыршықтап дайындауды жүнді шүйкелеу деп атаған. Жүннен жіп алу

Сур. 2. Жіп иіруші әйел. 1934. Қағаз, акварель. Инв. № 560-гр
Fig. 2. Spinning woman. 1934. Watercolor on paper.

үшін ұршықпен иіреді. Ұршық – жүн мен түбіттен, мақтадан қолмен жіп иіретін құрал. Ұршықтың негізгі бөлігі ұршықсап деп аталады. Ұршықсапты ырғай, тал тәрізді ағаштардың түзу шыбықтарынан жасаған. Оның ұзындығы шамамен 30–40 см болады. Шыбықтың қабығын аршып, бір ұшын сүйірлеп жонады. Ұршықсапқа ағаштан шеңберлеп жасаған қалпақша кигізіп, шыбықтың үш жағын тесіп, оған көлденең жіңішке ағаш өткізеді. Қазақ қоғамында ұршық малдан алынған шикізатты арнайы бұйымдар жасауда қолданылатын еңбек құралдарының бірі болды (Әлімбай, 2017е: 551–552). «Жіп иіруші әйел» туындысындағы кейіпкердің жаулығының бір жақтық өрнегі, қазақ әйелдерінің бас киім үлгісіндегі жаулық тарту мәдениетінің ерекше үлгісін көрсетеді. Суретшінің туындыларындағы іс тігу, жіп иіру және үй жабдықтарын дайындау тұрмыстық қажеттілікпен қатар, қыз баланы болашақ отбасылық өмірге бейімдеу, қолөнер тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңызды тетігі болғанын көрсетеді. Әбілхан Қастеев бұл шығармаларында тұрмыстық бұйымдарды жеке зат ретінде қарастырмай, олардың жасалу және қолданылу жолдарын өзара байланыстыра бейнелеген.

Әбілхан Қастеев өзінің бүкіл шығармашылық өмірінде қазақ әдебиетінің классигі, ақын Абай Құнанбайұлына арнап отызға жуық жұмыс жазды. Солардың бірі – 1934 жылы жазылған *«Абай киіз үй жанында» (1934. Қағаз, акварель)* атты шығарма. Туындыда Абайдың табиғат аясында, ақ киіз үйдің жанындағы оюлы сырмақ үстінде малдас құрып, поэтикалық ойын қағазға түсіріп отырған сәтін бейнелеген. Киіз үй жанындағы тасқа қонған томағалы бүркіт ақынның саятшылыққа шығатынын аңғартады. Одан арырақ киіз үйдің тігілу процесін – кереге, уық, шаңырағын құрастырып жатқанын көреміз. Қазақтың дәстүрлі өмірі үшін киіз үй – көшіп-қонуға ыңғайлы болу үшін ағаштан құрастырылып, сырты киізбен жабылатын баспана түрі. Құрылымдық жағынан қазақтың киіз үйі көшпелі халықтардың ішіндегі көшіп-қонуға ыңғайлы баспананың

Сур. 3. Абай киіз үй жанында. 1934. Қағаз, акварель. Инв. № 595-гр
Fig. 3. Abai near the yurt. 1934. Watercolor on paper.

ең жетілдірілген түрі болып саналады. Киіз үй қазақ жеріне келген зерттеушілер мен саяхатшылардың қызығушылығын тудырған маңызды этнографиялық нысан болды (Әлімбай, 2017c: 227–228). Өзеннің арғы бетінде жайылып жүрген ірі қара мал, табиғаттың мамыражай көрінісі және ақынның шығармашылық шабыты туындының негізгі мазмұнын ашып тұр. Біз бұдан көшпелі тұрмыстың өзіндік мәдениеті мен тазалығын, таза табиғат аясында өмір кешкеніне куә боламыз (Сур. 3).

Киіз үйдегі қымыз пісіп тұрған әйел (1934. Қағаз, акварель). Композицияда Әбілхан Қастеев киіз үйдің ішіндегі асхана рөлін атқаратын бір бөлігін бейнелеген. Киіз үйдің оң жағы қазан-аяқ орны ретінде қолданылған (есіктен қарағанда оң жақ бөлігі). Әйелдер жағы деп аталатын кеңістік шыпта шимен қоршалып қойылатын болған. Қазақ тұрмысында қолданылатын жиһаздар ғұрыптық, символикалық, эстетикалық мәнді үй мүліктеріне жатады. Олар көшпелі тұрмыс жағдайына қолайлы ағаш, тері, киіз сияқты материалдардан, ішінара металдан да жасалған. Осы туындыдағы үй жиһазы түрлерінен қазақ шеберлерінің сан ғасырлық технологиялық үрдістерін, көркемдік дүниетанымын және бай тәжірибелерін игергенін аңғаруға болады. Әсіресе, киіз үйдегі мүліктер көшпелі тұрмысқа сай көп орын алмайтын ықшамды, жеңіл әрі берік жасалған. Қазақ тұрмысында қолданылатын барлық бұйымдарға ою-өрнек түсірген. Халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен наным-сенімдері ою-өрнек жүйесінің мазмұнын байытып отырған (Арғынбаев, 1987; Шоқпарұлы, 2005: 14–15).

Автор көрерменнің назарын қымыз пісіп тұрған әйелге бағыттаған. Үстіне күнделікті тұрмыста киетін ақ көйлек пен қамзол, басына кимешек киген орта жастағы әйел қымыз пісіп тұр. Композицияда үй мүліктері: саба, піспек, сабаяқ, көнек, кебеже, қымыз құйылған шара да өз тәртібімен орналастырылған. Туындының *«Киіз үйдегі қымыз пісіп тұрған әйел»* деп аталуы суретшінің қымыздың жасалу жолына тереңірек тоқталғысы келгенін аңғартады (Сур. 4). Қымыз сусыны өзінің жасалу жолына байланысты қазақтың әдет-ғұрпын қамтыған дәстүрлі іс-шараның бірі болып саналады. Алдымен саумалды пісіру үшін сабаға құйған. Саба сүт өнімдерін өңдеуге арналған, теріден жасалатын көлемді ыдыс. Ол сүт өнімдерін өңдеуге және тасымалдауға, яғни қымыз ашытуға, іркіт пісіп,

Сур. 4. Киіз үйдегі қымыз пісіп тұрған әйел. 1934. Қағаз, акварель. Инв. № 3257-гр
Fig. 4. Woman beating koumiss in the yurt. 1934. Watercolor on paper.

одан май алуға пайдаланылады. Сабаның көлемі жағынан әртүрлі болады. Мысалы, киіз үйде қолданатын сабаның көлемі үлкенірек болған. Негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болғандықтан қазақтың тұрмыс-тіршілігінде тері өңдеу өнері маңызды орын алған. Сондықтан ертеректе тағамға қолданатын ыдыстарды жасауда теріні қолданған. Сабаны жылқы терісінен жасап, оның түбін кең, аузын тарлау болатындай жасаған. Арнайы қосылған жерлерін тарамыс жіппен тіккен. Дайын болған сабаның ішін жуып, ашыған айран құйып, бірнеше күнге қойған. Одан кейін сабаны майлап, арша, тобылғы, қайың қабығының түтініне ыстайды (Әлімбай, 2017d: 167–169). Жоғарыдан байлап қою үшін саба аузына жіп тағылады. Туындыдан көргендей жіп кереге мен уықтың қиылысқан жеріне ілінген.

Сүттен алынатын тағам, сусын түрлерін әзірлейтін ыдыс түрі болғандықтан, құрметті үй мүлкіне саналады. Сондықтан ырым етіп, атақ-беделі үшін әркім мүмкіндігінше сәнді етіп жасауға тырысқан. Саба тігуді үлкен өнер ретінде ұстанғандар болған. Жылқы терісін, кейде өгіз терісін таспалап тіліп, түбінен аузына дейін өріп, ғажайып саба жасайтын шеберлер кездескен. Дәулетті қазақ ортасында пайдаланылған сабаның түрлері өте әсем болғандықтан, үйдің сәнін келтіретін жиһаздардың бірі саналады. Бұрынғы қазақ қоғамында асқа, тойға сабамен қымыз апаратын болған. Мұндай үрдіс үлкен

құрметтің, мырзалық пен байлықтың белгісі деп бағаланған. Сабаның көлеміне қарай, оның мерейі де, ел алдында беделі де жоғары болған. Осылайша салтанатпен қымыз апару сыйластықтың белгісі ретінде қабылданған. Қазақ тұрмысында қымыз бен сабаның қоғамдық маңызы да зор болды. Саба пісу әдісі – сабадағы саумалды өңдеу үшін піспекпен араластыру дәстүрі. Сабаның ішінде қалған қымыздың үстіне жаңа сауылған бие сүтін құйып, піспекпен піседі. Саба пісіліп жатқан кезде үйге келіп қалған адам «пісер көбейсін» деп, тілек білдіріп, сабаны бірнеше рет піскен соң барып төрге өткен. Қонақтың сабаны пісуі үй-ішіне жаңа өнім, жаңа ырзық келсін деген ежелгі таным-түсінік. Яғни, көпке жетсін, мол болсын, ортақ ырыс көбейсін деген тілектерді білдіретін жосын (Әлімбай, 2017e: 60–61). Сабадағы қымызға піспек қолданылады. Піспек – сабадағы, күбідегі қымыз, айранды пісуге арналған құрал. Туындыда көрсетілген піспек сабының бас жағы ерекше сәнделген. Оны баған өрнектерімен оймыштап, сүйектеп, күміспен әшекейлеген. Піспектің сәнделуі әдемілік пен сәнділік берумен қатар, оның құт-береке мен молшылықтың символы ретінде қарастырылғанын көрсетеді. Оған ақ мол болсын, тіл-көз тимесін деген ниетпен үкі тағылған. Қазақы ортада қымыз бен оны дайындайтын ыдыстарға құрметпен қараған. Сол үшін сабаны жерге қоймаған, оның астына ағаштан көлеміне лайықтап сәкі (орындық) жасалған, оны сабаяқ немесе саба орындық деп атаған. Сабаяқ сабаны күтіп ұстау үшін астына қоятын қажетті үй жиһаздарының бірі болған. Туындыдағы төртбұрышты сабаяқ оймышталып, қиюластырылып сәнделіп жасалған. Туындыдағы керегеде ілулі тұрған шүмекті көнектің де қызметінің өз орны бар. Көнек – мал сауға арналған ыдыс. Көшпелі ортаның талаптарына сай мал сауға пайдаланатын көнек, көн теріден жасалуына байланысты көнек деп аталған. Көнек қолданысына қарай әртүрлі етіп жасалады. Бие сауға арналған көнекке арнайы шүмек орнатылған.

«Қымыз ішу кезі» (1940. Қағаз, акварель). Суретші қымыздың қазақ тұрмысында өзіндік орнын ескере отырып, өз туындыларына арқау етті. Қымызды қазақтың тіршілігінде қонақжайлылық нышандарының бірі десе де болады. Қымыз үй иесінің байлығын, дәулетін, дастарқан берекесін білдіреді. Қымызды дайындаудың ғасырлар бойы қалыптасқан әдіс-тәсілдері көп. Қымыз қонақ күту кезінде тартылатын құрметті сусынның қатарына жатады. Осыған орай, қымыз жөнінде атқарылатын салт-дәстүр, ырымдар мен кәде-жоралар бар. Дәстүр бойынша бие байлағаннан кейінгі алғашқы қымызға үлкендерді шақырып, ауыз тигізіп, батасын алған. Мұны «қымызмұрындық мерекесі» деп атаған. Қымызмұрындық – ел жайлауға шыққанда жазғытұрым аталып өтетін қымыз тойы (Әлімбай, 2017d: 179; Тоқтабай, 2005b: 266–268). Туындыда төрде солдан оңға қарай жас ерекшеліктеріне сай отырған ерлер бейнеленген, ал шетінде ағаш шарадағы қымызды сапырып отырған ер адам шаңырақ иесі тәрізді көрінеді. Қазақтың ұғымында үйдің төр бөлігіне сыйлы орын ретінде үйге келген қонақтар жайғасқан. Әбілхан Қастеев қазақтың дәстүрлі қоғамындағы құрмет пен әлеуметтік тәртіпке негізделген символикалық иерархиясын айқын көрсеткен. Сол жақ шетте қолдиірмен

Сур. 5. Қымыз ішу кезі. 1940. Қағаз, акварель. Инв. № 580-гр
Fig. 5. Drinking kumiss. 1940. Watercolor on paper.

тартып отырған әйел бейнеленген (Сур. 5). Ерте кездері қазақы ортада қолдиірменді кеңінен қолданған. Диірмен екі жалпақ тастан дөңгелек пішінде жасалып, дәнді дақылдарды үгіту үшін қолданылған. Мұндай диірменде жарма, бидай, тары және т.б. дақылдардың қуырылған дәнін тартып, талқан дайындаған. Халық тұрмысында жиі қолданылып, ол құт-береке, ырыстың белгісі болған. Киіз үй кеңістігіндегі жиһаздар өз ретімен орналасқан, төрде, есікке қарама-қарсы тұста сандық, жүкаяқ, жағлан, абдыра сияқты көлемді жиһаздармен олардың үстіне ретімен сәндеп көрпе-жастықтарды жинап қойған. Қымызға байланысты ырымдар мен тыйымдар бар: тостаған түбіндегі қымыз сарқынын төгуге болмайды, ырыс кетеді, биенің желіні ісіп кетеді; асқа, тойға арнайы әкелінген қымыз толы сабаны түгел сарқып алмайды. Түбінде азғантай болса да сарқыт қалуға тиіс. Себебі саба кеуіп, семіп қалмасын, саба кепсе малдың желіні семіп, сүті тартылады, құт-береке кетеді; көнек пен сабаны төңкермейді. Түбін ұрмайды. Бұлай істесе құт қашады, ырыс шайқалады; алдыңа келген қымызды күттірмей ішу керек. Ақ телміріп қалса, адам да аққа қарап телміріп, зарығатын болады; бие сүтін, жалпы малдың сүтін аяқпен басуға болмайды, құт кетіп, ақтың киесі атады. Егер іріген, бүлінген қымызды төгу керек болса, шұқанақ қазып көмген (Әлімбай, 2017d: 177). Суретшінің «Киіз үйдегі қымыз пісіп тұрған әйел» мен «Қымыз ішу кезі» атты екі туындысы қымызбен байланысты ырым-тыйымдар жүйесін танытып тұрғандай.

Әбілхан Қастеевтің *«Колхоздың сүт фермасы» (1936. Кенеп, майлы бояу)* атты туындысы алғашқылардың біріне жатады. Сюжеті қарапайым, жайлауда шопанның отбасы құрт жасаған сәті бейнеленген. Алдыңғы планда негізгі көрініс, одан кейін жайлау өмірін суреттейтін тұрмыстық детальдар беріледі. Автор ауыл өмірін баяндайтын тұрмыс белгілерін бейнелей отырып, ұлттық тағам – құрт дайындаудың барлық кезеңін көрсеткен. Ер адам мен әйелдердің киімі, бір-біріне жасап жатқан қолғабыстары арқылы қазақтардың ас әзірлеуге өте мұқият қарағанын көреміз. Уақыт өте келе, тұрмыс-тіршілікке енген жаңа техникалық жетістіктерді суретші назардан тыс қалдырмайды. Қостың ішінде сепаратордың фрагменті көрінеді. Сол кездегі жаңалық – сүт тартатын машинаның пайда болғандығы. Сепаратордан кілегей алынғаннан кейін қалған сүт қайнатылып, одан ірімшік пен құрт дайындалған. Дайын өнім өре деп аталатын сөреге жайылып, кептірілген. Өре – құрт, ірімшік т.б. ақ тағамдарды кептіруге арналған сөре. Өреге жаздың жаңбырсыз ашық күндері құрт, ірімшік жайылып, кептіріледі. Өрені үй алдындағы ашық алаңқайға жерден

Сур. 6. Колхоздың сүт фермасы. 1936. Кенеп, майлы бояу. Инв. № 743-ж
Fig. 6. Collective farm dairy. 1936. Oil on canvas.

биік төрт діңгекке орнатады (Сур. 6).

Үстіне өре ши немесе арасы сирек тоқылған шыпта ши төсеніші жайылады. Мұндай тоқылған шидің үстіне жайылған құрт, ірімшіктің астыңғы жағынан да жел қағып, оның көгермей, сапалы кебуіне септігін тигізеді (Әлімбай, 2017d: 739). Жаз маусымында мал сауылатын шақта дайындалып, қыстық азық ретінде сақталады. Құрт – дәстүрлі қазақы ортада дастарқандағы үлкен мәнге ие ұлттық тағамдардың бірі. Ұзақ уақыт кептірілген құрттың сапасы артып, оны сақтауға ыңғайлы болады. Сондықтан баладан бастап ересек кісілерге дейін, жолаушы, жауынгерлер қоржынында жолазыққа алып жүрген. Ақ тағамдарға байланысты ақ шашу, ақ құйып шығарып салу сияқты қазақтың наным-сенімімен ұштасып жатқан ғұрыптар бар. Қазақтың күнделікті өмірінде, той-томалақта қазіргі күнге дейін ұлттық тағам ретінде құндылығын жойған жоқ.

Суретші осы көрініс арқылы қазақтың күнделікті тұрмысын ғана емес, оның мәдениеті мен дәстүрін айқындайтын ұлттық тағам құртты негізге алған. Шағын композицияда көшпелі өмірдің барлық болмысын ашатын көріністерді қамтыған. Туындыда көшпелі тұрмыста қолданатын қос бейнеленген. Қос – жаугершілікте, аңшылықта, шөп шабуда, жылқыны бақканда, жол жүргенде және басқа да қажетті жағдайларда тез тігіліп, жиналатын көшіп-қонуға ыңғайлы уақытша баспана түрі. Оның жасалу жолы қарапайым, әркім қолда бар материалдардан жасайтын болған. Мысалы, екі керегенің басын қосып, енді бірде бірнеше уықтың басын буып, үстін терімен, киізбен, қамыспен жапқан. Қостың ортасында от жағатын орын, төбесінде ашылып-жабылатын түндік болған. Қыс мезгілінде қос іргесін шыммен бастырып тастайтын болған. Егер қос қараусыз қалса, оған басқа малшылар мен жолаушылар кіріп сол жерде тамақтанған.

Автордың *«Бие сауу» (1936. Кенеп, майлы бояу)* туындысы жаңа композициялық құрылым принципімен ерекшеленеді. Алдыңғы бөлікте тұрмыстық көрініс – бие сауу. Олар көлденең бағытта бір сызық бойында орналасқан және бірден дала кеңістігін сездіреді. Таудың етегінде қатар-қатар тігілген киіз үйлердің жанында асыр салып ойнаған балалар, жайылып тұрған биелер көрініс тапқан. Алдыңғы қатардағы биені көнекке сауып отырған әйел – осы туындының мазмұнын ашатын басты кейіпкер. Туындыда бие саудың ерекшелігі, оның дайындалу кезеңі оңайшылықпен келмейтіні баяндалады. Қазақ тұрмысында бие сауу бірнеше кезеңнен тұрады. Алдымен жылқыны қолға үйретіп, биені байлайды. Бие байлау – биені сауу мен қымыз ашытуға байланысты қазақ тұрмысындағы дәстүрлі іс-әрекеттердің бірі. Бие сауу маусымындағы дәстүрлі рәсімдердің бірі – бие байлау. Мысалы, ел жайлауға шыққан кезде сауылатын биелерді бөле бастайды. Алдымен қазықтар қағылады, бірінші қазықты жылда арнайы қазық қағып жүрген тоқпақтың сабына ақ мата байлап, үлкен ақсақалдардың бірі қағу ишарасын жасайды. Әйелдер сабалар мен көнектерді әбден жуып, желінің басына кептіреді. «Малым құт әкелсін» деген ниетпен биебаудың үш қазығына, желі арқанның басына, айғырдың жалына және биенің сауырына сары май жағады (Әлімбай, 2017a: 677). Осылайша, қазақ тұрмысындағы жылқыны баптау мен биені сауу ерекше дәстүрмен атқарылатын болған

Сур. 7. Бие сауу. 1936. Кенеп, майлы бояу. Инв. № 377-ж.
Fig. 7. Milking mares. 1936. Oil on canvas.

(Сур. 7).

Әбілхан Қастеев қазақтың жылқысының ерекшелігін дәл тауып бейнелеп, жылқы малының түр-түсін, сыр-сипатын ажыратып, мінез-құлқын, өзіне тән қасиетін таба білді. Жылқы – қазақтың өмір-тіршілігінде төрт түліктің төресі деп ерекше қастерленген. Әсіресе, ет пен қымыз өндіру, салт міну, ұлттық ойындар мен жарыстарды өткізуде жылқы қызметі айрықша бағаланған. Жылқы дала кеңістігінің ыстық-суығына, тау-тасына бейімделген.

Жоғарыда айтылған «Бие сауу», «Колхоздың сүт фермасы» туындыларында көшпелі

тұрмыстың кеңестік дәуірде де жалғасын тапқандығы бейнеленеді. Осы орайда суретші өз заманында қазақтың тұрмысын суреттеу арқылы құнды визуалды-этнографиялық деректер қалдырып отыр (Каскабасов және т.б., 2013: 58).

Бүркіт ұстаған аңшы (1935. Кенеп, майлы бояу). Туындыда Әбілхан Қастеев қазақтың бүркітпен аң аулау дәстүрін көрсетеді. Суретші қыс мезгіліндегі қазақтың даласындағы аңшылар ғана жүретін жым-жырт таудың елең-алаңдағы тыныштық сәтін беруден бастайды. Бүркітпен аң аулау қазақ халқы мәдениетінің ажырамас бөлігі болып келді. Бүркіт – ерте заманнан-ақ Орта Азия бүркітшілерінің сүйікті құсы. Аң аулауға әдетте атпен шыққан. Бүркітшілік әкеден балаға беріліп отырды. Құс салу – аңшылықтың кең тараған ең байырғы түрі. Аңшылық шыдамдылықты, қайсарлықты қажет етеді. Әртүрлі жыртқыш құстарды асырап, баптап, аң-құсқа салу қазақтың дәстүрінде саятшылық деп аталған. Құсбегі-саятшылар құсты аңшылыққа үйретудегі тәжірибелерін ұрпақтан-ұрпаққа қалдырды. Құс салудың саятшылар арасында ең көп тараған түрі қаршыға және балапан-сұңқар салу болды. Осы арқылы қоян, жабайы қаз, үйрек т.б. аң-құстар ауланды.

Бүркітке байланысты жол-жоралғылар бар. Мысалы, бүркітке табыну күллі жануарлар мен адамзат әлемінен жоғары тұрды. Оны аспан денелерімен теңестірді. Егер бүркіт аң аламай ауырса, ұшып кетсе де көз тиген деп ырымдайды. Құс ұстайтын торды құрар алдында қазақ құсбегілері тоқылған торды өз үйінің есігінің маңдайшасына іліп, етегін екі босағадан салбыратып түсіріп қояды. Тордың үстінен адам көп аттаған сайын оның жолы ашылып, бүркіт тез түседі деп ырымдайды. Бүркіттің тұғыры да киелі деп саналған. Оған адам отыруға және бос қоюға болмайды. Көп жыл серік болған құсын қариялар қартайса да құрметтеп үй жанында ұстайды (Әлімбай, 2017а: 746–747). Бүркітті үйретумен құсбегі айналысады. Құсбегі – табиғаттағы адамның кәдесіне жарайтын қыран құстарды қолға түсіріп, баулып, аң аулауға дайындайтын маман. Ол құстардың биологиялық ерекшелігін, мінез-құлық ерекшелігін жете біледі. Құсбегілік жалпы жыртқыш құстарды үйретудегі атау болып саналады. Бүркітші – бүркітті қолға үйретіп, бүркітпен аң аулайтын аңшы. Бүркітшіні саятшы деп те атайды. Бүркітші болу – дайындықты қажет ететін қазақтың дәстүрлі ортасындағы кәсіптің түрі. Саятшы – құс салып, ит жүгіртіп аң аулайтын аңшылар тобы. Қазүйрекке түсіретін қыранның бабын жақсы білетін, түлкі, қасқырға салатын тазы итінің мінез-құлқын ерекше танитын, мінген аты да соларға сай келетін аңшыларды саятшы деп атай береді. Саятшының қыран құсты баптап, өз ырқына көндіріп, оның аңшылық мүмкіндігін барынша ашып қолдануы, оның шеберлігінің көрсеткіші болып табылады. Үлкен топ болып саят құрғанда құстың немесе тазы иттердің алғырлығы көрген елді тамсандыратын. Дала төріндегі театрлық қойылым ретінде қабылданып, саятшылардың мерейін арттырған. Яғни, қыран құссыз, құмай тазысыз саят болмаған. Саят құруға дайындық үшін уақыт пен бейнет керек. Сондықтан саятшылықпен айналысуға екінің бірі батылы жете бермейтін. Әбілхан Қастеевтің осы еңбегінде аңшылар мен саятшылар үшін аң аулауға өте қолайлы кезең қансонар уақыты бейнеленген

Сур. 8. Бүркіт ұстаған аңшы. 1935. Кенеп, майлы бояу. Инв. № 379-ж.
Fig. 8. Hunter with a golden eagle. 1935. Oil on canvas.

(Сур. 8).

Ұшқан құс, жүгірген аңның ізі түспеген, мал баспаған жаңа қарды сонар деп атайды. Қалың түскен, аңшылыққа қолайлы сонар – қансонар. Қардың жұқа түсуіне байланысты оны келте

сонар, қырбақ сонар деген түрлерге бөлген. Сондай-ақ, қар жаумаса да, саятшылыққа қолайлы уақытты қара сонар деген. Сонардан қансонардың айырмашылығы қардың қалың болып жауғанында. Саятшылар ауа райы бұзыла салысымен қансонарға дайындалады. Яғни, аңға шығар алдында құсын, тазы иттерін және саят атын дайындайды (Әлімбай, 2017с: 576; Тоқтабай, 2005а: 116–126). Қансонарға шығу көшпелі ортадағы серуеннің ең тамаша түрі болып табылады. Әр ер жігіттің сәніне баланған құс, тазы ит, мінген атының ғана емес, өзінің де сыналатын тұсы осы қансонар уақыты. Мұндайда құсбегі, тазы асыраған аңшы мен аңшылықты тамашалайтын топты ертіп қансонарға аттанады. Жолай кездескен олжа болса, бас тартпайды. Ауа райы бұзылып аяз күшейсе, саятшылар құсы айнып, тазысы тоңып қалмауының амалын қарастырады. Аңшылар құс пен тазыны орап, аттың алдына өңгеріп жүреді. Бұл туындыны Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңімен мазмұндық сабақтастықта қарастыруға болады. Абай бұл өлеңінде аңшылықтың қызықты сәттерін сипаттап, қансонар көрінісін көз алдымызға елестетеді. Әбілхан Қастеев осы дәстүрді көркемөнер туындысында көрсетеді.

Қансонарда бүркітші шығады аңға,
Тастан түлкі табылар аңдағанға.
Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет,
Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.

Әбілхан Қастеевтің еңбектерінен қазақтың дәстүрліөмірінежаңаөзгерістердіңенуінбайқауға болады. Яғни, суретші өз шығармашылығында дәуірдің ғылыми-техникалық жетістіктеріне назар аударды. Автор бейнелеу нысанына шексіз қазақ даласын кесіп өтетін темір жол құрылысын алды. Сюжет суретшінің өмірбаянымен тығыз байланысты болды. Суретші 1927–1929 жылдары Түрксіб теміржол магистралінде жұмысшы болып еңбек еткен. Түрксіб – елдің екі бөлігін, Түркістан мен Сібірді жалғаған КСРО-ның аса маңызды стратегиялық нысаны. Суретшінің 1932 жылы жазған «Түрксіб» шағын форматтағы графикалық жұмысы осы тақырыпқа арналған алғашқы жұмысы болып саналады. Кейіннен осы жұмыс *«Түрксіб» (1969. Кенеп, майлы бояу)* монументалды кескіндемелік туындысында көрініс тапты (Сарыкулова, 1986: 22). Туындыда жазық далада жүріп келе жатқан паровозға қарап тұрған түйе үстіндегі қария бейнесі арқылы жаңа техника мен қазақтың дәстүрлі өмірінің бір арнада тоғысуы көрсетілген (Сур. 9).

Композициядағы түйе – қазақ тұрмысында қастерлі төрт түліктің бірі. Көшсе көлігі, мінсе малы болған. Сүті мен еті азық ретінде, жүні мен терісі киім мен әртүрлі бұйым жасауға пайдаланылған. Қазақ тұрмысында киіз үй мен тұрмыстық бұйымдарды көшіруде түйе мен жылқы көлік ретінде пайдаланылған. Соның ішінде, түйе ұзаққа шығатын көш жолдарының

Сур. 9. Түрксіб. 1932. Қағаз, акварель. Инв. № 588-гр
Fig. 9. Turksib. 1932. Watercolor on paper.

басты көлігі болған.

ХХ ғасырда Қазақстанда ұжымдастыру мен индустрияландыру бағдарламалары жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде алғашқы өнеркәсіп орындары ашылып, жүздеген колхоз құрылды (Джадайбаев, 2024: 11). Социалистік қайта құрудың маңызды бағыттарының бірі – «мәдени революция» міндеттері бейнелеу өнерінде де көрініс таба бастады. Әбілхан Қастеев осы бағдарламалардың іске асуына куә болды. Осы мақсатта *«Колхоз тойы» (1937. Кенеп, майлы бояу)* туындысы жарыққа шығады (Сур. 10). Әбілхан Қастеев дәстүрлі қазақ тұрмысына жаңа техниканың келуін сол жылдардың жаңалығы ретінде еш боямасыз, әрбір элементіне дейін жіті бейнелеген. Шатыр астына топтасқан ерлер мен әйелдер, жас пен кәрі – бәрі ортақ қуанышқа бөленген. Олардың назарын өзіне тартып тұрған – патефон мен бірнеше күйтабақ. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары мен қымыз жаңаша сипатта бейнеленген. Суретшінің шығармашылығындағы басты тақырып – адам еңбегі. Оның туындыларында ауыр еңбек болса да, қуаныш пен жеңілдікке толы бақытты өмірдің нышанына айналады. Адам еңбегі суретші үшін сарқылмас тақырып болып, адамға көмекке келген техникалық жетістіктерді назарымызға ұсынады (Ергалиева, Шарипова, 2014: 18–19). Қазақстандағы өнеркәсіп, мал және егін шаруашылығы суретші шығармашылығының бейнелеу нысанына айналды. Әсіресе, суретшіні ауыл шаруашылығы техникасы қызықтырды. Оның кескіндемесі мен графикасында комбайндар, тракторлар, жүк көліктері, элеваторлар және басқа да техникалық құралдар орын алған.

Көшпенділер үшін төрт түлік мал еті негізгі азықтардың бірі болып саналады. *«Асылған ет» (1940. Қағаз, акварель)* туындысында киіз үйдің ішінде дастарқанды айнала отырып, асылған ет жеп отырған ерлер мен әйелдер бейнеленген. Есік босағасында тұрған әйел мен ер адам үйдің иелері сынды, жанында ер адам қымызды сабада піспекпен араластырып тұр (Сур. 11).

Қазақта қонақ күтуде басты астың бірі ет болған. Ет – той-думандарда, қонақ күткенде дәстүрлі ас-тағам мәдениетінде сыйластықты білдіретін әлеуметтік қатынастың бір түрі. Ет асарда қонақтарына байланысты ет жасау дәстүрі болған. Ет жасау – піскен етті қонақтарға тартар алдында табаққа мүшелеп салу. Кішігірім қонақ күткенде, той-томалақта алдын ала әрбір мүше қонақтардың мәртебесіне қарай дәстүрлі тәртіппен тартылады. Қонақ шақыру үрдісі қазақ тұрмысында қонақжайлық дәстүрімен тығыз байланысты салт-жоралардың бірі болып қалыптасқан. Қонақ шақыру – сыйластықтың, құрметтің, туыстық және әлеуметтік ортаны нығайтудың белгісі. Келетін қонақтарға алдымен табақ жасалады. Табақ жасау – малдың піскен

Сур. 10. Колхоз тойы. 1937. Кенеп, майлы бояу. Инв. № 385-ж
Fig. 10. Collective farm festival. 1937. Oil on canvas.

Сур. 11. Асылған ет. 1940. Қағаз, акварель. Инв. № 610-гр
Fig. 11. Boiled meat dish. 1940. Watercolor on paper.

кәделі мүшелері мен жіліктерін қонақтардың дәрежесіне қарай арнайы табақтарға бөліп салу. Одан кейін табақшы етті таратып, қызмет көрсеткен. Дәстүрлі қазақ ортасында үлкен тойда, аста киіз үйлердің ара қашықтығы алыс болған жағдайда, табақшының ет салынған табақтарды ошақ басынан үйлерге таратуы сән-салтанаттың белгісі болған. Табақ тарту – бес-алты адамға арналған, сыбағалы мүшелер салынған табақты қонақтарға ұсыну. Сондықтан әр табаққа адамдардың жас мөлшеріне, қонақтардың мәртебесіне байланысты лайықталып жасалды (Әлімбай, 2017е: 270). Мысалы, құда-құдағиға жамбас, күйеу балаға төс, дос-жарандарға жауырын сияқты сыбағалы мүшелері болады. Ет жеудің өзіндік әдебі бар. Мысалы, ет жеу – табақтас адамдардың мүшелеп салынған етті қабылдау үрдісі. Қазақтың дастарқан басында табақ тартылған соң ерлер бәкісін шығарып, өзіне тиісті кәделі мүшеден алып, өз пышағымен кесіп жейді. Дегенмен, ет жеудің әдебінде әр өңірде өз ерекшеліктері бар. Суретшінің өнер туындыларының ішіндегі тағы бір тарихи мазмұнда салынған *«Құрғақшылық кезіндегі молда дұғасы» (1941. Қағаз, акварель)* атты құнды шығармасы тасаттыққа арналған. Құрғақшылық

Сур. 12. Құрғақшылық кезіндегі молда дұғасы. Қағаз, акварель. 1941. Инв. № 573-гр
Fig. 12. Mullah praying for rain in a time of drought. 1941. Watercolor on paper.

кезінде тасаттық беру ғұрпы көшпелілердің ежелден келе жатқан дәстүрі.

Ғылыми деректерге сүйенсек, тасаттық құрғақшылық кезде көктен жаңбыр тілеп, құрбандық шалу және басқа да рәсімдерді қамтитын көне дәуірлерден бері жалғасып келе жатқан діни-мистикалық ұжымдық салт болып табылады (Мустафина, 1992: 123–126). Суретші бұл еңбегінде молданың Құранды ағаш бағанаға байлап қойып оқуын, оның аяғының астындағы кілемге жиналған тиындарды және құрбандық шалу рәсімін бейнелей отырып, тасаттық ғұрпының кеңестік дәуірдегі көріністерін көрсеткен. Суретшінің туындысынан тасаттық беру ғұрпында сол кезеңдегі өзгерістерді көруге болады (Сур. 12). Қазіргі күнге дейін құрғақшылыққа байланысты түркі халықтарында, оның ішінде қазақ халқында тасаттық беру салты өзектілігін жойған жоқ. Алайда әр өңірде әртүрлі сипатта өткізіледі.

Әбілхан Қастеевтің *«Қарындасының портреті» (1930. Қағаз, акварель), «Сәнді костюм киген қазақ қызы» (1936. Қағаз, акварель), «Қалыңдықты күйеу жігіттің үйіне әкелу» (1937. Қағаз, акварель)* жұмыстарын қазақтың ұлттық киімін зерделеудегі маңызды этнографиялық дерек ретінде қарастыруға болады (Сур. 13: 1–3). Даланың өмірі мен негізгі кәсібіне байланысты қазақ халқының ұлттық киім кию дәстүрінің ерекшелігін байқауға болады. Қазақтың дәстүрлі киім үлгілері күнделікті қолданыста өзгеріске ұшырағанымен, олар ұлттық мәдениетті зерттеуде маңызды этнографиялық дерек болып қала береді. Бұл туындылардағы киім үлгілері жүріп-тұруға және ат үстіндегі көшпелі өмір салтына бейімделіп қалыптасқан. Әйелдердің киімі ерлердің киіміне қарағанда күрделірек келеді. Жас ерекшелігі мен әлеуметтік-тұрмыстық жағдайға байланысты киінудің өзіндік тәртібі болған. Киім кию үрдісі климаттық және өңірлік ерекшеліктерге байланысты болған. Киімді әшекейлеуде де әр аймақтың өзіндік әдістері болған (Әлімбай, 2017с: 269). Дәстүрлі әйел киімінің негізгі түрлері ретінде үкілі бөрік, бүрмелі көйлек, кимешек, қамзол, кәзекей және шапан сияқты киімдер осы

1 2 3

Сур. 13.
1 – Қарындасының портреті. 1930. Қағаз, акварель. Инв. № 3259-гр
2 – Сәнді костюм киген қазақ қызы. 1936. Қағаз, акварель. Инв. № 968-гр
3 – Қалыңдықты күйеу жігіттің үйіне әкелу. 1937. Қағаз, акварель. Инв. № 574-гр
Fig. 13.
1 – Portrait of a sister. 1930. Watercolor on paper. Инв.
2 – Kazakh girl in a festive costume. 1936. Watercolor on paper.
3 – Arrival of the bride at the groom's house. 1937. Watercolor on paper.

туындыларда бейнеленген. Әсіресе, әйелдердің киіміне асыл тастардан зергерлік әшекейлер қондырылған. Сонау заманнан наным-сенім қызметін атқарған әрбір әшекей бұйым ерекше эстетикалық талғаммен жасалған. Жоғарыда аталған туындылардағы бейнелер осының айғағы.

Суретшінің көркем шығармаларындағы қазақ халқының дәстүрлі ерекшелігін айқындайтын ұлттық колориттік құрылым бар. Бояу мен түстерді талғаммен қолданудың қазақ этнографиясымен байланысты символдық мәні болған. Мысалы, көк түс – аспанның, қызыл түс – оттың, қара-қоңыр – жердің т.б. белгісі. Бейнелеу өнеріндегі түстер туындының мазмұнына көркемдік жағынан белгілі бір мән берген. Заманның талабына сай киім кию дәстүрінің өзгерісін суретшінің келесі еңбектерінен аңғаруға болады. *«Шөп шабу» (1934. Кенеп, майлы бояу), «Колхоз тойы» (1937. Кенеп, майлы бояу)* жұмыстарында әйелдердің киімінде біртіндеп жаңа, заманауи стильдің элементтері пайда болғанын байқаймыз. Сол кезеңдегі тұрмыстық киім үлгілерінде жаңа стильге тән қарапайымдылық пен қолайлылық көрініс тапқан.

Алынған нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде Әбілхан Қастеевтің көркемөнер мұрасын этнографиялық тұрғыдан зерделеу, суретшінің еңбектерін тарихи-мәдени дерек ретінде қарастырудың ғылыми мүмкіндіктері айқындалды. Зерттеу суретшінің қазақтың тұрмысы мен мәдениетіне арналған туындыларын маңызды этнографиялық дерек ретінде қарастыруға мүмкіндік беретінін көрсетті. Туындылар композицияларындағы этнографиялық элементтер белгілі бір тарихи кезеңдегі қазақтың күнделікті өмір салтын, мәдениетін танытатын құнды мәліметтер жүйесін құрайды. Атап айтқанда, суретшінің еңбектеріндегі сол уақыттағы киім-кешек, тұрмыстық бұйымдар, адамдардың өмір сүру ортасы, мал шаруашылығы және қолөнер туралы пайымдауға болады. Суретші кейіпкерлерінің өмір сүрген дәуірін табиғи әрі көркем түрде көрсетуге ұмтылған. Оның шығармаларынан туған жер тарихын, халық дәстүрі мен әдет-ғұрпын, ұлттық киім үлгілерін терең білгені байқалады. Жүргізілген талдау қарастырылған бейнелеу өнері туындыларының этнографиялық ақпаратты жеткізудегі әлеуетін көрсетеді. Әбілхан Қастеевтің еңбектері дәстүрлі қазақ ортасын зерттеуге маңызды деректік негіз бола алады деген тұжырым жасалды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Әбілхан Қастеевтің туындыларында қазақтың тұрмысы мен мәдениетіне байланысты элементтер дәстүрлі қазақ ортасындағы адамның әрекетімен және белгілі әлеуметтік ортамен сабақтастыра берілген. Зерттеудің маңыздылығы музей қорындағы бейнелеу өнері туындыларын этнографиялық дерек ретінде талдау арқылы қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени болмысын нақтылаумен байланысты. Әбілхан Қастеевтің шығармашылығы Қазақстандағы ұлттық бейнелеу өнерінің қалыптасу үдерісінде маңызды орын алады. Оның туындыларында еуропалық бейнелеу тәсілдері қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен дәстүрлі мәдениетінің мазмұнымен сабақтастырылған.

Мақалада Әбілхан Қастеевтің еңбектеріндегі этнографиялық ерекшеліктеріне қатысты мәселелер қарастырылды. Бейнелеу өнерінің материалдары кеңінен қолданылып, олардың негізінде қазақтың тұрмысы, мәдениеті қарастырылды. Қазақтың тұрмыс-тіршілігін зерттеуде суретшінің туындылары арқау болды. Музей қорындағы өнер материалдарын этнографиялық деректермен салыстыра зерттеу жұмыстары жүргізілді. Қорыта келгенде, осы еңбекте қазақтың салт-дәстүрлері, адамдардың сыртқы келбеті, тұрмыста қолданылған бұйымдар, ұлттық тағамдар туралы мол деректер қамтылды. Әбілхан Қастеев атындағы Ұлттық өнер музейінің қорындағы суретші туындыларының қазақтың тұрмысы мен мәдениетін зерделеудегі музейлік этнография үшін маңызы зор. Әбілхан Қастеевтің шығармашылығын этномузеология, этнография және тарих тоғысында кешенді зерттеу аталған салалардың деректік базасын толықтыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Арғынбаев Х., 1987. Қазақ халқының қолөнері: ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: Өнер. 128 б.
2. Әлімбай Н., (ғылыми редактор және жоба жетекшісі). 2017a. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 1-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 856 б.
3. Әлімбай Н., (ғылыми редактор және жоба жетекшісі). 2017b. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 2-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 848 б.
4. Әлімбай Н., (ғылыми редактор және жоба жетекшісі). 2017c. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 3-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 856 б.
5. Әлімбай Н., (ғылыми редактор және жоба жетекшісі). 2017d. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 4-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 832 б.
6. Әлімбай Н., (ғылыми редактор және жоба жетекшісі). 2017e. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 5-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 816 б.
7. Джадайбаев А.Ж., 2024. Абылхан Кастеев. Полотна мои – мои дети, все одинаково дороги для меня // Абылхан Кастеев: альбом-каталог. Живопись, графика. Алматы: Государственный музей искусств РК имени А. Кастеева. 320 с.
8. Ергалиева Р.А., 2002. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана: живопись, скульптура. Алматы: НИЦ «Ғылым». 183 с.
9. Ергалиева Р.А., Шарипова Д.С., 2014. Абылхан Кастеев. Алматы: «Әдебиет әлемі». 292 с. ISBN 978-601-7414-50-4.
10. Каскабасов С.А., Ергалиева Р.А., Жумасеитова Г.Т., Кирабаев С.С., Кундакбайулы Б., Кузембаева С.А., Рахмадиев Е., Тельжанов К.Т.-Б., Валиханов Ш.Е., 2013. История казахского искусства. Том 3: Искусство Казахстана нового и новейшего времени. Алматы: «Арда». 864 с.
11. Какабаев Б., Темиртон Г., Турсынбаева Ш., 2017. Абылхан Кастеев как художник и этнограф: к изучению социокультурных и этнографических аспектов творчества (на основе фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». № 4 (55). С. 286–292.
12. Кобжанова С.Ж., 2012. Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстана (1930–1980-е годы). Монография. Алматы. 164 с.
13. Музей туралы. URL: https://nmirk.kz/about (қаралған күні 25.06.2026)
14. Мустафина Р.М., 1992. Представления, культы, обряды у казахов. Алма-Ата: Қазақ университеті. 176 с.
15. Резникова Е.И., 2024. Творчество Абылхана Кастеева в казахстанском искусствоведении: к историографии вопроса // Кастеевские чтения-2024 «Наследие Кастеева в контексте современности»: материалы научно-практической конференции. Алматы. С. 7–17.
16. Сарыкулова Г., 1986. Начало пути // Абылхан Кастеев: альбом-каталог / Сост. Б. Барманкулова. Алма-Ата: Онер. 156 с.
17. Тоқтабай А., 2005a. Қазақтардың аңшылыққа, құсбегілікке, балық аулауға байланысты жора-жосындары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: Бір тұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: «Арыс» баспасы. Б. 116–126.
18. Тоқтабай А., 2005b. Қымызмұрындық // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: Бір тұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: «Арыс» баспасы. Б. 266–268.
19. Шмидт Сигурд., 1997. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. Москва: Издательство РГГУ. 612 с.
20. Шоқпарұлы Дәркембай., 2005. Альбом. Алматы: Өнер. 176 б.
21. Юренева Т., 2003. Музееведение: учебник для высшей школы. Москва: Академический Проект. 560 с.
22. Ruby J., 1996. Visual anthropology // Encyclopedia of Cultural Anthropology. New York. Available at:

http://astro.temple.edu/~ruby/ruby/cultanthro.html (accessed: 20.05.2026).

References

1. Argynbaev Kh., 1987. Qazaq khalqynyn qoloneri: Gylymi-zertteu enbek [Traditional Crafts of the Kazakh People: A Research Study]. Almaty: Oner. 128 p. [in Kazakh].

2. Alimbay N., (scientific editor and project leader). 2017a. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms]. Entsiklopediya. Vol. 1. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya». 856 p. [in Kazakh].

3. Alimbay N., (scientific editor and project leader). 2017b. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms]. Entsiklopediya. Vol. 2. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya». 848 p. [in Kazakh].

4. Alimbay N., (scientific editor and project leader). 2017c. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms]. Entsiklopediya. Vol. 3. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya». 856 p. [in Kazakh].

5. Alimbay N., (scientific editor and project leader). 2017d. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms]. Entsiklopediya. Vol. 4. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya». 832 p. [in Kazakh].

6. Alimbay N., (scientific editor and project leader). 2017e. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and terms]. Entsiklopediya. Vol. 5. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya». 816 p. [in Kazakh].

7. Jadaibaev A.Zh., 2024. Abylkhan Kasteev. Polotna moi – moi deti, vse odinakovo dorogi dlya menya [Abylkhan Kasteev. My paintings are my children and all of them are very precious for me] // Abylkhan Kasteev. Albom-katalog. Zhivopis, grafika. Almaty: Gosudarstvennyi muzei iskusstv RK imeni A. Kasteeva. 320 p. [in Russian].

8. Ergalieva R.A., 2002. Etnokulturnye traditsii v sovremennom iskusstve Kazakhstana: zhivopis, skulptura [Ethnocultural traditions in contemporary art of Kazakhstan: painting, sculpture]. Almaty: NITs «Gylum». 183 p. [in Russian].

9. Ergalieva R.A., Sharipova D.S. 2014. Abylkhan Kasteev [Abylkhan Kasteev]. Almaty: «Adebiet alemi». 292 p. ISBN 978-601-7414-50-4. [in Russian].

10. Kaskabasov S.A., Ergalieva R.A., Zhumaseitova G.T., Kirabaev S.S., Kundakbaiuly B., Kuzembaeva S.A., Rakhmadiev E., Telzhanov K.T.-B., Valikhanov Sh.E. 2013. Istoriya kazakhskogo iskusstva. Tom 3: Iskusstvo Kazakhstana novogo i noveishego vremeni [History of Kazakh art. Vol. 3: The Art of Kazakhstan in the Modern and Contemporary Periods]. Almaty: «Arda». 864 p. [in Russian].

11. Kakabaev B., Temirton G., Tursynbaeva Sh., 2017. Abylkhan Kasteev kak khudozhnik i etnograf: k izucheniyu sotsiokulturnykh i etnograficheskikh aspektov tvorchestva (na osnove fondov Tsentralnogo gosudarstvennogo muzeya Respubliki Kazakstan) [Abylkhan Kasteev as an Artist and Ethnographer: Toward the Study of the Sociocultural and Ethnographic Aspects of His Work (Based on the Collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)] // Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki». No. 4 (55). P. 286–292. [in Russian].

12. Kobzhanova S.Zh., 2012. Mirovye khudozhestvennye traditsii v razvitii zhivopisi Kazakhstana (1930–1980-e gody) [World Artistic Traditions in the Development of Painting in Kazakhstan (1930s–1980s)]. Monografiya. Almaty. 164 p. [in Russian].

13. Muzei turaly [About the Museum]. URL: https://nmirk.kz/about (accessed: 25.06.2026).

14. Mustafina R.M., 1992. Predstavleniya, kulty, obryady u kazakhov [Beliefs, cults, and rituals among the Kazakhs]. Alma-Ata: «Qazaq universiteti». 176 p. [in Russian].

15. Reznikova E.I., 2024. Tvorchestvo Abylkhana Kasteeva v kazakhstanskom iskusstvovedenii: k istoriografii voprosa [The Work of Abylkhan Kasteev in Kazakhstani Art History: On the Historiography of the Issue] // Kasteevskie chteniya-2024 «Nasledie Kasteeva v kontekste sovremennosti»: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii. Almaty. P. 7–17. [in Russian].

16. Sarykulova G., 1986. Nachalo puti [The beginning of the journey] // Abylkhan Kasteev: Albom-katalog / Sostavitel B. Barmankulova. Alma-Ata: Oner. 156 p. [in Russian].

17. Toqtabai A., 2005a. Qazaqtardyn anshylyqqa, qusbegilikke, balyq aulauga bailanysty zhora-zhosyndary

[Kazakh Rituals and Customs Associated with Hunting, Falconry, and Fishing] // Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom: Bir tutastygy zhane ereksheligi / Qurastyrgan S. Azhigali. Almaty: «Arys» baspasy. P. 116–126. [in Kazakh].

18. Toqtabai A., 2005b. Qymyzmuryndyq [Celebration of the First Kumis of the Season] // Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom: Bir tutastygy zhane ereksheligi / Qurastyrgan S. Azhigali. Almaty: «Arys» baspasy. P. 266–268. [in Kazakh].

19. Shmidt Sigurd., 1997. Put istorika: Izbrannye trudy po istochnikovedeniyu i istoriografii [The Historian's Path: Selected works on source studies and historiography]. Moskva: Izdatelstvo RGGU. 612 p. [in Russian].

20. Shoqparuly Darkembay., 2005. Albom [Album]. Almaty: Oner. 176 p. [in Kazakh].

21. Yureneva T. 2003. Muzeevedenie: Uchebnik dlya vysshei shkoly [Museology: Textbook for higher education]. M.: Akademicheskii Proekt. 560 p. [in Russian].

22. Ruby J., 1996. Visual anthropology // Encyclopedia of Cultural Anthropology. New York. Available at: http://astro.temple.edu/~ruby/ruby/cultanthro.html (accessed: 20.05.2026). [in English].

Абильдаева Л.О.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
e-mail: lauraartkz@gmail.com

БЫТ И КУЛЬТУРА КАЗАХСКОГО НАРОДА В КОЛЛЕКЦИИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА МУЗЕЯ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБЫЛХАНА КАСТЕЕВА)

Аннотация. В статье с этнографической точки зрения рассматриваются произведения народного художника Казахстана Абылхана Кастеева, созданные в 1927–1941 годах и отражающие быт и культуру казахского народа.

Произведения изобразительного искусства, хранящиеся в музейных коллекциях, имеют особое значение для изучения традиционной культуры и повседневной жизни казахов. Они посредством художественных образов передают обычаи определенного исторического периода, предметы быта, особенности одежды и мировоззрения. В этом отношении произведения живописи и графики могут рассматриваться не только как яркое проявление эстетической ценности, но и как важные визуальные историко-этнографические источники.

Введение произведений искусства в научный оборот в качестве визуального материала определяет актуальность исследования и позволяет расширить и углубить изучение казахской этнографии. Несмотря на то, что произведения изобразительного искусства традиционно изучались в искусствоведении, культурологии, философии и других областях науки, их потенциал как этнографических источников раскрыт не полностью. В статье анализируются произведения из собрания Национального музея искусств Республики Казахстан имени Абылхана Кастеева. Цель исследования – рассмотреть творчество одного из основоположников казахского национального изобразительного искусства как этнографический источник для изучения казахской культуры.

Ключевые слова: музей, этномузеология, музейная коллекция, история, этнография, художник, быт казахов, культура.

Для цитирования: Абильдаева Л.О. Быт и культура казахского народа в коллекции изобразительного искусства музея (на основе произведений Абылхана Кастеева) // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 18-36 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.02

Abildayeva L.O.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: lauraartkz@gmail.com

KAZAKH EVERYDAY LIFE AND CULTURE IN THE MUSEUM'S FINE ART COLLECTION (BASED ON THE WORKS OF ABILKHAN KASTEEV)

Abstract. The article examines, from an ethnographic perspective, the works of Abilkhan Kasteev, People's Artist of Kazakhstan, created between 1927 and 1941 and depicting the everyday life and culture of the Kazakh people.

Works of fine art preserved in museum collections are important for the study of traditional culture and everyday life. Through artistic images, they convey the customs of a particular historical period, household objects, clothing traditions, and features of worldview. In this respect, paintings and graphic works may be considered not only as expressions of aesthetic value but also as important visual historical and ethnographic sources.

Introducing works of art into scholarly circulation as visual material defines the relevance of the study and helps broaden research on Kazakh ethnography. Although works of fine art have traditionally been examined in art history, cultural studies, philosophy, and other academic fields, their potential as ethnographic sources has not been fully explored. The article analyzes works from the collection of the Abylkhan Kasteev National Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan. The aim of the study is to consider the oeuvre of one of the founders of Kazakh national fine art as an ethnographic source for the study of Kazakh culture.

Keywords: museum, ethnomuseology, museum collection, history, ethnography, artist, Kazakh everyday life, culture.

For citation: Abildayeva L.O. Kazakh everyday life and culture in the museum's fine art collection (based on the works of Abilkhan Kasteev) // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 18-36 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.02

Автор туралы мәлімет:
Абильдаева Лаура Оракбаевна, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әбілхан Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінің аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0009-0005-9693-9067

Сведения об авторе:
Абильдаева Лаура Оракбаевна, докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, старший научный сотрудник Национального музея искусств Республики Казахстан имени Абылхана Кастеева, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0009-0005-9693-9067

Information about the author:
Abildayeva Laura Orakbaevna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Senior Researcher at the Abilkhan Kasteev National Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0009-0005-9693-9067

МРНТИ 13.51.09

https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.03

Мукашева Г.К.
Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан
e-mail: gul_sara65@mail.ru

СУНДУК, СВЯЗАННЫЙ С КУПЕЧЕСКОЙ ДИНАСТИЕЙ КУБРИНЫХ: ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И БЫТОВАНИЯ МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА

Аннотация. В статье рассматривается кованый сундук конца XIX – начала XX века, из собрания Национального музея Республики Казахстан, история которого связана с династией акмолинских купцов Кубриных. Согласно музейной документации и семейным материалам, его владелицей была Августа Самойловна Никель, служившая ключницей в доме С.А. Кубрина.

Источниковую основу исследования составили фондово-учетные документы, хранящиеся в архиве фонда Национального музея Республики Казахстан, в том числе документация бывшего Акмолинского областного историко-краеведческого музея, семейные фотографии и биографические сведения, переданные потомками, а также сам музейный предмет, как вещественный источник. Сопоставление музейной документации разных лет позволило проследить историю сундука до его поступления в музей. Сведения о нем впервые зафиксированы в документах 1998 г., где сундук упоминается вместе с другими подаренными предметами Августе Никель при замужестве. Однако в списке поступлений в музей самого сундука не было. Сундук поступил в собрание Национального музея Республики Казахстан в 2014 году.

Научная новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее не опубликовавшихся материалов музейной документации 1998 и 2014 гг., сопоставление которых позволило проследить историю кованого сундука, уточнить обстоятельства его бытования и связь с семьей акмолинских купцов Кубриных и семейным комплексом Августы Никель.

Цель исследования – проследить историю кованого сундука, связанного с семьей Кубриных, и особенности его бытования до поступления в музей.

Ключевые слова: музейный предмет, кованый сундук, атрибуция, фондово-учетная документация, музейная легенда, купеческая среда, семья Кубриных, Августа Никель.

Для цитирования: Мукашева Г.К. Сундук, связанный с купеческой династией Кубриных: история происхождения и бытования музейного предмета // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 37-52 (рус.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.03

Введение

Музейные коллекции формируются не только из предметов, обладающих художественной, исторической или мемориальной ценностью. Существенную часть музейных собраний составляют предметы повседневного быта, значение которых раскрывается прежде всего через историю их происхождения, принадлежности и бытования. Сохранившиеся сведения о владельцах, обстоятельствах приобретения или передачи предмета позволяют рассматривать такую вещь не изолированно, а в связи с конкретной исторической и семейной средой. Особенно важное значение это приобретает в тех случаях, когда предмет связан с историей города, известными семьями и повседневной жизнью его жителей.

В данном контексте представляет интерес

положение о том, что музееведение изучает музейные предметы, их социальные свойства и отношения, а также музейные процессы в их исторической динамике (Томилов, 2016: 36). Такой подход позволяет рассматривать музейный предмет не только как объект хранения и учета, но и как носитель информации о людях, социальных связях и исторической среде, в которой он существовал.

Музейный предмет – это изъятый из среды бытования и включенный в музейное собрание памятник истории, культуры или природы, являющийся первоисточником знаний и эмоционального воздействия (Томилов, 1995: 4). В связи с этим исследование происхождения и истории бытования конкретного предмета приобретает значение для более широкого изучения историко-культурных процессов.

Предмет как таковой представляет собой вещественную основу всей материальной культуры человечества, любого ее исторического этапа. При этом нельзя не заметить, что музейным предметам отводится здесь совершенно особенная и очень важная для общества роль. Точнее, всякий такой предмет можно и нужно рассматривать как памятник культуры или же природы, несущий определенную информацию и глубокое эмоциональное наполнение. Это во многом и определяет актуальность их исследования (Корженко, 2025: 37).

В 1960-70-е годы во всем мире и, в частности, в нашей стране наблюдалось такое явление, как «музейный бум», обусловленный качественными изменениями как в обществе в целом (демократизация социальной жизни, повышение образовательного и культурного уровня населения и пр.), так и в музейном деле (его развитие, большая ориентация на потребности различных групп посетителей и т.д.). Именно в этот период активизируется дискуссия о роли и месте музейной коммуникации в обществе и о коммуникационной роли предметов, представленных в тех или иных экспозициях (Семиотика в прошлом и настоящем, 2023).

В 70-80-х годах прошлого столетия интерес к музейному предмету как основной единице в деятельности музея продолжает развиваться не только в рамках музеологии, но и применительно к таким научным отраслям, как культурология, искусствознание, источниковедение и т.п. Данный интерес, в том числе, получил свое практическое отражение в различных словарях и энциклопедиях – как отечественных, так и зарубежных.

Отдельной проблемой, широкообсуждаемой в данный период учеными, стали особенности музеологии как науки и ее взаимосвязи с различными отраслями знания (особенно – с теми, которые являются профильными для того или иного музея). Так, часть ученых полагала, что она не имеет какого-то самостоятельного предмета изучения, другие (институциональный подход) называли таковым предметом музей как особый социокультурный институт, а третьи - феномен музейного предмета (данный подход назван предметным). Наконец, на современном этапе развития музеологии и изучения музейного предмета как социокультурного феномена, начавшемся в постсоветское время, наблюдаются новые тенденции. Во многом они проистекают из того, что произошла смена политических приоритетов, изменилось законодательство, общество предъявляет к музею некоторые новые требования. Наблюдается появление и развитие новых методов и форм построения самого музейного дела (Мастеница, 2013: 155-163).

Современная музейная практика рассматривает исследование происхождения музейных предметов (provenance research) как самостоятельное междисциплинарное направление, ориентированное на реконструкцию истории владения, хранения, перемещения и культурного контекста предмета. В редакционной статье Museum International «Provenance Research in Museums: Principles, Practices and Possibilities» подчеркивается, что отсутствие полной информации о происхождении многих музейных предметов связано с особенностями исторических практик собирательства, недостаточной документацией процессов приобретения и передачи, а также утратой или рассредоточением архивных материалов. Авторы предлагают рассматривать provenance не только как установление формальной истории поступления предмета в музей, но и как восстановление его социальных, культурных и исторических связей.

Применение данного подхода к исследованию этнографических предметов позволяет рассматривать музейный предмет не только как материальный объект, но и как носитель определенной биографии, связанной с конкретными людьми, семьями, местами и

социокультурными практиками. В частности, при исследовании традиционных сундуков реконструкция их provenance может включать установление времени и места изготовления, особенности ремесленной среды, имени мастера или мастерской, первоначального владельца, обстоятельства приобретения, последующих перемещений и поступления в музейное собрание. При этом важное значение имеют не только музейная учетная документация и инвентарные книги, но и архивные материалы, сведения из семейных собраний, письменные источники, фотографии, публикации, а также устные свидетельства носителей традиционной культуры. Таким образом, provenance research позволяет дополнить традиционную атрибуцию предмета сведениями о его владельцах, обстоятельствах приобретения, перемещениях и первоначальном культурном контексте, что способствует уточнению атрибуции и датировки, восстановлению истории бытования предмета и его более полной научной интерпретации. Такой подход также повышает документированность и прозрачность музейных коллекций и создает основу для их дальнейшего историко-культурного осмысления (Museum International, 2026).

В музейной практике сведения о происхождении предмета нередко фиксируются со слов владельцев или потомков и впоследствии становятся частью музейной документации. При этом предмет и связанные с ним документы могут поступать в музей в разное время. В результате сведения, необходимые для восстановления его истории, оказываются рассредоточенными по актам приема, книгам поступлений, учетным карточкам, семейным материалам и другим источникам. Их сопоставление дает возможность дополнить первоначальные сведения и проследить историю вещи до ее включения в музейное собрание. Музейный предмет нередко сохраняет сведения не только о времени и среде своего создания, но и о людях, которым он принадлежал, обстоятельствах его приобретения и последующей передачи из поколения в поколение.

В этом отношении представляет интерес кованый сундук конца XIX – начала XX века, ныне хранящийся в собрании Национального музея Республики Казахстан. История предмета связана с семьей акмолинских купцов и семьей Августы Самойловны Никель (Переплеткиной). Согласно сведениям, переданным потомками, Августа Никель служила ключницей в доме Кубриных. В дальнейшем эта семейная история получила документальную фиксацию в музейных материалах.

Особую ценность для исследования представляет акт приема 1998 года. В содержащейся в нем легенде отмечено, что при замужестве Августы Никель, Кубрины подарили семье дом в Щучинске, мебель и кованый сундук. Однако сам сундук в составе поступления 1998 года отсутствовал. В музейное собрание предмет был передан значительно позднее – в 2014 году правнуком Августы Никель. Таким образом, сведения о сундуке были зафиксированы музейным документом за шестнадцать лет до поступления самого предмета. Это обстоятельство позволяет рассматривать документы 1998 и 2014 годов как взаимодополняющие источники. Более ранняя запись содержит сведения об обстоятельствах появления сундука в семье, тогда как документация 2014 года непосредственно связана с передачей сохранившегося предмета в музей. Сопоставление этих материалов с биографическими сведениями об Августе Никель, историей семьи Кубриных, семейными фотографиями и самим предметом позволяет проследить отдельные этапы его бытования и уточнить контекст, в котором он существовал до поступления в музей. Лишь обращение к актам приема и книге регистрации бывшего Акмолинского краеведческого музея позволило установить связь сундука с конкретным комплексом и подтвердить его подлинность.

Обращение к данному сундуку представляет интерес и в более широком контексте изучения городской материальной культуры Акмолинска конца XIX – начала XX века. Предметы домашнего обихода, сохранившие документированную связь с конкретными семьями, дают возможность дополнить сведения о повседневной жизни горожан, бытовой среде, характере имущественных и личных взаимоотношений. В данном случае история одной вещи соединяет материалы о купеческой семье Кубриных с историей семьи женщины, служившей в их доме, а дальнейшее сохранение сундука потомками позволяет проследить продолжительный период его семейного бытования.

Материалы и методы исследования

Источниковую базу исследования составили

опубликованные материалы по истории семьи Кубриных и Акмолинска, фондово-учетная документация бывшего Акмолинского областного историко-краеведческого музея и Национального музея Республики Казахстан, а также сам исследуемый сундук как вещественный источник.

Исследованию истории купеческой династии Кубриных, ее предпринимательской в общественной и культурной деятельности посвящен ряд научных работ. Различные аспекты истории семьи Кубриных и ее роли в общественной и экономической жизни Акмолинска представлены в исследованиях Т.В. Кошман, Г.К., Ерменбаевой, Г.А. Алпыспаевой, М.О. Абсеметова, А.Ж. Габдулиной, К.В. Джумагалиевой, А.С. Керейбаевой и т.д. Их труды позволяют реконструировать основные направления предпринимательской деятельности представителей династии, их участие в общественной жизни города, а также значение семьи в формировании историко-культурной среды Акмолинска конца XIX – начала XX века.

Современная музеология располагает значительным объемом исследований, посвященных музейному предмету, его ценностным и функциональным характеристикам. Важность музейных предметов в сохранении и передаче исторической и культурной памяти рассматривается в трудах О.М. Корженко, М.В. Шулика, Л.В. Яковлевой, М.Б. Гнедовского, Е.Н. Мастеницы, Н.И. Решетникова и других исследователей. Проблема музея как социокультурного института и хранилища культурного наследия, представленного отдельными предметами и коллекциями, получила развитие в работах Л.С. Именновой, Л.М. Шляхтиной, О.С. Сапанжи и др. Особое внимание в этих исследованиях уделяется механизмам сохранения и трансляции исторической памяти посредством музейных предметов.

Наиболее значимыми для реконструкции истории предмета являются музейные документы, в которых зафиксированы сведения об Августе Самойловне Никель (Переплеткиной), ее работе в доме С.А. Кубрина, семейной передаче предметов и последующем поступлении сундука в Национальный музей РК.

Методологической основой исследования стал анализ источников, который позволил оценить их достоверность и информативность, а также выявить сходства и различия в сведениях о происхождении и бытования предмета.

Сравнительно-исторический метод применен для изучения истории сундука и его места в городской и купеческой культуре Акмолинска конца XIX – начала XX века. Атрибуционно и визуально-описательный методы использованы для определения типа сундука, примерного времени его изготовления и места производства.

Использование этих методов позволило рассмотреть сундук не только как предмет материальной культуры, но и как исторический источник. В нем отражены особенности самого предмета, история его владельцев, семейная память и сведения из музейной документации.

Анализ

Изучение материальной культуры городского населения Казахстана XIX – начала XX века традиционно опирается на письменные источники, тогда как вещественные памятники нередко остаются на периферии исследовательского внимания. Между тем именно предметы повседневного обихода, сохранившие связь с конкретными людьми и семьями, позволяют реконструировать не только экономический уклад, но и социальные отношения, бытовые практики, человеческие судьбы. В музееведческом аспекте особый интерес представляют случаи, когда мемориальные комплексы поступают в собрание фрагментарно, а сведения об их происхождении и бытовании нередко уточняются спустя годы благодаря обращению к учетной документации и сопоставлению разновременных музейных источников.

В 2014 году, в связи с открытием Национального музея Республики Казахстан была объявлена акция по сбору исторических артефактов. Среди дарителей житель города Астаны Илья Вячеславович Табаков – правнук Никель Августы Самойловны. Он передал в музей кованый сундук с устной легендой: предмет принадлежал его прабабушке, служившей ключницей у купца Степана Кубрина, и передавался в семье по женской линии.

Купеческая династия Кубриных занимала заметное место в общественной, экономической и культурной жизни Акмолинска конца XIX – начала XX века. Согласно опубликованным

исторические материалам, начало династии связано с Константином Кубриным, происходившим из казачьей среды. Его сыновья Андриан и Матвей прошли путь от торгующих казаков Акмолинской станицы до купцов второй и первой гильдий. Деятельность семьи была связана с торговлей, скотопромышленностью, виноделием и другими направлениями предпринимательства (Кошман, 2018: 91-97; Ерменбаева, 2024: 92-94).

Особое положение семьи определялось не только её экономическим влиянием, но и участием в общественной жизни города. Андриан Константинович Кубрин избирался гласным городской думы, участвовал в решении вопросов городского благоустройства и образования, оказывал материальную поддержку учащимся. Его сын Степан Андрианович продолжил общественную деятельность семьи: с 1891 г. он занимал должность городского головы и на протяжении нескольких десятилетий участвовал в развитии городской инфраструктуры и культурной жизни Акмолинска. С его именем связывают создание общественной библиотеки, поддержку пожарной службы, благоустройство города и развитие садово-парковой зоны (Кошман, 2018: 91-97).

Значимым направлением деятельности Кубриных была поддержка образования и культуры. Матвей Кубрин принимал участие в деятельности городских образовательных учреждений, а Степан Кубрин выступил инициатором создания общественной библиотеки. Подобная деятельность позволяет рассматривать семью Кубриных не только как представителей торгово-предпринимательской элиты, но и как одну из влиятельных социальных групп городской среды Акмолинска рубежа XIX–XX вв.

Акмолинск становится заметным как торговый город с 1890–1891 гг. Ярмарки Акмолинской области способствовали дальнейшему развитию торговли в Казахстане и обеспечивали успешное проникновение российского и иностранного капитала в среднеазиатские районы. Ярмарки явились основной формой торговли второй половины XIX в. в Казахстане и играли ведущую роль в экономике края. Купцы всех гильдий и наций съезжались сюда не только из всей России, но и из-за границы, не исключая и Западную Европу (Франция, Германия и т.д.). В числе купцов, приехавших на Акмолинскую землю, известными стали братья М. Кубрин, С. Кубрин и В. Кубрин, братья Егоровы, В.Н. Попов, И.С. Силин, П.Б. Моисеев, Б. Кощегулов и другие.

В Акмолинске купцы 1-2 гильдий строили здания городской управы, гостиного двора, пожарной каланчи, банки, каменные особняки и магазины.

Здание торгового дома «Астана» – детище сына Константина Кубрина – Матвея. М. Кубрин вел торговлю в Акмолинске с 70-х гг. прошлого века. Большая семья и бытовые заботы не помешали ему, обладавшему великолепной предпринимательской интуицией, с успехом заниматься коммерцией и учредить собственный торговый дом «Матвей Кубрин с сыновьями и К». Его магазины были также открыты в Атбасаре и Кокчетаве. Он неоднократно избирался в городскую думу и прослыл щедрым меценатом

Рис.1. Здание торгового дома Матвея Кубрина (ныне магазин «Астана»)
Fig. 1. The building of Matvey Kubrin's Trading House (now "Astana" market)

Рис. 2. Здание земской больницы Степана Кубрина
Fig. 2. The Zemstvo Hospital building of Stepan Kubrin

– покровителем акмолинского трехклассного училища.

Земская больница (1874 года) расположенная по ул. Джангельдина, 40, была основана по заказу купца Степана Кубрина. Он построил ее для своего племянника – врача, получившего образование в г. Москве. Больница была рассчитана на двадцать пять мест. Сооружение строилось 12 лет. Для постройки использовался красный кирпич, который на быках привозили из г. Атбасара Акмолинской губернии. По рассказам старожилов, дата постройки – 1874 год.

Здание земской больницы является памятником архитектуры местного значения и представляет архитектурно-художественную ценность (Chekaev F.M., Chekaeva R.U., Revtova V.V., 2014).

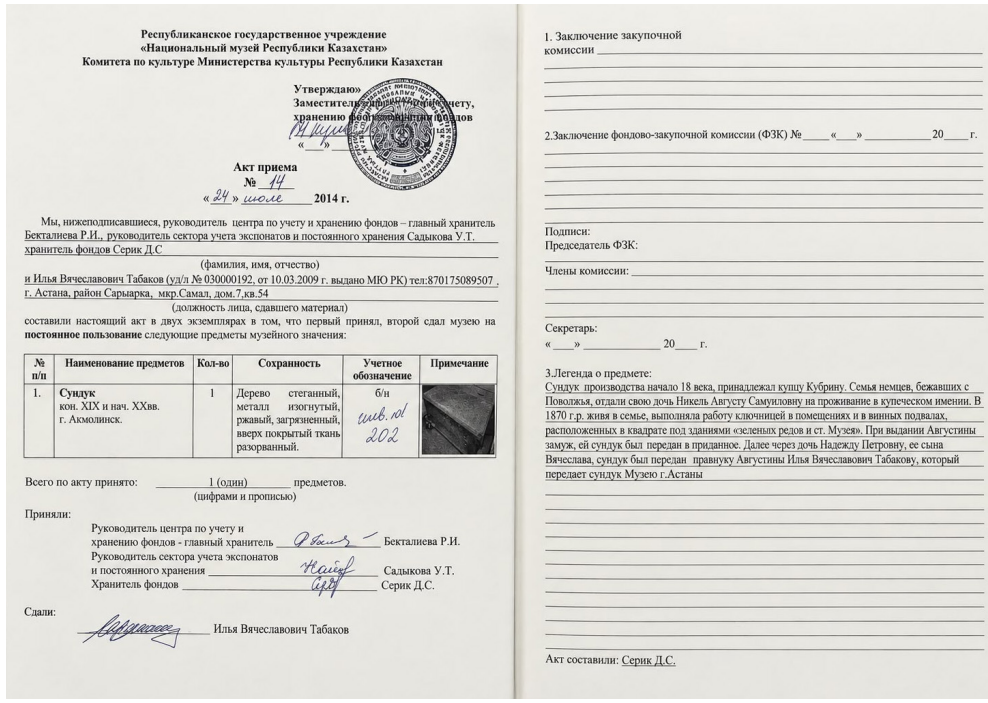
История семьи Кубриных важна для настоящего исследования прежде всего в контексте реконструкции социальной среды, в которой, согласно музейной документации и семейному преданию, бытовал исследуемый сундук. При этом сведения об общественной и предпринимательской деятельности Кубриных не являются непосредственным доказательством принадлежности конкретного предмета семье. Их значение состоит в характеристике историко-культурного контекста, позволяющего понять социальное положение предполагаемого владельца и условия бытования предмета.

В этой связи особый интерес представляет связь семьи Кубриных с Августой Самойловной Никель (Переплёткиной), которая, согласно музейной документации, в юном возрасте поступила на работу в дом С.А. Кубрина. Именно сведения о её пребывании в доме купца позволяют перейти от общей характеристики купеческой среды Акмолинска к реконструкции непосредственной истории бытования сундука.

Следовательно, семья Кубриных представляла собой влиятельную купеческую семью Акмолинска, деятельность которой была связана не только с торговлей, но и с общественной и культурной жизнью города. Установленный в музейной документации факт работы Августы Самойловны Никель в доме Кубрина позволяет рассматривать ее биографию в контексте этой городской купеческой среды и перейти непосредственно к реконструкции истории бытования сундука.

Приведенные сведения представляют особый интерес для реконструкции провенанса сундука, однако по характеру источника требуют критической оценки. Большая часть сведений об Августе Самойловне была записана со слов ее дочери Н.Т. Переплеткиной-Табаковой спустя значительный период после описываемых событий. Исходя из этого, данные обладают высокой мемориальной ценностью, но не во всех случаях могут рассматриваться как непосредственное документальное свидетельство. При этом совпадение основной сюжетной линии в документации разных лет повышает степень достоверности реконструируемой семейной традиции.

Согласно акта приема № 14 (инв. номер ҒКҚ ҚР ҰМ 202) от 24 июля 2014 года написано: «Сундук принадлежал купцу Кубрину. Семья немцев отдали свою дочь Никель Августу Самуиловну на проживание в купеческом имении. Живя в семье, выполняла работу ключницей в помещениях и в винных подвалах, расположенных в квадрате под зданиями зеленых рядов и Музея. При выдании

Республиканское государственное учреждение
«Национальный музей Республики Казахстан»
Комитета по культуре Министерства культуры Республики Казахстан

Утверждаю»
Заместитель директора по научному учету, хранению фондов и экспозиционной работе
«___» _____

Акт приема
№ 14
«24» июля 2014 г.

Мы, нижеподписавшиеся, руководитель центра по учету и хранению фондов – главный хранитель Бекталиева Р.И., руководитель сектора учета экспонатов и постоянного хранения Садыкова У.Т. хранитель фондов Серик Д.С.
(фамилия, имя, отчество)
и Илья Вячеславович Табаков (уд/л № 030000192, от 10.03.2009 г. выдано МО РК) тел:870175089507 , г. Астана, район Сарыарка, мкр.Самал, дом.7,кв.54
(должность лица, сдавшего материал)
составили настоящий акт в двух экземплярах в том, что первый принял, второй сдал музею на **постоянное пользование** следующие предметы музейного значения:

№ п/п	Наименование предметов	Кол-во	Сохранность	Учетное обозначение	Примечание
1.	**Сундук** кон. XIX и нач. XXвв. г. Акмолинск.	1	Дерево стеганный, металл изогнутый, ржавый, загрязненный, вверх покрытый ткань разорванный.	б/н инв. № 202	

Всего по акту принято: 1 (один) предметов.
(цифрами и прописью)

Приняли:
Руководитель центра по учету и хранению фондов - главный хранитель _____ Бекталиева Р.И.
Руководитель сектора учета экспонатов и постоянного хранения _____ Садыкова У.Т.
Хранитель фондов _____ Серик Д.С.

Сдали:
_____ Илья Вячеславович Табаков

1. Заключение закупочной комиссии _____

2.Заключение фондово-закупочной комиссии (ФЗК) №____ «____» _____20____ г.

Подписи:
Председатель ФЗК:

Члены комиссии: _____

Секретарь:
«____» _____ 20____ г.

3.Легенда о предмете:
Сундук производства начало 18 века, принадлежал купцу Кубрину. Семья немцев, бежавших с Поволжья, отдали свою дочь Никель Августу Самуиловну на проживание в купеческом имении. В 1870 г.р. жила в семье, выполняла работу ключницей в помещениях и в винных подвалах, расположенных в квадрате под зданиями «зеленых редов и ст. Музея». При выдании Августины замуж, ей сундук был передан в приданое. Далее через дочь Надежду Петровну, ее сына Вячеслава, сундук был передан правнуку Августины Илья Вячеславович Табакову, который передает сундук Музею г.Астаны

Акт составили: Серик Д.С.

Рис. 3. Акт приема № 14. FKҚ ҚРҰМ 202
Fig. 3. Acquisition Record No. 14. FKҚ ҚРҰМ 202

Августины замуж, ей сундук был передан в приданое. Далее через дочь Надежду Петровну, ее сына Вячеслава сундук был передан правнуку Августины Илье Вячеславовичу Табакову, который передал сундук Национальному музею РК».

Запись подтверждается документом – актом приема № 14.

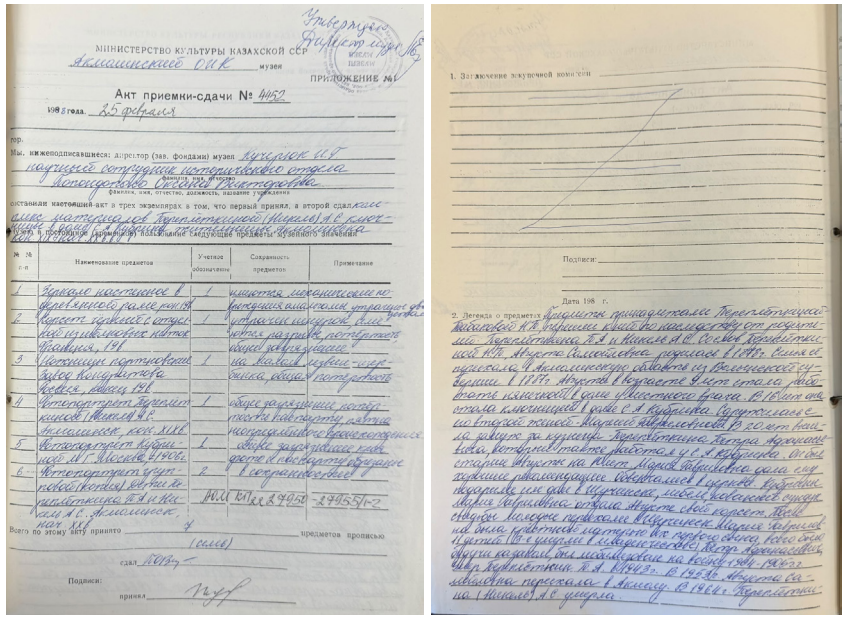
Следует отметить, что документы 1998 года относятся к периоду деятельности Акмолинского областного историко-краеведческого музея. В результате последующих организационных преобразований его музейное собрание и фондово-учетная документация вошли в состав Президентского центра культуры, а затем были переданы в Национальный музей Республики Казахстан. В настоящее время эти материалы хранятся в архиве фонда Национального музея.

При изучении архивных материалов было установлено, что в 1998 году сотрудниками Акмолинского областного историко-краеведческого музея проводился сбор музейных предметов от жителей города, в ходе которого были выявлены предметы, связанные с семьей Кубриных. Согласно акту приемки-сдачи № 4452 от 25 февраля 1998 года в фонд поступили зеркало в деревянной раме, женский корсет, ножницы портновские и несколько фотографий. В легенде акта содержатся сведения о принадлежности поступивших предметов Августе Самойловне Никель (Переплеткиной) и обстоятельствах их происхождения. Здесь же отмечено, что после ее замужества Кубрины подарили молодой семье дом в Щучинске, мебель и кованый сундук, а Мария Гавриловна подарила Августе свой корсет. Сам сундук в составе поступления 1988 года отсутствовал – в документе схранилось лишь его упоминание.

Из легенды Акта приема № 4452 от 25 февраля 1998 года: «Предметы принадлежали Переплеткиной–Табаковой Н.Т. Перешли к ней по наследству от родителей Переплеткина П.А. и Никель А.С. Со слов Переплеткиной Н.Т. Августа Самойловна родилась в 1878 г. Семья ее переехала в Акмолинскую область из Волынской губернии в 1887 г.

Августа в возрасте 9 лет стала работать нянькой в доме у местного врача. В 16 лет она стала ключницей в доме С.А. Кубрина. Сдружилась с его второй женой Марией Гавриловной. В 20 лет вышла замуж за кузнеца Переплеткина Петра Афанасьевича, который также работал у С.А. Кубрина. Он был старше Августы на 10 лет.

Мария Гавриловна дала ему хорошие рекомендации. Обвенчались в церкви. Кубрин подарил им дом в Щучинске, мебель, кованый

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ССР

Акт приемки-сдачи № 4452

1998 года. 25 февраля

г.

Мы, нижеподписавшиеся: директор (зав. фондами) музея

научный сотрудник исторического отдела

составили настоящий акт в трех экземплярах в том, что первый принял, а второй сдали

№ п/п	Наименование предметов	Учетное обозначение	Сохранность предметов	Примечание
1		1		
2		1		
3		1		
4		1		
5		1		
6		2		

Всего по этому акту принято предметов прописью

(семь)

сдал

Подписи:

принял

Подпись:

Дата 198 г.

Рис 4. Акт приема № 4452 АОМ КП22 27950
Fig. 4. Acquisition Record No. 4452. AOM КП22 27950

сундук. Мария Гавриловна отдала ей свой корсет. После свадьбы молодые переехали в Щучинск. Мария Гавриловна была крестной матерью их первого сына, всего было 11 детей (3 умерли в младенчестве). Петр Афанасьевич будучи казаком, был мобилизован на войну 1904–1905 гг. Умер Переплеткин П.А. в 1943 г. В 1953 г. Августа Самойловна переехала в Акмолу. В 1964 г. Переплеткина (Никель) А.С. умерла» (Архив фонда НМ РК, Акт ОФ № 4452 от 25.02.1998).

Рис.5. Переплеткина (Никель) А.С.
Из фонда НМ РК, ҚРҰМ нқ 19624
Fig. 5. A.S. Perepletkina (Nikel). From the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, NMRK Inv. No. 19624

Рис.6. Кубрина М.Г.
Из фонда НМ РК, ҚРҰМ нқ 19625
Fig. 6. M.G. Kubrina. From the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, NMRK Inv. No. 19625

В Коллекционной описи имеется запись о сборе материалов Переплеткиной (Никель) А.С., ключницы в доме С.А. Кубрина, жительницы Акмолинска кон. XIX – нач. XX вв. Количество предметов в коллекционной описи: 7 единиц. Материалы принадлежали Переплеткиной–Табаковой Н.Т., сбор проводился сотрудниками музея Староверовой Т.Н. и Попондополо О.В. в октябре 1997 года (Архив фонда НМ РК. Коллекционная опись. 1997).

Будучи подлинниками, музейные предметы представляют ценность как исторические источники. Поэтому их изучение относится прежде всего к историческому источниковедению. Оно имеет целью извлекать, проверять и передавать ту информацию, которая интересует историческую науку. При этом используются приемы, разработанные историческим источниковедением, проводится критическое рассмотрение источников разных типов. К таким приемам относятся: анализ признаков предмета, таких, как надписи, изображения, украшения, стилистические особенности, материал; сравнительный анализ предметов; анализ данных об обстоятельствах приобретения предмета и всей имеющейся сопутствующей информации.

С помощью этого анализа проводится проверка достоверности данных о происхождении, о месте и времени возникновения, об авторстве, о назначении и применении предмета, о времени его использования и т.д. Это помогает ответить и на более общие вопросы о временных и географических рамках распространения предметов данного вида, об их месте в ряду предметов близких видов.

В процессе исследования кроме самих источников и сопутствующей информации привлекаются также другие материалы – архивные документы, справочная литература и другие научно-справочные материалы с целью уточнения результатов источниковедческого изучения предметов, обоснования их классификации (Музееведение, 1988: 57).

Важную роль в раскрытии исторического и культурного содержания музейного предмета играет его атрибуция. Т.И. Кимеева связывает процесс атрибуции с приобретением вещью статуса музейного предмета, а также с выявлением ее историко-культурных характеристик: «Предметы коллекций музеев, составляющие категорию культурного наследия, проходят стадию «превращения» в музейный предмет: «вещь» – «артефакт» – «предмет музейного значения» – «музейный предмет». Любая вещь в естественной социокультурной среде представлена физической реальностью предметного мира культуры. Для этого она переживает период своей невостребованности в среде бытования, превращаясь в определенный момент в артефакт, который однажды привлекает внимание музейных собирателей. Артефакт, как правило, обладает свойствами предмета музейного значения, вызывая интерес своей принадлежностью к культуре определенного народа либо историче¬скому периоду и т. д. Вещь, таким образом, подлежит извлечению из среды бытования для передачи в музейное собрание, где она получает статус музейного предмета» (Кимеева, 2019: 134).

Введение в научный оборот музейных предметов и коллекций существенно стимулирует развитие научных направлений, а также дополняет имеющуюся источниковую базу. Потенциально музейные предметы и коллекции могут стать новыми комплексами исторических источников (Рыгалова М.В., Рыгалов Е.В., 2018: 135).

Основными этапами в деле изучения музейных предметов на сегодня являются их атрибуция, систематизация и интерпретация. Все они взаимосвязаны друг с другом и подчинены общей цели – максимально полному раскрытию информации, содержащейся в каждом из таких предметов, и сохранению природного, исторического и культурного наследия (Корженко О.М., Шулика М.В., Яковлева Л.В., 2025: 41).

В соответствии с данным методологическим подходом в рамках настоящего исследования была проведена краткая атрибуционная характеристика сундука, включающая анализ его конструктивных, материальных и технологических особенностей.

Сундук был изготовлен в конце XIX – начало XX века ориентировочно (1890-1915 гг.). Совокупность конструктивных признаков и характеру отделки относится к категории дорожных или хозяйственных сундуков фабричного изготовления конца XIX – начало XX века. Анализ самого предмета позволил уточнить его музейную атрибуцию.

Конструкция: прямоугольный корпус,

плоская деревянная крышка, металлическая окантовка корпуса, кованные кольцевые боковые ручки, три наружные петли, врезной замок (утрачен), внутреннее пространство без перегородок, днище из нескольких широких досок, крышка усилена двумя металлическими полосами.

Материал: хвойная древесина (вероятнее всего сосна), кованое железо, зеленая масляная краска.

Техника изготовления: столярная сборка, шиповые соединения, ковка, клепка, холодная чеканка листового железа, окраска, фабричное изготовление.

При осмотре сундука особое внимание было обращено на состояние крышки, полностью покрытой брезентом, края которого свисали по бокам. Брезент имеет значительные следы износа, местами разрывы и утраты. При осмотре предмета было установлено, что он плотно прилегает к поверхности крышки и отделяется с трудом. Под приподнятой свисающей частью брезента выявлена поверхность сундука с хорошо сохранившейся зеленой окраской и металлическим декором. На участках, длительное время остававшихся открытыми, металлические элементы имеют выраженные следы коррозии. Такое различие в состоянии поверхности позволяет предположить, что брезентовое покрытие в определенной степени предохраняло закрытые им участки от внешнего воздействия. Ввиду хрупкости брезента и его плотного прилегания к поверхности дальнейшее отделение покрытия без реставрационных мероприятий не предпринималось.

В рамках настоящего исследования проведены визуальное обследование и фотофиксация сундука до проведения реставрационных работ. Состояние сохранности сундука требует реставрационного вмешательства. Предмет включен в план реставрационных работ Национального музея на 2026 год.

Внутренняя поверхность окрашена в темно-зеленый цвет. Сундук по всей поверхности украшен металлическими пластинами с тиснёным геометрическим орнаментом в виде ромбической сетки.

По бокам сохранились две массивные кованые кольцевые ручки. Именно такие ручки позволяли переносить тяжелый сундук вдвоем.

Конструктивно-технологические особенности сундука позволяют предварительно датировать его концом XIX – начало XX века. Качество обработки древесины, стандартизованность деталей, использование листового железа, металлической окантовки,

Рис. 7. Сундук. Конец XIX – нач. XX вв. из фонда НМ РК, ҒКҚ ҚРҰМ 202
Fig. 7. Chest. Late 19th – early 20th century. From the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, ҒКҚ ҚРҰМ 202

Рис. 8. Боковая часть сундука. Из фонда НМ РК, ҒКҚ ҚРҰМ 202
Fig. 8. Side panel of the chest. From the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, ҒКҚ ҚРҰМ 202

тиснения и фабрично изготовленной фурнитуры свидетельствуют о профессиональном производстве. При этом конкретное место изготовления и производитель на основании имеющихся данных не установлены. Поэтому предположение о его изготовлении именно в Акмолинске или на конкретном предприятии требует дополнительного подтверждения и в настоящее время должно рассматриваться как гипотеза. Повреждения деревянных деталей, деформация и коррозия металлических элементов, загрязнения и повреждения покрытия свидетельствуют о продолжительной эксплуатации и последующем хранении.

История бытования сундука отражает многоэтническую и социально неоднородную городскую среду Акмолинска и Степного края, в которой предметы, изготовленные в русской городской ремесленной и торговой традиции, включались в повседневную жизнь различных социальных групп. В этом контексте сундук представляет интерес как источник по культурным контактам и механизмам передачи материальных практик.

Полученные результаты

Научная новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее не опубликовавшихся материалов музейной фондовой документации 1998 и 2014 гг., на основании которых впервые предпринимается реконструкция провенанса кованого сундука, связанного с семьей акмолинских купцов Кубриных и Никель-Переплеткиных.

Проведенное исследование позволило реконструировать основные этапы истории бытования кованого сундука, находящегося в собрании Национального музея Республики Казахстан. Установлено, что современный музейный провенанс предмета включает несколько последовательно связанных этапов: бытование в купеческой среде Акмолинска, передачу Августе Самойловне Никель (Переплеткиной), последующее наследование в семье Переплеткиных-Табаковых и поступление в музейное собрание в 2014 году.

Важным результатом стало выявление связи истории сундука с комплексом материалов Августы Самойловны Никель (Переплеткиной), находящимся в собрании бывшего Акмолинского областного историко-краеведческого музея. Согласно музейной легенде, Августа Никель в юном возрасте поступила на работу в дом С.А.Кубрина, где выполняла обязанности ключницы. После замужества за Петром Афанасьевичем Переплеткиным, также работавшим у Кубрина, семья переехала в Щучинск. Именно в связи с этим событием, согласно семейному свидетельству, Августе были переданы дом, мебель и кованый сундук. На основании изложенного, предмет выступает частью более широкого семейно-мемориального комплекса, включающего фотографии, биографические сведения и другие предметы, связанные с семьей Никель-Переплеткиных.

Сопоставление разновременной музейной документации позволило выявить отдельные расхождения в содержащихся в ней сведениях. В музейной документации конца XX века и в акте поступления сундука в Национальный музей

в 2014 году сохраняется основная сюжетная линия: Августа Никель – работа в доме Кубрина – замужество – получение сундука – дальнейшее наследование предмета в семье. Вместе с тем отдельные сведения различаются. Так, указанный в одном из документов год рождения Августы Никель не согласуется с возрастом и последовательностью событий, приведенных в развернутой легенде 1998 года. Расхождение было выявлено и в датировке самого сундука. В основной части документа (акт приема 2014 г.) предмет отнесен к XIX веку, тогда как в легенде того же документа указан XVIII век. Последняя датировка, по всей видимости, является ошибочной, поскольку не согласуется с хронологией семейной истории Августы Никель и результатами изучения самого предмета. Конструктивно-технологические особенности сундука позволяют отнести его к концу XIX – началу XX века. В результате проведенного исследования были выявлены ранее не отмеченные расхождения в документации, уточнены датировка сундука и отдельные сведения, связанные с историей его бытования. Полученные данные могут быть использованы для уточнения учетных сведений и научного описания предмета в установленном порядке.

В музейной практике исследование провенанса предполагает обращение не только владения предметом, но и к обстоятельствам его передачи, хранения и изменения контекста бытования (Museum International, 2026).

В данном случае такую последовательность позволяют частично восстановить фондово-учетные документы разных лет и сведения, переданные потомками Августы Никель. В результате исследования предложено разграничить три уровня сведений о происхождении предмета: документально подтвержденные данные, сведения музейной легенды и реконструктивные гипотезы. К документально подтвержденным относятся факт музейного поступления сундука в 2014 году, его передача И.В.Табаковым и наличие учетной документации; к легендарно-мемориальному уровню относится связь предмета с домом С.А.Кубрина и его передача Августе Никель в качестве свадебного дара; к гипотетическому уровню относятся конкретное место изготовления сундука, производитель и первоначальное назначение брезентового покрытия.

Предмет музееведения – это свойство музейных предметов отражать действительность, дающие возможность осваивать наследие предшествующих эпох, настоящее и будущее главным образом через музей как научно-исследовательские и культурно-просветительные учреждения (Томилов, 1988: 5).

Сундук следует рассматривать не только как отдельный предмет хозяйственно-бытового назначения, но и как комплексный историко-культурный источник. Его информативность определяется сочетанием вещественных характеристик. Истории владения, семейной памяти и музейной документации. Именно их сопоставление позволяет перейти от простого описания музейного предмета к реконструкции его биографии и истории музейной репрезентации.

Заключение

Проведенное исследование позволило рассмотреть кованый сундук как музейный исторический источник, сочетающий материальные характеристики предмета, историю его бытования и семейную память. Сопоставление музейной документации бывшего Акмолинского областного краеведческого музея и Национального Музея Республики Казахстан позволило уточнить основные этапы происхождения и передачи предмета, а также выявить сведения, требующие дальнейшей проверки.

Особое значение для реконструкции провенанса сундука имеют сведения об Августе Самойловне Никель, связанной с домом С.А.Кубрина и последующей передаче предмета в семье Переплеткиных-Табаковых. При этом сведения о передаче сундука Кубриными Августе Никель восходят к семейной традиции, зафиксированной в музейной документации 1988 года, и требуют разграничения с документально установленными этапами его последующего бытования и музейного поступления.

Исследование также показывает значение изучения купеческих династий Акмолинска для понимания истории городской культуры и сохранения исторической памяти. Купечество участвовало не только в торгово-экономическом развитии города, но и в поддержке образования культуры, библиотечного дела, здравоохранения и общественного благоустройства (Ерменбаева, 2024: 94).

Таким образом, сопоставление музейной

документации 1998 и 2014 гг., семейных сведений и самого предмета позволило уточнить и проследить основные этапы истории кованого сундука. Установлено, что сведения о нем были зафиксированы в музейной документации еще в 1998 году, за шестнадцать лет до поступления самого предмета в музей. Легенда акта приема связывает сундук с семьей акмолинских купцов Кубриных и замужеством Августы Никель (Переплеткиной), после чего предмет сохранился в семье ее потомков и в 2014 году был передан в Национальный музей Республики Казахстан. Сохранившиеся документы позволяют рассматривать сундук не только как предмет городского быта в конце XIX- начала XX века, но и как свидетельство семейной истории, связанной с купеческой средой Акмолинска. В этом качестве сундук представляет интерес не только как образец городского хозяйственно-бытового предмета конца XIX-начала XX века, но и как вещественный источник, сохранивший связь с историей семьи Кубриных и семейной памятью потомков Августы Никель.

Литература

1. Chekaev F.M., Chekaeva R.U., Revtova V.V., 2014. Architecture stone building Astana (Akmolinsk) end XIX – early XX centuries // Fundamental Research. № 12. pp. 1191-1196 [Электронный ресурс]. URL: https://fundamental-research.ru/en/article/view?id=36299
2. Museum International: Provenance research in museums: Principles, practices and possibilities, 2026 [Электронный ресурс]. URL: https://restitutionmatters.org/publication/museum-international-provenance-research-in-museums-principles-practices-and-possibilities/
3. Ерменбаева Г.К., 2024. Краеведческий компонент при изучении истории: купеческие династии Акмолинска // Историко-педагогические чтения. № 28. С. 92–94.
4. Кимеева Т.И., 2019. Методика атрибуции музейных предметов и возможности внутримузейной трансляции ее результатов // Вестник КемГУКИ. № 48. С. 134.
5. Корженко О.М., Шулика М.В., Яковлева Л.В., 2025. Тенденции изучения музейного предмета: история и современность // Гуманитарный научный журнал. № 9.1. С. 37.
6. Кошман Т.В., 2018. Сакральные объекты Астаны: дом купца Матвея Кубрина // Россия и Казахстан: исторический опыт сотрудничества и перспективы интеграции. Материалы III Международной научно-практической конференции. С. 91–97.
7. Мастеница Е.Н., 2013. Музеология в пространстве междисциплинарного взаимодействия // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. Санкт-Петербург. №3. Т. 2. С.155-163.
8. Музееведение. Музеи исторического профиля, 1988. Под ред. К.Г. Левыкина, В. Хербста. М.: Высшая школа. С. 57.
9. Рыгалова М.В., Рыгалов Е.В., 2018. Музейные коллекции как исторический источник (обзор отечественной историографии) // Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. №5 (103). С.135.
10. Семиотика в прошлом и настоящем, 2023. Отв. ред. И.А. Седакова, ред. М.В. Завьялова, Н.В. Злыднева, А.Б. Ипполитова. Москва: Институт славяноведения РАН, 384 с.
11. Томилов Н.А., 1988. Музееведение и его предмет // Музееведение Западной Сибири: тез. докл. Ом. обл. науч. конф. «История, краеведение и музееведение Западной Сибири». Омск: Изд-во ОмГУ. С. 5.
12. Томилов Н.А., 2016. Музееведение и музеи России. Часть 1. Омск: Изд. Омского гос. Университета. С . 36.
13. Томилов Н.А., 1995. Музеи, музееведение и история культуры Сибири // Памятники истории и культуры Сибири: тез. докл. и сообщ. Всерос. науч.-практ. конф. Омск. С. 4.

Архивные материалы:

1. Архив фонда НМ РК, Акт ОФ № 4452 от 25.02.1998
2. Архив фонда НМ РК. Коллекционная опись. 1997

References

1. Chekaev F.M., Chekaeva R.U., Revtova V.V., 2014. Architecture stone building Astana (Akmolinsk) end XIX – early XX centuries // Fundamental Research. № 12. pp. 1191-1196 [Electronic resource]. URL: https://fundamental-research.ru/en/article/view?id=36299 [in Russian].

2. Museum International: Provenance research in museums: Principles, practices and possibilities, 2026 [Electronic resource]. URL: https://restitutionmatters.org/publication/museum-international-provenance-research-in-museums-principles-practices-and-possibilities/ [in English].

3. Ermenbayeva G.K, 2024. Kraevedcheskii komponent pri izuchenii istorii: kupecheskie dinastii Akmolinska [Local History Component in the Study of History: Merchant Dynasties of Akmolinsk]. Istoriko-pedagogicheskie chteniya, no. 28, pp. 92-94. [in Russian].

4. Kimeeva T.I., 2019. Metodika atributsii muzeinykh predmetov i vozmozhnosti vnutrimuzeynoi transliatsii ee rezultatov [Methods of Museum Objects Attribution and Possibilities for Intra-Museum Dissemination of Its Results]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo instituta kultury i iskusstv, no. 48, pp. 134–142. [in Russian].

5. Korzhenko O. M., Shulika M. V., Yakovleva L. V., 2025. Tendentsii izucheniya muzeinogo predmeta: istoriya i sovremennost [Trends in the Study of Museum Objects: History and Modernity]. Gumanitarnyi nauchnyi zhurnal, no. 9.1, p. 37. [in Russian].

6. Koshman T. V., 2018. Sakral'nye ob"ekty Astany: dom kuptsa Matveya Kubrina [Sacred Sites of Astana: The House of Merchant Matvey Kubrin]. Rossiya i Kazakhstan: istoricheskii opyt sotrudnichestva i perspektivy integratsii: materialy III Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, pp. 91–97. [in Russian].

7. Mastenitsa E. N., 2013. Muzeologiya v prostranstve mezhdistsiplinarnogo vzaimodeistviya [Museology in the Space of Interdisciplinary Interaction]. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina, vol. 2, no. 3, pp. 155–163. [in Russian].

8. Levykin K. G., Herbst V., eds., 1988. Muzeevedenie. Muzei istoricheskogo profilya [Museology. Museums of Historical Profile]. Moscow: Vysshaya shkola, p. 57. (In Russ.)

9. Rygalova M. V., Rygalov E. V., 2018. Muzeinye kollektsii kak istoricheskii istochnik (obzor otechestvennoi istoriografii) [Museum Collections as a Historical Source: A Review of Russian Historiography]. Izvestiya AltGU. Istoricheskie nauki i arkheologiya, no. 5 (103), p. 135. [in Russian].

10. Sedakova I. A., Zavyalova M. V., Zlydneva N. V., Ippolitova A. B., eds., 2023. Semiotika v proshlom i nastoyashchem [Semiotics in the Past and Present]. Moscow: Institut slavyanovedeniya RAN, 384 p. [in Russian].

11. Tomilov N. A., 1988. Muzeevedenie i ego predmet [Museology and Its Subject]. In: Muzeevedenie Zapadnoi Sibiri: tezisy dokladov Omskoi oblastnoi nauchnoi konferentsii “Istoriya, kraevedenie i muzeevedenie Zapadnoi Sibiri”. Omsk: Izd-vo OmGU, p. 5. [in Russian].

12. Tomilov N. A., 2016. Muzeevedenie i muzei Rossii. Chast' 1 [Museology and Museums of Russia. Part 1]. Omsk: Izd-vo Omskogo gosudarstvennogo universiteta, p. 36. [in Russian].

13. Tomilov N. A., 1995. Muzei, muzeevedenie i istoriya kul'tury Sibiri [Museums, Museology and the History of Siberian Culture]. In: Pamyatniki istorii i kul'tury Sibiri: tezisy dokladov i soobshchenii Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Omsk, p. 4. [in Russian].

Archival Materials

1. Archive of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. Act of the Main Collection No. 4452 dated February 25, 1998. [in Russian].

2. Archive of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. Collection Inventory, 1997. [in Russian].

Мукашева Г.К.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Астана, Қазақстан
e-mail: gul_sara65@mail.ru

КӨПЕС КУБРИНДЕР ӘУЛЕТІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚАҢЫЛТЫРМЕН ҚАПТАЛҒАН САНДЫҚ: МУЗЕЙЛІК ЗАТТЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТҰРМЫСТА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорындағы XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басына жататын, тарихы Ақмола көпестері Кубриндер әулетімен байланысты соғылған сандық қарастырылады. Музей құжаттары мен отбасылық материалдарға сәйкес, оның иесі С. А. Кубриннің үйінде үй шаруасын жүргізген Августа Самойловна Никель (Переплеткина) болған.

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорының мұрағатында сақталған қорлық-есептік құжаттар, бұрынғы Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің құжаттамасы, ұрпақтары ұсынған отбасылық фотосуреттер мен өмірбаяндық мәліметтер, сондай-ақ музейлік зат құрады. Әртүрлі жылдардағы құжаттарды салыстыру сандықтың музейге түскенге дейінгі тарихын анықтауға мүмкіндік берді. Сандық туралы алғашқы мәліметтер 1998 жылғы құжаттарда тіркелгенімен, музейге түскен заттар тізімінде ол көрсетілмеген. Сандық Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорына 2014 жылы түскен. 1998 және 2014 жылдардағы құжаттарды талдау оның тұрмыста қолданылу жағдайлары мен музейге түсу мән-жайларын нақтылауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – 1998 және 2014 жылдардағы бұрын жарияланбаған музей құжаттарын ғылыми айналымға енгізіп, сандықтың тарихын, тұрмыста қолданылуын және Кубриндер әулетімен байланысын нақтылауда. Зерттеудің мақсаты – сандықтың тарихын және музейге дейінгі тұрмыста қолданылу ерекшеліктерін зерделеу. Нәтижесінде сандық Ақмоланың қалалық материалдық мәдениетін, күнделікті өмір тарихы мен отбасылық жадты бейнелейтін тарихи-мәдени дерек ретінде бағаланады. Зерттеу музейлік құжаттарды салыстырудың заттың атрибуциясы мен тарихын анықтаудағы маңызын да көрсетеді.

Кілт сөздер: музейлік зат, соғылған сандық, атрибуция, қорлық-есептік құжаттама, музейлік аңыз, көпестік орта, Кубриндер отбасы, Августа Никель.

Дәйексөз үшін: Мукашева Г.К. Көпес Кубриндер әулетімен байланысты қаңылтырмен қапталған сандық: музейлік заттың шығу тарихы және тұрмыста қолданылуы // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб 37-52 (рус.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.03

Mukasheva G.K.
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
e-mail: gul_sara65@mail.ru

FORGED METAL CHEST ASSOCIATED WITH THE KUBRIN MERCHANT DYNASTY: THE HISTORY OF THE MUSEUM OBJECT AND ITS USE IN EVERYDAY LIFE

Abstract. The article examines a forged metal chest dating from the late nineteenth to the early twentieth century, preserved in the collection of the National Museum of the Republic of

Kazakhstan. The object is associated with the Kubrin family, a merchant dynasty of Akmolinsk, and Augusta Samoilovna Nickel (Perepletkina), who worked as a housekeeper in the household of S. A. Kubrin. The study is based on museum collection and registration records, documents of the former Akmolinsk Regional Museum of Local History, family photographs and biographical materials, and the chest itself as a material source. Comparative analysis of museum documentation from 1998 and 2014 made it possible to reconstruct the object's pre-museum history. In 1998, the chest was mentioned among items presented to Augusta Nickel as wedding gifts, although it was absent from the accession records. It entered the National Museum collection in 2014. The scientific novelty lies in introducing unpublished archival materials into scholarly circulation. The analysis clarifies its use and connection with the Kubrin family and Augusta Nickel's family collection. The chest is interpreted as an object of Akmolinsk's urban material culture, reflecting everyday life and family memory.

Keywords: museum object, forged metal chest, attribution, collection and registration documentation, museum legend, merchant milieu, Kubrin family, Augusta Nickel.

For citation: Mukasheva G.K. Forged metal chest associated with the Kubrin merchant dynasty: the history of the museum object and its use in everyday life // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 37-52

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.03

Сведения об авторах:

Мукашева Гульсара Карашевна, магистр исторических наук, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0003-0585-4339

Автор туралы мәлімет:

Мукашева Гульсара Карашевна, тарих ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0003-0585-4339

Information about authors:

Mukasheva Gulsara, Master of Historical Sciences, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

ORCID: 0009-0003-0585-4339

Археология/ Archaeology/ Археология

МРНТИ 03.23.35

https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.04

Ярыгин С.А.[1], *Сакенов С.К.[1], Нускабай А.А.[2]
[1]Институт археологии им. А. Х. Маргулана
[2]Международный университет Астана
Астана, Казахстан
*e-mail: sergazi_82@mail.ru

КЕЛЬТООБРАЗНЫЙ МОЛОТОК С ПОСЕЛЕНИЯ АТШУБАР

Аннотация. В статье публикуется редкая находка позднего бронзового века – втульчатый кельтообразный молоток, обнаруженный на территории поселения Атшубар в Северном Казахстане. Памятник входит в состав Кокшетауского горно-металлургического центра и относится к группе производственных поселений саргаринско-алексеевской культуры общности культур с валиковой керамикой. Цель исследования заключается в определении типологической принадлежности изделия, выявлении его аналогов, уточнении культурно-хронологического положения и рассмотрении происхождения данной категории специализированного инструментария. Исследование основано на сравнительно-типологическом, морфологическом и картографическом анализах находки. По своим конструктивным особенностям молоток близок к изделиям из Восточного Казахстана, Жетысу, Северного Кыргызстана и Северо-Западного Китая, однако отличается наиболее крупной втулкой и отсутствием декоративного оформления. Сделан вывод, что восточная группа кельтообразных молотков сформировалась в рамках металлокомплекса общности культур с валиковой керамикой под влиянием западных металлургических традиций, адаптированных к местной производственной среде саргаринско-алексеевской культуры. Введение в научный оборот атшубарского экземпляра дополняет источниковую базу по специализированному инструментарию позднебронзовой металлообработки и позволяет уточнить характер культурно-технологических взаимодействий между западной и восточной частями степной Евразии.

Ключевые слова: поздний бронзовый век, общность культур валиковой керамики, Северный Казахстан, поселение Атшубар, горно-металлургический комплекс, втульчатый кельтообразный молоток, бронзовое орудие, металлообработка.

Для цитирования: Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Нускабай А.А. Кельтообразный молоток с поселения Атшубар // Madeni Mura. 2026. № 3(114). С. 53-65 (рус).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.04

Введение

Общность культур валиковой керамики (ОКВК) – крупное культурно-историческое образование позднего бронзового века Евразии, существовавшее во второй половине II тыс. до н. э. и объединявшее ряд близких археологических культур от Восточной Европы до Центральной Азии. Общность получила название по характерному орнаменту сосудов, украшенных налепными валиками. Формирование ОКВК сопровождалось широким распространением сходных традиций в керамике, металлургии, металлообработке, хозяйстве и погребальном обряде. В пределах этой общности сложились крупные региональные центры металлопроизводства, между которыми осуществлялся обмен сырьём, готовыми изделиями и технологическими знаниями. Несмотря на наличие локальных

особенностей, памятники ОКВК демонстрируют высокую степень культурной и технологической интеграции, что позволяет рассматривать её как одно из важнейших общеевразийских объединений позднего бронзового века.

На территории Казахстана общность представлена крупнейшей на территории Евразии в позднем бронзовом веке саргаринско-алексеевской культурой. Её памятники встречаются от Северного Казахстана до Жетысу и от Южного Зауралья до Алтая. Кроме валиковой керамики, для культуры характерен устойчивый комплекс бронзовых изделий, включающий ножи с кольцевым упором, серпы сосново-мазинского типа, втульчатые желобчатые и плоские тёсла, втульчатые наконечники стрел, иглы, костяные псалии. Согласно современным данным, хронологические рамки её существования охватывают период с XV по IX в. до н. э., при этом основные этапы развития приходятся на XIV–X вв. до н. э. (Варфоломеев, Бедельбаева, 2025: 56–73; Григорьев, 2025: 4–100; Дегтярёва и др., 2019: 28–44).

Несмотря на значительный объём накопленных археологических материалов, многие проблемы развития восточной зоны общности культур валиковой керамики остаются дискуссионными. Одним из наименее изученных элементов металлокомплекса восточной области ОКВК остаются специализированные орудия металлообработки. Расширение источниковой базы, введение в научный оборот новых археологических материалов и применение современных аналитических методов создают предпосылки для уточнения культурно-хронологических построений, реконструкции межрегиональных контактов и решения ряда спорных вопросов.

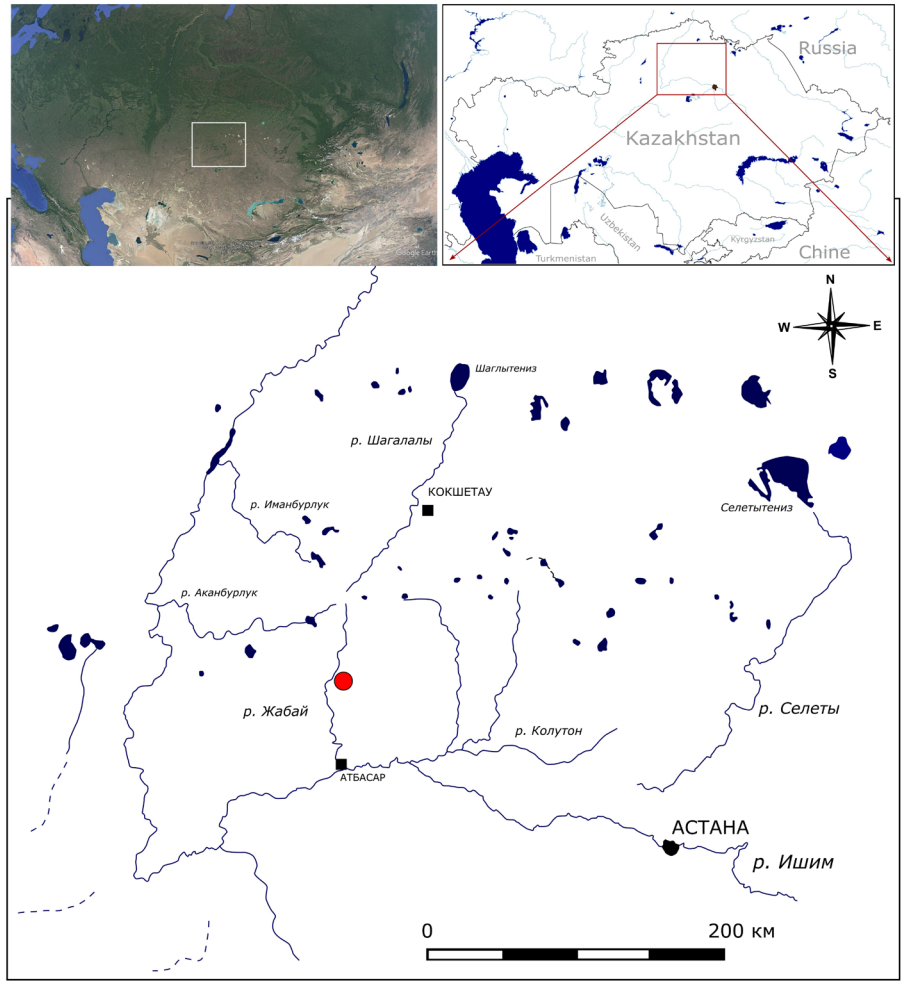

Рис. 1. Поселение Атшубар
Fig. 1. The Atshubar settlement

Материалы и методы исследования

Исследование основано на морфологическом анализе изделия, сравнительно-типологическом сопоставлении с аналогичными находками, изучении метрических характеристик, картографировании, распространении и сравнении археологических контекстов обнаружения. При написании статьи использовались общенаучные методы, такие как анализ, синтез и обобщение, позволяющие структурировать и систематизировать материал, имеющий принципиальное значение для понимания исторического и культурного контекста.

Представленный к публикации металлический предмет был передан в Балкашинский археологический отряд Института археологии имени А.Х. Маргулана в полевом сезоне 2026 г. По словам людей, нашедших этот артефакт, он был случайно обнаружен в обрыве левого берега реки Жабай, в окрестностях села Владимировка. Обследование места находки позволило установить, что изделие происходит с территории ранее выявленного поселения Атшубар (рис. 1, 2).

Данный памятник, наряду с поселениями Новый Городок, Атшубар 2 и Сандыктау, относится к группе производственных поселений, приуроченных к древним горным выработкам, сосредоточенным на сопочных массивах, вытянутых вдоль левого берега реки Жабай, между сёлами Петровка и Новый Городок.

Совокупность этих памятников образует крупный комплекс, являющийся южной филиацией Кокшетауского горно-металлургического центра. Судя по материалам ранее исследованных поселений и могильников, освоение указанного района началось ещё в алакульское время. Однако наибольшего развития он достиг в конце позднего бронзового века, когда возникли крупные поселения, продолжавшие функционировать вплоть до переходного этапа от поздней бронзы к раннему железному веку.

Предмет представляет собой втульчатый кельтообразный молоток, отлитый из медного сплава. Поверхность покрыта плотной буро-коричневой и зелёной патиной. Несмотря на коррозию, на боковых гранях хорошо прослеживаются продольные литейные швы, свидетельствующие об изготовлении изделия в двустворчатой литейной форме и о серийном производстве подобных вещей.

Изделие имеет массивный корпус длиной 7,0 см с овально-прямоугольной в плане втулкой. Максимальная ширина корпуса составляет 4,0 см. Втулка овально-прямоугольного сечения размерами 4,6 × 3,0 см; внутренний канал повторяет внешние очертания и постепенно сужается к закрытому торцу. Толщина стенок корпуса составляет примерно 0,5 см. На широких сторонах, ближе к верхней части, имеется хорошо выраженный кант (венчик) шириной 1,0 см, толщиной около 0,15 см (рис. 3, 4).

Корпус отличается слабой конусностью: от венчика к ударной части он плавно сужается. Боковые поверхности имеют четыре слабо выраженные грани, образованные литейной формой, благодаря чему изделие приобретает слегка фасетированное сечение. На противоположном конце расположена массивная тупая ударная часть овальной формы

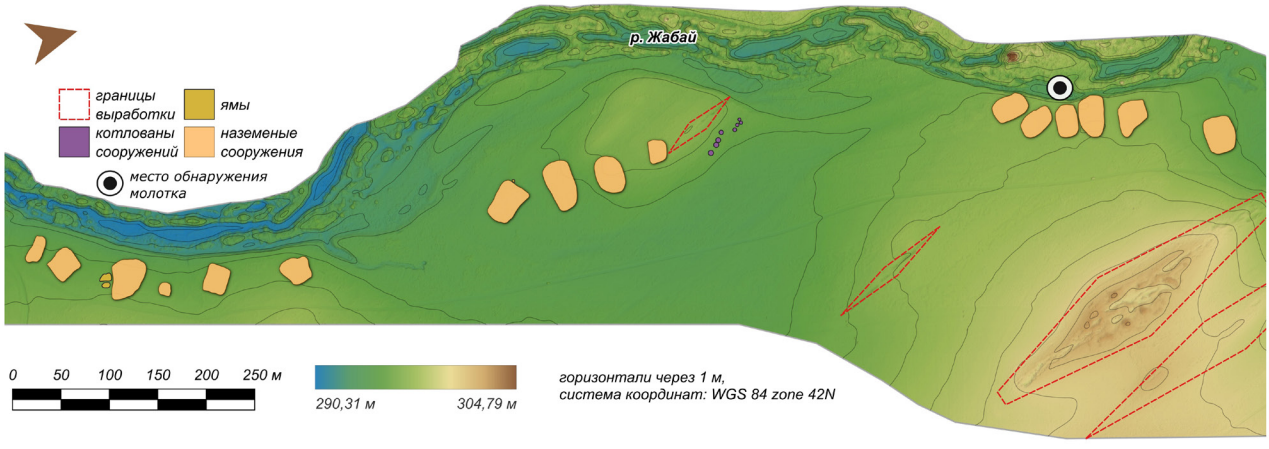

Рис. 2. План поселения Атшубар. Выполнил А. Зеленков
Fig. 2. Plan of the Atshubar settlement, prepared by A. Zelenkov

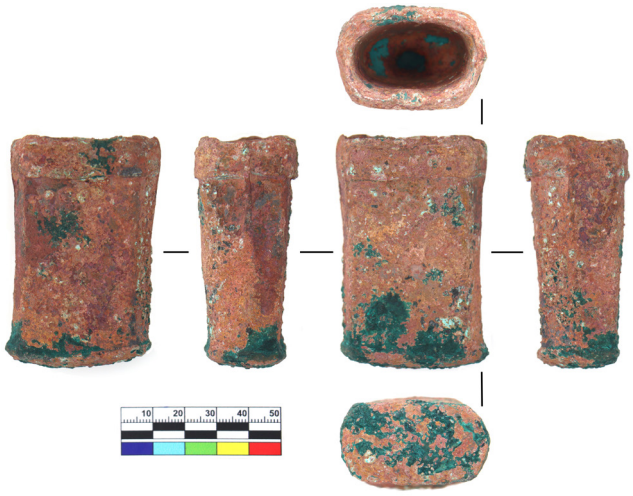

Рис. 3. Кельтообразный молоток из поселения Атшубар: основные проекции. Фото Ярыгин С.А.
Fig. 3. Celt-shaped hammer from the Atshubar settlement, shown in main projections. Photograph by S. A. Yarygin

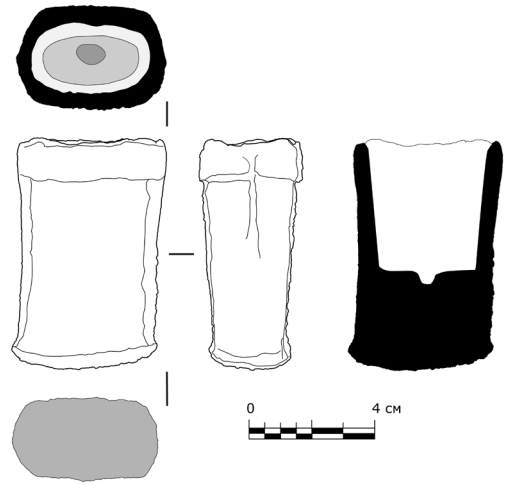

Рис. 4. Втульчатый кельтообразный молоток из поселения Атшубар: основные проекции.
Fig. 4. Socketed celt-shaped hammer from the Atshubar settlement, shown in main projections.

размерами 4,5 × 2,6 см. В центральной части бойка фиксируется небольшое литейное углубление, вероятно, связанное с технологией изготовления описываемого объекта. Ширина ударной части (4,5 см) практически соответствует максимальной ширине корпуса (4,0 см), вследствие чего боёк не выделен в виде самостоятельного выступающего элемента, а является естественным завершением изделия.

Анализ

Ближайшие аналоги данному изделию обнаружены преимущественно в юго-восточных районах Казахстана, на севере современного Кыргызстана и северо-западе Китая (рис. 5). В настоящее время известно шесть подобных находок, происходящих исключительно из кладов позднего или финального бронзового века. К ним относятся предметы из Садового и Шамши (Заилийское Алатау, территория современного Кыргызстана), клады из Борохудзира (с. Кайтынь, Жетысу) и Агарсона (Или-Казахский автономный округ, Синьцзян, КНР), находки с берега реки Кендерлык в Зайсанском районе и из Теректинского сельского округа Восточно-Казахстанской области (Кожомбердиев, Кузьмина, 1980: 140–153; Кузьмина, 1966. Табл. IV, 5; № 96; Джумабекова, Базарбаева, 2013: 13–14, 95; прил. 1.18; Кущ и др., 2016: 201–210; рис. 3.4; Петенёва, 2010: рис. 3.3; Чжан, Му, 2025: 185, 188; рис. 5).

Все известные экземпляры происходят из кладовых комплексов, включающих характерный набор изделий металлокомплекса общности культур с валиковой керамикой: кельты, долота, серпы, наконечники копий и другие специализированные металлические изделия. На этом фоне находка из Атшубара имеет принципиальное отличие, поскольку происходит не из клада, а с территории производственного поселения. Это делает её первым случаем обнаружения кельтообразного молотка в археологическом контексте, непосредственно связанном с металлопроизводством. Данное обстоятельство существенно расширяет возможности интерпретации подобных изделий.

Следует отметить и особенности географического распространения находок. Их концентрация прослеживается в пределах юго-восточного Казахстана, Восточного Казахстана, Северного Кыргызстана и сопредельных районов Синьцзяна, формируя компактную восточную группу. При этом атшубарский экземпляр значительно смещает северо-западную границу распространения данного типа изделий и является первой находкой на территории Сарыарки. Таким образом, ареал распространения кельтообразных молотков оказывается значительно шире, чем предполагалось ранее.

Сопоставление метрических характеристик показывает, что размеры известных изделий варьируются сравнительно незначительно, что свидетельствует о существовании устойчивых

Рис. 5. Места обнаружения кельтообразных молотков: 1 – Садовое (по: Kyrgyzstan Cultural Resource… 2026); 2 – Шамши (по: Кузьмина Е.Е., 1966); 3 – Агарсон (по: Чжан В., Му Ц., 2025); 4 – Борохудзир (по: Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2013); 5 – Кендерлик (по: Кущ Г. и др., 2016); 6 – Терекtинский (по: Петенёва Г.К., 2026)

Fig. 5. Locations of celt-shaped hammer finds: 1 – Sadovoe (after Kyrgyzstan Cultural Resource…, 2026); 2 – Shamshi (after Kuzmina E. E., 1966); 3 – Agarson (after Zhang W., Mu C., 2025); 4 – Borokhudzır (after Dzhumabekova G. S., Bazarbayeva G. A., 2013); 5 – Kenderlik (after Kush G. et al., 2016); 6 – Terekтinsky (after Petenyova G. K., 2026).

№	Местонахождение	Длина, см	Размер втулки, см	Рабочая часть, см	Глубина втулки, см
1	**Атшубар**	7,0	4,6 × 3,0	4,5 × 2,6	4
2	**Садовое**	6,8	5,2 (ширина)	–	–
3	**Шамши**	5,4	4,0 × 2,6	–	4,2
4	**Борохудзир**	5,3	4,6	5,5 × 3,5	–
5	**Кендерлик**	7,5	2,6	2,8	–
6	**Терективский**	6,0	3,4 × 2,4	4,4 × 2,5	4,8–5,5
7	**Агарсон**	–	–	–	–

Таблица 1. Размеры кельтообразных молотков
Table 1. Dimensions of Celt-shaped Hammers

технологических стандартов их изготовления (табл. 1). Общая длина молотков находится в пределах 5,3–7,5 см, тогда как размеры втулок и рабочей части демонстрируют несколько бóльшую изменчивость.

Атшубарский молоток является вторым по длине среди известных экземпляров, уступая лишь изделию из Кендерлыкского клада. Вместе с тем именно он обладает наиболее крупной втулкой среди опубликованных находок. По её максимальной ширине атшубарский экземпляр совпадает с борохудзирским молотком, однако превосходит его по второму размеру, что обусловливает больший внутренний объём втулки. Размеры бойка практически идентичны терективскому экземпляру, тогда как борохудзирский отличается значительно более массивной рабочей частью.

Особого внимания заслуживает соотношение наружных размеров изделия и глубины втулки. При сравнительно крупных габаритах атшубарский молоток имеет наименьшую глубину втулки среди экземпляров, для которых данный параметр опубликован. Это позволяет предположить, что при изготовлении изделия основное внимание уделялось увеличению массы ударной части, а не длине посадочного гнезда для рукояти. В результате рабочая часть оказывается более массивной по сравнению с большинством известных аналогов, что, вероятно, отражает определённые функциональные особенности инструмента или локальные традиции его изготовления (табл. 1; рис. 6).

Дополнительным отличительным признаком атшубарского экземпляра является отсутствие какого-либо декоративного оформления. В отличие от молотков из Садового, Шамши, Терективского клада и Агарсона, украшенных литым орнаментом в виде валиков, зигзагов или рельефных поясов, поверхность атшубарского изделия полностью лишена декоративных элементов.

В середине XX в. Е.Е. Кузьмина рассматривала кельтообразный молоток из клада у села Садовое как уникальное изделие, не имеющее точных аналогов. Накопленные к настоящему

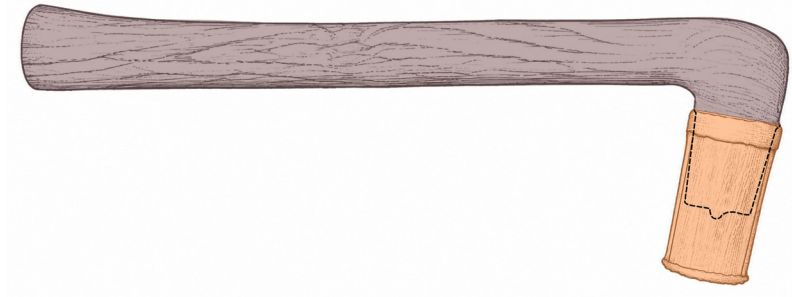

Рис. 6. Графическая реконструкция инструмента с поселения Атшубар
Fig. 6. Graphic reconstruction of the tool from the Atshubar settlement

времени материалы позволяют говорить о существовании небольшой, но вполне определённой группы подобных втульчатых молотков, распространённых на периферии, в основном в Жетысу, на Тянь-Шане и в Восточном Казахстане. Это подтверждает и находка с поселения Атшубар в Северном Казахстане. Их объединяют общая конструктивная схема, представленная массивной втулкой овально-прямоугольного или овального сечения, отсутствие режущего лезвия и наличие тупой ударной рабочей части. Единство основных конструктивных элементов свидетельствует о существовании устойчивой технологической традиции изготовления подобных изделий (Кузьмина, 1966: 23).

Полученные результаты

Местонахождение объекта позволило определить его контекст. Он находился в культурном слое поселения Атшубар. Исследование, проведённое на поселении, показывает, что оно датируется периодом перехода от конца эпохи бронзы к раннему железному веку*. Своё функционирование оно, вероятнее всего, начало в рамках саргаринско-алексеевской культуры и продолжило на заключительном донгальском этапе её развития. Совокупность имеющихся данных позволяет рассматривать втульчатые кельтообразные молотки как характерный элемент металлокомплекса восточной области ОКВК. Этому не противоречит совокупность имеющихся археологических данных. Все известные до этого находки происходят из регионов распространения или непосредственного культурного влияния саргаринско-алексеевских древностей – Жетысу, северных склонов Заилийского Алатау, Восточного Казахстана.

Большинство изделий обнаружено в составе кладов, включающих характерные для восточной области ОКВК металлические комплексы: вислообушные топоры, кельты, желобчатые и копьевидные долота, тёсла с уступом, тёсла с лобным ушком, серпы-косари, бритвы, однолезвийные ножи, зеркала, булавки, копья, изредка металлические сосуды. Традиционно данные наборы в работах исследователей датируются XII–IX вв. до н. э. (Кожомбердиев, Кузьмина, 1980: 140–153).

Значительная часть предметов находит устойчивые аналоги на западе Евразии: желобчатые долота – Подунавье, Центральная Европа, Франция; прорезные копья – Британские острова, Франция, Центральная Европа, Подунавье; кельты и тёсла – Венгрия, Трансильвания; отдельные втульчатые тёсла – Крит (как дунайский импорт) (Кузьмина, 1966: 23–26, 30; табл. III. 5, 7, 16; табл. IV. 8, 9; табл. X. 14, 18; табл. XII. 3; табл. XIII. 1, 2, 6; табл. XIV. 16, 17, 18). Восточноевропейские черты демонстрирует и котёл из клада у реки Кендерлик в Восточном Казахстане. Согласно авторам публикации, он занимает промежуточное положение между группами IIIБ и IIIВ типологии В.С. Бочкарёва, основанной на систематизации позднебронзовых металлических котлов западной части Евразии. При этом по приземистым пропорциям, общему абрису, воронковидному поддону и ручкам, отлитым совместно с верхней частью сосуда, он обнаруживает наибольшее сходство с котлом из Аскания Нова (Нижнее Поднепровье) (Бочкарёв, 2010: 185–208; Кущ и др., 2016: 208).

На западные центры металлообработки стоит обратить внимание и при анализе втульчатых кельтообразных молотков. В работе О. Дитрих и С.-К. Айлинкэй (2012) рассмотрены молотки и литейные формы: Casimcea (Румыния), Cernica (Румыния), Ostrovec (Болгария). Авторы приходят к мнению, что данные изделия близки к европейским чеканочным инструментам, а сопоставление найденных молотков с территорией обнаружения позднебронзовых металлических сосудов позволило предположить существование специализированных мастерских по изготовлению листовой бронзы (Dietrich, Ailincăi, 2012: 9–19).

Несколько позднее Л. Лештаковым рассмотрены артефакты, найденные на территории Болгарии. Это бронзовые молотки: Lessura; Gradeshnitsa и литейные формы: Pobit Kamak; Starosel; Belyakovets; Hotnitsa (рис. 7. 1, 2). По его мнению, молотки использовались для выколотки металлических сосудов, защитного вооружения, щитов и поясов. Автор приводит картографические данные, согласно которым втульчатые молотки встречаются по всей Европе – в Болгарии, Румынии, Сербии, Венгрии, Словакии, Чехии, Германии, Дании, Южной Скандинавии. Единичный случай – в Греции

*Результаты исследования поселения находятся в процессе обработки и подготовки к публикации.

(Leshtakov, 2018: 1–16). В эпоху поздней бронзы они появляются на территории Британских островов. Отдельные литые бронзовые молотки выявляют уже в кладах среднего бронзового века, например, в кладе Врингтон (Северный Сомерсет), датируемом 1300–1150 гг. до н. э. Однако основная масса находок относится к 1000–800 гг. до н. э. Молотки происходят из кладов Рич-Фена (Кембриджшир), острова Харт (Кент), Торндона (Саффолк), Банвелла (Норфолк) и Адаброка (Шотландия), а также представлены отдельными находками из Северного Йоркшира и Южного Сомерсета (рис. 7. 3, 4). Обычно они входят в состав кладов совместно с мечами типа Ewart Park, втульчатыми топорами, долотами и другими ремесленными инструментами, что свидетельствует об их принадлежности к специализированным позднебронзовым металлокомплексам (Portable Antiquities Scheme, 2026).

Таким образом, ареал распространения втульчатых молотков в позднем бронзовом веке охватывал огромную территорию – от Британских островов до Восточного Казахстана, что свидетельствует об их принадлежности к общеевразийскому комплексу металлообработки. Вероятнее всего, в восточных районах общности культур с валиковой керамикой втульчатые молотки, как и ряд других категорий металлических изделий, появляются под влиянием традиций Северного Причерноморья и, возможно, более западных областей Европейской металлургической провинции.

В этой связи представляет интерес концепция С.А. Григорьева (2025), согласно которой развитие саргаринско-алексеевской культуры определялось не локальной эволюцией, а серией

Рис. 7. Втульчатые молотки с территории Европы: 1 – молоток из Лессуры; 2 – графическая реконструкция втульчатого молотка, отлитого в литейной форме из Побит-Камака (по: Leshtakov L., 2018. Fig. 4, 5);
3 – молоток из Северного Йоркшира (ID: LVPL-89D1D3);
4 – молоток из Южного Сомерсета (ID: SOM-9AAFF3) (на сайте: Portable Antiquities Sheme)

Fig. 7. Socketed hammers from Europe: 1 – hammer from Lessura; 2 – graphic reconstruction of a socketed hammer cast in a mould from Pobit-Kamak (after Leshtakov L., 2018, Fig. 4, 5); 3 – hammer from North Yorkshire (ID: LVPL-89D1D3);
4 – hammer from South Somerset (ID: SOM-9AAFF3) (Portable Antiquities Scheme).

масштабных миграционных волн и культурных импульсов, охвативших пространство от Карпат до Алтая. Автор выделяет три основных этапа её развития, и наиболее существенным в рамках рассматриваемой проблемы является второй этап, начавшийся после климатического кризиса середины XII в. до н. э. Он характеризуется проникновением на территорию Казахстана культурных влияний из Балкано-Карпатского региона и Северного Причерноморья. Их присутствие подтверждается появлением керамики, имеющей многочисленные аналоги в белозёрской, витенбергской, ноуа и гава культурах, распространением карпато-микенских орнаментов на костяных и роговых изделиях поселений Кент, Советский Путь и Чекановский Лог, распространением стержневидных псалиев карпатского происхождения, а также изменениями погребального обряда, выразившимися в увеличении скорченных погребений на правом боку с южной ориентировкой. Западные импульсы прослеживаются и в металлокомплексе, где фиксируется проникновение отдельных категорий изделий кардашинского очага Северного Причерноморья, включая двуушковые кельты, черешковые ножи и другие виды вооружения и инструментов (Григорьев, 2025: 74–100).

Втульчатые молотки Казахстана и Кыргызстана не имеют прямых морфологических аналогов среди известных европейских находок, однако их появление в восточной части общности культур с валиковой керамикой вполне согласуется с общей картиной распространения западных культурно-технологических импульсов. Косвенным подтверждением этих связей служит Зайсанский клад, в котором кельтообразный молоток найден совместно с клёпаным металлическим котлом, обнаруживающим наиболее близкие типологические сходства в Северном Причерноморье, прежде всего с котлом из Аскании-Нова. Такое сочетание изделий позволяет предполагать, что отдельные элементы западной металлургической традиции проникали на восток не изолированно, а в составе единого металлокомплекса.

Вместе с тем западные культурно-технологические импульсы были восприняты населением, уже обладавшим устойчивыми традициями металлообработки, сформировавшимися на раннем этапе саргаринско-алексеевской культуры и восходящими к срубной, алакульской и фёдоровской культурам. В результате западные заимствования не копировались механически, а адаптировались в рамках существовавшей металлургической традиции, что, вероятно, и обусловило формирование своеобразной восточной группы втульчатых кельтообразных молотков.

Косвенным аргументом в пользу локальной переработки западных традиций являются особенности декоративного оформления некоторых изделий. Согласно наблюдению С.С. Иванова, «сетчатый» орнамент, подобный декору на находках из Садового и Шамши, является характерной особенностью изделий позднего бронзового века Притяньшанья и Жетысу. Он отмечен на вислообушных топорах, что свидетельствует об использовании единых декоративных приёмов при оформлении различных категорий металлических изделий. По мнению автора, распространение подобных орнаментальных схем непосредственно связано с локальными очагами металлообработки (Иванов, 2014: 70–72).

Заключение

На основании морфологического анализа первой известной находки Е.Е. Кузьмина включила данное изделие в разработанную ею классификацию кельтов, выделив для него специальный подтип IIB – «кельтообразный молоток» (Кузьмина, 1966: 20–23). В отличие от остальных безушковых кельтов, характеризующихся наличием режущего лезвия, данный подтип объединяет изделия с массивной втулкой и тупой ударной рабочей частью. Морфологическое единство известных находок, сходство технологии их изготовления и устойчивая приуроченность к однотипным позднебронзовым металлокомплексам позволяют рассматривать кельтообразные молотки как самостоятельную категорию специализированного металлического инструментария. К настоящему времени они были зафиксированы преимущественно в Восточном Казахстане, Жетысу и Северном Кыргызстане. Новые данные расширяют ареал их распространения на территорию Северного Казахстана. Находка на поселении Атшубар впервые связывает данный тип инструмента с производственным поселением. Это существенно дополняет представления о составе

металлообрабатывающего инструментария в контексте общности культур с валиковой керамикой.

Общеевразийский контекст свидетельствует о том, что традиция изготовления втульчатых молотков возникла значительно западнее – в пределах Европейской металлургической провинции, где подобные изделия встречались от Балкано-Карпатского региона до Британских островов. Вместе с тем казахстанские и кыргызстанские кельтообразные молотки не являются прямыми копиями европейских образцов. Вероятнее всего, они представляют собой локальную восточную модификацию специализированного инструмента.

Таким образом, атшубарская находка имеет не только самостоятельное значение как новый археологический источник, но и служит дополнительным свидетельством широких культурно-технологических связей между западными и восточными регионами Евразии в эпоху поздней бронзы.

Работа выполнена при финансировании Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант AP26103639 – «Модель экономической и пространственной организации обществ позднего бронзового века на материалах поселения Атшубар и могильника Жабай (междисциплинарное исследование)»).

Литература

1. Dietrich O., Ailincăi S.C., 2012. A Group of Bronze Age Socketed Hammers / Beating Fists from the Lower Danube and Northern Black Sea Area // Peuce. Vol. X. P. 9–19.

2. Kyrgyzstan Cultural Resource Management System. Hammer. NHM-I05112024-P0305-013348. URL: https://kcrms.org/collection/Data_13348_P0305 (accessed: 20.07.2026).

3. Leshtakov L., 2018. Late Bronze Age Socketed Hammers in Bulgaria // Archaeologia Bulgarica. Vol. XXII. No. 1. P. 1–16.

4. Portable Antiquities Scheme. The British Museum; Department for Digital, Culture, Media & Sport. URL: https://finds.org.uk/ (accessed: 25.07.2026).

5. Бочкарёв В.С., 2010. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. СПб.: Инфо Ол. 231 с.

6. Варфоломеев В.В., Бедельбаева М.В., 2025. Радиоуглеродная хронология памятников эпохи поздней/финальной бронзы Центрального Казахстана // Археология Казахстана. № 2 (28). С. 56–73.

7. Григорьев С.А., 2025. Новые подходы к периодизации и хронологии саргаринской культуры бронзового века Урало-Иртышского междуречья // Археология Казахстана. № 2 (28). С. 74–100.

8. Дегтярёва А.Д., Виноградов Н.Б., Кузьминых С.В., Рассомахин М.А., 2019. Металлические изделия алексеевско-саргаринской культуры Среднего и Верхнего Притоболья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 4 (47). С. 28–44.

9. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2013. Художественные бронзы Жетысу. Алматы. 120 с.

10. Иванов С., 2014. Новые находки орнаментированных вислообушных топоров эпохи бронзы из Кыргызстана // Теория и практика археологических исследований. Т. 9. № 1. С. 63–76

11. Кожомбердиев И.К., Кузьмина Е.Е., 1980. Шамшинский клад эпохи поздней бронзы в Киргизии // Советская археология. № 4. С. 140–153.

12. Кузьмина Е.Е., 1966. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // Свод археологических источников. Москва: Наука, 1966. Вып. 4-9. 150 с.

13. Кущ Г., Джумабекова Г., Демиденко С., Базарбаева Г., 2016. Клад эпохи поздней бронзы с клёпаным сосудом из Восточного Казахстана // Tyragetia. S.N. Vol. X (XXV). No. 1. С. 201–210.

14. Петенёва Г.К., 2010. Клад металлических изделий периода поздней бронзы из Тарбагатая // Восточно-Казахстанский областной архитектурно-этнографический и природно-ландшафтный музей-заповедник. Сборник научных трудов. Усть-Каменогорск, 2010. С. 34-43. https://vkoem.kz/index.php/ru/izdaniya/85-2010-03-09-10-07-22/3443-petenyova-gk-klad-metallicheskix-izdelij-perioda-pozdnej-bronzy-iz-tarbagataya (дата обращения 06.08.2026)

15. Чжан В., Му Ц., 2025. Причины захоронения кладов бронзовых вещей на востоке Евразийской степи // Теория и практика археологических исследований. 2025. Т. 37. №2. С. 183-193. https://doi.org/10.14258/tpai(2025)37(2).-11

References

1. Dietrich O., & Ailincăi S.-C., 2012. A Group of Bronze Age Socketed Hammers / Beating Fists from the Lower Danube and Northern Black Sea Area. Peuce, X. P. 9–19.

2. Kyrgyzstan Cultural Resource Management System, 2024. Hammer. NHM-I05112024-P0305-013348. URL: https://kcrms.org/collection/Data_13348_P0305 (accessed: 20.07.2026).

3. Leshtakov L., 2018. Late Bronze Age Socketed Hammers in Bulgaria. Archaeologia Bulgarica, XXII (1). P. 1–16.

4. Portable Antiquities Scheme. The British Museum; Department for Digital, Culture, Media & Sport. URL: https://finds.org.uk/ (accessed: 25.07.2026).

5. Bochkaryov V.S., 2010. Kulturagenez i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoy Evropy. Saint Petersburg: Info Ol. 231 p. [in Russian].

6. Varfolomeyev V.V., Bedelbaeva M.V., 2025. Radiocarbon Chronology of Late/Final Bronze Age Sites of Central Kazakhstan. Archaeology of Kazakhstan, 2(28), P. 56–73. [in Russian].

7. Grigoryev S.A., 2025. New Approaches to the Periodization and Chronology of the Sargarinskaya Culture of the Bronze Age in the Ural–Irtysh Interfluve. Archaeology of Kazakhstan, 2(28), P. 74–100. [in Russian].

8. Degtyaryova A.D., Vinogradov N.B., Kuzminykh, S.V., Rassomakhin M.A., 2019. Metal Objects of the Alekseevsko-Sargarinskaya Culture of the Middle and Upper Tobol Region. Vestnik Arkheologii, Antropologii i Etnografii, 4(47). P. 28–44. [in Russian].

9. Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., 2013. Khudozhestvennye bronzy Zhetysu. Almaty. 120 p. [in Russian].

10. Ivanov S., 2014. New Finds of Ornamented Socketed Axes of the Bronze Age from Kyrgyzstan. Theory and Practice of Archaeological Research, 9(1). P. 63–76. [in Russian].

11. Kozhomberdiev I.K., Kuzmina E.E., 1980. The Shamshy Hoard of the Late Bronze Age in Kyrgyzstan. Soviet Archaeology, 4. P. 140–153. [in Russian].

12. Kuzmina E.E., 1966. Metal Objects of the Eneolithic and Bronze Age in Central Asia. In Svod arkheologicheskikh istochnikov, Issue 4-9. Moscow: Nauka. 150 p. [in Russian].

13. Kush G., Dzhumabekov G., Demidenko S., Bazarbaeva G., 2016. A Late Bronze Age Hoard with a Riveted Vessel from Eastern Kazakhstan. Tyragetia, S.N., X(XXV)(1). P. 201–210. [in Russian].

14. Petenëva G.K., 2010. A hoard of metal artifacts from the Late Bronze Age in Tarbagatai. In: East Kazakhstan Regional Architectural-Ethnographic and Natural-Landscape Museum-Reserve. Collection of Scientific Works. Ust-Kamenogorsk. P. 34–43. Retrieved from: https://vkoem.kz/index.php/ru/izdaniya/85-2010-03-09-10-07-22/3443-petenyova-gk-klad-metallicheskix-izdelij-perioda-pozdnej-bronzy-iz-tarbagataya (accessed August 6, 2026). [in Russian].

15. Zhang W., Mu C., 2025. Reasons for the burial of bronze hoards in the eastern Eurasian steppe. Theory and Practice of Archaeological Research, Vol. 37, No. 2. P. 183–193. https://doi.org/10.14258/tpai(2025)37(2).-11 [in Russian].

Ярыгин С.А.[1], *Сакенов С.Қ.[1], Нұсқабай Ә.А.[2]
[1]Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты
[2]Астана халықаралық университеті
Астана, Қазақстан
*e-mail: sergazi_82@mail.ru

АТШҰБАР ҚОНЫСЫНАН ТАБЫЛҒАН КЕЛЬТ ТӘРІЗДІ БАЛҒА

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Қазақстандағы Атшұбар қонысынан табылған кейінгі қола дәуіріне тән сирек жәдігер – төлкелі кельт тәрізді балға туралы сөз болады. Ескерткіш Көкшетау тау-кен металлургия орталығының құрамына кіреді және білікше

керамикалы мәдениеттер қауымдастығына кіретін сарғарин-алексеев мәдениетінің өндірістік қоныстары тобына жатады. Зерттеудің мақсаты – бұйымның типологиялық тиесілілігін айқындау, оның аналогтарын анықтау, мәдени-хронологиялық орнын нақтылау және мамандандырылған құрал-саймандардың аталған санатының шығу тегін зерделеу. Зерттеу барысында олжа салыстырмалы-типологиялық, морфологиялық және картографиялық тұрғыдан талданды. Құрылымдық сипаты жағынан бұл балға Шығыс Қазақстан, Жетісу, Солтүстік Қырғызстан және Солтүстік-Батыс Қытай бұйымдарына ұқсас, бірақ оның төлкесі ірі әрі сәндік өрнектері жоқ. Кельт тәрізді балғалардың шығыс тобы білікше керамикалы мәдениеттер қауымдастығының металл кешені аясында, жергілікті өндірістік ортаға бейімделген батыстық металлургиялық дәстүрлердің ықпалымен қалыптасқаны туралы тұжырым жасалды. Атшұбар үлгісін ғылыми айналымға енгізу кейінгі қола дәуіріндегі металды өңдеуге арналған мамандандырылған құрал-саймандарға қатысты дереккөздер қорын толықтырып, Еуразия даласының батыс және шығыс бөліктері арасындағы мәдени-технологиялық өзара ықпалдастықтың сипатын нақтылауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: кейінгі қола дәуірі, білікше керамикалы мәдениеттер қауымдастығы, Солтүстік Қазақстан, Атшұбар қонысы, тау-кен металлургия кешені, төлкелі кельт тәрізді балға, қола құралы, металл өңдеу.

Дәйексөз үшін: Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Нұсқабай Ә.А. Атшұбар қонысынан табылған кельт тәрізді балға // Madeni Mura. 2026. № 3(114). бб. 53-65 (орыс).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.04

Yarygin S. A.[1], *Sakenov S. K.[1], Nuskabay A. A.[2]
[1]A. Kh. Margulan Institute of Archaeology
[2]Astana International University
Astana, Kazakhstan
*e-mail: sergazi_82@mail.ru

A CELT-SHAPED HAMMER FROM THE ATSHUBAR SETTLEMENT

Abstract. The article presents a rare Late Bronze Age find – a socketed celt-shaped hammer discovered at the Atshubar settlement in Northern Kazakhstan. The site is part of the Kokshetau mining-metallurgical center and belongs to the group of production settlements of the Sargarinsko-Alekseevskaya culture within the community of cultures with roller-impressed ceramics. The aim of the study is to determine the typological affiliation of the artifact, identify its analogies, clarify its cultural-chronological position, and examine the origins of this category of specialized tools. The research is based on comparative-typological, morphological, and cartographic analyses of the find. In its structural features, the hammer is similar to specimens from Eastern Kazakhstan, Jetysu, Northern Kyrgyzstan, and Northwestern China, but it differs by having a larger socket and lacking decorative elements. It is concluded that the eastern group of celt-shaped hammers emerged within the metallurgical complex of the roller-ceramic cultural community under the influence of western metallurgical traditions adapted to the local production environment of the Sargarinsko-Alekseevskaya culture. Introducing the Atshubar specimen into scholarly circulation expands the source base on specialized tools of Late Bronze Age metalworking and helps refine our understanding of cultural-technological interactions between the western and eastern parts of steppe Eurasia.

Keywords: Late Bronze Age, roller-ceramic cultural community, Northern Kazakhstan, Atshubar settlement, mining-metallurgical complex, socketed celt-shaped hammer, bronze tool, metalworking.

For citation: Yarygin S. A., Sakenov S. K., Nuskabay A.A. A celt-shaped hammer from the Atshubar settlement // Madeni Mura. 2026. №3 (114). Pp. 53-65 (in Rus).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.04

Сведения об авторах:
Сергей Ярыгин, PhD, ведущий научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0001-9505-2839
Сакенов Сергазы, PhD, заведующий отделом раннего металла Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0001-8868-4280
Абдинур Нускабай, старший преподаватель Международного университета Астана, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-1299-0852

Авторлар туралы мәліметтер:
Сергей Ярыгин, PhD, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0001-9505-2839
Сакенов Сергазы, PhD, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ерте металл бөлімі меңгерушісі, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0001-8868-4280
Әбдінұр Нұсқабай, Астана халықаралық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0002-1299-0852

Information about authors:
Sergey Yarygin, PhD, Leading Researcher at the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0001-9505-2839
Sergazy Sakenov, PhD, Head of the Early Metal Department at the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0001-8868-4280
Abdinur Nuskabay, Senior Lecturer at Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-1299-0852

ҒТАМР 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.05

Дүйсенбай Д.Б.[1], Надыров Ж.О.[2], Мұсырманқұл П.Б.[1], Касымханова Т.Б.[1], *Қасенәлі А.Е.[3]

[1]Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
[2]Каспий-Арал бассейнінің экожүйесін қайта жаңғырту және су тасқынын басқару халықаралық қоры, Астана, Қазақстан
[3]Мәдени мұраны зерттеу мен сақтау орталығы, Астана, Қазақстан
e-mail: a.kassenali@gmail.com

ЖҮКЕЙ ҚОРЫМЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада 2025 жылғы далалық маусым барысында Ақмола облысының Біржан сал ауданындағы Қызылүйым ауылының маңында орналасқан Жүкей қорымында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының кейбір нәтижелері қарастырылады. Қорым құрамында жалпы саны 9 нысан анықталған. Олар хронологиялық тұрғыда екі тарихи кезеңді қамтиды: қола дәуірі және кейінгі қазақ уақыты. 2025 жылы жалпы саны 6 нысанға қазба жұмыстары жүргізілді. Оның ішінде №4 және №9 деп белгіленген екі нысан қола дәуіріне, ал №1–3 және 7 деп белгіленген нысандар этнографиялық уақытпен мерзімделеді. Зерттеу барысында табылған археологиялық жәдігерлерге отандық және шетелдік зертханаларда талдаулар жүргізілді. Радиокөміртекті (Vilnius Radiocarbon, Вильнюс, Литва), антропологиялық (ҚР Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан) және металлографиялық (Металлургия және кен байыту институты, Алматы, Қазақстан) зерттеу әдістері қолданылды. Археологиялық материалдар мен зертханалық талдау нәтижелері №4 және 9 нысандардың ғұрыптық құрылыс болғандығын көрсетті. Зерттеу барысында Жүкей қорымының құрылымы, нысандардың функционалдық ерекшеліктері мен хронологиялық мерзімделуіне қатысты жаңа деректер алынды. Кешенді зерттеу нәтижелері №4 және 9 нысандардың қола дәуіріне жататынын көрсетеді. Алынған материалдар Бурабай өңірінің ежелгі дәуірдегі тарихи-мәдени даму үдерістерін, жерлеу және ғұрыптық дәстүрлерін нақтылауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Солтүстік Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін кешенді зерттеу үшін маңызды дереккөз болып табылады.

Кілт сөздер: Сарыарқа, Бурабай, Жүкей, қола дәуірі, қорым, жерлеу, кельт, найза ұшы

Дәйексөз үшін: Дүйсенбай Д.Б., Надыров Ж.О., Мұсырманқұл П.Б., Касымханова Т.Б., Қасенәлі А.Е. Жүкей қорымындағы археологиялық зерттеулердің нәтижелері // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 66-81(қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.05

Кіріспе

Бурабай – Қазақстанның табиғи-тарихи тұрғыдан ерекше өңірлерінің бірі. Адамдардың бұл аймақты ежелгі дәуірлерден бастап мекендегені археологиялық деректерден белгілі (Свод памятников…, 2007; Свод памятников…, 2009). Өңірден тас, қола және темір дәуірлеріне, сондай-ақ орта ғасырларға жататын көптеген археологиялық ескерткіштердің анықталуы мұнда тарихи-мәдени үдерістердің үздіксіз дамып отырғанын көрсетеді. Көне дәуірде болған үдерістерді түсіну үшін қола дәуірі ескерткіштерінің деректері шешуші рөл атқарады.

Өңірдегі қола дәуірінің археологиялық ескерткіштерін зерттеу жұмыстарының бастауы кеңестік кезеңдегі отандық ғалымдардың ізденістерімен тікелей байланысты. Қазақ археологиясының негізін қалаушылары Кемал Ақышев пен Әбдіманап Оразбаевтың зерттеулерінің арқасында Солтүстік Қазақстанның қола дәуірі туралы алғашқы ғылыми деректер айналымға енгізілді (Акишев,

1959; Оразбаев, 1958).

Солтүстік Қазақстандағы қола дәуірі бойынша археологиялық зерттеу жұмыстарының мәліметтері Ә. Оразбаевқа кейінгі қола дәуіріне қатысты едәуір қорытындылар жасауға негіз болды (Оразбаев, 1958).

Кейіннен басқа да ғалымдар жүргізген ізденістер Ә. Оразбаевтың айтқан пікірін қуаттай түсті (Зданович, 1988; Евдокимов, 2001).

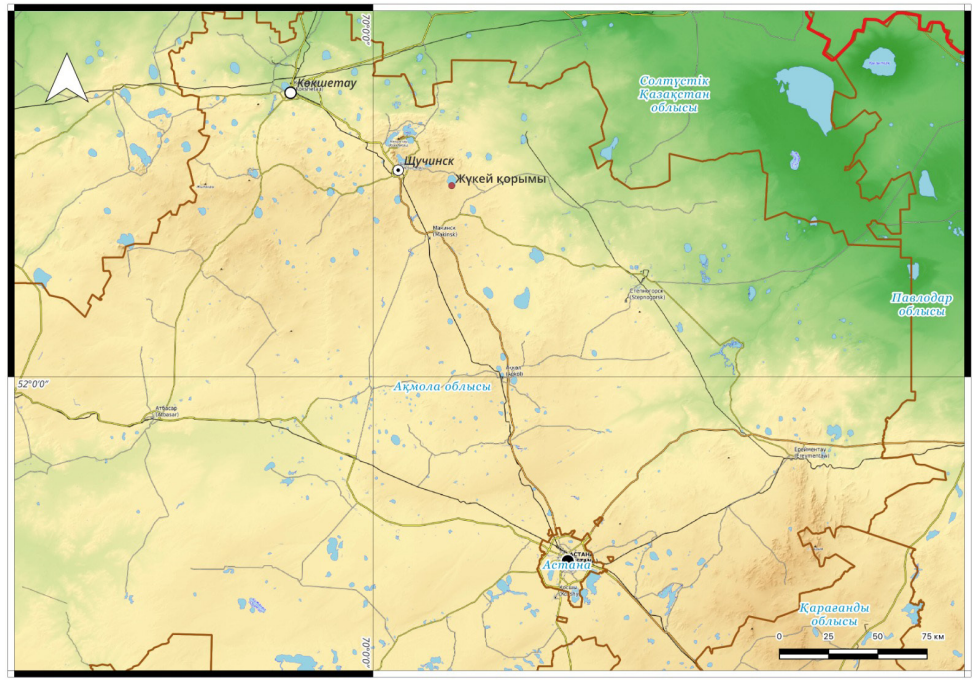
Өкінішке қарай, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Солтүстік Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштерін зерттеу ұзақ уақыт бойы ғалымдардың назарынан тыс қалып келді. Тек кейінгі онжылдықта бірқатар іргелі зерттеулер ғылыми әдебиет беттерінде жарық көре бастады (Сакенов, 2024). Аталған тенденцияны Солтүстік Қазақстандағы көне дәуір ескерткіштерін зерттеудің жалпы бағытымен сабақтастықта қарастырған жөн (Қасенәлі және т.б., 2023; Дүйсенбай және т.б., 2024; Свод памятников…, 2024).

Қазіргі таңда Орталық Қазақстанның қола дәуірі археологиялық деректер негізінде біршама жақсы зерттелген (Евдокимов, Варфоломеев, 2002; Бейсенов және т.б., 2014). Тіпті қола дәуірінің кейбір кезеңдері бойынша, соның ішінде кейінгі қола дәуіріне қатысты айтарлықтай радиокөміртекті сараптамалар жүргізіліп, заманауи хронологиялық кесте түзу жұмыстары да атқарылып жатыр (Варфоломеев, Бедельбаева, 2025). Сонымен қатар Шығыс Қазақстандағы көне ескерткіштер бойынша да бірқатар зерттеу жұмыстары атқарылып келеді (Доумани Дюпюй және т.б., 2020).

Археология саласындағы мұндай үдерістер Орталық Қазақстанға тән болғанымен, қола дәуірінің мәдени, хронологиялық, не болмаса шаруашылық мәселелерін шешуде Солтүстік Қазақстанның қоныстық және қорымдық деректері анағұрлым маңызды рөл атқаруы мүмкін. Мысалы ретінде Шағалалы қонысындағы соңғы жылдардағы зерттеу жұмыстарын атап өтсек те болады (Сакенов, 2024). Осыған байланысты Солтүстік Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштерін зерттеу маңызды бағыттардың бірі екені сөзсіз.

Ал этнографиялық кезең ескерткіштерін зерттеу қазақ археологиясының аз зерттелген бағыттарының бірі болып отыр. Мұндай зерттеулер алдағы уақытта да өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып қала бермек.

Ұсынылып отырған мақала 2025 жылғы далалық маусымда Ақмола облысының Біржан сал ауданындағы Қызылұйым ауылының маңында орналасқан Жүкей қорымындағы №1, 4 және 9 нысандарына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының кейбір нәтижелерін жариялауға арналған (сур. 1).

Сур. 1. Жүкей қорымының орналасу картасы.
Fig. 1. Location map of the Zhukey burial ground

Ғылыми-зерттеу жұмыстары «Каспий-Арал бассейнінің экожүйесін қайта жаңғырту және су тасқынын басқару халықаралық қорының» қолдауымен жүзеге асырылды. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының ғылыми жетекшісі – Д. Дүйсенбай. Далалық қазба жұмыстарына ҚР Ұлттық музейі мен «Astana research group» ЖШС-нің ғылыми қызметкерлері және еліміздің жетекші ЖОО оқытушылары мен студенттері қатысты.

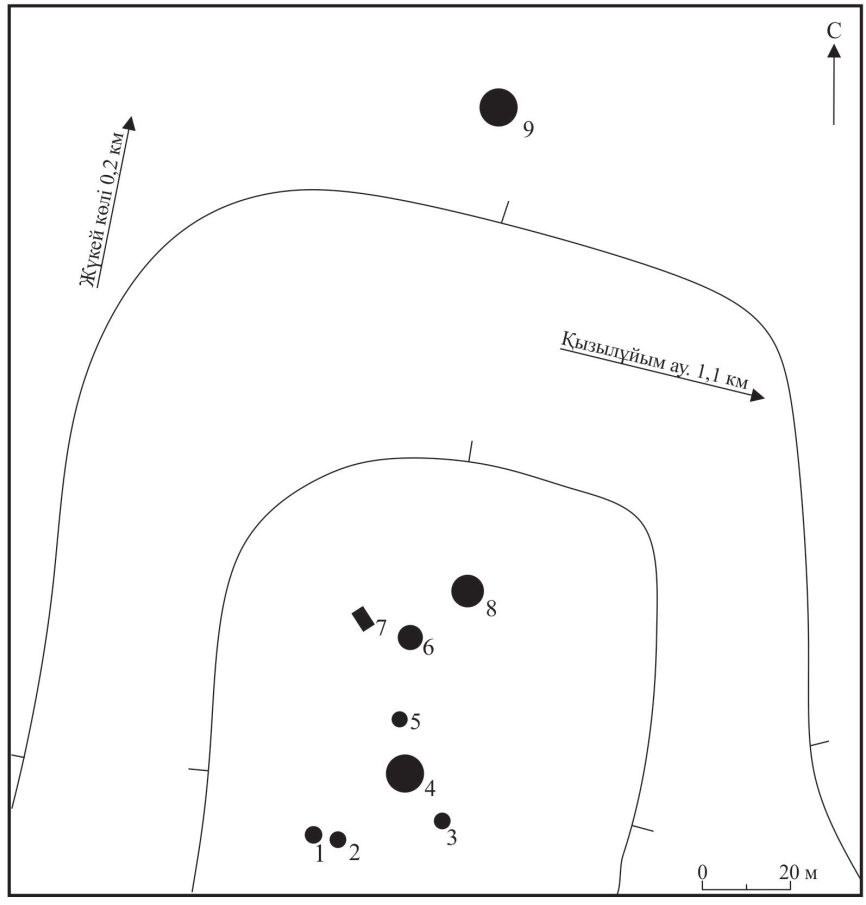
Материалдар мен зерттеу әдістері

Жүкей қорымы Ақмола облысының Біржан сал ауданындағы Қызылүйым ауылынан солтүстік-солтүстік-батысқа (ССБ) қарай 1,1 км, Жүкей көлінен оңтүстік-батысқа қарай 0,2 км жерде, салыстырмалы түрде биіктеу келген қырдың жазық бөлігінде орналасқан.

Қорым құрамында барлығы 9 нысан анықталған. Сыртқы сипаттарының ерекшеліктеріне сәйкес аталған 9 нысанды хронологиялық тұрғыдан екі ірі тарихи кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңді қола дәуіріне мерзімделетін жерлеу нысандары құраса, екінші кезеңге кейінгі қазақ дәуіріне жататын жерлеу құрылыстары жатады (сур. 2).

Жүкей қорымындағы нысандар көп жағдайда ССШ–ООБ сызығы бойынша орналасқан. Нысандардың кеңістікте орналасу ерекшеліктеріне қарай қорым аумағындағы ескерткіштер екі топқа бөлінген. Оңтүстік топта №1–8 нысандар орналасқан. Бұл топтың ішінде өзінің өлшемдері бойынша №4 және №8 нысандар ерекшеленеді. Одан солтүстікке қарай 85 м жерде №9 нысан жеке-дара салынған.

2025 жылғы далалық маусымда Жүкей 1 қорымындағы жалпы саны 6 нысанға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Далалық жұмыстардың бастапқы кезеңінде қорымның жалпы топографиялық жоспарын жасау мақсатында DJI Mavic 3 ұшқышсыз ұшу аппараты пайдаланылды. Аэрофототүсірілім

Сур. 2. Жүкей қорымының жоспары.
Fig. 2. Plan of the Zhukey burial ground

Кесте 1. Жүкей қорымындағы нысандардың сипаттамасы
Table 1. Description of the archaeological features at the Zhukey burial ground

Нысан атауы	Орналасқан жері	Өлшемдері	Үйінді ерекшелігі
№1 нысан	Қорымның оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан	d – 3,5 м; h – 0,15 м	Тас және топырақ аралас үйінді
№2 нысан	№1 нысаннан шығысқа қарай, қорымның оңтүстік бөлігінде орналасқан	d – 4 м; h – 0,2 м	Тас үйінді
№3 нысан	Қорымның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан	d – 4 м; h – 0,15 м	Шаршы пішінді тас шоғыр
№4 нысан	Қорымның орталық бөлігінің оңтүстігінде орналасқан	d – 10 м; h – 0,45 м	Тас және топырақ аралас үйінді
№5 нысан	№4 нысанның солтүстігінде орналасқан	d – 3 м; h – 0,4 м	Тас үйінді
№6 нысан	Қорымның орталық бөлігінде, №5 нысанның солтүстігінде орналасқан	d – 6 м; h – 0,4 м	Тас үйінді
№7 нысан	№6 нысанның солтүстік-батысында орналасқан	5,2×3,5 м; h – 0,4 м	Төртбұрыш тәрізді тас шоғыр
№8 нысан	№6 нысанның солтүстік-шығысында орналасқан	d – 12 м; h – 0,45 м	Дөңгелек пішінді тас шоғыр
№9 нысан	Қорымның негізгі шоғырынан солтүстікке қарай жеке орналасқан	d – 14 м; h – 0,4 м	Тас үйінді шоғыры

нәтижесінде алынған деректер негізінде қорымның ортофотожоспары құрастырылып, нысандардың кеңістіктік орналасу схемасы тіркелді.

Обаларды қазу жұмыстары дала археологиясында қалыптасқан дәстүрлі әдістемеге сәйкес жүргізілді. Атап айтқанда, обаның стратиграфиялық ерекшелігін бақылау мақсатында оның орта тұсынан оңтүстік–солтүстік бағытта ені 0,4 м бақылау жалқабағы қалдырылды. Бұл тәсіл топырақ пен тас қабаттарының кезектесу ретін, нысанның құрылымдық ерекшеліктерін және қабір шұңқырының ерекшелігін тіркеуге мүмкіндік берді.

Қазба жұмыстары. №1 нысан. Тас-топырақты обаның диаметрі 3,5 м, биіктігі 0,15 м. Оба солтүстік–оңтүстік бағытта жалқабақ қалдыру арқылы шығыс және батыс секторларға бөлінді. Алдымен шым қабаты алынып, тастары тазаланды. Тас үйіндіге орташа көлемді тастар пайдаланылған. Тас үйінді алынған соң обаның орталық бөлігінен солтүстік–оңтүстік бағытта созылған сопақ пішінді қабір дағы анықталды. Қабір дағының ұзындығы – 1,5 м, ені – 0,6 м. Әрі қарай зерттеу барысында қабір шұңқырының іші таспен толтырылғаны анықталды. 0,3 м тереңдіктен анатомиялық тәртіпте жатқан адам қаңқасы ашылды. Мәйіт шалқасынан жатқызылған, басы солтүстік-батысқа қаратылған. Қабір шұңқырының шекаралары толықтай ашылды. Тонау салдарынан адам қаңқасы толық сақталмаған. Заттық материалдар табылмады.

№4 нысан. Оба диаметрі 10 м, биіктігі 0,45 м болатын тас-топырақты үйіндіден тұрады. Ірі тастардан салынған. Обаның орталық бөлігінен тонау шұңқыры анық байқалады. Тонау шұңқырының диаметрі 1,5 м.

Үйінді батыс–шығыс және солтүстік–оңтүстік бағытта 2 жалқабақ қалдыру арқылы төрт секторға бөлінді. Жалқабақтардың жалпақтығы 0,4 м. Қазба кезінде бірінші кезекте шым қабаты алынды. Шым қабаты алынғаннан кейін астынан дұрыс емес шеңбер пішінді тас құрылыс анықталды. Тас құрылыстың тастары

жан-жағына шашырап жатыр. Дұрыс емес шеңбер пішінді құрылыстың өлшемдері 6,6×6,0 м. Тас құрылыстың ішкі жерлеу камерасы шаршы пішінді. Өлшемдері 3,1×3,15 м. Ішкі камерасының тек жоғарғы бөлігінен ғана жануар сүйегі табылды. Басқа сүйек немесе артефактілер табылмады. Қатты тонауға ұшыраған. Құрылыс қабырғасының жалпақтықтары 1,9×1,1 м. Сақталып қалған құрылыстың биіктігі – 0,45 м. Тас құрылыстың шығыс қабырғасына тас құрылыс тіркесе салынған. Қабырғалары тақта тастардан қаланған, шығыс қабырғасы шағын жабынды түрінде. Кіреберіс бөліктің ішінде тақта тастар жайпақ қаланған. Сақталып қалған бөліктің батыс–шығыс бағытындағы ұзындығы 1,05 м, ені 1,25 м. Шығыс қабырғаға тіркесе салынған құрылыс «шығыс культіне» негізделген дромос қызметін атқарған болуы мүмкін.

Құрылыстың оңтүстік қабырғасынан тігінен тұрған тас стелалардың төменгі бөліктері байқалады. Жоғарғы бөліктері сынған. Басқа қабырғаларынан байқалмайды.

Тас құрылыстың сыртқы қоршауы дұрыс емес шеңбер пішінді сақина түрінде болғанымен, кей тұстарында тастар түзу сызық бойымен орналасқан. Бұл бастапқыда сыртқы қоршау шаршы пішінді құрылым болған деген болжам жасауға негіз береді. Тек құрылыс тастарын алып кету салдарынан бастапқы пішінін анықтау қиындық тудырады.

Қазба жұмыстары құрылыстың ішкі жерлеу камерасында жалғасты. Жерлеу камерасы негізінен ұсақ тастар және топырақпен толтырылған. Жерлеу камерасының жоғарғы бөлігінен төмен қарай 0,1 м жерден адам сүйектерінің бөліктері шықты. Сақталуы өте нашар. Жерлеу камерасының оңтүстік бөлігінен 0,2 м тереңдікте ағаш қалдықтарының шіріндісі табылды. 0,4 м тереңдікте материк шықты. Қатты тоналған.

Обаның СБ секторынан, О–С жалқабақтан солтүстікке қарай 30 см жерде, тас құрылыстың сыртқы қабырғасынан тастардың астынан қола найза ұшы табылды. Ұзындығы 15 см, жалпақтығы 4 см, қалыңдығы 0,6 см. Бүтін сақталған. Оның жанында жылқының тістері, тұяғы мен қабырға сүйегінің бөлігі табылды. Материкке қойылған. Қазбаның ОБ секторынан О–С жалқабаққа жақын жерден, тас құрылыстың сыртқы жағынан көне жер деңгейінен қола пышақ бөлігі табылды. Сақталған пышақ бөлігінің ұзындығы 8,3 см, жалпақтығы 1,3 см, қалыңдығы 0,35 см. Сақталуы орташа (сур. 3).

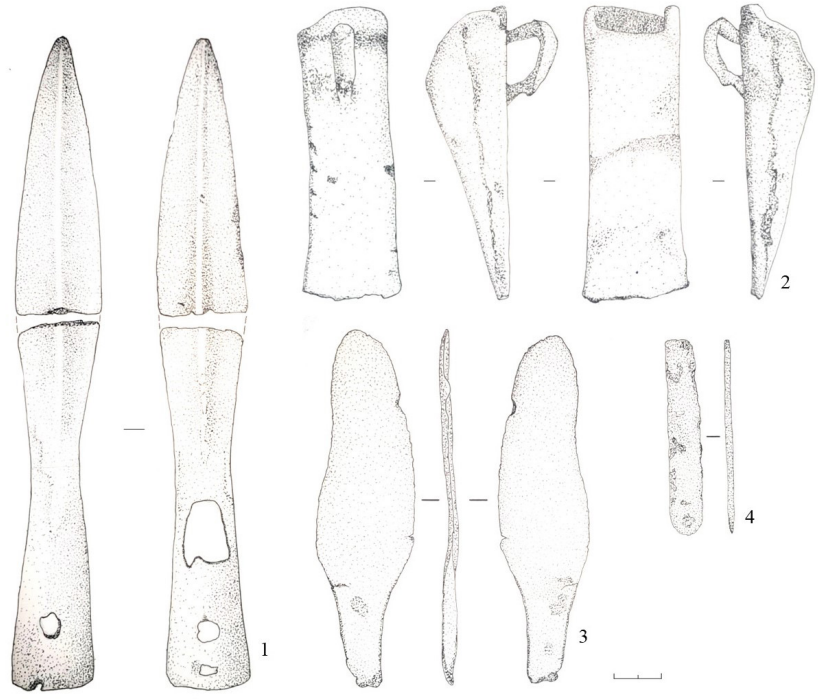
№9 нысан. Оба диаметрі 14 м, биіктігі 0,4 м болатын тас үйіндіден тұрады. Тас үйіндінің тек төменгі бөлігі ғана сақталған. Тастар шашыраңқы күйде тіркелді. Қазба басталар алдында аэрофототүсірілім жасалып, нысан шекаралары белгіленді.

Қазба обаны төрт секторға бөлу арқылы жүргізілді. Жалқабақ солтүстік–оңтүстік және батыс–шығыс бағыт бойынша салынды. Ені – 0,4 м.

Алдымен қалыңдығы 0,05–0,10 м болатын шым қабаты алынды. Шым қабаты тазаланған соң оның астынан тас үйінді анық көрінді. Диаметрі 12,8 м. Үйіндінің беткі қабатын зерттеу барысында оның бірнеше тас шоғырынан тұратыны анықталды. Тастар негізінен ұсақ және орташа көлемді, жалпақтау пішінді болып келеді. Үйінді тастары шашыраңқы және біркелкі орналаспаған. Зерттей келе, оба тастарының шаруашылық мақсатта алынғандығы белгілі болды. Қызылүйым ауылы тұрғындарының айтуынша, өткен ғасырдың 60–70-жылдары бұл тастар үй іргетастарын салуға пайдаланылған.

Оба үйіндісінің шеткі бөліктерінде тастар сиректеу жатыр. Үйіндінің орталық және ортаңғы бөліктерінде тастар тығыз орналасқан. Орталық бөлігінде шеңбер тәрізді жерлеу камерасы бар. Диаметрі 3,9 м. Жерлеу камерасының шетіне ірі жалпақ тастарды жиектеп қойған. Пайдаланылған тастардың орташа өлшемдері 0,6×0,3×0,2 м. Тас жиектеме жерлеу камерасының солтүстік, шығыс және батыс бөліктерінде біршама анық сақталған. Ал ОБ және ОШ бөліктерінде тастары алынып кеткен. Жерлеу камерасының іші таяз. Материкте жерлеу шұңқыры байқалмайды. Мәйіт материк деңгейіне қойылған немесе құрылыс ұрыптық сипатта жасалған болуы мүмкін.

Обаның солтүстік-батыс секторынан, тас құрылыстың сыртқы қабырғасы маңынан найза ұшы табылды. Артефакт тас қабатының астында, материк деңгейіне қойылған күйде анықталды. Найза ұшы ортасынан сынған және екі бөліктен тұрады. Сыну сипаты заттың әдейі сындырылып, жерлеу рәсімі барысында орналастырылғанын көрсетеді. Найза ұшының жалпы ұзындығы 27,6 см, жүзінің орталық бөлігі 3,7 см, ұңғысының диаметрі 3,4 см, жүзінің жалпақтығы 0,6 см. Сақталуы өте жақсы. Сондай-ақ қоладан жасалған кельт табылды. Кельт құрылыстың оңтүстік-батыс секторында, тас құрылыстың сыртқы

Сур. 3. Жүкей қорымы. 1 – найза ұшының бөліктері; 2 – кельт; 3 – найза ұшы; 4 – пышақ бөлігі; 1, 2 – № 9 оба; 3, 4 – № 4 оба.
Fig. 3. Zhukey burial ground. 1 – fragments of a spearhead; 2 – celt; 3 – spearhead; 4 – fragment of a knife; 1, 2 – Kurgan No. 9; 3, 4 – Kurgan No. 4.

жағынан, жалпақ тастың астынан анықталды. Ұзындығы 12,5 см, ені 4,4 см, ортасы 3,6 см, жүзі жағы 4,4 см, ілгегінің өлшемдері 3,3×2,6 см (сур. 3). Кельт табылған жерден оңтүстікке қарай 0,25 м қашықтықтан қойдың ұсақ қабырға сүйектері табылды. Көне жер деңгейіне қойылғандығы байқалады.

Қоладан жасалған артефактілер мен ұсақ мал сүйектерінің нысанның батыс бөлігінде шоғырлануы, сондай-ақ орталық бөлігінде адам жерлеуінің анықталмауы жерлеу орнының ғұрыптық қызмет атқарған болуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Талдау

Жүкей қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлер бойынша зертханалық талдаулар жүргізілді. Олардың ішінде радиокөміртекті, антропологиялық және металлографиялық сараптамалар бар.

Радиокөміртекті сараптама. Жүкей қорымындағы №4 және №9 нысандардағы сүйек үлгілерінің нақты жасын анықтау мақсатында радиокөміртекті сараптама жүргізілді. Сараптамаға үлгілер №4 және 9 нысандардың батыс жағынан табылған ұсақ мал сүйектерінен алынды. Сараптама Vilnius Radiocarbon (Вильнюс, Литва) орталығында жүргізілді, ал нәтижелері OxCal v4.4.4 бағдарламасында IntCal20 қисығы бойынша калибрленді (кесте 2).

Антропологиялық зерттеу. Қазба барысында №1 обадан табылған остологиялық материалдарға антропологиялық талдау

Кесте 2. Радиокөміртекті мерзімдеу нәтижелері
Table 2. Radiocarbon dating results

Үлгі	Радиокөміртектік жас	68,3% ықтималдық	95,4% ықтималдық
FTMC-MU97-1	3241 ± 32 BP	1534–1493; 1481–1452 cal BC	1609–1577; 1561–1554; 1546–1432 cal BC
FTMC-MU97-2	3171 ± 32 BP	1496–1476; 1459–1418 cal BC	1506–1395; 1333–1326 cal BC

жұмыстарын ҚР Ұлттық музейінің Физикалық антропология зертханасының ғылыми қызметкері Т. Касымханова жүргізді.

Индивидтің посткраниальды қаңқасынан екі иық сүйегі (humerus), асықты жілік (tibia) пен шыбық сүйек (fibula), екі кәрі жілік сүйегі (radius), екі өкше сүйегі (calcaneus), аяқтың қайықша (naviculare) және текше (cuboideum) сүйектері, екі жамбас сүйегі (os coxae) сақталған. Осьтік қаңқадан сегізкөз (os sacrum) бен бір кеуде омыртқасы (vertebra thoracica) жеткен, бірақ сақталу жағдайына байланысты оның реттік деңгейін анықтау мүмкін болмады. Бас сүйек (cranium) пен төменгі жақ сүйегі (mandibula) жерлеуде кездеспеді.

Жынысы жамбас сүйектерінің морфологиялық белгілер кешені бойынша стандартты өлшемдерге сай анықталды (Buikstra, Ubelaker, 1994). Жас ерекшелігі Mehmet Yaşar İşcan мен Maryna Steyn әдісімен зерттелді (İşcan, Steyn, 2013). Дене ұзындығы иық сүйегінің максималды ұзындығы негізінде Trotter және Gleser (Trotter, Gleser, 1958) формуласы бойынша анықталды. Нәтиже әдістің стандартты қателігі ескеріле отырып келтірілген.

Металлографиялық талдаулар. Зерттеулер Металлургия және кен байыту институты мамандары тарапынан атқарылды. Элементтік құрамды талдау Niton XL3T портативті рентгенофлуоресценттік анализаторында түсті қорытпаларға арналған және жалпыгеологиялық калибрлеу режимдерінде жүргізілді. Элементтік құрам тотық қабатын алып тастағаннан кейін анықталды.

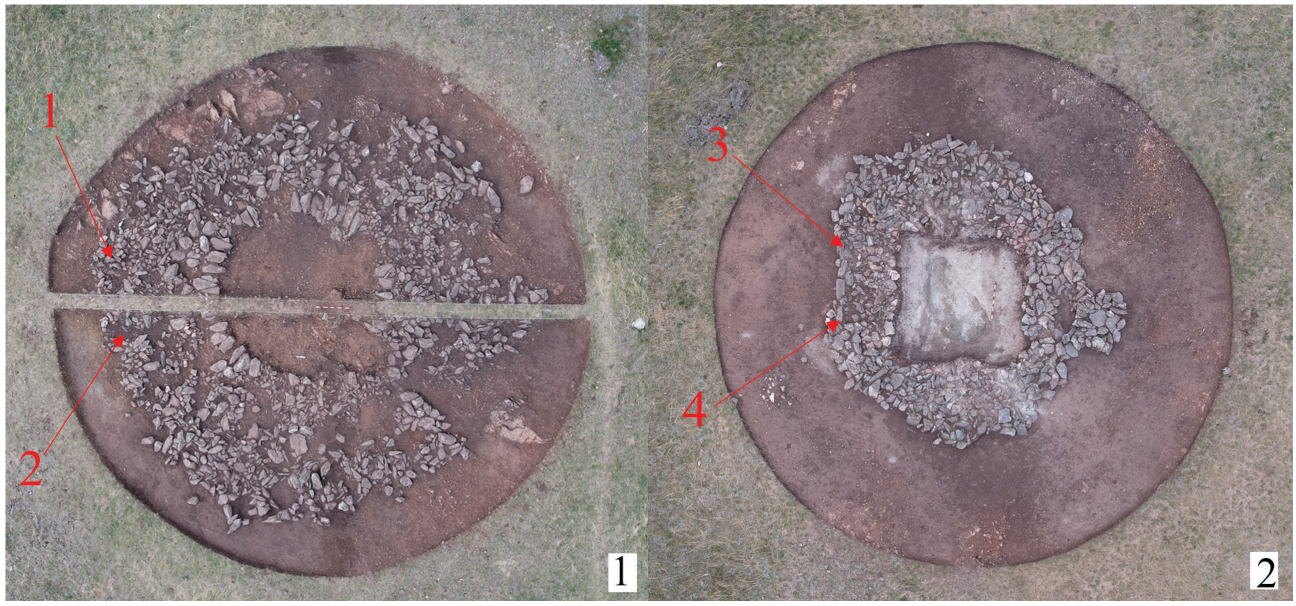
Құрылымды зерттеу Leica DM IRM инверттелген микроскопы негізіндегі металлографиялық жұмыс станциясында 75-тен 1500 есеге дейінгі үлкейтулерде жүргізілді. Металл емес қосындылар тоттандыруға (травление) дейін, ал металдың құрылымы тоттандырудан кейін зерттелді. Құрылымды анықтау шарттары: концентрлі тұз қышқылына малынған мақта тампонмен сүрту арқылы тоттандыру. 1–4 үлгілердің микроқұрылымы тотық қабатын алып тастап, ажыратылған металл бетін тегістеу мен жылтырату (полировка) жүргізілгеннен кейін тікелей үлгі бетінде зерттелді.

Алынған нәтижелер

Жүкей қорымындағы обалар мен қоршауларды зерттеу барысында алынған деректерді нақтылау үшін ескерткіштің архитектуралық құрылымы мен сараптама нәтижелерін Көкше–Бурабай аймағындағы бұрын зерттелген ескерткіштердің деректерімен салыстырудың маңызы зор. Аталған аймақта қола дәуірінің жерлеу ескерткіштері туралы тың деректер мен тарихнамалық шолулар біршама жарияланған (Оразбаев, 1958; Зданович, 1988). Алайда соңғы кезеңдердегі тың деректерді С.А. Ярыгин мен С.К. Сакеновтың (Ярыгин, Сакенов, 2024) зерттеу жұмыстарынан аңғаруға болады. Бұл зерттеулер қола дәуірінің мерзімделу мәселесін ғана емес, ескерткіштердің құрылымдық, жерлеу және ғұрыптық сипаттағы мәселелерін де көтеруде.

Жүкей қорымындағы №4 қоршау обасы архитектуралық құрылымы жағынан Орталық Қазақстанда көптеп кездесетін соңғы қола дәуірінің кесенелі жерлеу және қоршаулы обаларына ұқсас келеді. Бұл жерде обаның қоршау сақиналары мен шығысқа бағытталған дәліз типті құрылысының бар екенін атап өткен жөн. Дәлізді (дромос) құрылыс бұған дейін федоров мәдениетінің Қызылтөбе қорымының №9 қоршауынан анықталған (Сакенов және т.б., 2022). Өңірдегі қоныстық және жерлеу ескерткіштерінде сарғара мәдениеті мен беғазы-дәндібай мәдениетінің материалдары қатар кездесуі де мәселені біржақты қорытуға келмейтіндігін көрсетеді. Мысалы, Жүкей II қорымындағы №8 жерлеу камерасынан беғазы-дәндібай мәдениетінің қышы, жерлеу жәшігінен тыс орналасқан №11 еске алу кешенінде сарғара мәдениетінің қышы табылған (Мартынюк, Зданович, 1985).

Сонымен қатар обаның шығыс бөлігіндегі тас стеланың анықталуы да мәселенің тағы бір жағын көрсетеді. С. Сакенов өз зерттеулері бойынша Көкшетау аймағында анықталған тас стелалар федоров мәдениетінің тұрғындары арасында пайда болды деген тұжырымға келеді, алайда андронға дейінгі қола дәуірі ескерткіші Тажеғұл қорымынан да тас стеланың табылғанын ескертеді (Ярыгин, Сакенов, 2024). Ол осы аймақтан анықталған деректер бойынша тас стелалар қою дәстүрінің ерте темір дәуірінде жалғасқанын атап өтіп, ғұн-сармат кезеңіндегі үлгілеріне де тоқталған. Ә.Х. Марғұлан түсіндірмесіндегі тас стела (менгир, қойтас) қою дәстүрінің қола дәуірінен басталып, орта ғасырлар арқылы этнографиялық кезеңге дейін жалғасқанын ескерсек (Бейсенов және т.б., 2014), Жүкей ескерткіші үшін де біржақты

Сур. 4. Жүкей 1 қорымы. Қара сандар: 1 – №9 оба; 2 – №4 оба. Қызыл сандар: 1 – найза ұшының бөліктері; 2 – кельт; 3 – найза ұшы; 4 – пышақ бөлігі
Fig. 4. Zhukey-1 burial ground. Black numbers: 1 – Kurgan №9; 2 – Kurgan №4. Red numbers: 1 – fragments of a spearhead; 2 – celt; 3 – spearhead; 4 – fragment of a knife.

қорытындыға келу асығыстық болар еді.

Жүкей қорымынан анықталған назар аударуға тұрарлық табылымдардың бірі – қоладан жасалған кельт. Еуразия кеңістігінде табылған, қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне өтпелі кезеңдерге жататын қола кельттердің түрлері, қолданылу ерекшеліктері және қандай ескерткіштерден (қоныстар, жерлеу ескерткіштері, көмбелер) анықталғандығы іргелі зерттеулерде қарастырылған (Кузьмина, 1966; Черных, Кузьминых, 1989). Аталған ғалымдар қола кельттердің ағаш және жер өңдеуге, соғыста қару ретінде қолданылуы мүмкін екенін, сондай-ақ ғұрыптық қызметін де атап өтеді. Біз қарастырып отырған қола кельттің обаның оңтүстік бөлігіндегі тас қоршау түбінен анықталғандығын және обадан қоладан жасалған сынған найза ұшының табылғандығын ескерсек, нысанның жауынгерлік сипаттағы ғұрыптық кешен ретінде пайдаланылғанын болжауға болады.

Қазба барысында табылған тағы бір ерекше металл бұйым – жапырақ пішінді, сап орнатуға арналған ұңғысында тесіктері бар найза ұшы. Морфологиялық сипатына қарағанда, аталған табылым орта және соңғы қола дәуірінде (б.з.б. II мыңжылдықтың ортасы мен I мыңжылдықтың басы) Еуразияның далалық және орманды дала аймақтарының дамыған қола құю дәстүрінде жиі кездесетін ұңғылы, жапырақ пішінді найза ұштарына ұқсайды. Жерлеу ескерткіштері, көмбелер мен қоныстардан анықталған осындай найзалардың санаттары мен типтері ғылыми әдебиеттерде егжей-тегжейлі талданған (Кузьмина, 1966; Черных, Кузьминых, 1989; Аванесова, 1991; Джумабекова, Базарбаева, 2013).

Жүкей қорымынан алынған екі үлгіге жүргізілген радиокөміртектік талдау нысандардың қола дәуіріне жататындығын нақтылай түседі. FTMC-MU97-1 үлгісінің радиокөміртектік жасы 3241 ± 32 BP, ал FTMC-MU97-2 үлгісінікі 3171 ± 32 BP болды. Алынған нәтижелер OxCal бағдарламасы арқылы калибрленді.

Бірінші үлгінің 68,3% ықтималдық деңгейіндегі калибрленген мерзімдері 1534–1493 және 1481–1452 cal BC аралықтарын қамтиды. 95,4% ықтималдық деңгейінде оның мерзімі 1609–1577, 1561–1554 және 1546–1432 cal BC аралықтарына сәйкес келеді. Екінші үлгі бойынша 68,3% ықтималдық деңгейінде 1496–1476 және 1459–1418 cal BC, ал 95,4% деңгейінде 1506–1395 және 1333–1326 cal BC аралықтары анықталды.

Екі үлгінің калибрленген нәтижелерін салыстыру олардың хронологиялық интервалдарының едәуір бөлігінде өзара сәйкес келетінін көрсетеді. Әсіресе 95,4% ықтималдық

деңгейінде бірінші үлгінің 1546–1432 cal BC аралығы мен екінші үлгінің 1506–1395 cal BC аралығы 1506–1432 cal BC шегінде қабаттасады. 68,3% ықтималдық деңгейінде де жекелеген ортақ интервалдар байқалады. Бұл нәтижелер екі үлгінің хронологиялық тұрғыдан бір-біріне жақын кезеңге жататынын көрсетеді.

Осылайша, радиокөміртектік деректер Жүкей қорымындағы зерттелген нысандардың мерзімделуін б.з.б. II мыңжылдықтың ортасына жақындатады. Сонымен бірге екі датаның өзара қабаттасуы қорымның жекелеген нысандарының бір хронологиялық кезең аясында қалыптасқан болуы мүмкін екенін көрсетеді. Алайда радиокөміртектік нәтижелердің өздері нысандардың салыну немесе пайдаланылу уақытын бір мезгілмен шектеуге мүмкіндік бермейді. Сондықтан қорымның хронологиялық орнын анықтауда радиокөміртектік деректерді археологиялық құрылымдар, табылған заттар және олардың стратиграфиялық жағдайымен кешенді түрде қарастыру қажет.

№1 обада жерленген адамның жамбас сүйектерінің морфологиясы бойынша индивидтің жынысы әйел деп анықталды. Қайтыс болу кезіндегі жасы Adultus–Maturus санатына, яғни 30–45 жасқа сәйкес келеді. Иық сүйегінің (humerus) максималды ұзындығы 302 мм-ді құрады. Trotter және Gleser формуласы бойынша есептелген дене ұзындығы 159,4 см-ге тең, әдістің стандартты қателігін ескергенде ықтимал диапазон 154–164 см аралығын құрайды.

Сақталған кеуде омыртқасы денесінде 16,6×5,5 мм өлшемді сызықтық Шморль түйіні

Сур. 5. Кеуде омыртқасындағы сызықтық Шморль түйіні
Fig. 5. Linear Schmorl's node in a thoracic vertebra.

байқалды (сур. 5).

Тіркелген зақымданудың пішіні мен өлшемі Шморль түйіндерінің қалыпты морфологиялық өзгергіштік диапазонына сай келеді. Олар домалақ, сызықтық немесе аралас пішінде болуы мүмкін, кейде контуры бойынша V, H, L немесе U әрпіне ұқсайды. Шморль түйіндерінің әр түрлі популяциялардағы таралу жиілігі 2-ден 76 пайызға дейін өзгереді; егде жастағы және жас индивидтер арасында үлкен айырмашылық көрсетпейді (Ortner, 2003). Патологияның пайда болу факторларына диск дегенерациясы, жарақат және сүйек тінінің метаболикалық бұзылыстары жатады (Faccia, Williams, 2008). Клиникалық әдебиетте сызық тәрізді зақымдану түрі көбіне жарақатпен байланыстырылады, ал домалақ түйін баяу қалыптасады (Fahey et al., 1998).

Кесте 3. Металдың элементтік құрамы (№4 оба)
Table 3. Elemental composition of the metal artefacts from Kurgan №4.

№ р/с	Анықталатын ерекшеліктердің атауы, өлшем бірліктері	Сынақ нәтижелері бойынша нақты мәндер (Найза, №4 оба)		Сынақ нәтижелері бойынша нақты мәндер (Пышақ, №4 оба)	
		«Металдар» калибрлеуі	«Жалпыгеологиялық» калибрлеу	«Металдар» калибрлеуі	«Жалпыгеологиялық» калибрлеу
1.	Сурьма (Sb), мас. %	0.348		0.050	
2.	Хром (Cr), мас. %	0.019		0.113	
3.	Қалайы (Sn), мас. %	0.126		1.428	
4.	Висмут (Bi), мас. %	0.010		0.032	
5.	Қорғасын (Pb), мас. %	0.418		0.170	

6.	Мырыш (Zn), мас. %	0.337		0.383	
7.	Темір (Fe), мас. %	0.235		0.061	
8.	Мыс (Cu), мас. %	98.470		97.049	
9.	Титан (Ti), мас. %			0.008	
10.	Ванадий (V), мас. %			0.029	
11.	Кремний (Si), мас. %			0.639	
12.	Никель (Ni), мас. %			0.031	
13.	Кремний (Si), мас. %		0.207		0.429
14.	Мышьяк (As), мас. %		0.182		
15.	Күкірт (S), мас. %		0.465		0.075
16.	Күміс (Ag), мас. %		0.063		0.037

Кесте 4. Металдың элементтік құрамы (№9 оба)
Table 4. Elemental composition of the metal artefacts from Kurgan №9.

№ р/с	Анықталатын ерекшеліктердің атауы, өлшем бірліктері	Сынақ нәтижелері бойынша нақты мәндер (Кельт, №9 оба)		Сынақ нәтижелері бойынша нақты мәндер (найза, №9 оба)	
		«Металдар» калибрлеуі	«Жалпыгеологиялық» калибрлеу	«Металдар» калибрлеуі	«Жалпыгеологиялық» калибрлеу
1.	Сурьма (Sb), мас. %	0.021			
2.	Никель (Ni), мас. %			0.031	
3.	Хром (Cr), мас. %	0.036		0.022	
4.	Қалайы (Sn), мас. %	0.774		0.029	
5.	Висмут (Bi), мас. %	0.020		0.038	
6.	Қорғасын (Pb), мас. %	0.089		0.040	
7.	Мырыш (Zn), мас. %	0.359		0.375	
8.	Темір (Fe), мас. %	0.082		0.053	
9.	Мыс (Cu), мас. %	98.274		99.399	
10.	Ванадий (V), мас. %	0.026			
11.	Кремний (Si), мас. %	0.293			
12.	Мышьяк (As), мас. %		1.152		1.154
13.	Күміс (Ag), мас. %		0.036		0.030
14.	Күкірт (S), мас. %		0.072		
15.	Кремний (Si), мас. %				0.308

Қорытынды

Жүкей қорымында жүргізілген құрылымдық, жерлеу және ғұрыптық археологиялық қазба жұмыстары ескерткіштің ерекшеліктері туралы жаңа деректер беруге

мүмкіндік берді. №1 нысаннан анықталған адам жерлеуі қорымның жеке жерлеу дәстүрін көрсетсе, №4 және №9 нысандардан табылған тас құрылымдар мен металл бұйымдар (пышақ, кельт, найза ұштары) бұл нысандардың ғұрыптық сипатта болғанын дәлелдейді. Нысандардың архитектуралық құрылымындағы айырмашылықтарға қарамастан, барлығында тас материалдарын пайдалану дәстүрінің ортақ болуы қорымның біртұтас мәдени-хронологиялық кеңістік аясында қалыптасқанын көрсетеді.

Радиокөміртекті мерзімдеу нәтижелері зерттелген №4 және 9 нысандардың қола дәуіріне, атап айтқанда б.з.б. II мыңжылдықтың ортасына жақын кезеңге жататынын нақтылады. Металлографиялық талдаулар қола бұйымдардың құрамдық ерекшеліктерін анықтауға, ал антропологиялық зерттеу жерленген индивидтің жыныстық-жастық сипаттамасын белгілеуге мүмкіндік берді. Жүкей қорымынаналынғанкешендіархеологиялықжәне зертханалық деректер Солтүстік Қазақстанның қола дәуіріндегі жерлеу-ғұрыптық дәстүрлерін, ескерткіштердің құрылымдық ерекшеліктерін және ежелгі металл өңдеу технологияларын зерттеу үшін маңызды дереккөз болып табылады және өңірдің тарихи-мәдени дамуын одан әрі зерделеуге негіз қалайды.

Әдебиеттер

1. Аванесова Н.А., 1991. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). Ташкент: Фан. 201 с.

2. Акишев К.А., 1959. Памятники старины Северного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 7. Алма-Ата. С. 3–31.

3. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А.Е., 2014. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 192 с.

4. Варфоломеев В.В., Бедельбаева М.В., 2025. Радиоуглеродная хронология памятников эпохи поздней/финальной бронзы Центрального Казахстана // Археология Казахстана. №2 (28). С. 56–73. DOI: https://doi.org/10.52967/akz2025.2.28.56.73.

5. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2013. Художественные бронзы Жетысу. Алматы. 120 с.

6. Доумани Дюпюй П.Н., Буллион Э., Гумирова О., Жунисханов А.С., Исин А.И., Киясбек Г.К., Меркл Э., Рахманкулов Е.Ж., Ташманбетова Ж.Х., 2020. Археологические исследования памятника Кокен (Восточный Казахстан): предварительные результаты // Маргулановские чтения – 2020. Т. 2. С. 68–81.

7. Дүйсенбай Д.Б., Қасенәлі А.Е., Шокатова А.Қ., 2024. Терісаққан-Есіл өзендері алқабындағы ескерткіштерге жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. Т. 146. №1. Б. 45–66. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-45-66.

8. Евдокимов В.В., 2001. Эпоха бронзы степей Центрального и Северного Казахстана: автореф. дис. … д-ра ист. наук. Алматы. 36 с.

9. Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В., 2002. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана: учеб. пособие. Караганда: Изд-во КарГУ. 138 с.

10. Зданович Г.Б., 1988. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации). Свердловск: Изд-во Уральского ун-та. 184 с.

11. Кузьмина Е.Е., 1966. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. Москва: Наука. 149 с. (Свод археологических источников. Вып. В4-9).

12. Қасенәлі А., Дүйсенбай Д., Есен С., Қызырхан М., 2023. Сарыоба археологиялық кешеніндегі 2022 жылғы зерттеу жұмыстарының нәтижелері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №4 (111). Б. 158–168.

13. Мартынюк О.И., Зданович С.Я., 1985. Погребальные памятники позднего бронзового века в Кокчетавской области // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: Изд-во Башкирского ун-та. С. 142–152.

14. Оразбаев А.М., 1958. Северный Казахстан в эпоху бронзы // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 5. Алма-Ата. С. 216–294.

15. Сакенов С.К., 2024. Поселение скотоводов и металлургов эпохи бронзы Шагалалы II. Алматы: ИА КН МНВО РК. 360 с. (Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XXIII).

16. Сакенов С.К., Ярыгин С.А., Ильдеряков Н.Н., 2022. Архитектура каменных сооружений эпохи бронзы в окрестностях Бурабая // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». №4 (108). С. 152–163. DOI: https://doi.org/10.31489/2022HPh4/152-163.

17. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область, 2009. Алматы: Аруна. 567 с.

18. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область, 2007. Алматы: Аруна. 496 с.

19. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область. Вып. 1. Айыртауский район, 2024. Алматы. 20 с.

20. Черных Е.Н., Кузьминых С.В., 1989. Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен). Москва: Наука. 320 с.

21. Ярыгин С.А., Сакенов С.К., 2024. Каменные стелы и плиты в культовой практике населения Северного Казахстана II–I тыс. до н. э. // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. №17. С. 77–99. DOI: https://doi.org/10.53737/2713-2021.2024.80.43.004.

22. Buikstra J.E., Ubelaker D.H. (eds.), 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Fayetteville, AR: Arkansas Archeological Survey. 72 p.

23. Faccia K.J., Williams R.C., 2008. Schmorl's nodes: clinical significance and implications for the bioarchaeological record // International Journal of Osteoarchaeology. Vol. 18. No. 1. P. 28–44. DOI: https://doi.org/10.1002/oa.924.

24. Fahey V., Opeskin K., Silberstein M., Anderson R., Briggs C., 1998. The pathogenesis of Schmorl's nodes in relation to acute trauma. An autopsy study // Spine. Vol. 23. No. 21. P. 2272–2275. DOI: https://doi.org/10.1097/00007632-199811010-00004.

25. İşcan M.Y., Steyn M., 2013. The Human Skeleton in Forensic Medicine. 3rd ed. Springfield, IL: Charles C Thomas. P. 108–111.

26. Ortner D.J., 2003. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. 2nd ed. San Diego: Academic Press. 645 p.

27. Trotter M., Gleser G.C., 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death // American Journal of Physical Anthropology. Vol. 16. No. 1. P. 79–123. DOI: https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106.

References

1. Avanesova N.A., 1991. Kultura pastusheskikh plemen epokhi bronzy aziatskoy chasti SSSR (po metallicheskim izdeliyam) [The culture of pastoral tribes of the Bronze Age in the Asian part of the USSR (based on metal artifacts)]. Tashkent: Fan. 201 p. [in Russian].

2. Akishev K.A., 1959. Pamyatniki stariny Severnogo Kazakhstana [Ancient monuments of Northern Kazakhstan] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. Vol. 7. Alma-Ata. P. 3–31. [in Russian].

3. Beysenov A.Z., Varfolomeev V.V., Kasenalin A.E., 2014. Pamyatniki begazy-dandybaevskoy kultury Tsentralnogo Kazakhstana [Monuments of the Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana. 192 p. [in Russian].

4. Varfolomeev V.V., Bedelbaeva M.V., 2025. Radiouglerodnaya khronologiya pamyatnikov epokhi pozdney/finalnoy bronzy Tsentralnogo Kazakhstana [Radiocarbon chronology of Late/Final Bronze Age sites in Central Kazakhstan] // Arkheologiya Kazakhstana. No. 2 (28). P. 56–73. DOI: https://doi.org/10.52967/akz2025.2.28.56.73. [in Russian].

5. Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A., 2013. Khudozhestvennye bronzy Zhetysu [Artistic bronzes of Zhetysu]. Almaty. 120 p. [in Russian].

6. Doumani Dupuy P.N., Bullion E., Gumirova O., Zhuniskhanov A.S., Isin A.I., Kiyasbek G.K., Merkle A., Rakhmankulov E.Zh., Tashmanbetova Zh.Kh., 2020. Arkheologicheskie issledovaniya pamyatnika Koken (Vostochnyy Kazakhstan): predvaritelnye rezultaty [Archaeological investigations at the Koken site

(Eastern Kazakhstan): preliminary results] // Margulanovskie chteniya – 2020. Vol. 2. P. 68–81. [in Russian].

7. Duisenbay D.B., Kasenali A.E., Shokatova A.K., 2024. Terisakkan-Esil ozenderi alkabyndagy eskertkishterge zhurgizilgen zertteu zhumystarynyn natizheleri [Results of research on archaeological sites in the Terisakkan and Esil river valleys] // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin khabarshysy. Tarikhi gylymdar. Filosofiya. Dintanu seriyasy. Vol. 146. No. 1. P. 45–66. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-146-1-45-66. [in Kazakh].

8. Evdokimov V.V., 2001. Epokha bronzy stepey Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana: avtoref. dis. … d-ra ist. nauk [The Bronze Age of the steppes of Central and Northern Kazakhstan: abstract of a dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Almaty. 36 p. [in Russian].

9. Evdokimov V.V., Varfolomeev V.V., 2002. Epokha bronzy Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana: ucheb. posobie [The Bronze Age of Central and Northern Kazakhstan: a textbook]. Karaganda: Izd-vo KarGU. 138 p. [in Russian].

11. Zdanovich G.B., 1988. Bronzovyy vek Uralo-Kazakhstanskikh stepey (osnovy periodizatsii) [The Bronze Age of the Ural-Kazakhstan steppes (principles of periodization)]. Sverdlovsk: Izd-vo Uralskogo un-ta. 184 p. [in Russian].

12. Kuzmina E.E., 1966. Metallicheskie izdeliya eneolita i bronzovogo veka v Sredney Azii [Metal artifacts of the Eneolithic and Bronze Age in Central Asia]. Moscow: Nauka. 149 p. (Svod arkheologicheskikh istochnikov. Iss. V4-9). [in Russian].

13. Kasenali A., Duisenbay D., Esen S., Kyzyrkhan M., 2023. Saryoba arkheologiyalyk keshenindegi 2022 zhylgy zertteu zhumystarynyn natizheleri [Results of the 2022 research at the Saryoba archaeological complex] // KazUU khabarshysy. Tarikh seriyasy. No. 4 (111). P. 158–168. [in Kazakh].

14. Martynyuk O.I., Zdanovich S.Ya., 1985. Pogrebalnye pamyatniki pozdnego bronzovogo veka v Kokchetavskoy oblasti [Late Bronze Age burial sites in the Kokchetav region] // Eneolit i bronzovyy vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurechya. Chelyabinsk: Izd-vo Bashkirskogo un-ta. P. 142–152. [in Russian].

15. Orazbaev A.M., 1958. Severnyy Kazakhstan v epokhu bronzy [Northern Kazakhstan in the Bronze Age] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. Vol. 5. Alma-Ata. P. 216–294. [in Russian].

16. Sakenov S.K., 2024. Poselenie skotovodov i metallurgov epokhi bronzy Shagalaly II [Shagalaly II: a Bronze Age settlement of pastoralists and metallurgists]. Almaty: IA KN MNVO RK. 360 p. (Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. XXIII). [in Russian].

17. Sakenov S.K., Yarygin S.A., Ilderyakov N.N., 2022. Arkhitektura kamennykh sooruzheniy epokhi bronzy v okrestnostyakh Burabaya [Architecture of Bronze Age stone structures in the vicinity of Burabay] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». No. 4 (108). P. 152–163. DOI: https://doi.org/10.31489/2022HPh4/152-163. [in Russian].

18. Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Akmolinskaya oblast [Inventory of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Akmola region], 2009. Almaty: Aruna. 567 p. [in Russian].

19. Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Severo-Kazakhstanskaya oblast [Inventory of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. North Kazakhstan region], 2007. Almaty: Aruna. 496 p. [in Russian].

20. Svod pamyatnikov istorii i kultury Respubliki Kazakhstan. Severo-Kazakhstanskaya oblast. Vyp. 1. Ayyrtauskiy rayon [Inventory of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. North Kazakhstan region. Issue 1. Ayyrtau district], 2024. Almaty. 20 p. [in Russian].

21. Chernykh E.N., Kuzminykh S.V., 1989. Drevnyaya metallurgiya Severnoy Evrazii (seyminsko-turbinskiy fenomen) [Ancient metallurgy of Northern Eurasia (the Seima-Turbino phenomenon)]. Moscow: Nauka. 320 p. [in Russian].

22. Yarygin S.A., Sakenov S.K., 2024. Kamennye stely i plity v kultovoy praktike naseleniya Severnogo Kazakhstana II–I tys. do n. e. [Stone stelae and slabs in the ritual practices of the population of Northern Kazakhstan in the second–first millennia BC] // Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomorya. No. 17. P. 77–99. DOI: https://doi.org/10.53737/2713-2021.2024.80.43.004. [in Russian].

23. Buikstra J.E., Ubelaker D.H. (eds.), 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Fayetteville, AR: Arkansas Archeological Survey. 72 p. [in English].

24. Faccia K.J., Williams R.C., 2008. Schmorl's nodes: clinical significance and implications for the

bioarchaeological record // International Journal of Osteoarchaeology. Vol. 18. No. 1. P. 28–44. DOI: https://doi.org/10.1002/oa.924. [in English].

25. Fahey V., Opeskin K., Silberstein M., Anderson R., Briggs C., 1998. The pathogenesis of Schmorl's nodes in relation to acute trauma. An autopsy study // Spine. Vol. 23. No. 21. P. 2272–2275. DOI: https://doi.org/10.1097/00007632-199811010-00004. [in English].

26. İşcan M.Y., Steyn M., 2013. The Human Skeleton in Forensic Medicine. 3rd ed. Springfield, IL: Charles C Thomas. P. 108–111. [in English].

27. Ortner D.J., 2003. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. 2nd ed. San Diego: Academic Press. 645 p. [in English].

28. Trotter M., Gleser G.C., 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death // American Journal of Physical Anthropology. Vol. 16. No. 1. P. 79–123. DOI: https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106. [in English].

Дуйсенбай Д.Б.[1], Надыров Ж.О.[2], Мусырманкул П.Б.[1], Касымханова Т.Б.[1], *Касенали А.Е.[3]

[1]Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

[2]Международный фонд восстановления экосистемы Каспийско-Аральского бассейна и управления паводками, Астана, Казахстан

[3]Центр изучения и сохранения культурного наследия, Астана, Казахстан

e-mail: a.kassenali@gmail.com

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА МОГИЛЬНИКЕ ЖУКЕЙ

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются некоторые результаты археологических научно-исследовательских работ, проведённых в ходе полевого сезона 2025 года на могильнике Жукей, расположенном близ села Кызылуйым района Биржан сал Акмолинской области. В составе могильника выявлено в общей сложности 9 объектов. В хронологическом отношении они охватывают два исторических периода: эпоху бронзы и позднее казахское время. В 2025 году раскопки проведены на 6 объектах. Из них два объекта, обозначенные как №4 и №9, относятся к эпохе бронзы, а объекты № 1–3 и 7 датируются этнографическим временем. Обнаруженные в ходе исследования археологические материалы были проанализированы в отечественных и зарубежных лабораториях. Применялись радиоуглеродный (Vilnius Radiocarbon, Вильнюс, Литва), антропологический (Национальный музей РК, Астана, Казахстан) и металлографический (Институт металлургии и обогащения, Алматы, Казахстан) методы исследования. Результаты археологических исследований и лабораторных анализов свидетельствуют о том, что объекты № 4 и 9 являлись культовыми сооружениями. В ходе исследования получены новые данные о структуре могильника Жукей, функциональных особенностях объектов и их хронологической атрибуции. Результаты комплексного исследования свидетельствуют о принадлежности объектов №4 и 9 к эпохе бронзы. Полученные материалы позволяют уточнить историко-культурные процессы развития, погребальные и ритуальные традиции Бурабайского региона в древности. Результаты исследования являются важным источником для комплексного изучения археологических памятников Северного Казахстана.

Ключевые слова: Сарыарка, Бурабай, Жукей, эпоха бронзы, могильник, погребение, кельт, наконечник копья

Для цитирования: Дуйсенбай Д.Б., Надыров Ж.О., Мусырманкул П.Б., Касымханова Т.Б., Касенали А.Е. Результаты археологических исследований на могильнике Жукей // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 66-81 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.05

Duisenbay D.B.[1], Nadyrov Zh.O.[2], Musyrmankul P.B.[1], Kassymkhanova T.B.[1], *Kassenali A.E.[3]
[1]National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
[2]International Fund for the Restoration of the Caspian-Aral Basin Ecosystem and Flood Management, Astana, Kazakhstan
[3]Center for the Study and Preservation of Cultural Heritage, Astana, Kazakhstan
e-mail: a.kassenali@gmail.com

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE ZHUKEY BURIAL GROUND

Abstract. This article presents selected results of archaeological research conducted during the 2025 field season at the Zhukey burial ground, located near the village of Kyzyluyym in the Birzhan Sal District of Akmola Region. A total of 9 structures have been identified within the burial ground. Chronologically, they span two historical periods: the Bronze Age and the late Kazakh period. In 2025, excavations were carried out at 6 structures. Of these, two structures, designated №4 and №9, belong to the Bronze Age, while structures №1–3 and 7 date to the ethnographic period. The archaeological finds recovered during the research were analysed in domestic and foreign laboratories. Radiocarbon (Vilnius Radiocarbon, Vilnius, Lithuania), anthropological (National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan) and metallographic (Institute of Metallurgy and Ore Beneficiation, Almaty, Kazakhstan) methods were applied. The results of archaeological investigations and laboratory analyses indicate that structures № 4 and 9 were ritual structures. The research has yielded new data on the layout of the Zhukey burial ground, the functional characteristics of its structures, and their chronological attribution. The results of the comprehensive study indicate that structures №4 and 9 date to the Bronze Age. The materials obtained make it possible to refine our understanding of the historical and cultural development, as well as the funerary and ritual traditions, of the Burabay region in antiquity. The findings constitute an important source for the comprehensive study of the archaeological sites of Northern Kazakhstan.

Keywords: Saryarka, Burabay, Zhukey, Bronze Age, burial ground, burial, celt, spearhead

For citation: Duisenbay D.B., Nadyrov Zh.O., Musyrmankul P.B., Kassymkhanova T.B., Kassenali A.E. Results of archaeological research at the Zhukey burial ground // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 66-81 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.05

Авторлар туралы мәлімет:
Дүйсенбай Данияр Болатбекұлы, археология магистрі, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-3461-1390
Надыров Жанболат Орақұлы, Каспий-Арал бассейнінің экожүйесін қайта жаңғырту және су тасқынын басқару халықаралық қорының бас ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0009-0008-6893-8149
Мұсырманқұл Пердехан Бекмағамбетұлы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-4683-485
Қасымханова Тамила Багнуровна, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің маманы, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0009-0008-3658-5924
Қасенәлі Айбар Ерболұлы, PhD, Мәдени мұраны зерттеу мен сақтау орталығының бас ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0001-8392-9007

Сведения об авторах:

Дуйсенбай Данияр Болатбекович, магистр археологии, старший научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-3461-1390

Надыров Жанболат Оракович, главный научный сотрудник Международного фонда восстановления экосистемы Каспий-Аральского бассейна и управления паводками, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-6893-8149

Мусырманкул Пердехан Бекмагамбетович, старший научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4683-4855

Касымханова Тамила Багнуровна, специалист Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-3658-5924

Касенали Айбар Ерланулы, PhD, главный научный сотрудник Центра изучения и сохранению культурного наследия, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8392-9007

Information about the authors:

Daniyar Duisenbay, MA in Archaeology, Senior Research Fellow at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-3461-1390

Zhanbolat Nadyrov, Chief Research Fellow at the International Fund for the Restoration of the Caspian-Aral Basin Ecosystem and Flood Management, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-6893-8149

Perdekhan Musyrmankul, Senior Research Fellow at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4683-4855

Tamila Kassymkhanova, Specialist at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-3658-5924

Aibar Kassenali, PhD, Chief Research Fellow at the Center for the Study and Preservation of Cultural Heritage, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8392-9007

IRSTI 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.06

Utubayev Zh.[1], Suyundikova M.[1], Shagirbayev M.[1,2], *Akkaliyeva A.[1,2]
[1]Margulan Institute of Archaeology
[2]Farabi University
Almaty, Kazakhstan
*e-mail: aybobek.akkaliyeva@gmail.com

EGISTIK MAUSOLEUM: RITUAL RITES AND TRADITIONS OF SACRIFICE

Abstract. The article discusses archaeological items and their ritual context, identified from the Egistik mausoleum in the Babish Mola archaeological complex in the lower reaches of the Syrdarya. In the course of the study, the structural and technological features of the products were identified, their cultural and historical connections and chronological place were clarified. As a result of the analysis, it was found that ceramic products, non-ferrous metal ornaments, beads made of various materials, as well as samples of textiles with a polychrome pattern indicate the high social status of buried individuals. Archaeological materials from the mausoleum prove that the monument had a pronounced ritual and symbolic content. In addition, through archeozoological analysis of osteological materials found in the mausoleum, skeletal remains of domestic and wild fauna associated with burial rites were identified. An analysis of a total of 126 bones on taxonomic composition, age characteristics and anatomical structure showed that the archaeozoological collection was selectively formed. The data obtained means that animals were used in ritual and funerary practices associated with sacrificial and memorial ceremonies.

Keywords: Egistik mausoleum, pottery, wooden crockery, jewelry, archeozoology, sacrifices, funeral and memorial rites.

For citation: Utubayev Zh., Suyundikova M., Shagirbayev M., Akkaliyeva A. Egistik Mausoleum: ritual rites and traditions of sacrifice // Madeni Mura. 2026. №3 (114). Pp. 82-96 (in Eng)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.06

Introduction

In the second half of the first millennium BC, urbanization processes began to form in the southern part of the ancient channels of the Syrdarya. One of the main archaeological sites that clearly characterize this phenomenon is the Babish Mola settlement and the adjacent complex of concentrated monuments. In this territory, all the main features and structural elements characteristic of early urban culture were recorded.

The archaeological complex, generally known as «Babish Mola», was first introduced into scientific circulation in 1946-1948 through the research of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. From this region, the area of which covers an area of about 70-80 km^2, monuments of various types dating back to the ancient period are identified – townships, settlements without fortifications, individual residential buildings and burial facilities.

Later, in 2015, the route team of the Shikrabat archaeological expedition made a topographic survey of the monuments located in the Babish Mola complex and adjacent territories, and systematic archaeological excavations have been undertaken since then. Archaeological excavations at the Egistik Mausoleum, which correspond to our topic, were conducted in 2020. This object is located about 20 km south of the town of Babish Mola. The mausoleum is built in a round shape, with a diameter of 12,5 m and a height of more than 14 m. The internal space of the construction is divided into four sectors. The length of the cruciform wall in the central part is 11,5 m, the thickness ranges from 1,55 to 1,65 m. The sectors are connected to each other by corridors: the width of the corridor, directed from northwest to southwest, is 1,5 m, from southwest to southeast – 1,4 m, and from southeast to northeast – 1,45 m. Remains of reed mats have been identified from the floor of the

room. The funeral was carried out above the floor, on a stretcher or on wooden pedestals. Despite the fact that some of the burial sites were looted, well-preserved archaeological materials were found. Among them are ceramic vessels, candlesticks, clay spindle whorl, mirrors, fragments of wooden vessels and an iron knife, a gold necklace, bone and iron plaques, an iron arrowhead, a sharp stone, as well as stone and glass beads. In addition, fragments of ropes that were twisted from textile fabrics and plant fibers were also recorded.

As a result of the analysis of anthropological materials identified in the mausoleum, bone remains belonging to 42 individuals were recorded. This fact makes it possible to consider the object as a large dynastic-collective burial place (Utubayev et al., 2022: 31-46).

The osteological materials obtained during the study of the Egistik mausoleum are a valuable source for the reconstruction of the zoo component of funeral and ritual practices. The analysis of the taxonomic composition, anatomical representation of bones and age characteristics of animals allows to identify the features of the formation of this complex and assess the role of various types in the system of ritual actions related to the functioning of the mausoleum.

The results of the excavations showed that the mausoleum was repeatedly used for burial, as well as the procedures for cremation and placement of the body on wooden stretchers were carried out in parallel. Based on the archaeological research conducted by the Khorezm archaeological and ethnographic expedition (KAEE) in 1960–1965, L.M. Levina refers mausoleums with a bypass corridor to the early period of the culture of Shirikrabat. In addition, the scientist notes that in these mausoleums at the initial stage there were incineration (cremation) rituals (Weinberg, Levina, 1993: 37-55). Based on these conclusions, the Egistik Mausoleum can be considered as an early-term object belonging to the second group of funerary monuments of the Shirikabat culture.

Materials and research methods

The main data base of the article is a complex of archaeological materials identified during the excavation and research work carried out by ShRAE in 2020 at the Egistik Mausoleum. These materials are classified as ceramic and wooden vessels, household products, types of weapons, jewelry and paleozoological materials. Currently, all exhibits, except paleozoological materials, are kept in the funds of the Kyzylorda Regional Museum of local history, and animal bones are collected in the funds of the Margulan Institute of Archeology.

Paleozoological materials, jewelry, as well as pottery and wooden crockery are analyzed in detail, which are the basis for the reconstruction of the ritual-ceremonial system, culture and worldview of the inhabitants of the region.

In the process of research, ceramic and wooden vessels identified from the Egistik Mausoleum, as well as products of decorative and applied art, were comprehensively examined, a set of morphological, typological and comparative-historical methods were used. As a result of the form analysis, the general shape features of the vessels were identified and a typological grouping was carried out in accordance with morphological features. On this basis, the purpose of their use was determined, the technology of creation, the features of shaping and morphological differences were described. In addition, the shape, structure, manufacturing technique and decorative elements of ornamental-applied products were examined, their functional and symbolic meaning was analyzed. Using the method of comparative analysis, the materials of the studied monument were compared with data from other archaeological complexes, the similarities and differences were systematized. Based on these comparisons, the analogues of the products, the distribution area, cultural and historical links and the chronological place were clarified. In addition, the ritual content of individual products was interpreted with the involvement of ethnographic data.

During the study of osteological material from the Egistik mausoleum, 126 animal bone remains were analyzed. The preservation condition of the collection as a whole is characterized as good, most of the bones correspond to the 0 stage of weathering on the scale (Behrensmeyer, 1978), while a small part shows signs of weathering stages 1-2. Identification of the bone material was carried out using a comparative (reference) collection of animal skeletons from the Laboratory of Zooarchaeology at the Margulan Institute of Archaeology. The taxonomic affiliation was determined at the level of species or genus, depending on the degree of preservation of diagnostic features. The age of the animals was determined by the degree of fusion of the epiphyses of the long bones, as well as by the morphological features of the bones and the degree

of development of the articular surfaces (Silver, 1969). Additionally, the anatomical affiliation of the bones, the degree of their fragmentation, and traces of post-exposure effects, including animal bites, were recorded.

Analysis

The total number of all ceramic products registered in the mausoleum is 19, of which pottery made on a special potter's wheel is 60%, and 40% is made by the plague method.

Pottery can be divided into two main groups depending on the technology of manufacture. A large amount of crushed gypsum and fireclay is mixed into the clay composition of high-quality fired vessels, made in a special potter's wheel. Also, their surface is painted in rich red and brown engob. The mentioned group consists of jugs and cups.

It is observed that the clay composition of vessels made using the plague method, along with chamotte, contains a large amount of organic additives. This group includes cups with vessels such as koze, cans. Taking into account the morphological and technological features of the crockery, it was established that they belong to the group of tableware, depending on the purpose of use. In addition, depending on their shape, they were grouped into open and closed shaped vessels. If we denote them by Roman numerals: I – group of closed-form vessels (jugs, koze), II – group of open-form vessels (vessels in the form of cans, cups). The types of crockery were marked with capital letters: jug – J, koze – K, etc. Each type was divided into subtypes within itself and denoted by Latin letters (a, b, c, d, etc.).

Group of closed-form vessels I

Jugs – J.I. It is divided into two types according to the shape of the upper and lateral parts.

J.I.a – the side of the jar is spherically convex from the bottom upwards, narrows at the neck and widens again towards the rim (Fig. 1: 1, 2, 3). The neck and rim parts are clearly sculpted. The rim edge is bent outwards, round in cross-section. The bottom is smooth and flat.

Another jar of this type has a spherical side, but the upper part has not been preserved. On the bottom of this jar there is a sign «//» in the form of two diagonal lines (Fig. 1: 4).

J.I.b – the sides of pitchers of this type are oval in shape. The neck is short, cylindrical (Fig. 1: 5). The rim is turned outward, round in cross-section. The bottom part of this sample also has a «//» symbol, as in the jar described above. L.M. Levina notes the rarity of pottery with signs on monuments in the Shirik-Rabat complex (Weinberg, Levina, 1993: 77). However, it is worth considering that crockery with such signs are often found in monuments in the Babish mola oasis (Utubayev, Suyundikova, 2021: 10–20). In addition, pottery with such signs found in the catacomb burials of the Arys culture A. N. Podushkin notes that they were made to order, and the marks on the dishes were made according to the wishes of the customer. The scientist concludes that by these signs it is possible to determine the social status of the buried person (Podushkin, 2017: 60). In general, based on the shape and features of the side walls and upper parts of the jars, their closest analogues can be compared to jars found in the antique monuments of Khorezm (Bolelov, 2013: 29). In addition, jugs of this type are widely distributed in the settlement of the potters of Babish Mola 7 (Kurmankulov et al., 2021: 192–195) and in the city of Babish Mola 1 (Utubayev et al., 2024: 133–154).

Koze K.I. – a vessel with a spherical, convex shape on the sides. The neck narrows and widens again towards the top. The mouth is wide, the rim is turned outward, and the cross-section is round. The preservation of soot traces on the outer and inner surfaces indicates that it was used in a fire. At the point where it passes from the neck to the shoulder, a wave-like pattern is drawn up and down.

These morphological traits and technological features indicate that the vessel was used for culinary purposes, in the process of cooking or heating food. In terms of its shape and form, this vessel is widely known from the monuments of the Shirikrabat culture (Weinberg, Levina, 1993: 57–58), as well as from materials from the Babish Mola complex (Kurmankulov et al., 2021: 186–188). However, signs and patterns are very rare on the koze vessels from the complexes of the Shirikrabat culture, and in some cases they are completely absent. On the other hand, koze-shaped vessels decorated with signs and various pattern elements are more often found in the monuments of the Sarmatian period (Yagodin, 1990: 58). Wave-shaped pattern elements may have been decorative and have a certain symbolic meaning.

Group of open-form vessels II

Cups – C.II. Two types of vessels can be distinguished according to their shape: truncated cone and cylindrical (Fig. 2: 1–4). Vessels in this group were made using the potter's wheel and the plague method. The colors are pink and gray. Both

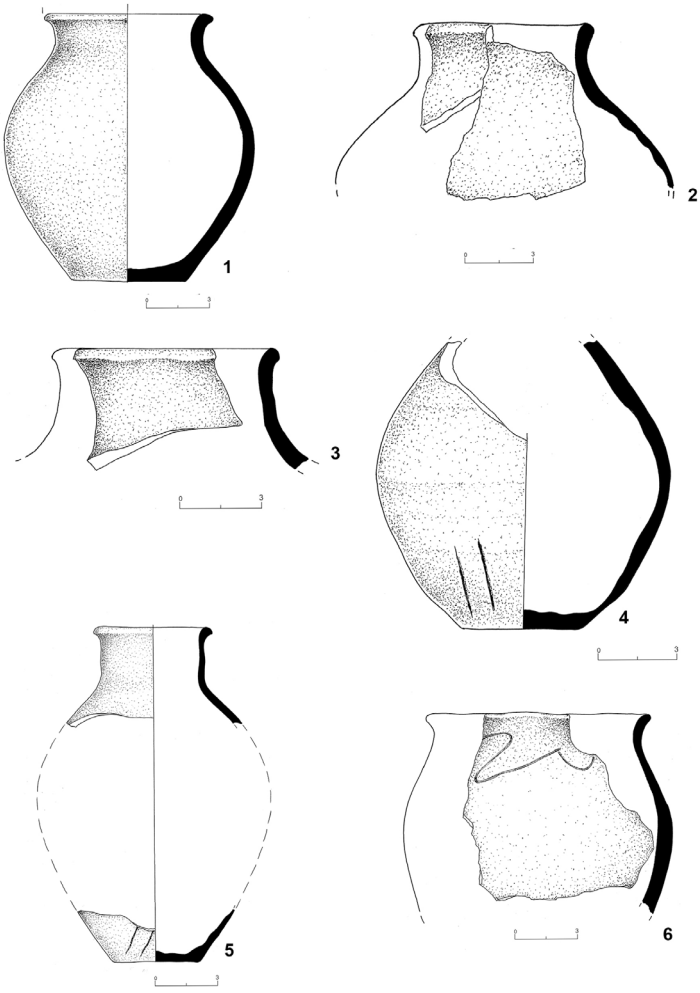

Fig. 1. Types of closed-form vessels: 1–5 – Types of jugs; 6 – Type of koze vessel.

sides of the cups made using the potter's wheel are covered with a rich red engobe.

C.II.a the shape of the cup is like a truncated cone. The wall, which opens upwards from the bottom, is slightly curved inward at the mouth and tapers or rises in a single shape. The rim is round in cross-section. (Fig. 2: 1,2,3).

C.II.b. The cup, which has a flat and smooth bottom, has a smooth upward slope. The rim of the cylindrical vessel is rounded upward. The rim section is round (Fig. 2: 4). In addition, a crockery similar in shape to this type of cup, but smaller in size, is particularly noteworthy. (Fig. 2: 5). The fact that these crockery were used for ritual purposes can be inferred from the soot and oil residues preserved on their inner surfaces. The traces of residues preserved on the cups indicate that they were used as lamps or incense burners for burning certain substances, emitting fragrances, and other ritual actions. This conclusion is confirmed by L.M. Levina's assumption that the cups found in the Uygarak burial ground were used for ritual purposes (Vishnevskaya, 1973: 77).

Jar-shaped J.II. only one copy of the vessel was identified. The crockery has a cylindrical shape with a smooth vertical rise from the bottom. The rim tapers upwards, and is triangular in cross section. Traces of soot are preserved on both surfaces of the crockery (Fig. 2: 6). Crockery of this shape are widely distributed in archaeological sites belonging to the Saka period near the Aral Sea, in addition to the monuments of the Bronze Age (Yablonsky, 1991: 72). In general, it can be seen that cup- and jar-shaped crockery were used by the population engaged in sedentary agriculture after the early nomadic monuments.

Fig. 2. Groups of open-types vessels: 1–5 – Types of cups; 6 – Jar-shaped vessel; 7–8 – Types of candlesticks

Candlesticks are one of the main ritual objects found in burial sites (Fig. 2: 7, 8). Two types of them were identified in the studied mausoleum. The first type is a square-shaped candlestick. It is dark brown in color, has a handle for holding on the side, and a small hole with a diameter of 0,5 cm is carved in the handle. The second type is an oval-shaped candlestick. It is black in color, the edge of the rim is smooth, and a hole with a diameter of 0,6 cm is visible on the side.

According to researchers, such candlesticks were used to perform certain rituals in funeral rites (Itina, Yablonsky, 1997: 96–103). Ethnographic data indicate that this trend continued in later eras. In particular, rituals such as lighting a fire, burning incense, and making incense were closely related to beliefs about protection and warding off evil forces. In the Kazakh tradition, rituals such as burning juniperus or peganumto ward off evil spirits, as well as making incense, making shelpek, and dedicating them to spirits were widespread. These similarities indicate that the candlesticks found in burial sites performed a sacred function and are related to the ancient religious and belief system. In general, if we consider the purpose of the pottery found in burial sites, the koze in the group of kitchen crockery were used for daily cooking. The jugs and cups in the group of kitchen crockery were used for consuming ready-made food. These data indicate that these vessels were not only widely used in everyday life, but also for ritual purposes.

Wooden crockery in addition to pottery, wooden crockery such as cups, jars, and lids were also recorded in burial sites (Suyundikova, 2021: 30–34).

There are different opinions among researchers about the purpose of the wooden crockery found in burials. In the archaeological literature, there are statements that these crockeries were used during ritual ceremonies. While the scientist E.E. Fialko considers wooden crockeries as a unique find characteristic of the burial places of warriors (Fialko, 2004: 269–272), E.F. Korolkova concludes that they were used in the funeral and burial ceremonies of the deceased, as well as in marriage ceremonies (Korolkova, 2003: 50–51). And A.P. Medvedev notes that crockeries of this type were used in everyday life, in addition to priestly rituals (Medvedev, 1997: 167–168). A number of researchers include this type of crockery among the crockeries most often found in burial places. Thus, it is observed that, along with pottery and stone crockery used in funeral rituals, wooden crockeries also played an important role (Antonova, 1986: 40–45).

In addition, as part of the research, *decorative*

and applied art products used for ritual purposes were also identified from the monument, including metal and bone products, beads, and textile samples.

One of them is *a gold pendant earrings (*Fig. 3: 1), which structurally consists of three main parts: the upper part is a ring wrapped with round wire, the middle part is a cylindrical shape similar to an amphora, and the lower part consists of thin wires with pendants twisted on four sides, with small beads attached to their ends (Treasures of Babish Mola, 2021: 44). In general, amphora-shaped pendant earrings have also been identified in Etruscan burial complexes of the 3rd–2nd centuries BC. Similar jewelry found in Mesopotamia and Iran are dated to the end of the 1st century BC – the 2nd century AD. In addition to amphora-shaped pendant earrings, necklaces made using similar elements are also found in Iran (Litvinsky, 1973: 42). In addition, the discovery of earring molds at the Munchak-Tepe monument (Uzbekistan) indicates that this type of jewelry was widespread in Central Asia. These molds were mainly intended for making earrings with a ring-shaped clasp and an amphora-shaped pendant. In addition, amphora-shaped earrings were also recorded from the burials of Iragi (Dagestan) and Untersiebenbrunn (Austria), which date back to the Migration Period (Ryabtseva, 1999: 349, fig. 11).

Jewelry of the Prokhorov culture can also be considered as analogues of the earrings found in the Egistik Mausoleum. The earrings, dated to the 3rd-2nd centuries BC, are gold-plated and made of bronze, with a crescent-shaped shield and small gold balls attached to its upper corner with a hook. Hollow gold tubes are placed between the shields. And loops are welded to the lower edge, from which gold balls are hung, and jingling chains are attached. In general, these earrings are considered a unique artifact among Prokhorov jewelry (Moshkova, 1963: 44, tab. 29–30).

In general, the discovery of earrings among the burial objects in most cases indicates that the grave belonged to a woman. However, the occurrence of earrings characteristic of men in a number of monuments in Central Asia and Siberia suggests that this view is not accurate. For example, in Tibet, men wore a heavy ring in their left ear, and sometimes a pearl was inserted into the right earlobe. In the Pamir region, before the revolution, men sometimes wore simple (silver or copper rings) earrings and used them as amulets. Such data are characteristic of ancient times, including Scythian society (Litvinsky, 1973: 46–47). Therefore, similar traditions may have been widespread in Central Asia. However, it is difficult to directly attribute the earrings found in the Egistik Mausoleum to a specific gender, as the monument was a collective burial. The anthropological materials recorded the bones of both men and women, as well as children of different age groups. In particular, the skulls identified 6 men, 7 women, and 1 child, and the mandibles identified 22 men, 11 women, and 7 children (Utubayev et al., 2022: 31–46).

The jewelry found at the monument includes a two-piece *pendant* made of several wires, a *ring* made of thin gold plates, and *gold beads* shaped like grains of wheat and rice (Fig. 3: 2, 3, 4, 5). In addition, a fragmentary *argali horn plague* is also of particular interest (Fig. 3: 5). Its surface features a plant-based pattern and the «argal horn» motif. It is likely that the sticker was attached to clothing through holes at the edges (Utubayev, Akkaliyeva, 2024). In general, the «argal horn» ornament belongs to the zoomorphic motifs in terms of its scope of application (Margulan, 1987) and is closely related to the worldview of ancient tribes and various cultural communities. In Scythian and Turkic mythological concepts, horned animals (rams, argali) are described as being associated with celestial forces that represent the upper layer of the universe. The inclusion of arcuate and spiral-shaped horns on the objects represented a divine symbol descended from heaven to earth to serve humans (Orazbayeva, 1970).

The next type of ritual metal item is a *bronze mirror,* which is round in shape and has a short handle (Fig. 3: 6). Morphologically, the mirror is considered to be an object of domestic and ritual significance. Most researchers consider mirrors found in burial complexes to be an attribute of women. In the worldview of the peoples of Central Asia, the mirror is often associated with the image of a woman, the cult of the mother earth, and the concepts of abundance. In addition, Kh.Yu.Mukhitdinov, who studied the traditional culture of the Tajik people, notes that the mirror had an apotropaic (protective) function. In his opinion, the mirror was used as a protective object against evil forces (Mukhitdinov, 1973: 105). Ethnographic data indicate that there was a tradition of placing a mirror, a knife, and hot pepper in a pocket sewn from white cloth under a newborn or young child in order to protect them from fright. There are also beliefs in oral literature that describe it as a protective device, and that water sources – springs, lakes, or streams – appear where

the mirror falls (Litvinsky, 1978: 111–112).

Also, several types of *beads* of round, oval, cylindrical and rectangular shapes were identified from the burial site. They were made of agate, glass, gagat, feroza and various natural stones with high quality and care. The color range is also diverse: white, light blue, black, gray, brown, pink. In addition, gold-glass beads samples are also found (Fig. 3: 7). These beads consist of two layers of glass, between which metal foil is placed as the main decorative element (Spaer, 1993: 9). In general, the main types of glass bead decoration, such as «eye» patterns, dot decor, molding, tooling and carving, are known prototypes of patterns formed as early as the 2nd millennium BC. However, no such specific direct prototypes have been identified for gold-glass beads. That is, although the practice of using colorless glass and gold together, including glass beads covered with gold foil, was known at this time, glass production was still in its development. In this regard, transparent stones were often used instead (Spaer, 1993). In general, gold-glass beads clearly imitated products made of precious metals. Their widespread use in Roman Egypt may have contributed to the decline in the use of gold and silver beads (Nai Xia, 2014). In general, gold-glass beads, despite their external decorative nature, may have had a certain symbolic content. Their discovery in funerary complexes probably indicates that these objects performed a status function. In this context, the imitation of gold may reflect a desire to convey the meaning of a valuable and sacred material in a more accessible way.

The next most common type of glass beads found in the Egistik mausoleum is small beads (biser). Their main distribution area between the 1st millennium BC and the 1st millennium AD covered a wide area from Central Asia to the Crimea. During excavations conducted at the ancient Khorezm monuments in Central Asia – Zhanbaskala (3rd century BC – 2nd century AD), Ayazkala (1st-2nd centuries), Topyrakkala (3rd century), as well as at archaeological sites in the Kerch region of Crimea (1st-2nd centuries, Glinishche), it was found that beads with similar shapes and material composition were found in large numbers (Kurmankulov, Torezhanova, 2014: 210–217).

Among the registered decorative and applied art products, two copies of the *belt buckle* are of special attention due to their morphological and technological features(Fig. 3: 8, 9). Both buckles are made of cattle femur and are rectangular in shape. Their front surface is carefully processed and polished, which indicates that the products are made of high quality (Treasures of Babish Mola, 2021: 51–52). On the smooth surface of the first buckle, a complex pattern made with the technique of embossing (carved ornament) is drawn. The decorative composition consists of seven circular patterns: two of them are located in the upper part near the loop, and five are located around the oval hole in the lower part. The structure of five patterns is symmetrical: four are depicted in the corners, one in the center. In the intervals of the circular patterns there are irregular linear traces touching them, which can be considered as additional engraving elements. It was found that the patterns were colored with a black pigment. In the upper part of the buckle there is a drop-shaped loop. The front surface of the second buckle is decorated with a floral pattern, with symmetrical holes on both ends. They may have performed a functional function for fixing the tab.

The next *bone item,* which is counted as a piece of harness, is made from the rib bone of a small animal (Fig. 3: 10). Both sides are evenly machined and polished, which shows that it has been carefully developed from a technological point of view (Treasures of Babish Mola, 2021: 52). The shape of the product is square, with two openings in the upper and lower parts. And the surface is decorated with linear patterns drawn with a hard tool. The direction and arrangement of the lines do not follow a clear compositional system, which indicates that they were engraved in a free manner.

In general, bone products are distinguished by their high level of processing, the combination of carved and painted decor, as well as the clarity of their constructive elements, which allows us to consider them as quality examples of decorative and applied arts.

In addition, several *textile* samples were also identified from the Egistik Mausoleum (Fig. 3: 11). Textile material is one of the rarest artifacts found in archaeological monuments and historical sites. Like all organic materials, textiles can undergo natural wear and tear over time and completely disappear. One of the studied textile samples consists of seven fragments and was woven from cotton fiber using a simple weaving method. The surface of the fabric is decorated with polychrome paint. Natural plant dyes were used in the pattern: red - madder, blue - indigo. The original background of the fabric is white, that is, it was not pre-dyed, so the colors are

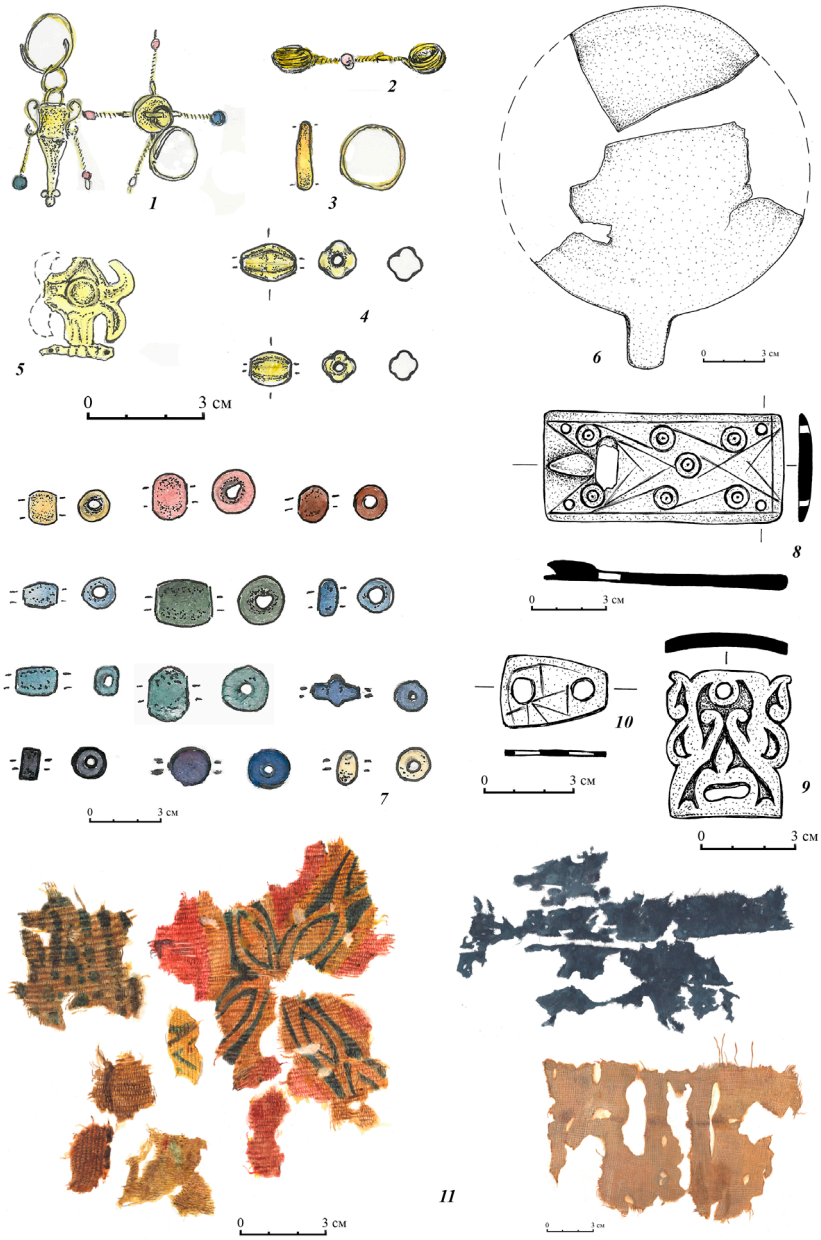

Fig. 3. Decorative and applied art objects from the Egistik mausoleum

preserved cleanly, without overlapping each other. Plant-like, leaf-shaped patterns are applied to the surface of the fabric. They are clearly outlined with indigo dye, pre-planned, and made symmetrically. The next fabric sample is also woven from cotton fiber, and we note that it was originally undyed and white. The color of the fabric has now changed slightly, which is due to the natural degradation of the fibers during prolonged storage in an archaeological environment. The third fabric sample was made of flax fiber. The textile was preserved in a blue color, and the results of the study indicate that it was dyed before the yarn was spun. These textile samples clearly demonstrate not only the skill of ancient craftsmen in working with the material, but also their artistic thinking, dyeing technology, and aesthetic taste (Akkaliyeva et al., 2025).

Results

A number of rituals preserved in modern Kazakh traditional society originate from ancient worldviews and clearly demonstrate the continuity

of beliefs and practices of that period. For example, the ritual of fumigating the bride with fire is an ancient tradition performed to protect the newlywed from the evil eye, negative influences, and for her spiritual «cleansing». In this ritual, fumigating the bride with the smoke of harmala or juniper is performed, wishing for the prosperity and peace of the new family, and pouring oil on the fire is intended to wish for the family to be blessed and prosperous. Similarly, the placing of gold and silver items in the forty spoons of water used to bathe a baby during the fulfillment of forty days for the newborn ceremony is associated with the belief that the child will have a bright future and a blessed life. Then distributing these items to guests represents goodwill, «may you be blessed, too». In the «stepping down» ritual, which is related to funeral and mourning traditions, the deceased's clothes or personal belongings are distributed as a memento to those who bathe the corpse.

All of these rituals are related to the concepts of the «continuation of the afterlife» in the ancient worldview. That is, the belief that a person's spirit and essence continue to exist at a certain level after death is preserved in modern traditions in a transformed form. Thus, the rituals in today's Kazakh society are a direct continuation of ancient beliefs, continuing their content core in a new form.

Taxonomic composition. The osteological collection from the Egistik mausoleum is represented by 126 bone remains of mammals and single finds of birds, while all identifiable bones are identified to two species. The main mass of the material consists of the bones of domestic hooves, the share of which reaches 91,2% of the total amount of determined remains. The leading place is occupied by the horse (52%), which indicates the dominant role of the horse in the formation of this complex. In the second place is sheep (26%), in the third the goat (about 12,6%). In addition to domestic animals, the collection contains unique remains of predators - fox (fragments of the lower jaw and teeth) and corsac (complete skull and lower jaw). Also, one fragment of a skull bird (Aves indet.) was recorded, which is not amenable to a more precise definition. The taxonomic spectrum of the complex is characterized by a pronounced predominance of domestic ungulates with minimal participation of wild fauna, which allows us to interpret the formation of osteological material as a result of purposeful human activity, connected with not everyday consumption, but with ritual and burial practices. Probably, the bones reflect sacrificial offerings or memorial meals that accompanied the functioning of the mausoleum (Fig. 4).

Age composition of animals. Analysis of the state of epiphyseal fusion and the degree of wear of the dental system allows to reconstruct the age structure of the animals presented in the collection.

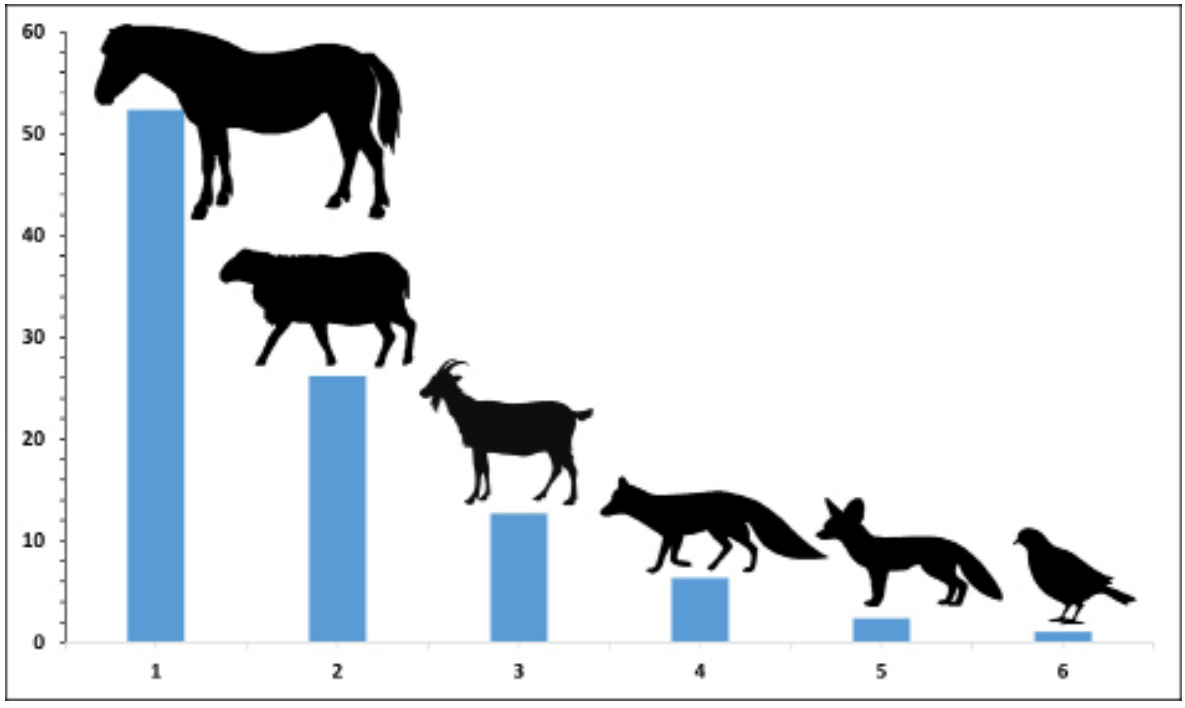

Fig. 4. Taxonomic composition of the osteological material from the Egistik mausoleum: 1 – horse; 2 –

Horse. In the horse, all the studied elements (radius and metatarsal bones, as well as ribs) demonstrate the complete union of epiphyses and articular surfaces. In particular, the fusion of rib tubercles (tuberculum costae) and articular facets with the body bone indicates that the remains belong to adult individuals. The minimum number of individuals (MNI) for this species is two individuals.

Sheep. A mixed age structure is observed in sheep. The presence of humerus and radius bones with unfused epiphyses (proximal and distal, respectively) indicates the presence of young animals. According to the data of epiphyseal fusion, the slaughter part occurred especially at the age of about 2,5–3 years. At the same time, the presence of fully formed bones indicates the presence of adult animals. The minimum number of individuals is six.

Goat. In goats, there is a predominance of bones with fallen (ungrown) proximal epiphyses of the humerus, which may indicate the slaughter of animals at a young age. However, the presence of fully formed elements (for example, the tarsal and fibula bones) indicates the variability of the age structure. The minimum number of individuals is two.

Predators are represented by adult individuals: in corsac, the degree of wear of the teeth indicates the mature age of the animal.

In general, the age profile of the collection shows the predominance of adult individuals among horses and the presence of animals of different ages among small cattle, which is probably connected with the peculiarities of ritual and burial practice. The selection of mainly adult horses could be due to their high symbolic value, while the participation of small cattle of different age groups allows their use in sacrifices or memorial rites that accompanied the functioning of the mausoleum.

Composition elements skeleton. Analysis of the anatomical distribution of bones reveals a pronounced selectivity in the representation of different parts of the skeleton.

In the horse, ribs are clearly dominant (64 of 66 specimens), while limb elements are present only occasionally (radius and metatarsus). This ratio indicates the predominance of the thoracic region of the carcass and the absence of a complete skeleton.

In the sheep, a more diverse set of elements is represented: scapulae, humeri, radius, tibiae, and astragalus. However, their quantitative distribution is uneven: scapulae (10 specimens) and radius (11 specimens) predominate, while humeri (6 specimens), astragalus (4 specimens), and tibiae (2 specimens) are present in smaller quantities. A significant proportion of fragmented bones (54,5%) indicates active processing of the carcass.

In the goat, elements of the trunk and proximal limbs predominate. However, the preservation of individual bones (talus and tibia) remains high, despite the general presence of unfused epiphyses.

The predators are represented primarily by cranial elements (skull and lower jaws), which distinguishes them from domestic ungulates and is likely due to the different nature of their placement in the archaeological context.

Overall, the anatomical structure of the collection does not correspond to a typical «kitchen» bone assemblage and is characterized by the selective inclusion of individual carcass parts, which likely reflects the targeted selection of anatomical elements within the context of ritual and burial practices.

Conclusion

Analysis of the complex of ceramic and wooden crockery, as well as decorative and applied art products found in the Egistik mausoleum, shows that they were widely used not only for domestic purposes, but also in ritual and ceremonial contexts. The morphological features of the crockeries, the technology of their manufacture and traces of use indicate that they were products used in everyday life, and their inclusion in the burial complex is associated with the worldview of that period, in particular, with the belief in the continuation of life in the afterlife. In addition, decorative and applied art products are an important source of information that determines the structure and symbolic content of the burial ritual, as well as the level of social stratification in society. The gold jewelry, complex amphora-shaped earrings, beads made of various materials and high-quality textile samples in the complex indicate the high social status of the buried individuals and testify to the existence of property inequality and social stratification in society. The registration of wide geographical analogues of the objects demonstrates the scale of cultural contacts and the intensity of exchange processes, proving that the studied community was in close interaction with the interregional cultural space.

An archaeozoological analysis of the osteological material from the Egistik mausoleum revealed that the complex's formation was purposeful and associated with ritual and burial practices. The minimum number of specimens

represented in the collection is at least ten, reflecting the participation of various domestic animal species in ritual ceremonies. The predominance of domestic ungulate bones, the selective inclusion of individual anatomical elements, and the age structure of the animals indicate the sacrificial and commemorative use of faunal resources. The data obtained significantly expand the understanding of the symbolism and structure of the rituals that accompanied the functioning of mausoleums in the studied region.

The work was prepared within the framework of a program-targeted funding of the Committee for Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN BR24992939.

References

1. Antonova E., 1986. K issledovaniyu mesta sosudov v kartine mira pervobytnykh zemledeltsev [On the Study of the Role of Vessels in the Worldview of Primitive Farmers] // ostochnyy Turkestan i Srednyaya Aziya v sisteme kul'tur drevnego i srednevekovogo Vostoka. (eds.) B.A. Litvinskiy. Moscow: Nauka. P. 36–65. [in Russian]

2. Akkaliyeva A., Suyundikova M., Kassenova A., Utubayev Zh. 2025. Shygys Aral saktarynyn tekstil oneri [The Textile Art of the Saka of the Eastern Aral Sea Region] // Kazakhstan Archeology 2 (28). P. 26–38. [in Kazakh]

3. Behrensmeyer A. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering // Paleobiology. Vol. 4. Iss. 2. P. 150–162. [in English]

4. Bolelov S., 2013. Remeslo Drevnego Khorezma na rannikh etapakh razvitiya gosudarstvennosti [Crafts of Ancient Khorezm in the Early Stages of State Formation] // Sogdiytsy, ikh predshestvenniki, sovremenniki i nasledniki. Trudy GE, LXII. Saint Petersburg. P. 29–44. [in Russian]

5. Fialko E., 2004. Derevyannye chashi – znaki voinskoy doblesti u skifov [Wooden Cups as Marks of Martial Valor among the Scythians] // Starozhytnosti Stepoho Prychornomorya i Krymu. (eds.) P.P. Tolochko. Zaporizhzhya: Zaporiz'kyy derzhavnyy universytet, Vol. XI. P. 269–272. [in Russian]

6. Itina M., Yablonskiy L., 1997. Saki Nizhney Syrdari [The Saka of the Lower Syr Darya Region]. Moskva. 187 p. [in Russian]

7. Korolkova E., 2003. Ritualnye chashi s zoomorfnym dekorom v kulture rannikh kochevnikov [Ritual Vessels with Zoomorphic Ornamentation in Early Nomadic Culture] // Arkheologicheskiy sbornik Gos Ermitazha. №36. P. 28–59. [in Russian]

8. Kurmankulov Zh., Bolelov S., Utubaev Zh.R., 2021. Drevnie zemledeltsy nizovev Syrdaryi [The Ancient Farmers of the Lower Syr Darya]. Vol. I. Almaty. 322 p. [in Russian]

9. Kurmankulov Zh., Torezhanova N.Zh., (2014). Palitra bus. Gorodishche Chirik-Rabat (Novye postupleniya v arheologicheskij fond CGM RK) [A palette of beads. Chirik-Rabat settlement (New additions to the Archaeological Fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)] // Margulanovskie chteniya – 2014: mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posvyashch. 110-letiyu akademika A. H. Margulana. Almaty; Pavlodar. P. 210–217. [in Russian]

10. Litvinsky B. A., 1973. Mogilniki Zapadnoy Fergany [Decorations from the burial grounds of Western Fergana]. Moscow: Nauka. 211 p.[in Russian]

11. Litvinsky B.A., 1978. Orudiya truda i utvar' iz mogil'nikov zapadnoy Fergany. [Tools and utensils from the burial grounds of western Fergana]. Moscow: Nauka. 215 p. [in Russian]

12. Margulan A. Kh., 1987. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Alma-Ata: Oner. 282 p. [in Russian]

13. Medvedev A., 1997. Ob atributsi «zhrecheskikh» pogrebeniy u iranoyazychnykh nomadov III–I tysyacheletiy do n.e [On the Attribution of "Priestly" Burials among the Iranian-Speaking Nomads of the 3rd–1st Millennia BCE] // Istoricheskiye zapiski. Nauchnyye trudy istoricheskogo fakulteta. Voronezh: Voronezhskiy gosudarstvennyy un-t. P.167–168. [in Russian]

14. Moshkova M.G., Pamyatniki prokhorovskoy kultury. [Monuments of Prokhorov culture]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 56 p. [in Russian]

15. Mukhitdinov Kh.Yu., 1973. Statuetki zhenskogo bozhestva s zerkalom iz Saksonokhura [Statuettes of

a female deity with a mirror from Saksonohur] // Sovetskaya Etnografiya. №. 5. Moscow: Nauka. P. 99–107. [in Russian]

16. Nai Xia, 2014. Ancient Egyptian Beads. Social Sciences Academic Press(China) and Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 173 p..

17. Orazbayeva N. A., 1970. Narodnoye dekorativno-prikladnoye iskusstvo kazakhov [Folk arts and crafts of the Kazakhs]. Leningrad: Aurora. 207 p. [in Russian]

18. Podushkin A., 2017. Tamgo-obraznye znaki iz katakomb aryskoi kultury Yuzhnogo Kazakhstana III v. do – IV v. n. e. [Tamga-like Signs from the Catacombs of the Arys Culture of Southern Kazakhstan 3rd century BC – 4th century AD] // Mir bolshogo Altaya. 3(4). P. 60–101. [in Russian]

19. Ryabtseva S.S., 1999. Bliznetsy ili dvoyniki. O skhodstve i otlichii «volynskikh» i «prikamskikh» sereg. [Twins or doppelgangers. About the similarity and difference of "Volyn" and "Kama" earrings] // Stratum Plus. №5. P. 338–356. [in Russian]

20. Silver I.A. 1969. The Ageing of Domestic Animals. In: Science in Archaelogy. Basic books, Inc., Publishers. New York, P. 250–268.

21. Spaer M., 1993. Gold-Glass Beads: A Review of the Evidence. Beads 5, P. 9–25.

22. Suyundikova M.K., 2021. Babish mola oazisi Egistik kesenesinen tabylgan agash ydistar [Wooden Vessels Found in the Egistik Mausoleum at the Babish mola oasis] // Margulan okulary – 2021 Vol.3. Almaty. P. 30–35. [in Kazakh]

23. Treasures of Babish Mola. Catalog. 2021. Zh. Kurmankulov (eds). Almaty: OnOn. 108 p. [in Kazakh, Russian]

24. Utubayev, Z., Akkaliyeva, A. 2024. Yuvelirnyye izdeliya sakov Yugo-Vostochnogo Priaralya. [Jewelry of the Saka of the Southeastern Aral Sea region] // Kazakhstan Archeology, 1 (23). P. 9–26. [in Kazakh]

25. Utubayev Zh. R., Otar A., Yersariyev A., Suyundikova M.K., 2022. Babish mola oazisindegi jerleu oryndaryna jurgizilgen zertteulerdin keybir natijeleri [Some Results of Research Conducted on Burial Sites in the Babish Mola Oasis] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya, 2 (105). P. 31–46. [in Kazakh]

26. Utubayev Zh., Suyundikova M.K., 2021. Babish mola kozesiler eldi mekeninin keramikadagy tanba tarizdi belgileri [Sign-like Marks on the Ceramics of the Babish mola Potters Settlement] // Madeni mura. Nur-Sultan. P. 10–20. [in Kazakh].

27. Utubayev Zh., Suyundikova M., Kaliyeva Zh., 2024. Babish mola qalasynyng keramykasy (morfologicheskii i tekhniko-tekhnologicheskii analiz negezinde) [The Ceramics of Babish mola City (based on morphological and technical-technological analyses)] // Turkic Studies Journal, № 2. Almaty. P. 133–154. [in Kazakh]

28. Vishnevskaya O., 1973. Kultura saskikh plemen nizovev Syrdaryi v VII–V vv. do n.e. [The Culture of the Saka Tribes of the Lower Syr Darya in the 7th–5th Centuries BC]. T. VIII. Moscow. 159 p. [in Russian]

29. Weinberg B., Levina L., 1993. Chirikrabatskaya kultura. [Chirikrabat culture]. Moscow. 130 p. [in Russian]

30. Yablonskiy L., 1991. Problema formirovaniya kultury sakov Yuzhnogo Priaralya [The Problem of the Formation of the Culture of the Saka of the Southern Aral Region] // Sovetskaya arkheologiya. №1. P. 72–89. [in Russian]

31. Yagodin V.N, 1990. Kurgannyi mogilnik Dev-Kesken 4 [The Dev-Kesken 4 Kurgan Cemetery]. Tashkent. 194 p. [in Russian]

Утубаев Ж.Р.[1], Суюндикова М.К.[1], Шағырбаев М.С.[1,2], *Аққалиева А.Ш.[1,2]
[1]Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
*e-mail: aybobek.akkaliyeva@gmail.com

ЕГІСТІК КЕСЕНЕСІ: ҒҰРЫПТЫҚ ЖОРАЛҒЫЛАР МЕН ҚҰРБАНДЫҚ ШАЛУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы Бәбіш мола археологиялық кешеніндегі Егістік кесенесінен анықталған археологиялық бұйымдар мен олардың ғұрыптық контексті қарастырылады. Зерттеу барысында бұйымдардың құрылымдық және технологиялық ерекшеліктері анықталып, олардың мәдени-тарихи байланыстары мен хронологиялық тиесілілігі нақтыланды. Талдау нәтижелері кешен құрамындағы керамикалық ыдыстар, түсті металл әшекейлері, әртүрлі материалдардан жасалған моншақтар, сондай-ақ полихромды өрнекті текстиль үлгілері жерленген адамдардың жоғары әлеуметтік мәртебесін көрсетті. Кесенеден алынған археологиялық материалдар оның айқын ғұрыптық және символдық сипатын дәлелдейді. Сонымен қатар, кесенеден табылған остеологиялық материалдарға археозоологиялық талдау жүргізіліп, жерлеу ғұрпымен байланысты үй және жабайы жануарлардың қаңқа қалдықтары анықталды. Барлығы 126 сүйектің таксономиялық құрамы, жас ерекшеліктері және анатомиялық құрылымы бойынша жүргізілген зерттеу археозоологиялық коллекцияның арнайы іріктеліп қалыптасқанын көрсетті. Алынған мәліметтер жануарлардың жерлеу рәсімі мен культтік дәстүрлерге байланысты құрбандық шалу және қайтыс болғандарды еске алу рәсімдерінде пайдаланылғанын аңғартады.

Кілт сөздер: Егістік кесенесі, керамика, ағаш ыдыстар, әшекей бұйымдар, археозоология, құрбандық шалу, жерлеу-еске алу ғұрыптары.

Дәйексөз үшін: Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К., Шағырбаев М.С., Аққалиева А.Ш. Егістік кесенесі: ғұрыптық жоралғылар мен құрбандық шалу тәжірибесі // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). Б. 82-96 (ағылш.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.06

Утубаев Ж.Р.[1], Суюндикова М.К.[1], Шагирбаев М.С.[1,2], *Аккалиева А.Ш.[1,2]
[1]Институт археологии имени А.Х. Маргулана
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
*e-mail: aybobek.akkaliyeva@gmail.com

МАВЗОЛЕЙ ЕГИСТИК: ОБРЯДНОСТЬ И ПРАКТИКА ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются археологические находки, выявленные в мавзолее Егистик, входящем в состав археологического комплекса Бабиш мола, расположенного в нижнем течении реки Сырдарья, а также их ритуальный контекст. В ходе исследования были определены конструктивные и технологические особенности предметов, уточнены их культурно-исторические связи и хронологическая принадлежность. Результаты анализа показали, что керамические изделия, украшения из цветных металлов, бусы из различных материалов, а также образцы текстиля с полихромным орнаментом, входящие в состав комплекса, свидетельствуют о высоком социальном статусе погребенных. Археологические материалы, полученные из мавзолея, подтверждают его ярко выраженный обрядовый и символический характер. Кроме того, на основе археозоологического анализа остеологических материалов,

обнаруженных в мавзолее, были выявлены костные останки домашних и диких животных, связанные с погребально-ритуальными практиками. Анализ таксономического состава, возрастных характеристик и анатомической структуры 126 костных фрагментов показал, что археозоологическая коллекция имеет отборный характер формирования. Полученные данные свидетельствуют о том, что животные использовались в обрядах жертвоприношения и поминальных церемониях, связанных с погребальным ритуалом и культовыми традициями.

Ключевые слова: мавзолей Егистик, керамика, деревянная посуда, украшения, археозоология, жертвоприношение, погребально-поминальные обряды.

Для цитирования: Утубаев Ж.Р., Суюндикова М.К., Шагирбаев М.С., Аккалиева А.Ш. Мавзолей Егистик: обрядность и практика жертвоприношения // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 82-96 (англ.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.06

Information about authors:

Utubayev Zhanbolat, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of Early Iron Age Archaeology, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6484-2923

Scopus ID: 57220056938

Suyundikova Makpal, PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University; Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8184-7830

Scopus ID: 58725829300

Shagirbayev Mambet, PhD Student, Farabi University; Head of the Zooarchaeology Laboratory, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Scopus ID: 58090349000

Akkaliyeva Aibobek, PhD Student, Farabi University; Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7274-7619

Scopus ID: 59984984100

Авторлар туралы мәлімет:

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-6484-2923

Scopus ID: 57220056938

Суюндикова Макпал Кожахметқызы, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ; аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-8184-7830

Scopus ID: 58725829300

Шағырбаев Мәмбет Сапарбекұлы, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ; зооархеология зертханасының меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Scopus ID: 58090349000

Аққалиева Айбөбек Шыныбекқызы, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ; ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7274-7619
Scopus ID: 59984984100

Сведения об авторах:

Утубаев Жанболат Раймкулович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом археологии раннего железного века, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID 0000-0002-6484-2923
Scopus ID 57220056938

Суюндикова Макпал Кожахметовна, PhD докторант, КазНУ им. Аль-Фараби; старший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-8184-7830
Scopus ID: 58725829300

Шагирбаев Мамбет Сапарбекович, PhD докторант, КазНУ им. Аль-Фараби; заведующий лаборатории зооархеологии Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0001-8176-9329
Scopus ID: 58090349000

Аккалиева Айбобек Шыныбековна, PhD докторант, КазНУ им. Аль-Фараби; научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-7274-7619
Scopus ID: 59984984100

ҒТАМР 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.07

Шашенов Д.Т.[1], *Есен С.Ғ.[2], Жанисов А.Т.[3]
[1]Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі, Қарағанды, Қазақстан
[2]Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан
[3]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті
Петропавл, Қазақстан
e-mail: syrymesenov@gmail.com

ЖИЕНБАЙ ҚЫСТАУЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қазақ қыстаулары Қазақстан археологиясында зерттелуі жағынан кенже қалған тақырыптардың бірі. Мақалада 2025 жылы Ақмола облысының Ерейментау өңірінде орналасқан Жиенбай қыстауында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері берілген. Зерттеу барысында қыстау аумағында орналасқан 5 үй мен оларға жапсарлас орналасқан қора-жайлардың қалдықтары және қорым (бейіт) анықталды. Осы нысандардың бірінде стратиграфиялық қазба салынып, екі бөлмелі үйдің қалдығы мен қора-жайдың жартысы ашылып, қазан, құман, ожау, балта және өзге де тұрмыстық заттар табылды. Табылған мал сүйектеріне радиокөміртекті сараптама жасалып, қыстаудың XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында өмір сүргені анықталды. Жазба деректерді пайдалану арқылы зерттеу нысанының иесі мен тұрмыстық-шаруашылық сипаты жөнінде мәліметтер алынды. Қыстау маңынан табылған құлпытастағы жазу оқылып, оның Ақмола уезі, Қоржынкөл болысының тұрғыны Ыбырайұлы Жармұхаммед есімді адамға тиесілі екені белгілі болды. Жиенбай қыстауындағы археологиялық және пәнаралық зерттеулердің нәтижелері XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Ерейментау өңірін мекендеген қазақтардың әлеуметтік-экономикалық тұрмысы туралы және тұрақты тұрғын үйлердің тарихи-топографиялық құрылымы, құрылыс сипаты мен орналасу ерекшеліктері жөнінде тың деректер берді.

Кілт сөздер: Ерейментау, Жиенбай қыстауы, археологиялық зерттеу, қазақ қыстаулары, қорым, тұрмыстық заттар, құлпытас, Ыбырайұлы Жармұхаммед.

Дәйексөз үшін: Шашенов Д.Т., Есен С.Ғ., Жанисов А.Т. Жиенбай қыстауында жүргізілген зерттеу нәтижелері // Мәдени мұра. 2026. № 3 (114). бб. 97-109 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.07

Кіріспе

Қазақстан археологиясында ғылыми тұрғыдан зерттелуі кенжелеп қалған тақырыптардың бірі – XIX ғ. мен XX ғ. басындағы қазақ халқының тұрақты баспанасы болған қыстаулар. Бұл тақырып қазіргі этноархеологиядағы ғылыми айналымға түсе қоймаған жаңа мәселелерді алға шығарады. Осы уақытқа дейінгі көпшілік тарихи еңбектерде қазақ халқы көшпелі өмір салтын ұстанғандықтан, Кеңес үкіметі орнағанға дейін киіз үйден басқа баспана түрі болған жоқ деген ой-пікір басым болды. Бірақ археологиялық, этнографиялық және архивтік мәліметтер мұндай пікірлерді жоққа шығарады. Кеңес кезінде де, тәуелсіздік жылдары да аз көлемде зерттелсе де, республиканың барлық жерінде жергілікті ландшафтқа байланысты тас, қамыс, кірпіш, шым, ағаштан қиып салған қыстаулардың болғандығы белгілі (Бейсенов, 2019: 12).

Қазақ қыстауларын зерттеу арқылы археологиялық тұрғыдан көптеген ғылыми деректерге қол жеткізуге болады. Себебі археологиялық қазба барысында қыстаудың жергілікті табиғи жағдайға бейімделуі, орналасуы, сипаты мен құрылыс салу жобасының ерекшеліктері: қабырғасы, едені, төбесі, есігі, жылыту жүйесі т.б. көптеген ғылыми тұрғыдан маңызды мәліметтерді табуға болады. Сонымен қатар, қазба барысында табылған күнделікті тұтынған жергілікті қолөнер бұйымдары мен

сырттан әкелінген тауарлардың қалдықтары да сол кезеңнің әлеуметтік-экономикалық, шаруашылық-мәдени әлеуетінен хабардар етеді. Ал архивтік, этнографиялық мәліметтер арқылы қыстаудың иесін анықтау, керісінше, белгілі бір тарихи тұлғаның мекен еткен жерін анықтау арқылы бұрын белгісіз болып келген тың тарихи деректерге қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, ұмыт қалған немесе тек ел аузында аңыз түрінде ғана там-тұмдап айтылып жүрген тарихи оқиғаларға қатысты нақты жауап табуға болады.

Қыстаулар Қазақстанның кез келген түкпірінде көп кездесетініне қарамастан, өте аз зерттелген, ақтаңдақ мәселелердің бірі. Оның негізгі себептері: біріншіден, XX ғ. саяси-идеологиялық шектеулер; екіншіден, мемлекет тарапынан тарихи-мәдени ескерткіш ретінде қарастырылмауы және ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігінің туындамауы. Ал қазақ қыстауларын археологиялық тұрғыдан зерттеу өз кезегінде деректік қорды молайтып, тақырып аясында тәжірибелік, ғылыми-теориялық пікірлердің қалыптасуына мүмкіндік береді.

Осы олқылықтарды толықтыру мақсатында мақала авторларының бастамасымен Ерейментау өңіріндегі қазақ қыстаулары бойынша шағын көлемдегі зерттеу жұмыстары жүргізіліп, ғылыми қорытындылар жасалды. Зерттеудің басты міндеті – осы өңірдегі қыстауларға қатысты зерттеулерге шолу жасау, археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу және оның нәтижелерін этнографиялық, ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, көпшілік назарына ұсыну. Сонымен қатар, Ерейментау өңіріндегі қазақ қыстауларын зерттеудің маңызын айқындау, Жиенбай қыстауындағы археологиялық зерттеу барысында табылған тұрмыстық құралдар мен ыдыс қалдықтарына атрибуциялық талдау жасау, органикалық қалдықтарға зертханалық талдаулар жүргізіп, ғылыми қорытындылар жасау көзделді. Зерттеудің жалпы нысаны – Ерейментау өңіріндегі қазақ қыстаулары, ал нақты зерттеу нүктесі ретінде Жиенбай қыстауы алынды. Зерттеу пәні – этнографиялық кезеңдегі қазақ қыстауларының қалыптасуы мен даму үдерістерін кешенді түрде зерттеу. Ұсынылып отырған мақаланың ғылыми жаңалығы – Ерейментау өңіріндегі қазақ қыстауларын зерттеудің өзектілігін айқындап, теориялық бағыттарын нақтылау. Жиенбай қыстауындағы археологиялық зерттеу нәтижелері бойынша тарихи-салыстырмалы және зертханалық талдаулар негізінде қыстаудың шаруашылық-тұрмыстық сипатына қатысты интерпретациялар ұсынылды. Зертханалық талдау негізінде ескерткіштің нақты өмір сүрген мерзімі анықталды.

Зерттеу тақырыбына қатысты өңірдегі алғашқы ресми зерттеулер XIX–XX ғғ. Ресей патшалығы тұсындағы зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі (Шнэ, 1894: 2; Щербина, 1907: 54; Красовский, 1868: 222).

Кеңес өкіметі кезінде осы тақырыпқа байланысты этноархеологиялық зерттеулер Қазақстанның басқа да аймақтарында жүргізілген. Мысалы, 1969–1970 жж. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі К. Ақышевтың тікелей басшылығымен палеоэтнографиялық топ құрылып, С. Жолдасбаев Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Орталық Қазақстанның кейбір аудандарындағы Қазақ хандығы кезеңіне жататын ескерткіштерде қазба жұмыстарын жүргізді (Жолдасбаев, 2017: 17).

Соңғы жылдары қазақ қыстауларын тарихи-мәдени мұралар санатына енгізуге және этноархеологиялық тұрғыдан зерттеуді ғылыми мәселе етіп көтеріп жүрген отандық ғалымдар да бар. Қарағанды облысында барлау, тіркеу жұмыстарымен қатар қазақтың тарихи тұлғалары Ә. Бөкейханның Жекежал, С. Сейфуллиннің Қарашілік қыстауларында реставрациялық жұмыстар жүргізілген. Ә. Ермековтің туған жері Бөріктас қыстауына (Шашенов, Бейсенов, 2023: 136–146) және Ж. Ақбаевтың мекені болған Көлдібұлақ қыстауына археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді (Бейсенов, Шашенов, 2022: 235–240).

Ғалымдардың бір тобы Қарағанды облысымен іргелес жатқан Ақмола облысының Есіл-Сілеті өзендері, Қоянды-Қойтас, Ерейментау өңірлерінде де зерттеу жұмыстарын жасады. Атап айтқанда, Бозоқ II, Қозыкөш (Ганиева және т.б., 2022: 19–24; Хабдулина, 2022: 9–15; Тлеугабулов, 2022: 25–29), Сарқырама (Дукомбайев, 2020: 136–158), Жиенқұл қыстауларына қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижелері ғылыми жарияланымдарда жарық көрді (Тлеугабулов, 2024: 721–729).

Мақала авторларының тікелей қатысуымен бұған дейін Ерейментау өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді барлау, тіркеу жұмыстары барысында да бірқатар қазақ қыстаулары есепке алынып, сипаттамалары жасалған (Касеналин

және т.б., 2019: 70–82).

Жалпы, өңірдегі қазақ қыстауларына қатысты жанама деректер болғанымен, тікелей зерттеу жүргізілген нысандар саны өте шектеулі. Жоғарыда көрсетілген Жиенқұл қыстауынан басқа зерттеу жүргізілген ескерткіш нысаны жоқ. Осындай бірнеше себепті ескере отырып, Ерейментау өңірінде орналасқан Жиенбай қыстауы бойынша кешенді зерттеу жұмыстары қолға алына бастады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланың негізгі ғылыми дерегін Ақмола облысы, Ерейментау ауданы, Тайбай ауылының аумағында орналасқан Жиенбай қыстауында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде алынған материалдар құрайды. Сонымен бірге осыған дейін зерттелген нысандар мен табылған заттай деректер Жиенбай қыстауындағы материалдармен салыстыру үшін қосымша дерек ретінде пайдаланылды. Зерттеу барысында стратиграфиялық қазба салу арқылы археологиялық деректерді алу, жинау, сұрыптау әдістері және сол деректер бойынша ғылыми қорытындылар жасау барысында тарихи-салыстырмалы әдіс кеңінен қолданылды. Қыстау маңындағы қорымнан табылған құлпытас мәтінін оқу арқылы эпиграфиялық талдаулар жасалды. Құлпытастағы адам есімі, туыстық жүйесі, ру атауы, шежірелік тарихы мен жер-су атаулары, хронологиялық көрсеткіштері мәтінтану және деректанулық тұрғыдан қарастырылды.

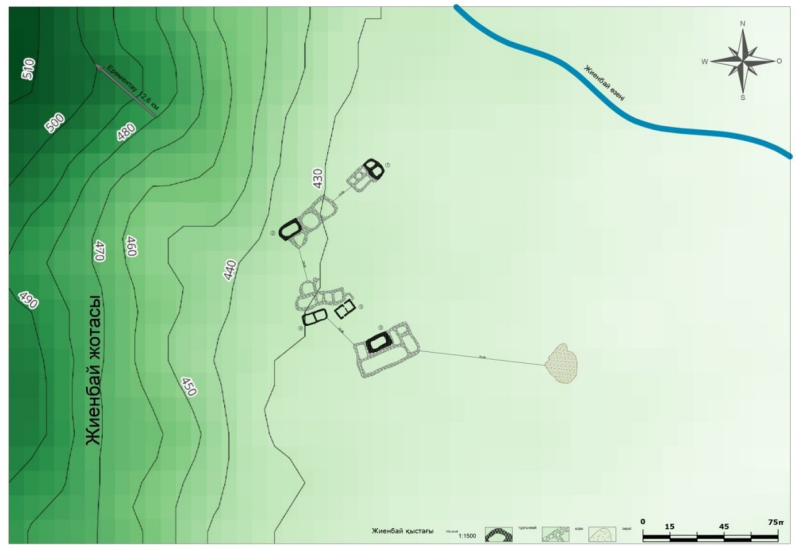
Талдау

Жиенбай қыстауын зерттеу ғылыми тұрғыдан бірнеше мәселені анықтауға мүмкіндік береді. Алдымен Есіл мен Сілеті өзендерінің аралығы мен Ерейментау өңіріне археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп, бірнеше қазақ қыстауы тіркеуге алынып, құжаттамалары толтырылды. Нәтижесінде Ерейментау, Қоянды-Қойтас сияқты таулы аумақтардағы қыстауларды шығыс, оңтүстік және солтүстік беткейлердегі жазықтарға орналасқан, ал Есіл, Сілеті, Кедей, Ақмырза, Өлеңті өзендерін бойлай орналасқан қыстауларды алқапты жазықта орналасқан деп ажыратуға болады. Аталған деректер осы уақытқа дейінгі зерттеулерде айтылып жүрген таулы өңірдегі «беткейлі топографиялық» немесе «жазық топографиялы» жерлерде орналасатын қыстаулардың орналасу тәртібіне ұқсас келеді (Бейсенов, 2019: 27).

Барлау жұмыстары барысында Жиенбай қыстауы ғылыми тұрғыдан зерттеу жүргізуге оңтайлы нысан ретінде таңдалып, археологиялық қазба жасалды.

Жиенбай қыстауы – Ақмола облысы, Ерейментау ауданы, Тайбай ауылының аумағына кіретін Жиенбай өзенінің сол жағалауынан солтүстік-батысқа қарай 3 км, Ерейментау аудан орталығынан оңтүстік-шығыс бағытта 12,6 км жерде орналасқан.

Қыстау 5 тұрғын үйден және оларға жапсарластыра салынған қоралардан, 1 қазақ

Сур. 1. Жиенбай қыстауының орналасу картасы
Fig. 1. Location map of the Zhienbai wintering site

Сур. 2. Жиенбай қыстауының қазбадан кейінгі көрінісі
Fig. 2. Post-excavation view of the Zhienbai wintering site

Сур. 3. Жиенбай қыстауындағы қазбаның сызбасы
Fig. 3. Plan of the excavation at the Zhienbai wintering site

қорымынан (бейіт) тұрады (Сур. 1). Үйлердің барлығы таудың етегінде оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай еніске салынған.

Қазақ қорымы № 5 тұрғын үйден шығысқа қарай 70 м жерде орналасқан. Ұзындығы 25 м, ені 18 м. Жалпы ауданы 450 шаршы метр шамасында. Қорымның аумағын түгелдей қалың қарағай, тобылғы басқан. Бейіттердің де қабырғалары аса биік емес, кейбіреуі құлаған. Сондықтан мұнда нақты қанша жерлеу орны бар екендігін анықтау қиын. Сырт көзге қорымда 10-нан аса құрылыс бары байқалады. Бейіттің оңтүстік қабырғасының сыртында шалқасынан құлап жатқан, жергілікті табиғи қызыл гранит тастан қашалып жасалған араб жазуы бар құлпытас (көктас) болды. Құлпытастың ұзындығы 1,57 м, бас жағындағы жалпақтығы 0,37 м, төменгі жағында 0,33 м, қалыңдығы 0,07 м.

Зерттеу үшін № 3 тұрғын үй таңдап алынып, жалпы ауданы 266 м² қазба салынды. Бұл нысан оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай созыла орналасқан екі бөлмелі тұрғын үйден және солтүстігінде жапсарластыра салынған тас қорадан тұрады. Қазба салынардан бұрын қыстау қабырғалары қалың шөптен, құлаған топырақтан, шым қабатынан көрінбей, сұлбасы ғана байқалып, жал болып жатты. Солтүстік-шығысында негізгі нысанның қасындағы жапсарлас жатқан қораның тас бөліктері басып жатқандықтан, олар да қазбаға қоса алынды. Оңтүстік-батысында № 4 үйдің ықтырмасының аяқ жағы да қамтылды (Сур. 2).

Қыстаудың құрылыстары жер бетінен 0,6–0,7 м биіктіктегі үйінді ретінде көрініс береді. Бөлмелердің ортасы шұңқыр, қабырғалары топырақтан үйілген жал тәрізді болып жатқандықтан үй мен қора бөлмелерінің саны мен көлемін жобалап қана анықтауға болады.

Топографиялық тұрғыдан батыстан соғатын желден қорғану мақсатында Жиенқұл, Көлдібұлақ қыстаулары тәрізді таудың шығыс беткейіне салынған. Үйдің қазбаға дейінгі ұзындығы 16 м, ені 12 м. Қора бір-біріне ұзынынан жалғасқан төрт бөліктен тұрады, ұзындығы 27 м, ені 6 м шамасында. Ішкі бөлмелерінің ұзындығы 5 м, тек батыс жақ бөлігі 8 м-ден асады.

Тұрғын үйдің құрылыс ерекшелігін анықтау мақсатында стратиграфиялық қазба салынды. Қазба оңтүстік-батыстан солтүстік-шығыс бағытқа қарай салынды (Сур. 3). Ортасынан ұзын жал және осыған көлденең екі бөлменің ортасынан қиып өтетін тағы да екі қатар жал қалдырылды. Бетіндегі 0,1–0,2 м болатын қара топырақты шым қабаты тазартылғаннан кейін үйдің қабырғасының сақталған қалдықтары ашыла бастады (Сур. 4). Шым қабатының астынан ірі және ұсақ малдың сүйектері, металл сынықтары, фарфор ыдыстарының

Сур. 4. Жиенбай қыстауындағы қазбаның стратиграфиялық суреті
Fig. 4. Stratigraphic section of the excavation at the Zhienbai wintering site

және терезе әйнектерінің сынған қалдықтары табылды. Қазбаның тереңдігі қазіргі сақталған биіктігінен еденіне дейін 0,33–0,74 м-ге дейін жетті. Нысанның құрылысы аса күрделі емес, шаршы келген екі бөлмеден тұрады. Тұрғын үйдің қазбадан кейінгі ұзындығы 10,8 м, ені 6,8 м, қабырғасының жалпақтығы 0,8 м, сақталған биіктігі 0,5 м шамасында. Іргетасы саз кірпіштен қаланған. Кірпіштерді бір-бірінің үстіне қою арқылы екі қабат етіп жерден көтерген. Кірпіштері жергілікті жердің қара топырағынан иленіп жасалған. Үйдің жоғарғы бөлігін шымнан көтерген болуы мүмкін. Себебі іргетастан басқа жерде, бөлмелердің іші мен үйдің айналасында құлаған кірпіш қалдықтары байқалмайды.

Үй мен қораның төбесін жабуға пайдаланылған күл, көң, тал, сондай-ақ тіреулер мен бағаналардың қалдықтары кездеспеді. Сондықтан үй мен қораны кезінде бұзып, басқа құрылысқа алып пайдаланған деген тұжырым жасауға болады.

Қазба барысында ашылған бірінші бөлменің ішкі өлшемі 4,6×4,6 м көлемінде. Қабырғасы мен еденінде сары балшық сылақтың іздері бар. Бөлменің сырттан кіретін есігі оңтүстік-шығыс қабырғаның бойында орналасқан. Кіреберіс есікке қарсы оң жақ бұрышта көлемі 1×1 м, биіктігі 0,5 м болатын күйдірілген кірпіштен қаланған пеш табылды. Осы бөлмені толық тазарту кезінде тас қайрақ, темір қырықтықтың бір жақ жүзі, темір ожау, шойын аққұманның (шәйнектің) жартылай сынған бөлігі мен бөлменің оңтүстік-шығыс бұрышындағы еденнен төңкеріліп жатқан диаметрі 50 см, биіктігі 30 см болатын темір қазан табылды.

№ 1 бөлменің солтүстік-шығысында қатарластыра салынған екінші бөлме орналасқан. Сыртқы есігі солтүстік-батыс бұрыштан шығарылған. Бөлменің ұзындығы 4 м, ені 4,5 м. Екі бөлменің ортасы пештің құдығы арқылы бөлінген. Екі бөлменің арасына да қабырғаның орта тұсынан есік қойылған. № 2 бөлменің ішінен қайрақтың сынығы, темір балтаның басы табылды (Сур. 5).

Екі бөлмелі тұрғын үйдің солтүстік жағында қиғаштау салынған мал қорасының үйге жақын орналасқан бөлігіне қазба жасалды. Нәтижесінде қораның бір бөлмесінің үйге жапсарлас жатқан ұзын қабырғасы түгелдей және екі қабырғасы жартылай ашылды. Қораның іргетасы жергілікті жердің тасынан қаланған. Қора маңында құлаған құрылыс материалдарының қалдықтары кездеспеді. Соған қарағанда жоғарғы жағы тас немесе ағаштан салынған болуы мүмкін. Қораның ішкі жақ қабырғасынан отқа күйген мал сүйектері көп кездесті. Сонымен қатар, XIX–XX ғғ.-ға тән жылтыр керамикалық ыдыстың ернеуінің сынығы табылды.

Жиенбай қыстауында, жалпы қазақ қыстауларындағыдай, жиі әрі тұрақты кездесетін заттардың бірі – Ресейдің Кузнецов фабрикасынан шыққан ыдыс-аяқ өнімдеріне ұқсас бұйымдар. Жиенбай қыстауынан табылған фарфор сынықтары өте аз (11 дана)

Сур. 5. Жиенбай қыстауынан табылған металл бұйымдар: 1 – темір ожау; 2 – темір қырықтық; 3 – шойын құман; 4 – темір балта
Fig. 5. Metal artifacts from the Zhienbai wintering site: 1 – iron ladle; 2 – iron shears; 3 – cast-iron kettle; 4 – iron axe

болғанымен, салыстырмалы түрде қандай да бір қорытындылар жасауға мүмкіндік беретін материал ретінде қарастыруға болады. Олардың қатарында фабрикалық таңбасы сақталмаған аққұманның тұтқасы, шүмегі, бүйір бөлігінің сынықтары бар. Бұл сынықтарда нақты бір фабриканың таңбасы болмағанымен, осыған дейін Қарағанды облысының аумағындағы зерттелген нысандардан табылған Кузнецов фабрикасы ыдыстарының сынықтарына өте ұқсас. «Кузнецовтар кәсіпорындарының» өнімдері – XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Ресей империясының ең ірі фарфор-фаянс өндіріс орындары (Шашенов, Бейсенов, 2023: 142). Мұндай заттарды салыстыру кезінде ең алдымен өрнектері назарға алынады. Біздің жағдайда ерекшелік көрсететін өрнек, декор және таңбалар байқалмайды. Сондықтан тек шикізат пен бұйымның сапасына, ыдыстардың пішініне қарай салыстырулар жасауға болады. Ыдыстар біркелкі ақ түсті, өте сапалы қоспадан жасалған. Бояуы біркелкі жағылып, сапалы күйдірілген. Әдетте мұндай сипаттағы ыдыстар XIX ғасырдың аяғына дейінгі өнімдердің ерекшелігіне сәйкес келеді.

Аталған кезеңдегі қазақ қоғамының тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз еткен бұйымдардың тағы бір тобын нысаннан табылған темір заттар құрайды. Бұлардың көбі – балта, ожау, қазан, аққұман және өзге де заттар – Ресейден жәрмеңкелер арқылы келген (Шнэ, 1894: 2). Бірақ жергілікті қазақ ұсталары түбі тесіліп қалған қазан, сынған күрек, балта сияқты еңбек құралдарын тастамай, жамап-жасқап, әрі қарай пайдалана берген. Пышаққа ұқсайтын кескіш, құрсау, аттың кісені, тағасы тәрізді заттарды өздері соққан.

Нысаннан табылған қайрақтар мен былғары (қайыс) қыстаудан көп табылатын заттарға жатады. Қайрақтар жергілікті жердің жұмсақ сұрғылт құмайт тасынан жасалған. Мұндай тастарды қашап, қайрақ ретінде пайдалану, мал терілерін өңдеп, қайыстан жүген, қамшы өру қазақ ауылдарында әлі күнге дейін сирек те болса кездеседі.

Аталған ескерткіштің нақты өмір сүрген тарихи кезеңін анықтау мақсатында археолог А.З. Бейсенов нысан аумағына кіретін қазақ қорымындағы құлпытастың араб қарпімен жазылған мәтінін оқыды. Нәтижесінде тас бетіне қашалған жазудан адамның есімі мен қайтыс болған жылына (1928) қатысты нақты мәліметтер белгілі болды.

«Күллу нәфсин зәиқатул мәут...» (Әр адамды өлім құшағы күтіп тұр). Бұл сөздер Құран Кәрімнің үш сүресінде де кездеседі (Әл-Имран сүресі, 185-аят; Әл-Әнбия сүресі, 35-аят; Әл-Анкәбут сүресі, 57-аят). Мәтіннің одан төмен екінші бөлігінде «Мархұм Жармұхамед Ибрай баласы, 1928 жылы 60 жасында фәни дүниеден көшті. Қоржынкөл елінен, Өтеміс руынан, Жәнібек тұқымынан. «Ей, ағалар! Менен ғибрат ал. Анадан дүниеге келіп, ахыр орным көр болды»» деп жазылған. Құлпытастың үшінші бөлігінде «Лә иләһә иллəллаһ, Мұхаммад Расул Алла» – «Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі» деген мағына береді (Бейсенов, 2026: 251).

Құлпытаста аты аталып отырған Ыбырайұлы (Ибрай) Жармұхаммед есімі Ерейментау, Қанжығалы руына қатысты жарық көрген шежірелік еңбектерде де кездеседі (Байбосын, 2009: 115; Умаров, Әлімжанов, 2017: 451).

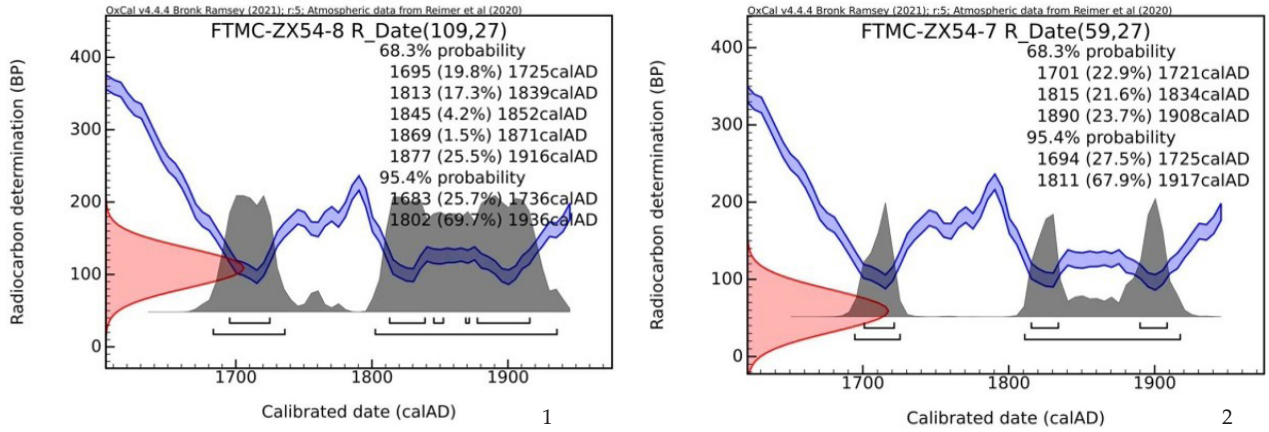
Алынған нәтижелер

Жиенбай қыстауының орналасу жағдайы, құрылыс жобасы және табылған заттары осыған дейін зерттелген ескерткіштердегі ұқсас деректермен өзара салыстырылды.

Жиенбай қыстауында қазба жасалып, екі бөлмелі үй және оған жапсарлас салынған қораның құрылысы жартылай ашылды.

Қыстаудың № 2 бөлмесінің шым және мәдени қабатынан табылған мал сүйектерінен 2 үлгі алынып, Литва мемлекетінің Вильнюс қаласындағы «Vilnius Radiocarbon» зертханасында радиокөміртекті сараптама жасалды. Радиокөміртектік зерттеу нәтижелері бойынша бірінші үлгі (зертханалық № FTMC-ZX54-10) 95,4% ықтималдықпен 1803–1930 cal AD аралығына, екінші үлгі (зертханалық № FTMC-ZX54-11) 95,4% ықтималдықпен 1832–1891 және 1907 жылдан кейінгі cal AD аралығына сәйкес келеді (Сур. 6). Бұдан шығатын қорытынды: бір сынама XIX ғасырдың аяғына, ал екінші сынама XX ғасырдың басына сәйкес келетін мерзімді көрсетіп отыр.

Жалпы саны 61 бірлікті құрайтын бүтін және сынық темір бұйымдар, 2 тас қайрақ, 1 қыш ыдыстың ернеуі, 16 терезе әйнегі, 3 мөлдір шыны ыдыстың сынық бөлшектері, 11 фарфор сынығы, 3 былғары кесіндісі осыған дейін зерттелген нысандардан табылған ұқсас заттармен салыстырылып, ескерткіштің мерзімін нақтылау

Сур. 6. Жиенбай қыстауы. Радиокөміртекті мерзімдеу нәтижесі: 1 – үй; 2 – қора.
Fig. 6. Zhienbai wintering site. Radiocarbon dating results: 1 – house; 2 – livestock shelter.

жөнінде қорытынды жасалды.

Қайрақ, темір, былғары қалдықтары және шыны, фарфор сынықтары осыған дейін зерттелген барлық қыстауларда жиі кездесетін бұйымдар. Тіпті археологиялық барлау кезінде де ескерткіштің беткі қабатынан көтерме материал ретінде ішінара табылады. Ал қыш ыдыстың ернеуі, қазан, балта, шойын құман, ожау тәрізді заттар қазақ жерінде ұйымдастырылған жәрмеңкелерден немесе жергілікті қазақтар мен украин-орыс шаруаларымен араласу барысында келген болуы мүмкін.

Жиенбай қыстауында 5 шым үй болғандығы, шаруашылығы жөніндегі деректер Щербина экспедициясының мәліметтерімен де сәйкес келеді. Щербина материалдары бойынша қыстаудың сол кездегі атауы Кесіпөтпе (№ 4 әкімшілік ауыл) екендігі, ауыл ақсақалы Ыбырай, оның баласы Жармұхаммед деп аталғаны белгілі болды (Щербина, 1907: 54). Щербина деректерімен салыстыруға құлпытастағы жер, ру атаулары және адам аттары негіз болды.

Қазақ қыстауларын зерттеуде маңында орналасқан қорымдарды, араб жазуы бар тастарды қоса қарастыру өте маңызды. Әсіресе, құлпытастардағы жазу арқылы қыстаудың иесін, қай болысқа жататындығын білуге, тіпті хронологиялық деректерге қол жеткізуге болады.

Қазбадан алынған заттар мен жазба дерек мәліметтерін ескере отырып, Жиенбай қыстауындағы зерттелген № 3 үйді XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы аралығында салынған деп мерзімдеуге болады.

Мұны Щербина экспедициясының мәліметтері мен радиокөміртекті сараптама нәтижелері де қуаттай түседі.

Қорытынды

Жиенбай қыстауы XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Ерейментау өңірін мекендеген қазақ халқының қыстау ретіндегі қонысының типтік нысандарының бірі деуге болады.

Сонымен қатар, нысанның құрамына енетін қазақ қорымындағы құлпытастың араб қарпімен жазылған мәтіні де ескерткіштің мерзімі мен тарихи-этнографиялық сипатын анықтайтын басты дерек көзі. Тарихи-мәдени нысанның өмір сүрген уақытын нақтылауда Щербина материалдарының да маңызы зор. Жиенбай қыстауы салыстырмалы тұрғыдан осыған дейін зерттелген Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданындағы Бөріктас, Көлдібұлақ, Ақмола облысы, Ерейментау ауданындағы Жиенқұл қыстауларындағы қазба барысында ашылған үйлердің құрылысындай күрделі болмаса да, орналасу ерекшелігі мен құрылысты жоспарлауында ұқсас белгілер бар. Оған қоса, табылған заттардың да өзара ұқсастықтарын ерекшелеп айтуға болады. Бұл мәліметтер сол уақытта Арқа өңірін мекендеген қазақтардың өмір сүру салтын, үй салу әдісін және жалпы шаруашылық-мәдени дәстүрінің өзара сабақтастығын көрсетеді.

Ерейментау өңіріндегі қазақ қыстаулары мен қорымдарын зерттеу жұмыстарын жалғастыру жоспарланып отыр. Өз кезегінде мұндай кешенді зерттеулер тақырып аясындағы деректік қорды кеңейтіп, алдағы уақытта жаңа ашылымдар жасауға мүмкіндік береді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Есіл-Сілеті тарихи-географиялық аумақ тұрғындарының тұрмысы мен мәдениеті: этноархеологиялық зерттеу» (ЖТН AP23490379) тақырыбындағы 2024–2026 жж. гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. Байбосын С., 2009. Ерейментау. Астана: «Фолиант» баспасы. 296 б.
2. Бейсенов А.З., 2019. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: м-лы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.) / Отв. ред. М.К. Хабдулина. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 10–38.
3. Бейсенов А.З., 2026. Ерейментаудағы Жиенбай қыстауы: ескі құлпытастағы ақпарат және оны шежіре деректерімен, Ф. Щербина экспедициясы материалдарымен байланыстыру нәтижелері // XVIII Оразбаев оқулары: халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 21–26 сәуір 2026 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. Б. 250–256.
4. Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б., 2020. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул: АлтГУ. Вып. 25. С. 241–251.
5. Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., 2022. Қазақ қыстаулары бойынша Орталық Қазақстанда 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі. Б. 235–240.
6. Ганиева А.С., Сакенов С.К., Рахманкулов Е.Ж., 2022. Бозоқ II қазақ қыстауындағы археологиялық зерттеулер // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі. Б. 19–24.
7. Дукомбайев А.Т., 2020. Раскопки казахского поселения Саркырама // Сакральный ландшафт Сарыарки: коллективная монография / Хабдулина М.К., Тлеугабулов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Кошман Т.В., Букешева Г.К., Сапарова К.С., Ғайса А.М., Бонора Ж.Л. Нур-Султан–Рим. С. 136–158.
8. Жолдасбаев С., 2017. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары. Оседлые поселения казахов в XV–XVIII вв. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты. 304 б.
9. Красовский Н., 1868. Материалы для географии и статистики России. Область Сибирских киргизов. СПб. С. 220–224.
10. Касеналин А., Есенов С., Асылбеков К., Мамиров Т., Нускабай А., Блялова А., Мысыр О., 2019. Қазақстан Республикасының Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Ақмола облысы. 1-шығарылым. Ерейментау ауданы. Астана. 256 б.
11. Тлеугабулов Д.Т., 2024. Исследование казахского кыстау Жиенкул в Ерейментауских горах // Қазақстан тарихының өзекті мәселелері / Ғылыми конференция материалдарының жинағы (25 желтоқсан 2024 жыл). Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің типографиясы. Б. 721–729.
12. Умаров Ғ., Әлімжанов Қ., 2017. Қанжығалы шежіресі. Астана: РЕГИС-СТ Полиграф. 560 б.
13. Щербина Ф., 1907. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. Т. III. С-Петербург // Поаульная таблица. С. 54.
14. Хабдулина М.К., 2022. Этнографическое поселение Козыкош конца XIX – начала XX в. // Маргулановские чтения 2022: м-лы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 12–13 апреля 2022 г.) / Гл. ред. А. Онгарулы; отв. ред. Т.Б. Мамиров. Алматы: ИА КН МНВО РК. С. 9–15.
15. Шашенов Д.Т., Бейсенов А.З., 2023. Әлімхан Ермеков әулетінің Бөріктас қыстауындағы археологиялық зерттеулер // «XV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті. Б. 136–147.
16. Шнэ В.К., 1894. Зимовка и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО. Кн. XVII. Вып. I. Омск. С. 1–8.

References

1. Baibosyn S., 2009. Ereimentau [Ereimentau]. Astana: Foliant Publishing House. 296 p. [in Kazakh].
2. Beisenov A.Z., 2019. K.A. Akishev i voprosy izucheniya pamyatnikov kazakhskogo vremeni [K.A. Akishev and the issues of studying monuments of the Kazakh period] // Margulanovskie chteniya – 2019: materialy Mezhdunar. arkheol. nauch.-prakt. konf., posvyashch. 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazakhstanskogo arkheologa K.A. Akisheva (g. Nur-Sultan, 19–20 aprelya 2019 g.) / Otv. red. M.K. Khabdulina. Nur-Sultan: NII arkheologii im. K.A. Akisheva, ENU im. L.N. Gumileva. P. 10–38. [in Russian].
3. Beisenov A.Z., 2026. Ereimentaudagy Zhienbai qystauy: eski qulpytastagy aqparat zhane ony shezhire derekterimen, F. Shcherbina ekspeditsiyasy materialdarymen bailanystru natizheleri [The Zhienbai wintering site in Ereimentau: information from an old gravestone and the results of its correlation with genealogical data and materials of the F. Shcherbina expedition] // XVIII Orazbaev oqulary: khalyqaralyq gylymi-adistemelik konferentsiya materialdary (Almaty q., 21–26 sauir 2026 zh.) / Zh. red. R.S. Zhumataev. Almaty: Qazaq universiteti. P. 250–256. [in Kazakh].
4. Beisenov A.Z., Shashenov D.T., Duisenbai D.B., 2020. Kyzylshilik, zimovka semi Khasena Akaeva [Kyzylshilik, the wintering site of Khasen Akaev's family] // Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altaiskogo kraya. Barnaul: AltGU. Vol. 25. P. 241–251. [in Russian].
5. Beisenov A.Z., Shashenov D.T., 2022. Qazaq qystaulary boiynsha Ortalyq Qazaqstanda 2021 zhyly zhurgizilgen arkheologiyalyq zertteuler [Archaeological research of Kazakh wintering sites conducted in Central Kazakhstan in 2021] // "Qazaqstandagy arkheologiyalyq zertteuler – 2021" gylymi maqalalar zhinagy. Astana: Qazaqstan Respublikasy Ulttyq muzei. P. 235–240. [in Kazakh].
6. Ganieva A.S., Sakenov S.K., Rakhmankulov E.Zh., 2022. Bozoq II qazaq qystauyndagy arkheologiyalyq zertteuler [Archaeological research at the Bozok II Kazakh wintering site] // "Qazaqstandagy arkheologiyalyq zertteuler – 2021" gylymi maqalalar zhinagy. Astana: Qazaqstan Respublikasy Ulttyq muzei. P. 19–24. [in Kazakh].
7. Dukombaev A.T., 2020. Raskopki kazakhskogo poseleniya Sarkyrama [Excavations of the Kazakh settlement of Sarkyrama] // Sakralnyi landshaft Saryarki: Kollektivnaya monografiya / Khabdulina M.K., Tleugabulov D.T., Dukombaev A.T., Koshman T.V., Bukesheva G.K., Saparova K.S., Gaisa A.M., Bonora Zh.L. Nur-Sultan–Rome. P. 136–158. [in Russian].
8. Zholdasbaev S., 2017. Qazaq elinin XV–XVIII gasyrlardagy turaqty mekenzhailary. Osedlye poseleniya kazakhov v XV–XVIII vv. [Permanent settlements of the Kazakhs in the 15th–18th centuries]. Astana: Qazaq gylymi-zertteu madeniet instituty. 304 p. [in Kazakh and Russian].
9. Krasovskii N., 1868. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. Oblast Sibirskikh kirgizov [Materials for the geography and statistics of Russia. The Region of the Siberian Kirghiz]. St. Petersburg. P. 220–224. [in Russian].
10. Kasenalin A., Yesenov S., Asylbekov K., Mamirov T., Nuskabay A., Blyalova A., Mysyr O., 2019. Qazaqstan Respublikasynyn Tarikh zhane madeniet eskertkishterinin zhinagy. Aqmola oblysy. 1-shygaru. Ereimentau audany [Collection of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Kazakhstan. Akmola Region. Issue 1. Ereimentau District]. Astana. 256 p. [in Kazakh].
11. Tleugabulov D.T., 2024. Issledovanie kazakhskogo kystau Zhienkul v Ereimentauskikh gorakh [Study of the Zhienkul Kazakh wintering site in the Ereimentau Mountains] // Qazaqstan tarikhynyn ozekti maseleleri / Gylymi konferentsiya materialdarynyn zhinagy (25 zheltoksan 2024 zhyl). Astana: L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin tipografiyasy. P. 721–729. [in Russian].
12. Umarov G., Alimzhanov Q., 2017. Qanzhygaly shezhiresi [Genealogy of the Qanzhygaly clan]. Astana: REGIS-ST Poligraf. 560 p. [in Kazakh].
13. Shcherbina F., 1907. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Akmolinskaya oblast. Akmolinskii uezd. T. III [Materials on Kirghiz land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions. Akmola Region. Akmola District. Vol. III]. St. Petersburg. Pouulnaya tablitsa. P. 54. [in Russian].
14. Khabdulina M.K., 2022. Etnograficheskoe poselenie Kozykoshe kontsa XIX – nachala XX v. [The Kozykoch ethnographic settlement of the late 19th – early 20th centuries] // Margulanovskie chteniya 2022:

materialy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (g. Almaty, 12–13 aprelya 2022 g.) / Gl. red. A. Ongaruly; otv. red. T.B. Mamirov. Almaty: IA KN MNVO RK. P. 9–15. [in Russian].

15. Shashenov D.T., Beisenov A.Z., 2023. Alimkhan Ermekov aulietinin Boriktas qystauyndagy arkheologiyalyq zertteuler [Archaeological research at the Boriktas wintering site of the Alimkhan Ermekov family] // "XV Orazbaev oqulary" khalyqaralyq gylymi-adistemelik konferentsiya materialdary. Almaty: Qazaq universiteti. P. 136–147. [in Kazakh].

16. Shne V.K., 1894. Zimovka i drugie postoyannye sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoi oblasti [Wintering sites and other permanent structures of the nomads of the Akmola Region] // Zapiski Zap.-Sib. otdela RGO. Kn. XVII. Vyp. I. Omsk. P. 1–8. [in Russian].

Шашенов Д.Т.[1], *Есен С.Г.[2], Жанисов А.Т.[3]

[1]Карагандинский областной историко-краеведческий музей, Караганда, Казахстан.
[2]Международный университет Астана, Астана, Казахстан.
[3]Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева
Петропавловск, Казахстан.
e-mail: syrymesenov@gmail.com

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗИМОВКИ ЖИЕНБАЙ

Аннотация. Казахские зимовки – одна из наименее изученных тем в археологии Казахстана. В статье представлены результаты археологических раскопок, проведённых в 2025 году на зимовке Жиенбай, расположенной в Ерейментауском регионе Акмолинской области. В ходе исследования на территории зимовки были выявлены остатки 5 домов, прилегающих к ним хозяйственных построек и могильника (кладбища). На одном из этих объектов был заложен стратиграфический раскоп, в результате которого были раскрыты остатки двухкомнатного жилого дома и часть хозяйственной постройки, а также обнаружены котёл, кумган, черпак, топор и другие предметы быта. Был проведён радиоуглеродный анализ найденных костей животных, в результате которого установлено, что зимовка функционировала во второй половине XIX – начале XX в. Письменные источники позволили получить сведения о владельце объекта и его хозяйственно-бытовом характере. Была прочитана надпись на надгробии, найденном неподалёку от зимовки, и установлено, что оно принадлежало Жармухаммеду Ыбрайулы, жителю Коржынкольской волости Акмолинского уезда. Результаты археологических и междисциплинарных исследований зимовки Жиенбай дали новые сведения о социально-экономическом быте казахов, населявших Ерейментауский регион в конце XIX – начале XX в., а также об историко-топографической структуре, характере строительства и особенностях расположения постоянных жилищ.

Ключевые слова: Ерейментау, зимовка Жиенбай, археологические исследования, казахские зимовки, могильник, предметы быта, надгробие, Жармухаммед Ыбрайулы.

Для цитирования: Шашенов Д.Т., Есен С.Г., Жанисов А.Т. Результаты исследования зимовки Жиенбай // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 97-109 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.07

Shashenov D.T.[1], *Yessen S.G.[2], Zhanisov A.T.[3]
[1]Karaganda Regional Museum of Local History, Karaganda, Kazakhstan.
[2]Astana International University, Astana, Kazakhstan.
[3]M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
e-mail: syrymesenov@gmail.com

THE RESULTS OF A STUDY OF THE ZHIENBAI WINTERING SITE

Abstract. Kazakh wintering sites are among the least studied topics in the archaeology of Kazakhstan. The article presents the results of archaeological excavations conducted in 2025 at the Zhienbai wintering site in the Ereimentau region of Akmola Region. During the study, the remains of five houses, adjacent outbuildings, and a burial ground were identified. A stratigraphic excavation was opened at one of the structures, revealing the remains of a two-room house and part of an adjoining outbuilding, as well as a cauldron, ewer, ladle, axe, and other household items. Radiocarbon analysis of the recovered animal bones indicated that the wintering site was occupied from the second half of the nineteenth century to the early twentieth century. Written sources provided information about the owner of the site and its household and economic characteristics. The inscription on a gravestone found near the wintering site was read, and it was established that it belonged to Zharmukhammed Ybyraiuly, a resident of the Korzhynkol volost of Akmola uezd. The results of archaeological and interdisciplinary research at the Zhienbai wintering site yielded new data on the socio-economic life of the Kazakhs who inhabited the Ereimentau region in the late nineteenth and early twentieth centuries, as well as on the historical-topographical structure, construction characteristics, and spatial organization of permanent dwellings.

Keywords: Ereimentau, Zhienbai wintering site, archaeological research, Kazakh wintering sites, burial ground, household items, tombstone, Zharmukhammed Ybyraiuly.

For citation: Shashenov D.T., Yessen S.G., Zhanisov A.T. The results of a study of the Zhienbai wintering site // Madeni mura. 2026. №3 (114). Pp. 97-109 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.07

Авторлар туралы мәлімет:
Шашенов Дархан Тастемирович, аға ғылыми қызметкер, Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі, Қарағанды, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-4791-4673
Scopus ID: 57802354700
Есен Сырым Ғадылбекұлы, PhD, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-2434-9464
Scopus ID: 57444743500
Жанисов Асет Темирханович, тарих ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-0910-9411
Scopus ID: 57581243900

Сведения об авторах:
Шашенов Дархан Тастемирович, старший научный сотрудник, Карагандинский областной историко-краеведческий музей, Караганда, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-4791-4673
Scopus ID: 57802354700

Есен Сырым Гадылбекулы, PhD, Международный университет Астана, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-2434-9464
Scopus ID: 57444743500
Жанисов Асет Темирханович, кандидат исторических наук, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-0910-9411
Scopus ID: 57581243900

Information about the authors:
Shashenov Darkhan Tastemirovich, Senior Research Fellow, Karaganda Regional Museum of Local History, Karaganda, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-4791-4673
Scopus ID: 57802354700
Yessen Syrym Gadylbekuly, PhD, Astana International University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-2434-9464
Scopus ID: 57444743500
Zhanisov Asset Temirkhanovich, Candidate of Historical Sciences, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-0910-9411
Scopus ID: 57581243900

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.08

Хасенова Б.М.
Институт археологии им. А.Х. Маргулана
Астана, Казахстан
e-mail: alicar@inbox.ru

АРХИТЕКТУРА ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ НАСЕЛЕНИЯ КИМЕКСКОГО КАГАНАТА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности архитектуры погребальных сооружений населения Кимекского каганата как важного источника для изучения историко-культурных процессов раннего Средневековья в степной зоне Евразии. Проанализированы основные типы наземных погребальных конструкций, такие как квадратные, прямоугольные и овальные каменные выкладки-ограды, в ряде случаев образующие длинные курганы, округлые каменные, каменно-земляные и земляные насыпи, каменные и сырцовые надмогильные выкладки, а также дополнительные элементы сакрального пространства некрополей. Особое внимание уделено конструктивным особенностям оград, технологии их сооружения, ориентации, планировке и использованию различных пород строительного камня. Рассматриваются данные археологических исследований таких памятников, как Зевакинский, Орловский могильники, Джартас, Леонтьевский, Ковалевка, Темир-Канка II, Измайловка, Белокаменка, Акчий I, II, III, Карашат I, II, Сандыккала, Когалы I, Аян, Туйетас, Кансар, Меновное VI, XII. Отмечается, что архитектурные особенности кимекских погребальных комплексов отражают сложные этнокультурные процессы, происходившие в евразийских степях в IX–XI вв., а также свидетельствуют о сохранении и трансформации строительных и погребально-обрядовых традиций древнетюркского населения. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию погребальной архитектуры и мировоззренческих представлений кимеков.

Ключевые слова: Средневековье, Кимекский каганат, архитектура, погребальный обряд, социальная стратификация, этнокультурная история.

Для цитирования: Хасенова Б.М. Архитектура погребальных сооружений населения Кимекского каганата // Madeni Mura. 2026. № 3(114). С. 110-121 (рус).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.08

Введение

Эпоха раннего Средневековья в евразийских степях завершилась распадом государств, созданных древними тюрками, и выходом на историческую арену новых объединений кочевых племен – кимеков, огузов, кыпчаков и карлуков. Унаследовав многие традиции своих предшественников, эти племена внесли существенный вклад в развитие материальной и духовной культуры степного мира. Одним из важнейших источников для изучения исторических процессов данного периода являются археологические памятники кимеков. Кимеки представляли собой объединение тюркских племен, создавших в IX в. в междуречье Иртыша и Оби государство, просуществовавшее до первой половины XI в. Несмотря на то, что роль миграционных процессов в формировании Кимекского каганата остается предметом научных дискуссий, очевидно, что его распад был связан с продвижением с востока новых групп центральноазиатских кочевников. Целью настоящей статьи является исследование архитектуры погребальных сооружений населения Кимекского каганата. По мнению исследователей, особенности их конструкции и планировки отражают сложную и многообразную этнокультурную ситуацию, сложившуюся в степной зоне Евразии в эпоху

раннего Средневековья.

Археологические памятники кимеков известны в науке, начиная с XVIII–XIX вв. В свою очередь, активное изучение культуры населения Кимекского каганата началось в 50-е гг. XX в. Отдельные памятники на территории Павлодарской области исследованы в период целинных экспедиций Е.И. Агеевой и А.Г. Максимовой, результаты своевременно введены в научный оборот (Агеева, Максимова, 1959). Этап накопления и исторической интерпретации средневековых древностей Прииртышья датируется 60-70-е гг. XX в. и неразрывно связан с именем Ф.Х. Арслановой – известного археолога, исследовательницы древностей Восточного Казахстана. Самое большое количество курганов изучено на знаменитом Зевакинском могильнике, одном из крупнейших некрополей из числа известных на территории Казахстана (Арсланова, 1963а; 1963б; 2013а). Следующий важный период в изучении кимекской археологии связан с исследованиями в зоне затопления Шульбинской гидроэлектростанции. Здесь в 1980–1983 гг. было раскопано свыше 100 курганов (Археологические памятники…, 1987). В дальнейшем, происходит длительный перерыв, характеризующийся эпизодическими раскопками (Алехин, 1998; Трифонов, Илюшин, Алехин, 1998; Артыкбаев, 2007; Ткачев А.А., 2020; Ткачев А.А., Ткачев Ал. Ал., 2021). В последнее десятилетие наметился новый этап в изучении археологии кимеков (Омаров, Бесетаев, 2019; Самашев, Айткали, 2024).

Источниковая база для изучения особенностей архитектуры населения Кимекского каганата составила 80 объектов. В рамках данной статьи рассмотрены основные виды погребальных сооружений, а также показаны дополнительные элементы, формирующие сакральное пространство некрополей средневекового населения Восточного Казахстана.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования является историко-диалектический подход, основанный на принципе историзма и системности. Также использованы сравнительно-исторический, сравнительный анализ. Важнейшей частью работы на стадии интерпретации археологических материалов является использование сравнительно-исторического анализа. Сравнительный анализ дает основание для поиска аналогий, круг которых позволяет очертить территориальные рамки рассматриваемых традиций. Главным предметом исследования для изучения архитектуры населения Кимекского каганата стали наземные погребальные конструкции, отличающиеся значительной вариативностью. В качестве основы для их классификации задействованы следующие параметры: 1) форма сооружения; 2) используемый строительный материал. Также из публикаций дополнительно привлечены сведения для реконструкции некоторых архитектурных приемов.

К числу исследуемых памятников относятся Зевакинский, Орловский могильники, Джартас, Леонтьевский, Ковалевка, Темир-Канка II, Измайловка, Белокаменка, Акчий I, II, III, Карашат I, II, Сандыккала, Когалы I, Аян, Туйетас, Кансар, Меновное V. Они локализуются на территории Прииртышья и датируются IX–XI вв.

Анализ

К числу наиболее характерных наземных погребальных конструкций населения Кимекского каганата относятся каменные выкладки-ограды. Они представляли собой квадратные, прямоугольные или овальные сооружения, в основе которых содержались плиты, уложенные плашмя, по-преимуществу, а также вертикально и образующие невысокие стены. Только дважды зафиксированы такие показатели высоты – до 0,6–0,7 и 0,7–0,8 м. Самой значительной цифры достигали стены объекта № 2 могильника Темир-Канка II – до 1,5 м (рис. 1). Памятник, хорошо сохранившийся на момент проведения раскопочных работ, позволяет более подробно остановится на структуре и особенностях погребальной конструкции. Внешняя стена ограды размером 6,1×6,05 м была образована слоями крупного тщательно подогнанного друг под друга камня-плитняка, усиленного с помощью включения более мелких. При этом, самые массивные укладывались в фундамент, а также в верхних слоях – по углам. В результате, посередине стены ограды состояли из четырех-пяти рядов, составляющих ширину 0,9–1,4 м, а по углам имели большее количество рядов, достигая ширину 1,8–2,5 м. Внутренняя стена сформирована, по-преимуществу, из мощных блоков, поставленных вертикально или

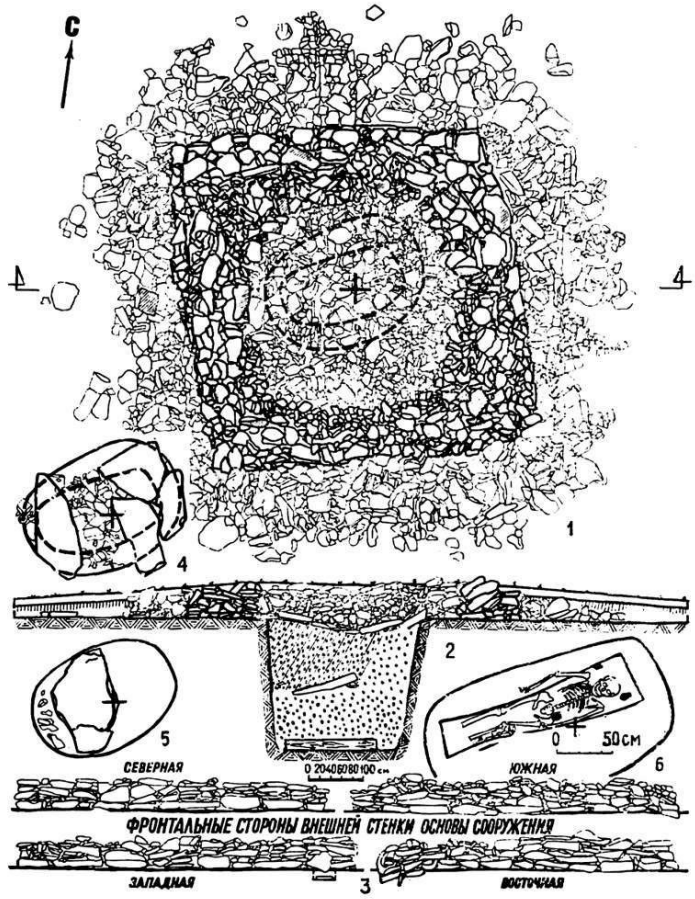

Рис. 1. Темир-Канка II, объект 2. Планы и разрез наземного сооружения и погребения (по: Трифонов, Ахинжанов, 1987а: рис. 70).
Fig. 1. Temir-Kanka II, object 2. Plans and a section of the above-ground structure and burial (after Trifonov, Akhinzhanov, 1987a: Fig. 70).

под наклоном (Трифонов, Ахинжанов, 1987а: 132, рис. 70).

Ограды, являющиеся центром данных сооружений, ориентировались углами по сторонам света или по линии СВ-ЮЗ.

К центральной выкладке-ограде в ряде случаев с северной или южной стороны пристраивались одна или несколько выкладок или оград прямоугольной или овальной формы, образуя так называемые длинные курганы.

Процесс возведения таких конструкций подробно описан А.А. Ткачевым на примере исследованного им длинного кургана могильника Меновное V. В первую очередь возводилась центральная ограда, камни которой укладывались непосредственно на поверхность погребенной почвы. После этого в центральной части конструкции снимался дерновый слой, в результате чего формировалась прямоугольная площадка, расчищенная до материкового грунта. Грунт, извлеченный при устройстве могилы в пределах этой ограды, равномерно распределялся по поверхности погребенной почвы, полностью перекрывая внутреннее пространство, ограниченное камнями. В пристроенных оградах удаленный глинистый грунт, как правило, выносился за пределы огражденной территории. Однако в одном из случаев этот грунт был использован в проессе погребального обряда: им уплотняли перекрытие могилы, заполняя щели и пространство между плитами перекрытия. Далее конструкция покрывалась гранитными или сланцевыми плитами, поверх которых делали надмогильную выкладку. Заключительным этапом обряда являлось перекрытие ограды каменной насыпью, смешанной с коричневой супесью (Ткачев А.А., 2020: 46).

Важно обратить внимание, что по материалам этого же могильника удалось

определить наличие неких предпочтений в выборе породы и цвета используемого камня. Данное направление является перспективным направлением в области изучения древней архитектуры и, конечно, необходимо дальнейшее накопление информации об этом. Так, А.А. и Ал.Ал. Ткачевым принадлежит следующее наблюдение. При возведении одной из конструкций активно использовались различные породы камня: белый кварц, серый порфирит, пепельный сланец, серый и красный гранит. При этом, в их сочетании закономерностей не выявлено, за исключением того, в верхней части ограды были задействованы небольшие плитки сланца пепельного цвета (Ткачев А.А., Ткачев Ал. Ал., 2021: 112).

Наиболее внушительным сооружением из числа длинных курганов является объект № 2 могильника Акчий II (рис. 2). До проведения раскопок он представлял собой невысокое до 0,3 м сооружение длиной по линии С-Ю – 24 м, по линии З-В – 14 м. Центральная ограда сложена из 3-4 плотно уложенных рядов валунов и камня-плитняка, образующих 7-10-слойную крепиду, в результате, была возведена конструкция размером 8 (?)×7 м, высотой не менее 1 м. Боковые ограды – северная и южная, значительно уступали по масштабу, но содержали по три погребения. В-целом, в данной конструкции находилось восемь захоронений (Трифонов, 1987б: 156–168, рис. 82).

Специфический вариант выкладки-ограды с включением дополнительных элементов представляют собой два объекта могильника Акчий III – №1 и 2. Каменные стены были возведены на подквадратной в плане земляной площадке, ориентированной сторонами на СЗ, ЮЗ, ЮВ, СВ. С трех сторон площадку окаймляют откосы, сделанные под углом около 40° (Трифонов, Ахинжанов, 1987б: 168, 172, рис. 87, 89). В результате, по мнению исследователей, была возведена утопленная в грунт, не более чем на 0,8 м, невысокая (до 1,1 м) усеченная пирамида (Трифонов, Ахинжанов, 1987б: 170). Таким образом, зафиксирован редкий вариант оформления надмогильного пространства – с помощью подквадратных ровиков.

Кимеками также воспроизводилась идея окружности, но в более упрощенной форме, нежели мы видим в случае с каменными

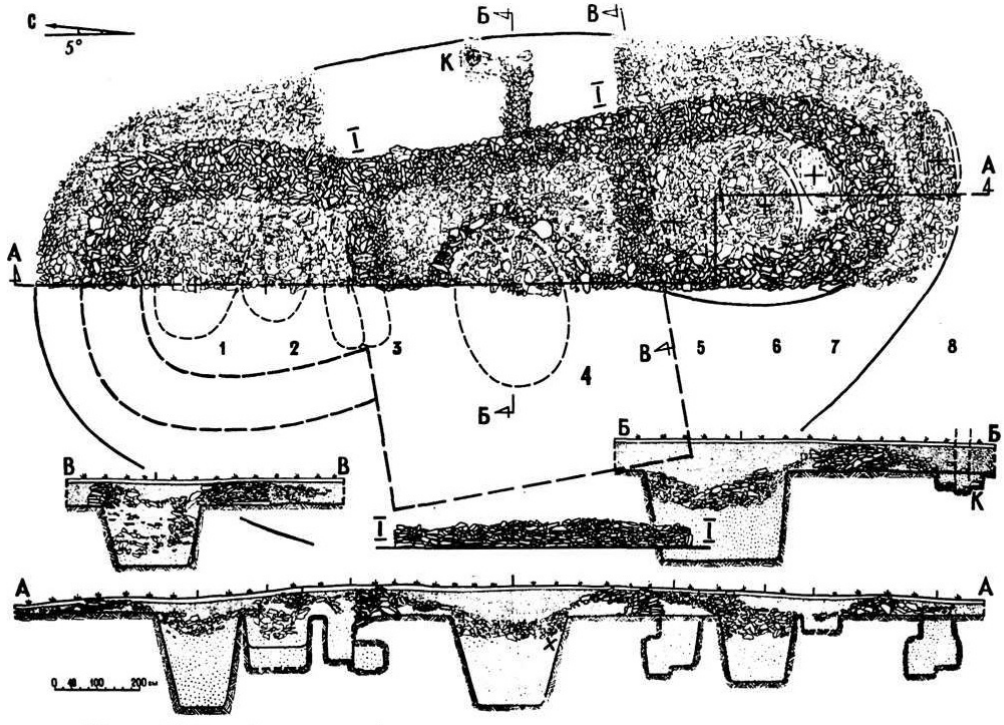

Рис. 2. Акчий II, объект 2. План восточной половины наземного сооружения после расчистки, разрезы. Профиль основы внешней стенки центральной первоначальной конструкции (по: Трифонов, 1987б: рис. 82).
Fig. 2. Akchiy II, object 2. Plan of the eastern half of the above-ground structure after clearance, sections. Profile of the base of the outer wall of the central original structure (after Trifonov, 1987b: Fig. 82).

конструкциями. Имеются следующие варианты ее реализации: 1) земляная насыпь; 2) земляная насыпь с каменным кольцом внутри; 3) каменная выкладка.

Еще одним элементом формирования погребального сооружения являются каменные или сырцовые выкладки, расположенные на уровне древней поверхности непосредственно над погребением. Они выкладывались из камней или кирпичей, уложенных в один-два слоя, и имели овальную или прямоугольную форму. Наиболее широко при этом практиковалось использование камня, в редких случаях – кирпичей, видимо, заменяющих природный строительный материал. На данный момент сырцовые выкладки зафиксированы на таких объектах, как курган №9 у свх. 499, курган №11 Леонтьевского могильника, курган №29 могильника Туйетас (Агеева, Максимова, 1959: 51–53; Арсланова, 2013в: 130–131; Омаров, Бесетаев, 2019: 34).

Важной частью сакрального пространства кимекских некрополей являлись такие дополнительные детали, как вертикально стоящие каменные стелы или деревянные столбы. Они располагались с восточной, северо-восточной стороны на небольшом расстоянии от погребального сооружения. В одном случае зеленоватая сланцевая плита сопровождалась одной или несколькими небольшими каменными выкладками, в одной из которых обнаружена панцирная пластина.

Полученные результаты

Таким образом, ведущим типом наземной погребальной конструкции у населения Кимекского каганата была выкладка-ограда квадратной, прямоугольной или овальной формы. Также присутствуют округлые формы, реализованные с помощью камня и земли. Специфической формой оформления надмогильного пространства являются подквадратные ровики, появление традиции которых требует отдельного рассмотрения. Выкладки, выполненные непосредственно над погребением, также имели очертания в виде прямоугольника или овала, они, по-преимуществу, возводились из камня, также эпизодически фиксируется использование сырцового кирпича.

При выяснении причин такого значительного разнообразия, исследователи сходятся во мнении, что вариативность обряда отражает неоднородный состав племен, вошедших в Кимакский каганат. Поэтому основное внимание уделялось поискам этноопределяющих признаков в структуре погребального обряда кимаков. Пожалуй, это самый актуальный вопрос для многих исследователей, занимающихся эпохой средневековья Алтая и сопредельных территорий.

В науке сложилось мнение, что важную роль в формировании государства кимеков сыграла миграция какой-то части населения после падения Уйгурского каганата. Это мнение наиболее определенно выразил Д.Г. Савинов (Савинов, 2005, с. 279). Археологи предлагают считать уйгурским компонентом у кимеков следующие признаки. По мнению Д.Г. Савинова, это погребения со шкурой коня, которые коррелируются с подбоями (Савинов, 2005: 287). Н.Н. Серегин и В.В. Тишин важным признаком предлагают считать четырехугольные каменные ограды, аналогичные уйгурским погребальным сооружениям, открытым недавно на территории Центральной Монголии (Серегин, Тишин, 2019: 124–125).

Миграционной точки зрения придерживался также известный медиевист С.М. Ахинжанов. По мнению исследователя, основанном на сведениях письменных источников, в южной части Алтая в VII–VIII вв. жили сеяньто (кипчаки), а в долине Иртыша – родственное им племя яньмо-йемеков (Археологические памятники…, 1987: 244). Эти племена входили в состав конфедерации теле. В середине IX в. под натиском миграционного потока в Прииртышье переселяются новые группы тюркоязычных и монголоязычных племен. Среди них исследователь отмечал кимеков, их прародиной он считал степи Северо-Восточной Монголии (об этом подробнее: Ахинжанов, 1989: 96–146).

Обряд трупосожжения, фиксируемый у кимеков, считается результатом влияния или присутствия енисейских кыргызов в Прииртышье (Арсланова, 1972: 75; Кызласов, 1981; Савинов, 2005: 270). Имеется также мнение, что в состав кимеков входили угорские племена. По мнению Ф.Х. Арслановой, об их присутствии говорят следующие элементы погребального обряда, зафиксированные на территории Восточного Казахстана: деревянные внутримогильные сооружения, древесный уголь в засыпи могил, следы огня на костях, захоронения отдельных

костей лошадей в насыпи (Арсланова, 1985: 69).

Имеется и точка зрения о местных истоках формирования погребального обряда населения региона. Касаясь проблем культурогенеза, Ф.Х. Арсланова отмечает общие черты в обряде племен раннего железного века и раннего Средневековья Восточного Казахстана. Сходство прослеживается в форме, размерах насыпей и могил, положении погребенного с ориентацией на восток, положении человека с конем, размещенным чаще всего на приступке (Арсланова, 1969: 49). Также она отмечала, что погребения с подбоями демонстрируют устойчивую традицию, сложившуюся уже в предшествующее время (Арсланова, 2013б: 122).

Еще одним фактором появления новых типов погребальных конструкций у кимеков – надмогильных сооружений в виде прямоугольных сырцовых оград или выкладок, Ф.Х. Арсланова и В.И. Могильников считали религиозную принадлежность некоторых групп населения. Появление такого элемента обрядности связано, по их мнению, с распространением ислама (Арсланова, 2013в: 131; Могильников, 1999: 67).

Следует обратить внимание, что никакой корреляции между сложностью, монументальностью погребальных сооружений и сопроводительным погребальным инвентарем не прослеживается. Так, наиболее значительная в архитектурном плане конструкция, из выявленных в настоящее время, на объекте №2 могильника Темир-Канка II высотой до 1,5 м была возведена над погребением женщины с небольшим количеством предметов – это пластина из сланца, фрагменты серебряной фольги, бронзового зеркала (Трифонов, Ахинжанов, 1987: 134–135). В свою очередь, богатейшее погребение кимекского воина, обнаруженное в кургане № 145 Зевакинского могильника и которого в мир предков сопровождали четыре лошади, собака породы тазы и разнообразный инвентарь, среди которого необходимо отметить такие статусные вещи, как четыре пояса, конское снаряжение с металлическими деталями и сабля с ножнами, являющаяся шедевром средневековой торевтики, находилось под каменной оградой размером 6×6 м (Арсланова, 2013а: 28–37).

Такие сложные архитектурные объекты, как длинные курганы, могут быть важным источником для гендерной информации. Еще в свое время, на этот аспект погребальной обрядности обратила внимание Ф.Х. Арсланова. Она отметила, что как правило, «южнее основного захоронения (чаще всего мужчин) подхоранивали взрослых и детей мужского пола, а к северу от него – сородичей женского пола» (Арсланова, Самашев, 1984: 165). Также более подробно она изучила этот вопрос в рамках своей статьи «Длинные курганы Прииртышья». Рассмотрены материалы 49 длинных курганов, содержавших 163 могилы, в которых находились 170 погребенных. В качестве аргумента в пользу длительного существования традиции возведения семейных усыпальниц исследовательница использует материалы собственных этнографических исследований казахского населения. Одним из таких примеров служит коллективная ограда, зафиксированная в ущелье Кокша-Коз Уланского района Восточно-Казахстанской области (Арсланова, 1987: 60).

С накоплением новых материалов, Ф.Х. Арсланова высказала более взвешенный вывод по поводу специфики расположения мужских и женских погребений. Так, оказалось, что только два женских погребения оказались центральными в составе длинных курганов или могильников, все остальные находились в пристроенных оградах. Статус других членов общества, кроме мужчин-воинов, в планиграфии могильников не прослеживается. Также она пришла к выводу, что девочек и женщин до 50 лет хоронили в южных (по-преимуществу) или северных оградах по отношению к центральному мужскому погребению (Арсланова, 1998: 97).

Тем не менее, имеются случаи, не подтверждающие это наблюдение. Например, ограды объекта № 1 могильника Акчий I, расположенные к северу от центрального погребения, содержали как мужское, так и женское погребения (погребения 1 и 2) (Трифонов, 1987а: 146–149). Мужское и два женских погребения находились в южных оградах объекта № 2 могильника Акчий II (Трифонов, 1987б: 164–165).

Заключение

Архитектура погребальных сооружений населения Кимекского каганата является важнейшим источником для исследования многих вопросов. В рамках данной статьи рассмотрены некоторые аспекты использования архитектуры для получения необходимой информации при решении проблем этно-культурогенеза, гендерной, социальной истории. Погребальный обряд кимеков входит в состав

общетюркского культурного комплекса и является его дальнейшим продолжением. Об этом свидетельствуют такие его ведущие компоненты, как форма надмогильного сооружения, в виде выкладки-ограды и строительный материал, используемый при ее возведении.

В кимекской среде, в свою очередь, происходят определенные инновации. Так, здесь распространены прямоугольные каменные ограды, зачастую пристроенные друг к другу в ряд и образующие длинные курганы. У тюрков преобладают ограды округлой формы, хотя встречаются и прямоугольные (Кубарев, 2005: 14; Худяков, Табалдиев, 2009: 52–53; Серегин, 2018: 49).

Вполне возможно, что некоторые различия в используемом строительном материале объясняются географическим фактором. Так, земляные насыпи характерны для памятников Павлодарского Прииртышья.

В кургане № 29 некрополя Туйетас была обнаружена кладка из сырцового кирпича. Возведение наземных конструкций из таких кирпичей – распространенный элемент средневековой погребальной архитектуры. Сырцовая архитектура не всегда может быть признаком исламской культуры. В степной Евразии она широко распространена во все археологические эпохи, наиболее ярко представлена в курганной архитектуре представителей степной элиты раннего железного века (Хабдулина, 2019: 25). Ее использование при возведении кимекских курганов показывает сохранение данной традиции.

Среди исследователей утвердилось мнение о неоднородном составе кимекских племен. Как об этом выразился известный медиевист С.М. Ахинжанов. «Вся сложность этнического состава кимакского политического объединения отразилась в разнообразии погребальных обрядов средневекового населения Прииртышья…» (Ахинжанов, 1987: 243). Необходимы дальнейшие исследования для окончательного решения этого важного вопроса культурогенеза населения раннего Средневековья, важным источником для которого является архитектура.

Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования по теме BR24992916 «Комплексные историко-археологические исследования области Абай».

Литература

1. Агеева Е.И., Максимова А.Г., 1959. Отчет Павлодарской археологической экспедиции 1955 г. // Труды Института истории, археологии, этнографии АН КазССР. № 7. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. С. 32–58.

2. Алехин Ю.П., 1998. Курган кимакской знати на Рудном Алтае // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. IX. Барнаул. С. 201–203.

3. Арсланова Ф.Х., 1963а. Бобровский могильник // Изв. АН КазССР. Сер. общ. наук. Вып. 4. Алма-Ата. С. 68–84.

4. Арсланова Ф.Х., 1963б. Средневековый могильник в Прииртышье // Сборник Министерства высшего и среднего специального образования КазССР. История, философия, экономика. Алма-Ата. С. 278–302.

5. Арсланова Ф.Х., 1969. Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: Наука. С. 43–57.

6. Арсланова Ф.Х., 1972. Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Поиски и раскопки в Казахстане / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. С. 56–76.

7. Арсланова Ф.Х., 1985. К вопросу о взаимосвязях урало-алтайского населения в IX–X вв. // Урало-Алтаистика. Археология. Этнография. Язык. Новосибирск: Наука. С. 63–69.

8. Арсланова Ф.Х., 1998. Женские погребения IX–X вв. с бусами из Казахстанского Прииртышья // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы–Москва. С. 97–109.

9. Арсланова Ф.Х., 2013а. Воинские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике // Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. III. Астана. С. 28–92.

10. Арсланова Ф.Х., 2013б. Длинные курганы кимаков // Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. III. Астана. С. 121–123.

11. Арсланова Ф.Х., 2013в. Курганы кипчаков у села Леонтьевка // Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. III. Астана. С. 130–132.

12. Арсланова Ф.Х., Самашев З.С., 1984. Курганная группа «Карашат» в Семипалатинской области // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий: тез. докл. обл. науч. конф. по антропологии, археологии и этнографии. Омск. С. 161–165.

13. Арсланова Ф.Х., Самашев З.С., 1987. Курганы кимаков в Семипалатинском Прииртышье // Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья. Уфа. С. 120–133.

14. Артыкбаев Ж.О., 2007. Среднее Прииртышье в контексте проблем истории евразийских степей. Т. 1. Павлодар. С. 81–101.

15. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. 1987 / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. 280 с.

16. Ахинжанов С.М., 1987. Этнокультурная принадлежность памятников средневековых кочевников Прииртышья // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. С. 243–246.

17. Ахинжанов С.М., 1989. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука. 287 с.

18. Кубарев Г.В., 2005. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 400 с.

19. Кызласов Л.Р., 1981. Тюхтятская культура древних хакасов (IX–X вв.) // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М. С. 54–59.

20. Могильников В.А., 1999. Курганы с сырцовыми выкладками на юге Западной Сибири // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 2. С. 64–68.

21. Омаров Г., Бесетаев Б., 2019. Средневековые кочевники Восточного Казахстана (по материалам могильников Туйетас и Аян) // Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III том. Көне түркілер әлемі. Көрме каталогы. Нұр-Султан. С. 34–41.

22. Савинов Д.Г., 2005. Древнетюркские племена в зеркале археологии // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб. С. 276–301.

23. Самашев З., Айткали А.К., 2024. Комплекс вооружения кимакского воина из Казахского Алтая (по материалам могильника Кансар) // Археология евразийских степей. № 3. С. 392–402.

24. Серегин Н.Н., 2018. Погребальный обряд раннесредневековых тюрок Центральной Азии: формирование и эволюция // Народы и религии Евразии. № 2 (15). С. 34–51.

25. Серегин Н.Н., Тишин В.В., 2019. Об уйгурском компоненте в сложении кимакского племенного союза // Этнографическое обозрение. № 1. С. 117–133.

26. Ткачев А.А., 2020. «Длинный» курган могильника Меновное VI // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 4 (51). С. 40–52.

27. Ткачев А.А., Ткачев Ал.Ал., 2021. Тюркское погребение в сопровождении коней из Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 3 (54). С. 107–118.

28. Трифонов Ю.И., 1987а. Акчий I // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. С. 168–176.

29. Трифонов Ю.И., 1987б. Акчий II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. С. 168–176.

30. Трифонов Ю.И., Ахинжанов С.М., 1987а. Темир-Канка II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. С. 132–135.

31. Трифонов Ю.И., Ахинжанов С.М., 1987б. Акчий III // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. С. 168–176.

32. Трифонов Ю.И., Илюшин А.М., Алехин Ю.П., 1998. Новые археологические материалы по истории кыпчаков Казахстана // Вопросы археологии Северной и Центральной Азии. Кемерово–Гурьевск. С. 220–233.

33. Хабдулина М.К., 2019. Новое в изучении тасмолинской археологической культуры Сарыарки // Turkic Studies Journal. Vol. 1. No. 2. Pp. 21–33.

34. Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., 2009. Древние тюрки на Тянь-Шане. Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН. 292 с.

References

1. Ageeva E.I., Maksimova A.G., 1959. Otchet Pavlodarskoy arkheologicheskoy ekspeditsii 1955 g. [Report of the Pavlodar Archaeological Expedition of 1955] // Trudy Instituta istorii, arkheologii, etnografii AN KazSSR. No. 7. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR. Pp. 32–58. [in Russian].

2. Alekhin Yu.P., 1998. Kurgan kimakskoy znati na Rudnom Altae [Burial Mound of the Kimak Elite in the Rudny Altai] // Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediya Altayskogo kraya. Iss. IX. Barnaul. Pp. 201–203. [in Russian].

3. Arslanova F.Kh., 1963a. Bobrovskiy mogilnik [The Bobrovsky Burial Ground] // Izvestiya Akademii nauk KazSSR. Seriya obshchestvennykh nauk. Iss. 4. Alma-Ata. Pp. 68–84. [in Russian].

4. Arslanova F.Kh., 1963b. Srednevekovyy mogilnik v Priirtyshye [A Medieval Burial Ground in the Irtysh Region] // Sbornik Ministerstva vysshego i srednego spetsialnogo obrazovaniya KazSSR. Istoriya, filosofiya, ekonomika. Alma-Ata. Pp. 278–302. [in Russian].

5. Arslanova F.Kh., 1969. Pogrebeniya tyurkskogo vremeni v Vostochnom Kazakhstane [Burials of the Turkic Period in Eastern Kazakhstan] // Kultura drevnikh skotovodov i zemledeltsev Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka. Pp. 43–57. [in Russian].

6. Arslanova F.Kh., 1972. Kurgany s truposozhzheniem v Verkhnem Priirtyshye [Burial Mounds with Cremations in the Upper Irtysh Region] // Poiski i raskopki v Kazakhstane. Alma-Ata: Nauka. Pp. 56–76. [in Russian].

7. Arslanova F.Kh., 1985. K voprosu o vzaimosvyazyakh uralo-altayskogo naseleniya v IX–X vv. [On the Issues of Interrelations of the Ural–Altai Population in the 9th–10th Centuries] // Uralo-Altaistika. Arkheologiya. Etnografiya. Yazyk. Novosibirsk: Nauka. Pp. 63–69. [in Russian].

8. Arslanova F.Kh., 1998. Zhenskie pogrebeniya IX–X vv. s busami iz Kazakhstanskogo Priirtyshya [Female Burials of the 9th–10th Centuries with Beads from the Kazakhstan Irtysh Region] // Voprosy arkheologii Kazakhstana. Iss. 2. Almaty–Moscow. Pp. 97–109. [in Russian].

9. Arslanova F.Kh., 2013a. Voinskie zakhoroneniya kimakov v Zevakinskom mogilnike [Military Burials of the Kimaks at the Zevakino Burial Ground] // Ocherki srednevekovoy arkheologii Verkhnego Priirtyshya. Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. III. Astana. Pp. 28–92. [in Russian].

10. Arslanova F.Kh., 2013b. Dlinnye kurgany kimakov [Long Burial Mounds of the Kimaks] // Ocherki srednevekovoy arkheologii Verkhnego Priirtyshya. Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. III. Astana. Pp. 121–123. [in Russian].

11. Arslanova F.Kh., 2013c. Kurgany kypchakov u sela Leontevka [Kipchak Burial Mounds near the Village of Leontevka] // Ocherki srednevekovoy arkheologii Verkhnego Priirtyshya. Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. III. Astana. Pp. 130–132. [in Russian].

12. Arslanova F.Kh., Samashev Z.S., 1984. Kurgannaya gruppa «Karashat» v Semipalatinskoy oblasti [The Karashat Burial Mound Group in the Semipalatinsk Region] // Etnicheskaya istoriya tyurkoyazychnykh narodov Sibiri i sopredelnykh territoriy: tezisy dokladov oblastnoy nauchnoy konferentsii po antropologii, arkheologii i etnografii. Omsk. Pp. 161–165. [in Russian].

13. Arslanova F.Kh., Samashev Z.S., 1987. Kurgany kimakov v Semipalatinskom Priirtyshye [Kimak Burial Mounds in the Semipalatinsk Irtysh Region] // Problemy srednevekovoy arkheologii Urala i Povolzhya. Ufa. Pp. 120–133. [in Russian].

14. Artykbaev Zh.O., 2007. Srednee Priirtyshye v kontekste problem istorii evraziyskikh stepey [The Middle Irtysh Region in the Context of the History of the Eurasian Steppes]. Vol. 1. Pavlodar. Pp. 81–101. [in Russian].

15. Akishev K.A. (ed.), 1987. Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shulbinskoy GES [Archaeological Sites in the Flood Zone of the Shulbinsk Hydroelectric Power Station]. Alma-Ata: Nauka. 280 p. [in Russian].

16. Akhinzhanov S.M., 1987. Etnokulturnaya prinadlezhnost pamyatnikov srednevekovykh kochevnikov Priirtyshya [Ethnocultural Attribution of the Archaeological Sites of Medieval Nomads of the Irtysh Region] // Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shulbinskoy GES. Ed. by K.A. Akishev. Alma-Ata: Nauka. Pp. 243–246. [in Russian].

17. Akhinzhanov S.M., 1989. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana [The Kipchaks in the

History of Medieval Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 287 p. [in Russian].

18. Kubarev G.V., 2005. Kultura drevnikh tyurok Altaya (po materialam pogrebalnykh pamyatnikov) [Culture of the Ancient Turks of the Altai (Based on Burial Sites)]. Novosibirsk: Izdatelstvo IAET SO RAN. 400 p. [in Russian].

19. Kyzlasov L.R., 1981. Tyukhtyatskaya kultura drevnikh khakasov (IX–X vv.) [The Tyukhtyat Culture of the Ancient Khakass (9th–10th centuries)] // Stepi Evrazii v epokhu srednevekovya. Arkheologiya SSSR. Ed. by S.A. Pletneva. Moscow. Pp. 54–59. [in Russian].

20. Mogilnikov V.A., 1999. Kurgany s syrtsovymi vykladkami na yuge Zapadnoy Sibiri [Burial Mounds with Mudbrick Constructions in Southern Western Siberia] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No. 2. Pp. 64–68. [in Russian].

21. Omarov G., Besetayev B., 2019. Srednevekovye kochevniki Vostochnogo Kazakhstana (po materialam mogilnikov Tuyetas i Ayan) [Medieval Nomads of Eastern Kazakhstan (Based on Materials from the Tuyetas and Ayan Burial Grounds)] // Uly Dala: tarikh pen madeniet. Vol. III. Kone turkiler alemi. Exhibition Catalogue. Nur-Sultan. Pp. 34–41 [in Russian].

22. Savinov D.G., 2005. Drevnetyurkskie plemena v zerkale arkheologii [Ancient Turkic Tribes through the Lens of Archaeology] // Klyashtornyy S.G., Savinov D.G. Stepnye imperii drevney Evrazii [Steppe Empires of Ancient Eurasia]. Saint Petersburg. Pp. 276–301. [in Russian].

23. Samashev Z., Aytkali A.K., 2024. Kompleks vooruzheniya kimakskogo voina iz Kazakhskogo Altaya (po materialam mogilnika Kansar) [The Weapon Complex of a Kimak Warrior from the Kazakh Altai (Based on Materials from the Kansar Burial Ground)] // Arkheologiya evraziyskikh stepey. No. 3. Pp. 39–402. [in Russian].

24. Seregin N.N., 2018. Pogrebalnyy obryad rannesrednevekovykh tyurok Tsentralnoy Azii: formirovanie i evolyutsiya [The Burial Rite of the Early Medieval Turks of Central Asia: Formation and Evolution] // Narody i religii Evrazii. No. 2 (15). Pp. 34–51. [in Russian].

25. Seregin N.N., Tishin V.V., 2019. Ob uygurskom komponente v slozhenii kimakskogo plemennogo soyuza [On the Uyghur Component in the Formation of the Kimak Tribal Confederation] // Etnograficheskoe obozrenie. No. 1. Pp. 117–133. [in Russian]

26. Tkachev A.A., 2020. «Dlinnyy» kurgan mogilnika Menovnoye VI [The “Long” Burial Mound of the Menovnoye VI Burial Ground] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No. 4 (51). Pp. 40–52. [in Russian].

27. Tkachev A.A., Tkachev Al.Al., 2021. Tyurkskoe pogrebenie v soprovozhdenii koney iz Verkhnego Priirtyshya [A Turkic Burial Accompanied by Horses from the Upper Irtysh Region] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No. 3 (54). Pp. 107–118. [in Russian]

28. Trifonov Yu.I., 1987a. Akchiy I [Akchiy I] // Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shulbinskoy GES. Alma-Ata: Nauka. Pp. 168–176. [in Russian].

29. Trifonov Yu.I., 1987b. Akchiy II [Akchiy II] // Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shulbinskoy GES. Alma-Ata: Nauka. Pp. 177–183. [in Russian].

30. Trifonov Yu.I., Akhinzhanov S.M., 1987a. Temir-Kanka II [Temir-Kanka II] // Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shulbinskoy GES. Alma-Ata: Nauka. Pp. 132–135. [in Russian].

31. Trifonov Yu.I., Akhinzhanov S.M., 1987b. Akchiy III [Akchiy III] // Arkheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shulbinskoy GES. Alma-Ata: Nauka. Pp. 184-192. [in Russian].

32. Trifonov Yu.I., Ilyushin A.M., Alekhin Yu.P., 1998. Novye arkheologicheskie materialy po istorii kypchakov Kazakhstana [New Archaeological Materials on the History of the Kipchaks of Kazakhstan] // Voprosy arkheologii Severnoy i Tsentralnoy Azii. Kemerovo–Guryevsk. Pp. 220–233. [in Russian].

33. Khabdulina M.K., 2019. Novoe v izuchenii tasmolinskoy arkheologicheskoy kultury Saryarki [New Data on the Study of the Tasmola Archaeological Culture of Saryarka] // Turkic Studies Journal. Vol. 1. No. 2. Pp. 21–33. [in Russian].

34. Khudyakov Yu.S., Tabaldiev K.Sh., 2009. Drevnie tyurki na Tyan-Shane [Ancient Turks in the Tian Shan]. Novosibirsk: Izdatelstvo IAET SO RAN. 292 p. [in Russian].

Хасенова Б.М.
А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Астана, Қазақстан
e-mail: alicar@inbox.ru

ҚИМАҚ ҚАҒАНАТЫ ХАЛҚЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ СӘУЛЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қимақ қағанаты халқының жерлеу құрылыстарының сәулеттік ерекшеліктері Еуразияның далалық аймағындағы ерте орта ғасырлар дәуірінің тарихи-мәдени үдерістерін зерттеудің маңызды дереккөзі ретінде қарастырылған. Шаршы, тікбұрышты және сопақша пішінді тас қаламалар-қоршаулар, кейде ұзын обалар түзетін құрылымдар, дөңгелек тас, тас-топырақ және топырақ үйінділері, қабір үстіндегі тас және шикі кірпіш қаламалар, сонымен қатар некропольдердің сакралды кеңістігінің қосымша элементтері сияқты жерүсті жерлеу конструкцияларының негізгі түрлеріне талдау жасалды. Қоршаулардың құрылымдық ерекшеліктеріне, салыну технологиясына, бағдарлануы мен жоспарлануына, сондай-ақ әртүрлі құрылыс тастарының қолданылуына ерекше назар аударылған. Сонымен қатар Зевакино, Орлов, Жартас, Леонтьев, Ковалевка, Темір-Қанқа II, Измайловка, Белокаменка, Ақший I, II, III, Қарашат I, II, Сандыққала, Қоғалы I, Аян, Түйетас, Қансар және Меновное VI, XII қорымдарында жүргізілген археологиялық зерттеулердің материалдары келтірілген. IX–XI ғасырлардағы Еуразия далаларында орын алған күрделі этномәдени үдерістер Қимақ жерлеу кешендерінің сәулеттік ерекшеліктерінен көрініс табады. Олар ежелгі түркі халықтарының құрылыс және жерлеу-ғұрыптық дәстүрлерінің сақталуы мен трансформациясын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қимақтардың жерлеу сәулеті мен дүниетанымдық ұстанымдарын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: ерте орта ғасырлар, Қимақ қағанаты, сәулет, жерлеу ғұрпы, әлеуметтік стратификация, этномәдени тарих.

Дәйексөз үшін: Хасенова Б.М. Қимақ қағанаты халқының жерлеу ескерткіштерінің сәулеттік ерекшеліктері // Madeni Mura. 2026. №3 (114). бб. 110-121 (орыс).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.08

Khassenova B.M.
A.Kh. Margulan Institute of Archaeology
Astana, Kazakhstan
e-mail: alicar@inbox.ru

ARCHITECTURE OF FUNERARY BUILDINGS OF THE KIMEK KHAGANATE PEOPLE

Abstract. This article examines the architectural features of burial structures of the Kimek Khaganate as an important source for understanding the historical and cultural processes of the Early Middle Ages across the Eurasian steppes. It analyses the principal types of above-ground funerary architecture, including square, rectangular, and oval stone fences, some forming elongated burial mounds, as well as rounded stone, stone-and-earth, and earthen mounds, stone and mud-brick grave constructions, and additional elements defining the sacred space of necropolises. Particular attention is given to structural features of fences, the techniques used in their construction, orientation, layout and use of various types of building stone. The study examines data from archaeological investigations of sites such as the Zevakinsky

and Orlovsky, Jartas, Leontievsky, Kovalevka, Temir-Kanka II, Izmailovka, Belokamenka, Akchiy I–III, Karashat I–II, Sandykkala, Kogaly I, Ayan, Tuyetas, Kansar, and Menovnoye VI, XII. It is noted that the architectural features of the Kimek burial complexes reflect complex ethno-cultural interactions in the 9th-11th centuries and bear witness to the preservation and transformation of architectural and funerary traditions of the ancient Turkic population. These findings contribute to a more comprehensive understanding of Kimek funerary architecture, ritual practices, cultural continuity, regional diversity, and worldview.

Keywords: Middle Ages, Kimek Khaganate, architecture, funerary rites, social stratification, ethno-cultural history.

For citation: Khassenova B.M. Architecture of funerary buildings of the Kimek khaganate people // Madeni Mura. 2026. №3 (114). Pp. 110-121 (in Rus).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.08

Сведения об авторе:
Хасенова Бакыт Мулдашевна, PhD, ведущий научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0003-3756-8655
Scopus ID: 57201194584

Автор туралы мәлімет:
Хасенова Бақыт Молдашқызы, PhD, А.Х. Марғұлан ат. Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-3756-8655
Scopus ID: 57201194584

Information about the author:
Khassenova Bakyt Muldachevna, PhD, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-3756-8655
Scopus ID: 57201194584

МРНТИ 03.41.01 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.09

Билялова Г.Д.
Институт археологии им. А.Х. Маргулана
Астана, Казахстан
e-mail: gulzat_bilyalova@mail.ru

МАВЗОЛЕИ САРЫАРКИ XIII–XV ВВ.: ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ

Аннотация. Статья посвящена истории изучения и современному состоянию исследований культово-мемориальной архитектуры Сарыарки эпохи Улуса Жошы. Цель исследования – обобщить историографические данные и результаты археологических исследований XVIII–XXI вв., определить роль мавзолеев в процессах исламизации степного Казахстана и оценить их значение для реконструкции историко-культурного ландшафта региона. Исследование основано на комплексном анализе письменных источников, архивных материалов, результатов археологических раскопок, архитектурных обследований и опубликованных научных данных. Рассмотрена эволюция изучения мавзолеев – от первых описаний путешественников и военных топографов XVIII–XIX вв. до современных комплексных археологических исследований. Особое внимание уделено новым материалам, полученным при изучении мавзолеев Бытыгай, Бозок, Аулиеколь, Жанибек-Шалкар, Кызыл Оба, Уялы и Кон, существенно расширившим представления об архитектуре, строительных технологиях и погребальной практике населения Сарыарки XIII–XV вв. Установлено, что культово-мемориальная архитектура отражает сложный процесс адаптации исламских традиций к местной культурной среде и свидетельствует о существовании развитой региональной школы монументального зодчества. Научная новизна исследования заключается в обобщении современных археологических данных, введении в научный оборот новых материалов и уточнении роли мавзолеев как ключевых историко-культурных индикаторов процессов исламизации и формирования сакрального пространства Улуса Жошы.

Ключевые слова: Сарыарка, Улус Жошы, Золотая Орда, исламизация, мавзолеи, культово-мемориальная архитектура, мемориальное зодчество.

Для цитирования: Билялова Г.Д. Мавзолеи Сарыарки XIII–XV вв.: история изучения и новые археологические данные // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 122-138 (рус).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.09

Введение

Культово-мемориальная архитектура занимает особое место среди археологических источников, позволяющих реконструировать историко-культурные процессы, происходившие на территории степного Казахстана в эпоху Улуса Жошы. В условиях ограниченности письменных свидетельств именно мавзолеи, их архитектурно-планировочные особенности, строительные технологии, декоративное оформление и погребальная практика дают возможность проследить трансформацию духовной культуры, развитие архитектурного искусства и формирование сакрального пространства средневекового общества. Монументальные мемориальные сооружения отражают не только уровень архитектурного мастерства своего времени, но и процессы политической консолидации, распространения исламской идеологии и сохранения локальных культурных традиций.

Сарыарка является одним из крупнейших регионов распространения культово-мемориальной архитектуры эпохи Улуса Жошы. Наиболее интенсивное развитие мавзолейного

строительства приходится на золотоордынский период и связано с распространением ислама в степном регионе. Сложившиеся в это время архитектурные традиции получили дальнейшее развитие в последующие столетия. Именно здесь сосредоточены мавзолеи Жошы хана, Алаша хана, Болган Ана, Бытыгая, Бозока, Аулиеколя, Жанибек-Шалкара, Кызыл Оба, Уялы, Кона и другие памятники, образующие разветвленную систему сакральных комплексов, связанных с городищами, стационарными поселениями и основными караванными путями Улуса Жошы. Их пространственное распределение свидетельствует о существовании развитой сети культовых центров, игравших важную роль в политической, религиозной и социальной организации степного общества.

Исламизация Сарыарки в XIII–XIV вв. представляла собой сложный и продолжительный процесс культурной трансформации. Археологические материалы свидетельствуют, что распространение новой религии сопровождалось изменениями в архитектуре культовых сооружений и погребальном обряде, однако происходило без полного отказа от местных традиций (Біләлова, 2025: 60). Архитектура мавзолеев отражает взаимодействие исламских канонов с устойчивыми представлениями о культе предков и сакрализации природного пространства, что делает эти памятники одним из наиболее информативных источников по изучению религиозной и культурной истории степного региона.

Несмотря на более чем двухсотлетнюю историю изучения мавзолеев Сарыарки, многие вопросы их исследования остаются дискуссионными. Значительная часть памятников известна лишь по описаниям путешественников XVIII–XIX вв., многие сооружения разрушены, а результаты современных археологических исследований опубликованы преимущественно в виде отдельных отчетов и специализированных работ. До настоящего времени отсутствует комплексное обобщение данных, позволяющее проследить эволюцию изучения культово-мемориальной архитектуры региона, оценить вклад новейших археологических исследований и определить значение мавзолеев как источника для реконструкции процессов исламизации степного Казахстана.

Накопленный к настоящему времени комплекс письменных, картографических и археологических источников позволяет всесторонне рассмотреть историю изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки, проследить развитие научных представлений о средневековых мавзолеях, обобщить результаты археологических исследований и определить значение этих памятников для реконструкции архитектурных традиций, погребальной практики и процессов исламизации степного Казахстана в эпоху Улуса Жошы.

Материалы и методы исследования

Источниковую основу исследования составили письменные, картографические, архивные и археологические материалы, отражающие историю изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки. В работе использованы труды путешественников, военных инженеров, топографов и исследователей XVIII–XIX вв., материалы Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, Научно-исследовательского института археологии имени К.А. Акишева, Института археологии имени А.Х. Маргулана, Национального музея Республики Казахстан, а также опубликованные результаты современных исследований мавзолеев Бытыгай, Бозок, Аулиеколь, Жанибек-Шалкар, Кызыл Оба, Уялы, Кон и других памятников эпохи Улуса Жошы.

Методологическую основу исследования составил комплексный подход, включающий историографический, историко-археологический, сравнительно-исторический и историко-типологический методы. Историографический анализ использован для определения основных этапов изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки и оценки вклада отдельных исследователей в разработку данной проблемы. Сравнительно-исторический метод позволил сопоставить письменные, картографические и археологические источники, уточнить локализацию памятников и проследить развитие научных представлений о них. При анализе архитектурных особенностей мавзолеев применялись архитектурно-планировочный и сравнительный методы, позволившие выявить общие черты строительных технологий, планировочных решений и декоративного оформления. Комплексное применение указанных методов обеспечило обобщение результатов исследований и позволило

определить значение культово-мемориальной архитектуры как важного источника для реконструкции историко-культурных процессов и распространения ислама в Сарыарке эпохи Улуса Жошы.

Анализ

Изучение культово-мемориальной архитектуры Сарыарки берет начало в XVIII вв. и связано с деятельностью путешественников, военных инженеров, топографов и исследователей, обследовавших территорий Северного и Центрального Казахстана. Первые сведения о средневековых мавзолеях были получены в ходе экспедиций, организованных для изучения природных ресурсов, картографирования и освоения степных территорий. Впоследствии собранные материалы были существенно дополнены и обобщены в трудах П.И. Рычкова, А.И. Левшина, Ш.Ш. Валиханова, И.А. Кастанье, А.Х. Маргулана и других исследователей.

Одно из наиболее ранних картографических упоминаний Бытыгая (Тотогай, Ботагай), который исследователи связывают с одноименным городищем и расположенным здесь мавзолеем, относится к 1694 году. Памятник расположен на левом берегу р. Нуры, в 1 км к востоку от современного поселка Коргалжын. Название Бытыгай было нанесено на карту «Қазақ ордасы» («Казахская орда»), составленную российскими послами Фёдором Скобиным и Матвеем Трошиным во время их дипломатической миссии к хану Тауке. На карте Бытыгай обозначен между озером Коргалжын и ханской ставкой, на берегу р. Нуры, в узле пересечения караванных путей Великого шелкового пути, что свидетельствует о его важном положении в системе средневековых коммуникаций (Талеев, Манапова 2025: 15-16).

В числе первых исследователей, оставивших сведения о памятниках Сарыарки, был офицер русской армии Карл Миллер, совершивший в 1738–1739 гг. путешествие по территории Среднего Жуза. Следуя по маршруту Орск – Ташкент, он собирал сведения о хозяйстве, быте и историко-культурных особенностях казахского населения, а сопровождавший экспедицию геодезист А. Кушелев выполнил картографирование маршрута (Семби, 2015: 149). В 1742–1743 гг. К. Миллер предпринял повторную экспедицию через степи Центрального Казахстана к р. Сарысу и далее в Жетысу. Хотя его путевой дневник не сохранился, собранные материалы получили отражение в трудах В.Н. Татищева, П.И. Рычкова и картографических источниках XIX в., что позволяет предполагать использование этих сведений при подготовке первых описаний памятников Сарыарки (Семби, 2015: 150).

Наиболее раннее описание мавзолея Бытыгай (Ботагай, Тотогай) принадлежит П.И. Рычкову, опубликовавшему сведения о памятнике в «Топографическом описании Оренбургской губернии» (1762). Он сообщает, что на левом берегу р. Нуры, приблизительно в 30 км от впадения в озеро Кургальджин, еще в 1745 г. сохранялись руины крупного четырехугольного сооружения, напоминавшего крепость или замок, окруженного стеной протяженностью около 3000 саженей. Исследователь также упоминает остатки мечети и нескольких каменных построек, свидетельствующих о существовании здесь значительного архитектурного комплекса (Рычков, 1762: 259).

Аналогичное описание П.И. Рычков приводит для памятника вблизи городища Жубан Ана на восточном берегу р. Караторгай. По его сведениям, здесь располагались руины сооружения из обожженного кирпича и плитного камня высотой более девяти саженей и размерами около семи саженей в длину и ширину. В непосредственной близости находился некрополь с многочисленными мазарами, три из которых были оформлены кирпичными уступами. Описывая памятник, П.И. Рычков отмечал высокое мастерство древних строителей и архитектурную выразительность сооружения (Рычков, 1762: 262).

В начале XIX в. важные сведения о памятниках Сарыарки были получены И.П. Шангиным, обследовавшим долины рек Нуры, Жаксы и Жаман Кон. Особое внимание исследователь уделил мавзолею Бытыгай, оставив одно из наиболее подробных его описаний. По свидетельству И.П. Шангина, мавзолей был возведен из обожженного кирпича, внутренние столбы были покрыты алебастровой штукатуркой, а в качестве конструктивных связей использовались обожженные сосновые брусья, обернутые камышом, что свидетельствует о высоком уровне строительных технологий (Шангин, 1820).

В 1813 г. переводчик Отдельного Сибирского корпуса Ф. Назаров, следуя с дипломатической миссией в Фергану и Коканд, оставил описание мавзолея Бытыгай,

назвав его «древней пирамидой Ботагай Там». Подобная характеристика отражает восприятие памятника современниками как выдающегося мемориального сооружения, сохранявшего свое значение в историческом ландшафте Сарыарки (Назаров, 1891: 23).

Существенный вклад в изучение памятников внес Г.И. Спасский, опубликовавший материалы о средневековых архитектурных сооружениях в низовьях р. Нуры (Билялова, 2022: 31). Он сообщал о развалинах древнего города Татигай (Ботагай), сохранивших остатки монументальных построек. Руины мавзолеев были зарисованы в 1816 г. военным художником Булыгиным, а позднее описаны А.А. Шахматовым. Материалы были опубликованы Г.И. Спасским в журнале «Сибирский вестник» (Спасский, 1818: прил. XVI), где представлены фасады, планы и арабские надписи мавзолеев. Особое внимание уделено двум сооружениям, украшенным голубой глазурью, известным как Сырлы Там (ковровый мавзолей) и Сулу Там (красивый мавзолей), которые относятся к наиболее выдающимся памятникам средневековой архитектуры Сарыарки (рис. 1).

В 1906 г. А.В. Попов опубликовал сведения Н.Г. Иванова о руинах мавзолея в урочище Кара-Яр (Қаражар) на берегу р. Карынсалды Торгай. На основании архитектурных аналогий с памятниками Средней Азии исследователи предположили его датировку XIV–XV вв., что впоследствии было подтверждено современными исследованиями (Попов, 1906: 21–22).

Важные сведения о памятниках Северной Сарыарки содержатся и в работах А. Букейханова, который одним из первых обратил внимание на средневековые сооружения в долине р. Селеты (Букейханов, 1907: 1-3). В дальнейшем А.Х. Маргулан, развивая концепцию оседлой культуры Сарыарки, высказал предположение о существовании в северной части региона сети средневековых городищ, поселений и мавзолеев. Последующие археологические исследования во многом подтвердили это предположение, значительно расширив представления о распространении культово-мемориальной

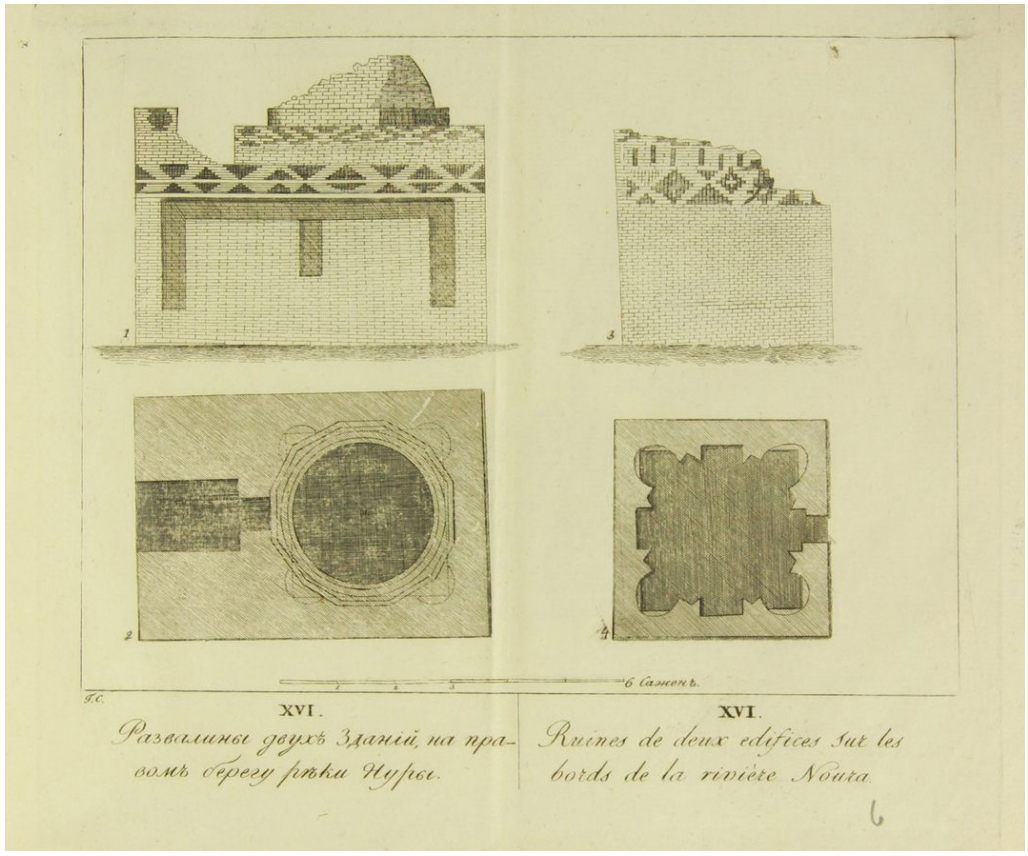

Рис. 1. Зарисовки руин мавзолеев Сулу там и Сырлы там (по Г.И. Спасский, 1818)
Fig. 1. Sketches of the ruins of the Sulu Tam and Syrly Tam mausoleums (after G.I. Spassky, 1818).

архитектуры в Северной Сарыарке.

Существенный вклад в изучение исторической географии и древностей Сарыарки внес генерал-майор С.Б. Броневский, посвятивший девятнадцать лет службе в казахской степи. По итогам путешествия по Центральному Казахстану, совершенного в 1825 г., он опубликовал в журнале «Отечественные записки» сведения о древних памятниках, расположенных в долинах рек Сарысу и Нуры, а также в Каркаралинских горах (Броневский, 1830: 251–252). Материалы С.Б. Броневского существенно дополнили существовавшие представления о распространении средневековых архитектурных комплексов на территории Сарыарки и расширили источниковую базу по исторической топографии региона.

В 1831 г. сотник А.А. Шахматов, проводивший военно-топографическое обследование Северного и Центрального Казахстана, обследовал руины Бытыгая (Татагая), выполнив их подробное описание и графическую фиксацию. Составленные им планы и зарисовки зафиксировали состояние памятника до начала его интенсивного разрушения и до настоящего времени сохраняют важное значение для реконструкции первоначального архитектурного облика мавзолея (Сембин, 1975:7).

В 1832 г. А.И. Левшин обследовал развалины двух купольных мавзолеев, сложенных из обожженного кирпича, на р. Жақсы Кон (Якши Кон), впадающей в озеро Тенгиз. В том же году была опубликована его фундаментальная работа «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» (Левшин, 1832), ставшая одним из наиболее авторитетных исследований по истории и этнографии казахского народа (Семби, 2015: 150). В отличие от своих предшественников, А.И. Левшин рассматривал подобные сооружения не как случайные руины, а как важные исторические свидетельства существования развитой строительной традиции в казахской степи. Представленные им материалы значительно расширили круг известных памятников культово-мемориальной архитектуры Сарыарки и стали одним из первых обобщающих описаний средневековых мавзолеев региона. В дальнейшем сведения А.И. Левшина неоднократно использовались исследователями XIX–XX вв. при локализации памятников и реконструкции исторической топографии Сарыарки.

Особое место в истории изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки принадлежит Ш.Ш. Валиханову. В своих трудах и путевых записках 1850-х гг. ученый впервые дал научную оценку архитектурному наследию казахской степи, рассматривая мавзолеи как свидетельство существования развитой оседлой культуры, высокого уровня строительного искусства и широких культурно-экономических связей средневекового населения. Подчеркивая значение этих сооружений, Ш.Ш. Валиханов писал: «В кайсацкой могиле и около нее выражается весь вкус кайсака, его искусство в архитектуре, его резьба и живопись» (Валиханов, 1985: 190-197).

Значительное место в исследованиях ученого занимали мавзолеи Кенгирского региона, которые он считал наиболее выдающимися памятниками средневековой архитектуры степной зоны. Исключение составлял мавзолей Бытыгай на р. Нуре, о котором он располагал лишь ограниченными сведениями. Анализируя архитектурные особенности мемориальных сооружений, Ш.Ш. Валиханов выделил два основных типа мавзолеев: массивные постройки, напоминающие укрепленные сооружения, и башнеобразные мавзолеи пирамидальной или шатровой формы. Предложенное им разделение можно рассматривать как одну из первых попыток типологического осмысления средневековой мемориальной архитектуры Центрального Казахстана (Билялова, 2024: 30-31).

Большую научную ценность представляют выполненные Ш.Ш. Валихановым зарисовки мавзолеев Айтбулата (рис. 2: а), Жубан ана (рис. 2: б) на р. Сарысу и мавзолея Бытыгай на р. Нуре (рис. 3). Несмотря на их схематичность, рисунки являются уникальными историческими источниками, поскольку фиксируют объемно-пространственную композицию, силуэт и конструктивные особенности сооружений середины XIX в., задолго до начала их систематического археологического изучения (Валиханов, 1985: 159-160). Особый интерес представляет изображение мавзолея Айтбулата, возведенного на угловых парусах. Помимо внешнего вида сооружения, исследователь выполнил зарисовку его внутреннего пространства, показав конструктивный переход от квадратного основания к купольному перекрытию. Эти материалы являются одними из первых документальных

а б

Рис. 2. Зарисовки руин мавзолеев а – Айтбулата; б – Жубан Ана (автор Ш.Ш. Уалиханов)
Fig. 2. Sketches of the ruins of the Aitbulat (a) and Zhuban Ana (b) mausoleums (drawn by Sh. Sh. Valikhanov).

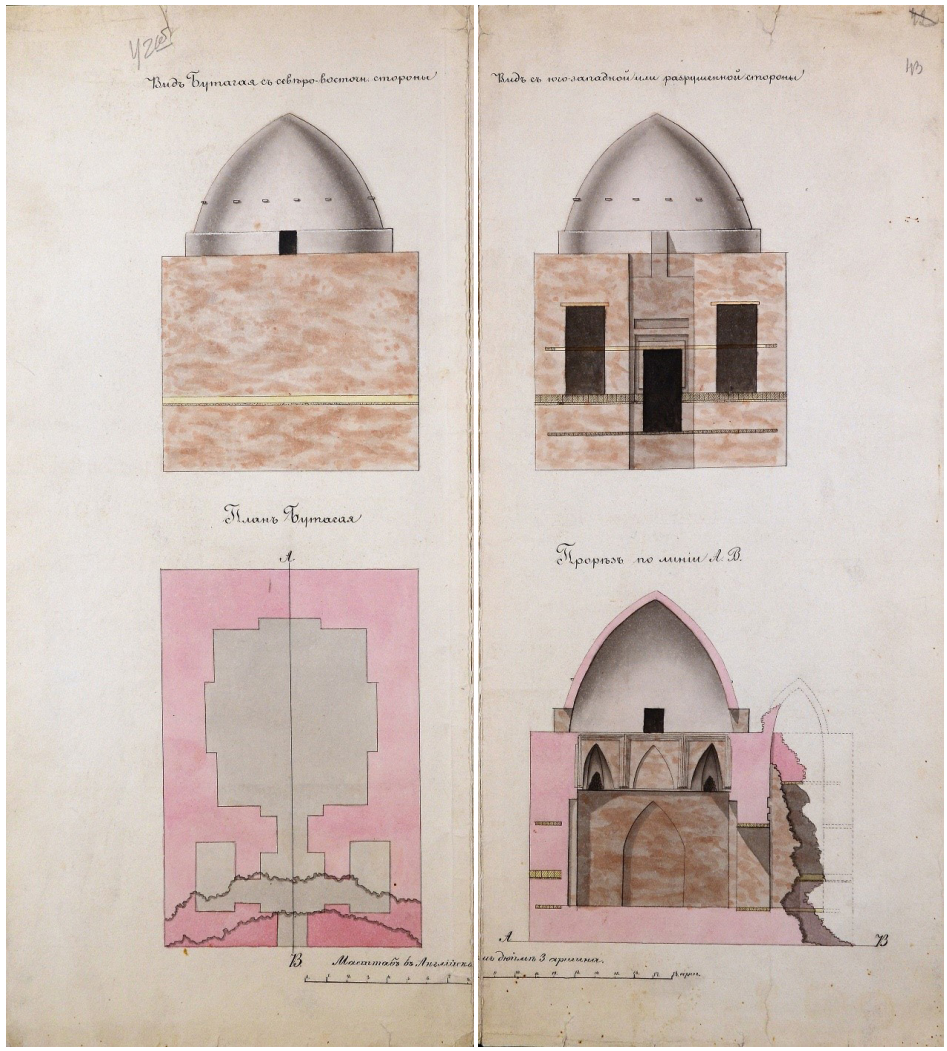

Рис. 3. План мавзолея Бытыгай: а – вид с северо-восточной стороны; б – вид юго-западной или разрушенной стороны (автор Ш.Ш. Уалиханов)
Fig. 3. Plan of the Bytygai Mausoleum: (a) northeastern view; (b) southwestern (ruined) side (after Sh.Sh. Valikhanov).

свидетельств применения сложных инженерно-архитектурных решений в мавзолейном строительстве Сарыарки и сохраняют исключительную источниковедческую ценность, позволяя реконструировать первоначальный облик памятников, многие из которых впоследствии были значительно разрушены.

Значительный вклад в формирование научных представлений о культово-мемориальной архитектуре Казахстана

внес И.А. Кастанье – член Оренбургской ученой архивной комиссии. В монографии «Надгробные сооружения Киргизских степей» (1911) он впервые предпринял попытку комплексного исследования казахских мемориальных памятников, рассматривая их как самостоятельный объект историко-архитектурного анализа. Исследователь обобщил сведения о надгробных сооружениях различных регионов Казахстана, предложил их классификацию и проследил основные этапы развития погребально-мемориальной архитектуры, выделив языческий и мусульманский периоды, связывая распространение последнего с VIII в. (Кастанье, 1911: 4).

На основе материалов из различных районов Казахстана, включая Торгайскую область, И.А. Кастанье разработал одну из первых типологий казахских надгробных сооружений, выделив около тридцати их разновидностей. Для каждого типа были охарактеризованы конструктивные особенности, строительные материалы и связанные с ними элементы погребального обряда. Помимо мавзолеев и надмогильных сооружений, исследователь описал сторожевые курганы, выполнявшие роль ориентиров в степном пространстве, а также каменные насыпи – оба, возводившиеся в память о значимых событиях и выдающихся личностях (Кастанье, 1911). Несмотря на отдельные положения, отражающие уровень развития археологической науки начала XX в., труд И.А. Кастанье остается первым фундаментальным исследованием, в котором культово-мемориальные памятники Казахстана были рассмотрены с позиций архитектуры, типологии и историко-культурной интерпретации.

Новый этап изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки связан с организацией в 1946 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством А.Х. Маргулана. В ходе полевых исследований 1946-1949 гг. были выявлены, обследованы и задокументированы десятки мавзолеев и других мемориальных сооружений, сосредоточенных преимущественно вдоль древних караванных путей западной части Сарыарки (Билялова, 2024: 35). Наиболее высокая концентрация памятников отмечена в долинах рек Кенгир, Сарысу и Торгай, а также в оазисах Бетпакдалы. Их размещение с интервалом 5–20 км позволило А.Х. Маргулану связать эти архитектурные комплексы с системой средневековых поселений и городских центров, функционировавших вдоль Сарысуйского караванного тракта.

Наибольший интерес для исследователя представляли мавзолеи долины р. Кенгир, относя их к числу выдающихся памятников средневекового зодчества Центрального Казахстана (Маргулан, 1997). По архитектурно-планировочным и конструктивным особенностям мавзолеи Жошы хана и Алаша хана, по мнению А.Х. Маргулана, сопоставимы с известными памятниками домонгольской архитектуры Средней Азии, прежде всего с мавзолеем Карахана и мавзолеем Айша бибі (XI–XII вв.). Эти наблюдения стали важным аргументом в пользу существования в Сарыарке собственной развитой школы монументального зодчества, сформировавшейся в тесном взаимодействии с архитектурными традициями Средней Азии.

Вместе с тем результаты экспедиции показали, что значительная часть культово-мемориальных сооружений, упоминавшихся путешественниками и исследователями XVIII–XIX вв., к середине XX в. уже была утрачена. Разрушение памятников происходило как под воздействием природных факторов, так и вследствие хозяйственной деятельности человека. Отсутствие в тот период эффективной системы охраны объектов историко-культурного наследия привело к безвозвратной утрате многих выдающихся произведений средневековой архитектуры Сарыарки.

Новый этап изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки связан с деятельностью Кургальджинского отряда Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, который в полевом сезоне 1974 г. под руководством академика А.Х. Маргулана провел археологические исследования средневековых памятников в низовьях р. Нуры. В ходе раскопок были обследованы мавзолеи Бытыгай, Сырлытам и Сулутам – наиболее значительные памятники культово-мемориальной архитектуры региона (Билялова, 2024: 34, 110). Результаты исследований позволили уточнить их архитектурно-планировочные особенности, строительные технологии и культурно-хронологическую принадлежность, заложив основу для последующих реконструкций средневекового мемориального зодчества степного Казахстана.

Новый импульс исследованиям был придан в середине 1980-х гг., когда в связи с проектом переброски части стока сибирских рек в бассейн Аральского моря начались масштабные археологические работы Урало-Казахстанской археологической экспедиции (Хасенова, 2017: 54). В зоне проектируемого канала были проведены археологические разведки и стационарные раскопки, в результате которых выявлен и исследован ряд ранее неизвестных памятников культово-мемориальной архитектуры Торгайской степи (Архив ИА КН МОН РК. ф. 2, оп. 2, *д*. 2144, *л*. 7).

Важное значение имели раскопки трех мавзолеев, сооруженных из сырцового и обожженного кирпича, а также полное исследование мавзолея Домалакер, расположенного на левом берегу р. Улы Жыланшык. В погребальной камере было обнаружено захоронение с фрагментом металлического зеркала, что позволило уточнить особенности погребального обряда и хронологию памятника. Не менее важные результаты были получены при исследовании сырцового шатрово-портального мавзолея Атчергат, где выявлены две могильные ямы с погребениями, совершенными в соответствии с нормами мусульманского обряда (Архив ИА КН МОН РК. ф. 2, оп. 2, *д*. 2095, *л*. 16). Эти исследования существенно расширили представления о строительных традициях, архитектурных формах и погребальной практике средневекового населения Торгайской степи.

Продолжением комплексного изучения мемориальных памятников стали раскопки жертвенно-поминального комплекса Аксак, выполненные в 1989 г. отрядом Урало-Казахстанской археологической экспедиции. Исследование комплекса позволило существенно дополнить представления о мемориально-ритуальной практике населения степного Казахстана, показав, что наряду с монументальными мавзолеями важное место в сакральном ландшафте Сарыарки занимали специализированные жертвенно-поминальные сооружения, отражающие разнообразие культовых традиций позднего Средневековья (Бабенков, 1996: 245–251).

В советский период сведения о мавзолеях Сарыарки продолжали накапливаться благодаря деятельности краеведов, музейных работников и участников региональных экспедиций. В ходе обследований осуществлялись выявление, описание и паспортизация архитектурных объектов, однако значительная часть полученных материалов так и не была опубликована и введена в широкий научный оборот (Шиврина, 2005: 53). В этих условиях именно археологические исследования стали основным источником реконструкции историко-культурного ландшафта средневековой Сарыарки и изучения эволюции ее культово-мемориальной архитектуры.

В отличие от Южного Казахстана, где наличие крупных средневековых городских центров способствовало раннему формированию научной традиции изучения мавзолеев, мемориальные памятники степной зоны длительное время оставались недостаточно исследованными. Лишь в конце XX – начале XXI вв. интерес к архитектурному наследию Сарыарки заметно возрос, чему способствовали активизация археологических исследований, внедрение современных методов полевой документации и расширение источниковой базы.

Современный этап изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки характеризуется комплексным подходом, сочетающим археологические разведки, стационарные раскопки, архитектурные исследования и междисциплинарный анализ. Существенный вклад в изучение мавзолеев эпохи Улуса Джучи внесли экспедиции Научно-исследовательского института археологии имени К.А. Акишева, Института археологии имени А.Х. Маргулана, Национального музея Республики Казахстан, а также Центра археолого-этнологических исследований имени А.Х. Маргулана Павлодарского педагогического университета. Их работы позволили выявить новые памятники, уточнить их датировку и архитектурную типологию, а также значительно расширить представления о развитии мемориального зодчества степного Казахстана XIII–XV вв.

Особое место среди памятников занимает городище Бозок, расположенное на южной окраине современной Астаны в пойме левого берега р. Ишим. Памятник был открыт К.А. Акишевым, а с 1999 г. систематически исследуется Есильской археологической экспедицией Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Акишев,

Хабдулина, 2008: 25–26). В результате многолетних раскопок на территории городища выявлены пять мавзолеев, два из которых сопровождались кирпичеобжигательными печами. Это свидетельствует о существовании специализированного центра производства строительных материалов и возведении мемориальных сооружений непосредственно на месте их функционирования.

Архитектурный анализ показал, что мавзолеи представляли собой однокамерные квадратные в плане сооружения, возведенные на искусственно приподнятых площадках из обожженного кирпича без выраженного фундамента. Толщина стен составляла 0,8–1,2 м, а вход традиционно ориентировался на юг (Хабдулина, 2010: 386-390). Несмотря на отсутствие сохранившихся перекрытий, совокупность археологических и архитектурных данных позволяет предполагать существование купольных завершений, увенчанных поливными керамическими навершиями (кубба), покрытыми темно-зеленой и голубой глазурью. Обнаружение кирпичеобжигательных печей свидетельствует об использовании местного сырья и высоком уровне организации строительного производства при сооружении мемориального комплекса (Билялова, Хабдулина, 2020: 291-292).

С начала XXI в. география исследований культово-мемориальной архитектуры Сарыарки значительно расширилась. Первые сведения о средневековых мавзолеях степного Прииртышья были опубликованы в начале 2000-х гг. (Артыкбаев и др., 2004: 43–53).

В 2003-2005 гг. археологическая экспедиция Института археологии имени А.Х. Маргулана совместно с Павлодарским государственным университетом имени С. Торайгырова под руководством Т.Н. Смагулова исследовала комплекс Калбасунская башня. В результате раскопок выявлены два монументальных мавзолея XIV–XV вв., архитектурно-планировочные особенности и погребальный обряд которых свидетельствуют об их принадлежности к элитарным захоронениям мусульманской кочевой знати Восточной Сарыарки (Смагулов, 2012: 131–133).

Дальнейшие исследования Т.Н. Смагулова существенно расширили представления о северо-восточной периферии распространения культово-мемориальной архитектуры эпохи Улуса Джучи. При обследовании руин кирпичного мавзолея в урочище Жантай (Актогайский район Павлодарской области) было установлено существование ранее неизвестного локального центра мемориального строительства в долине р. Селеты. В состав этого комплекса входят также мавзолей в урочище Мортык, остатки поселений и мавзолеи из обожженного кирпича в урочищах Байнияз и Кызылоба, расположенных на границе Акмолинской и Павлодарской областей (Смагулов, 2012: 112). Совокупность этих памятников свидетельствует о существовании развитой сети элитарных мемориальных комплексов в северо-восточной части Сарыарки и существенно дополняет представления о пространственной организации сакрального ландшафта эпохи Улуса Джучи.

Новым этапом изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки стали стационарные раскопки археологического комплекса Аулиеколь, начатые в 2007 г. Институтом археологии имени А.Х. Маргулана совместно с Павлодарским государственным университетом имени С. Торайгырова в рамках Государственной программы «Культурное наследие» (Смагулов и др., 2009: 228). В ходе исследований был полностью изучен двухкамерный мавзолей размером 19×12 м, возведенный из обожженного и сырцового кирпича. Сооружение отличалось развитой архитектурно-планировочной структурой, включавшей восьмигранную зиаратхану и расположенную за ней гурхану с несколькими захоронениями. Богатое декоративное оформление фасадов поливными изразцами, фигурным кирпичом и голубой глазурью свидетельствует о высоком уровне строительного искусства. Особый интерес представляет сочетание в погребальном обряде мусульманских традиций с отдельными элементами доисламских ритуалов, отражающее особенности процессов исламизации степного Казахстана XIV–XVI вв.

Важное место среди современных исследований занимает изучение мавзолея Жанибек-Шалкар, расположенного в Коргалжынском районе Акмолинской области. Археологические работы, проведенные Есильской археологической экспедицией Научно-исследовательского института археологии имени К.А. Акишева в 2009–2010 и 2020 гг., позволили исследовать руины мавзолея, сохранившего многочисленные фрагменты обожженного кирпича и полихромной

архитектурной терракоты, покрытой зеленой глазурью (Хабдулина и др., 2011). Особую ценность представляют облицовочные плитки со штампованным растительным орнаментом, анализ которых, выполненный К.М. Байпаковым, позволил датировать памятник XIV–XV вв. и отнести его к кругу элитарных мавзолеев эпохи Улуса Джучи. Раскопками выявлены пять погребальных сооружений, включая двойное захоронение, а также богатый комплекс находок, представленный серебряными и медными монетами XIV–XV вв., бронзовыми украшениями и стеклянными бусами (Касеналин, 2020: 4). Полученные материалы существенно уточнили представления об архитектурном облике, декоративном оформлении и погребальной практике элитарных мавзолеев Северной Сарыарки.

Следующим этапом исследований стали комплексные археологические работы, проведенные в 2018 г. сотрудниками Национального музея Республики Казахстан на мавзолеях Жошы хан, Аяккамыр и Болған ана в Улытауском районе. Наиболее значимые результаты получены при исследовании мавзолея Болған ана, где выявлено захоронение женщины высокого социального статуса, совершенное в деревянном саркофаге и сопровождавшееся богатым погребальным инвентарем. Радиоуглеродное датирование антропологических материалов из мавзолеев Жошы хан, Аяккамыр и Болған ана подтвердило их принадлежность к XIII–XIV вв., что позволило уточнить хронологию формирования золотоордынской мемориальной архитектуры Сарыарки (Касеналин, 2019: 53).

Существенно расширили представления о северных границах распространения культово-мемориальной архитектуры эпохи Улуса Джучи исследования, проведенные в 2019 г. сотрудниками Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева совместно с Маргулан-центром Павлодарского государственного университета. В нижнем течении р. Селеты, на территории Уалихановского района Северо-Казахстанской области, были выявлены руины семи мавзолеев, подтвердившие существование ранее неизвестного центра монументального мавзолейного строительства. Особое место занимает мавзолей Кызыл Оба, при обследовании которого обнаружены строительные материалы различных типов, архитектурный декор, золотые украшения, керамическая посуда и предметы повседневного быта. Комплексное применение археологических разведок, дистанционного зондирования Земли, дешифрирования спутниковых снимков и материалов аэрофотосъемки позволило выявить развитую систему гидротехнических сооружений, включавшую плотины, оросительные каналы и керамические сосуды-чигири, использовавшиеся в водоподъемных устройствах. Совокупность этих данных свидетельствует о высоком уровне хозяйственного освоения территории и существовании здесь стационарного центра, связанного с сетью средневековых поселений. На основании архитектурных особенностей и состава археологических материалов мавзолей предварительно датирован серединой – второй половиной XIV в. и, по мнению исследователей, мог служить усыпальницей представителей династии Джучидов.

Новые сведения о строительных технологиях эпохи Улуса Джучи получены в ходе исследований производственного комплекса городища Бытыгай, проведенных в 2021 г. (Сакенов и др., 2021: 134). Впервые для территории Сарыарки удалось реконструировать полный технологический цикл изготовления архитектурной керамики и строительных материалов – от подготовки сырья и производства ганча до изготовления глазури и обжига кирпича. Производственные отходы, бракованные изделия, шлаки, резная архитектурная терракота, глазурованные кирпичи и облицовочные детали убедительно свидетельствуют о существовании специализированной ремесленной мастерской, обеспечивавшей строительство монументальных сооружений высокого статуса. Эти материалы позволяют рассматривать Бытыгай не только как один из крупнейших культово-мемориальных центров Сарыарки, но и как важнейший центр производства строительной керамики и архитектурного декора эпохи Улуса Джучи.

В 2023 г. сотрудниками Национального музея Республики Казахстан проведены археологические исследования некрополя Уялы, расположенного в Коргалжынском районе Акмолинской области. Основное внимание было сосредоточено на изучении двух мавзолеев, их архитектурно-планировочных особенностей, строительной техники и конструктивных решений. На основании полученных материалов оба сооружения предварительно датированы

XIV–XV вв. и рассматриваются как важные памятники золотоордынской мемориальной архитектуры данного региона (Қәсенәлі и др., 2023: 81–82).

Новейшим этапом изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки стали археологические исследования золотоордынского мавзолея Кон, начатые в 2026 г. Есильской археологической экспедицией НИИ археологии имени К.А. Акишева под руководством М.К. Хабдулиной. Памятник расположен на левом берегу р. Жақсы Қон в Нуринском районе Карагандинской области и занимает вершину невысокого сопочного возвышения. Вокруг мавзолея на площади около 100×100 м расположен позднесредневековый некрополь, представленный многочисленными каменными оградками овальной, округлой и подпрямоугольной формы, что свидетельствует о длительном использовании данного участка как сакрального пространства.

В ходе раскопок полностью раскрыт план мавзолея, представляющего собой прямоугольное портальное сооружение размерами 7,8×6,4 м, ориентированное по линии север-юг (рис. 4). Стены толщиной около 1 м сложены из квадратных и прямоугольных обожженных кирпичей, среди которых встречаются глазурованные кирпичи темно-зеленого цвета. Архитектурно-планировочное решение включает выступающий портал, внутреннюю камеру с кирпичным полом и суфами вдоль стен. В центральной части помещения выявлены следы очага, представляющие интерес для реконструкции ритуального функционирования сооружения.

Особую научную ценность представляют три детских погребения, обнаруженные внутри мавзолея. Захоронения размещены в северной части сооружения, а в двух из них сохранились только молочные зубы, отобранные для последующих антропологических и естественно-научных исследований. После завершения погребений вход в мавзолей был перекрыт крупной каменной плитой, зафиксированной дополнительными подпорками, что свидетельствует о намеренной герметизации сооружения.

Предварительные результаты исследований позволяют рассматривать мавзолей Кон как один из наиболее своеобразных памятников золотоордынской культово-мемориальной

Рис. 4. Общий план мавзолея Кон после завершения раскопок (аэрофотосъемка, выполненная с помощью БПЛА).
Fig. 4. General plan of the Kon Mausoleum following the completion of archaeological excavations (UAV-based aerial survey).

архитектуры Сарыарки. Использование крупных квадратных кирпичей, глазурованного архитектурного декора, портальной композиции и выявление исключительно детских захоронений выделяют памятник среди известных мавзолеев XIII–XIV вв. Если дальнейшие исследования подтвердят отсутствие аналогий в пределах Улуса Жошы, мавзолей Кон может быть отнесен к числу уникальных объектов мемориальной архитектуры золотоордынского времени.

Заключение

Проведенное исследование позволило обобщить основные этапы изучения культово-мемориальной архитектуры Сарыарки и показать эволюцию научных представлений о памятниках эпохи Улуса Жошы. Анализ письменных источников, архивных материалов и результатов археологических исследований свидетельствует, что переход от первых описаний путешественников и военных топографов к систематическим археологическим раскопкам существенно расширил знания о распространении, архитектуре и функциях мавзолеев степного Казахстана.

Установлено, что мавзолеи Сарыарки образуют единую систему культово-мемориальных комплексов, связанную с сетью средневековых городищ, стационарных поселений, караванных путей и сакральных ландшафтов. Архитектурные особенности памятников, строительные технологии, применение обожженного и глазурованного кирпича, а также элементы декоративного оформления свидетельствуют о существовании в XIII–XV вв. высокоразвитой региональной школы монументального зодчества, сформировавшейся в эпоху Улуса Жошы.

Обобщение результатов современных археологических исследований мавзолеев Болган ана, Бозок, Бытыгай, Аулиеколь, Жанибек-Шалкар, Кызыл Оба, Уялы, Кон и других памятников позволило существенно дополнить источниковую базу по истории мемориальной архитектуры Сарыарки. Особое значение имеют исследования производственного комплекса Бытыгай, подтвердившие существование специализированного центра по изготовлению строительных материалов, а также раскопки мавзолея Кон, открывшие новые данные о планировочной структуре памятника и особенностях погребальной практики населения Сарыарки в XIII–XIV вв.

Полученные материалы подтверждают, что исламизация степного Казахстана сопровождалась не только распространением новых религиозных представлений, но и формированием своеобразной архитектурной традиции, в которой исламские каноны органично сочетались с местными мемориальными традициями. Именно это взаимодействие обусловило формирование самобытного архитектурного облика мавзолеев степного Казахстана.

Таким образом, проведенное исследование показывает, что культово-мемориальная архитектура Сарыарки является самостоятельным и высокоинформативным комплексом историко-архитектурных источников, отражающим особенности формирования исламской архитектурной традиции в степном пространстве Улуса Жошы. Обобщение письменных, археологических и архитектурных данных позволило уточнить основные этапы изучения мавзолеев, определить закономерности их распространения и архитектурного развития, а также раскрыть их значение как одного из ключевых элементов историко-культурного наследия средневекового Казахстана.

Исследование выполнено в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26101503 «Междисциплинарные исследования золотоордынских культовых мемориалов Сарысу-Тенгизского водораздела».

Литература

1. Акишев К.А., Хабдулина М.К., 2008. Результаты пятилетних раскопок городища Бозок // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: сборник материалов научного семинара. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 25–40.

2. Артыкбаев Ж.О., Ерманов А.Ж., Жанисов А.Т., 2004. Позднее средневековье Павлодарского Прииртышья: опыт этноархеологического исследования (этно-археологический комплекс Акколь-

Жайылма) // Краеведение. № 3. С. 43–53.

3. Бабенков К.Н., 1996. Жертвенно-поминальный комплекс «Аксак». Возможные варианты реконструкции // Новое в археологии Южного Урала: сборник научных трудов. Челябинск: Рифей. 266 с.

4. Билялова Г.Д., 2024. Сарыарка как историко-культурный регион Улуса Жошы. Астана. 284 с.

5. Біләлова Г.Д., 2025. Солтүстік және Орталық Қазақстан далаларындағы Жошы Ұлысы кезеңінің жерлеу орындары. Қазақстан археологиясы. № 3 (29). 40–64 бб. https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.40.64

6. Билялова Г.Д., Хабдулина М.К., 2020. Мавзолеи эпохи Золотой Орды Нура-Ишимского междуречья. Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. № 4. С. 289–294.

7. Броневский С.Б., 1830. Записки о киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. Ч. 43. 285 с.

8. Букейханов А.Н., 1907. Список обам на реке Селеты в Коржункульской волости Акмолинского уезда // Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества. Вып. 3. Семипалатинск. С. 1–3.

9. Валиханов Ч.Ч., 1985. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 461 с.

10. Касеналин А.Е., Хабдулина М.К., Есен С. и др., 2020. Археологические исследования могильника Жанибек-Шалкар (Коргалжынский район, Акмолинская область): отчет о НИР (заключительный). Нур-Султан. 101 с.

11. Касеналин А., Есенов С., 2019. Ұлытау өңіріндегі Алтын Орда дәуірі ескерткіштерінде жүргізілген зерттеулер // Сарыарқа және Алтын Орда: уақыт пен кеңістік. Алматы. Б. 138–141.

12. Кастанье И.А., 1911. Надгробные сооружения Киргизских степей. Вып. 26. Оренбург. 130 с.

13. Қасенәлі А., Есен С., Мұсырманқұл П., Қызырхан М., Сералиев А., 2023. Ұялы қорымында 2023 жылы жасалған зерттеу жұмыстарының алғашқы нәтижелері // Мәдени мұра. № 3 (102). Б. 80–91.

14. Левшин А., 1832. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 1. Известия географические. СПб. 264 с.

15. Маргулан А.Х., 1997. Древние караванные пути через пустыню Бетпак-Дала // Мир казаха. Алматы: Институт развития Казахстана. С. 16–30.

16. Назаров Ф., 1891. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. Отдельного Сибирского корпуса переводчика, посыланного в Кокант в 1813 и 1814 годах. Санкт-Петербург. 103 с.

17. Попов А., 1906. Несколько слов к археологии Тургайской и Уральской области // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 16. Оренбург. С. 16–39.

18. Рычков П.И., 1762. Топография Оренбургской губернии: сочинение 1762 года. Ч. 2. СПб. 331 с.

19. Сакенов С.К., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б. и др., 2021. Исследование средневекового производственного цеха на городище Бытыгай. Теория и практика археологических исследований. Т. 33. № 4. С. 267–283.

20. Сембин М.К., 2015. Мавзолей Ботагай – памятник средневековой казахской архитектуры (краткая история исследования) // Бұланты шайқасы: Зерттеулер тарихы. Булантинская битва: История исследований: научно-информационный альбом. Ұлытау. 210 с.

21. Сембин М.К., 1975. Мавзолеи Ботагай, Сырлы-Там, Сулу-Там (историко-археологические материалы): отчет проектно-сметного отдела Научно-реставрационного отдела Министерства культуры КазССР. Алма-Ата. 80 с.

22. Смагулов Т.Н., 2012. Калбасунская башня. Алматы. 160 с.

23. Смагулов Т.Н., Жанисов А.Т., Казизов Е.С., 2009. Исследования на археологическом комплексе Аулиеколь // Об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2008 году. Алматы. С. 228–231.

24. Спасский Г.И., 1818. О древних развалинах Сибири: альбом видов, чертежей зданий и древних надписей Сибири // Сибирский вестник. № 3. С. 22.

25. Талеев Д.Ә., Манапова Ә.М., 2025. Сарыарқаның ортағасырлық археологиялық ескерткіштері:

қысқаша талдау және мүмкіндіктер. Қазақстан археологиясы. № 1 (27). Б. 11–30.

26. Хабдулина М.К., 2010. Мавзолеи средневекового городища Бозок (р. Ишим) // Археология Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия: материалы III Международной Нижневолжской археологической конференции. Астрахань: Астраханский университет. С. 384–391.

27. Хабдулина М.К., Кожамжаров К.Т., Ярыгин С.А. и др., 2011. Культовые памятники Тенгиз-Коргалжинской впадины. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 208 с.

28. Хасенова Б.М., 2017. Средневековый Тургай: погребальные сооружения, жертвенно-поминальные комплексы, предметный мир // Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С. 51–97.

29. Шангин И.П., 1820. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 г. // Сибирский вестник. Ч. 11. 114 с.

30. Шиврина Н.В., 2005. Культовая обрядность и архитектура Северного Казахстана XVII–XIX вв. // Историко-политическая роль Астаны: сборник докладов научно-практической конференции. Астана. С. 53–61.

References

1. Akishev K.A., Khabdulina M.K., 2008. Rezul'taty pyatiletnikh raskopok gorodishcha Bozok [Results of five years of excavations at the Bozok settlement]. In: Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Evrazii. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. P. 25–40. [in Russian].

2. Artykbaev Zh.O., Ermanov A.Zh., Zhanisov A.T., 2004. Pozdnee srednevekov'e Pavlodarskogo Priirtysh'ya: opyt etnoarkheologicheskogo issledovaniya (etno-arkheologicheskii kompleks Akkol'-Zhailyma) [Late Medieval Pavlodar Irtysh Region: An Ethnoarchaeological Study (the Akkol-Zhailyma Ethnoarchaeological Complex)]. Kraevedenie. No. 3. P. 43–53. [in Russian].

3. Babenkov K.N., 1996. Zhertvenno-pominal'nyi kompleks «Aksak». Vozmozhnye varianty rekonstruktsii [The "Aksak" Ritual Memorial Complex: Possible Reconstruction Models]. In: Novoe v arkheologii Yuzhnogo Urala. Chelyabinsk: Rifei. P. 245–251. [in Russian].

4. Bilyalova G.D., 2024. Saryarka kak istoriko-kul'turnyi region Ulusa Joshy [Saryarka as a Historical and Cultural Region of the Ulus of Jochi]. Astana. 284 p. [in Russian].

5. Bilyalova G.D., 2025. Soltustik zhane Ortalyq Qazaqstan dalalaryndagy Zhoshy Ulysy kezeninin zherleu oryndary [Burial Sites of the Ulus of Jochi Period in the Steppes of Northern and Central Kazakhstan]. Qazaqstan arkheologiyasy. No. 3 (29). P. 40–64. DOI:10.52967/akz2025.3.29.40.64. [in Kazakh]. https://doi.org/10.52967/akz2025.3.29.40.64

6. Bilyalova G.D., Khabdulina M.K., 2020. Mavzolei epokhi Zolotoi Ordy Nura-Ishimskogo mezhdurech'ya [Golden Horde Mausoleums of the Nura–Ishim Interfluve]. Vestnik Kazakhskogo natsional'nogo pedagogicheskogo universiteta im. Abaya. No. 4. P. 289–294. [in Russian].

7. Bronevskii S.B., 1830. Zapiski o kirgiz-kaisakakh Srednei ordy [Notes on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. Otechestvennye zapiski. Pt. 43. 285 p. [in Russian].

8. Bukeikhanov A.N., 1907. Spisok obam na reke Selety v Korzhunkul'skoi volosti Akmolinskogo uezda [List of Obas on the Selety River in Korzhunkul Volost of Akmolinsk District]. In: Zapiski Semipalatinskogo Podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. Iss. 3. Semipalatinsk. P. 1–3. [in Russian].

9. Valikhanov Ch.Ch., 1985. Sobranie sochinenii [Collected Works]. Vol. 4. Alma-Ata. 461 p. [in Russian].

10. Kasenalin A.E., Khabdulina M.K., Esen S. et al., 2020. Arkheologicheskie issledovaniya mogil'nika Zhanibek-Shalkar (Korgalzhynskii raion, Akmolinskaya oblast') [Archaeological Investigations of the Zhanibek-Shalkar Burial Ground (Korgalzhyn District, Akmola Region)]. Final Research Report. Nur-Sultan. 101 p. [in Russian].

11. Kasenalin A., Esenov S., 2019. Ulytau onirindegi Altyn Orda dauiri eskertkishterinde zhurgizilgen zertteuler [Research on the Golden Horde Monuments of the Ulytau Region]. In: Saryarqa zhane Altyn Orda: uaqyt pen kenistik. Almaty. P. 138–141. [in Kazakh].

12. Kastan'e I.A., 1911. Nadgrobnye sooruzheniya Kirgizskikh stepei [Funerary Monuments of the Kirghiz Steppes]. Iss. 26. Orenburg. 130 p. [in Russian].

13. Kasenali A., Esen S., Musyrmanqul P., Qyzyrkhan M., Seraliev A., 2023. Uyaly qorymynda 2023 zhyly zhasalgan zertteu zhumystarynyn algashqy natizheleri [Preliminary Results of the 2023 Investigations at the Uyaly Burial Ground]. Madeni mura. No. 3 (102). P. 80–91. [in Kazakh].

14. Levshin A., 1832. Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kazakh, or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Pt. 1. St. Petersburg. 264 p. [in Russian].

15. Margulan A.Kh., 1997. Drevnie karavannye puti cherez pustynyu Betpak-Dala [Ancient Caravan Routes across the Betpak-Dala Desert]. In: Mir kazakha. Almaty. P. 16–30. [in Russian].

16. Nazarov F., 1891. Zapiski o nekotorykh narodakh i zemlyakh srednei chasti Azii Filippa Nazarova [Notes on Some Peoples and Lands of Central Asia by Filipp Nazarov]. St. Petersburg. 103 p. [in Russian].

17. Popov A., 1906. Neskol'ko slov k arkheologii Turgaiskoi i Ural'skoi oblasti [A Few Remarks on the Archaeology of the Turgai and Ural Regions]. In: Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii. Iss. 16. Orenburg. P. 16–39. [in Russian].

18. Rychkov P.I., 1762. Topografiya Orenburgskoi gubernii [Topography of the Orenburg Province]. Pt. 2. St. Petersburg. 331 p. [in Russian].

19. Sakenov S.K., Kukushkin A.I., Burbaeva S.B. et al., 2021. Issledovanie srednevekovogo proizvodstvennogo tsekha na gorodishche Bytygai [Investigation of a Medieval Production Workshop at the Bytygai Settlement]. Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovanii. Vol. 33. No. 4. P. 267–283. [in Russian].

20. Sembin M.K., 2015. Mavzolei Botagai – pamyatnik srednevekovoi kazakhskoi arkhitektury (kratkaya istoriya issledovaniya) [The Botagai Mausoleum: A Monument of Medieval Kazakh Architecture (A Brief Research History)]. In: Bulanty shaiqasy: Zertteuler tarihy. Bulantinskaya bitva: Istoriya issledovanii. Ulytau. P. 150–153. [in Russian].

21. Sembin M.K., 1975. Mavzolei Botagai, Syrly-Tam, Sulu-Tam (istoriko-arkheologicheskie materialy) [Botagai, Syrly-Tam and Sulu-Tam Mausoleums (Historical and Archaeological Materials)]. Alma-Ata. 80 p. [in Russian].

22. Smagulov T.N., 2012. Kalbasunskaya bashnya [The Kalbasun Tower]. Almaty. 160 p. [in Russian].

23. Smagulov T.N., Zhanisov A.T., Kazizov E.S., 2009. Issledovaniya na arkheologicheskom komplekse Auliekol' [Research at the Auliekol Archaeological Complex]. In: Ob arkheologicheskikh issledovaniyakh po Gosudarstvennoi programme "Kul'turnoe nasledie" v 2008 godu. Almaty. P. 228–231. [in Russian].

24. Spasskii G.I., 1818. O drevnikh razvalinakh Sibiri: al'bom vidov, chertezhei zdanii i drevnikh nadpisei Sibiri [On the Ancient Ruins of Siberia: Album of Views, Architectural Drawings and Ancient Inscriptions]. Sibirskii vestnik. No. 3. P. 22. [in Russian].

25. Taleev D.A., Manapova A.M., 2025. Saryarqanyn ortagasyrlyq arkheologiyalyq eskertkishteri: qysqasha taldau zhane mumkindikter [Medieval Archaeological Sites of Saryarka: A Brief Analysis and Research Prospects]. Qazaqstan arkheologiyasy. No. 1 (27). P. 11–30. [in Kazakh].

26. Khabdulina M.K., 2010. Mavzolei srednevekovogo gorodishcha Bozok (r. Ishim) [Mausoleums of the Medieval Bozok Settlement (Ishim River)]. In: Arkheologiya Nizhnego Povolzh'ya: problemy, poiski, otkrytiya. Astrakhan. P. 384–391. [in Russian].

27. Khabdulina M.K., Kozhamzharov K.T., Yarygin S.A. et al., 2011. Kul'tovye pamyatniki Tengiz-Korgalzhinskoi vpadiny [Cult Monuments of the Tengiz–Korgalzhyn Depression]. Astana. 208 p. [in Russian].

28. Khasenova B.M., 2017. Srednevekovyi Turgai: pogrebal'nye sooruzheniya, zhertvenno-pominal'nye kompleksy, predmetnyi mir [Medieval Turgai: Burial Structures, Ritual Memorial Complexes and Material Culture]. In: Kul'tura naseleniya Turgaya i sopredel'nykh regionov: chelovek i epokha. Almaty. P. 51–97. [in Russian].

29. Shangin I.P., 1820. Izvlechenie iz opisaniya ekspeditsii, byvshei v Kirgiz-Kaisatskoi stepi v 1816 g. [Extract from the Description of the Expedition to the Kirghiz-Kaisak Steppe in 1816]. Sibirskii vestnik. Pt. 11. 114 p. [in Russian].

30. Shivrina N.V., 2005. Kul'tovaya obryadnost' i arkhitektura Severnogo Kazakhstana XVII–XIX vv. [Ritual Practices and Architecture of Northern Kazakhstan in the 17th–19th Centuries]. In: Istoriko-politicheskaya rol' Astany. Astana. P. 53–61. [in Russian].

Біләлова Г.Д.
Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты
Астана, Қазақстан
e-mail: gulzat_bilyalova@mail.ru

САРЫАРҚАНЫҢ XIII–XV ҒҒ. КЕСЕНЕЛЕРІ: ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЖАҢА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа. Мақала Жошы Ұлысы дәуіріндегі Сарыарқаның ғұрыптық-мемориалдық сәулетінің зерттелу тарихы мен қазіргі зерттелу жағдайына арналған. Зерттеудің мақсаты – XVIII–XXI ғасырлардағы тарихнамалық деректер мен археологиялық зерттеулердің нәтижелерін жинақтау, далалық Қазақстанды исламдандыру үдерістеріндегі кесенелердің рөлін айқындау және олардың өңірдің тарихи-мәдени ландшафтын қайта қалпына келтірудегі маңызын бағалау. Зерттеу жазба деректерді, архив материалдарын, археологиялық қазба жұмыстарының, сәулет зерттеулерінің нәтижелерін және жарияланған ғылыми деректерді кешенді талдауға негізделген. Кесенелердің зерттелу тарихының эволюциясы – XVIII–XIX ғасырлардағы саяхатшылар мен әскери топографтардың алғашқы сипаттамаларынан бастап қазіргі заманғы кешенді археологиялық зерттеулерге дейін жүйелі түрде сараланды. Бытығай, Бозоқ, Әулиекөл, Жәнібек-Шалқар, Қызыл Оба, Ұялы және Қоң кесенелерінде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде алынған жаңа археологиялық материалдарға ерекше назар аударылды. Бұл деректер XIII–XV ғғ. Сарыарқадағы сәулет өнері, құрылыс дәстүрлері мен жерлеу рәсімдері туралы ғылыми түсініктерді едәуір толықтырды. Зерттеу нәтижелері ғұрыптық-мемориалдық сәулет ескерткіштері исламдық сәулет дәстүрлерінің жергілікті мәдени ортаға бейімделуінің күрделі үдерісін көрсетеді және монументалды сәулет өнерінің дамыған өңірлік мектебінің болғанын айғақтайды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазіргі заманғы археологиялық деректерді жинақтап қорыту, жаңа материалдарды ғылыми айналымға енгізу және кесенелердің исламдану үдерістері мен Жошы Ұлысының киелі кеңістігінің қалыптасуындағы негізгі тарихи-мәдени көрсеткіштер ретіндегі рөлін нақтылаудан тұрады.

Кілт сөздер: Сарыарқа, Жошы Ұлысы, Алтын Орда, исламдану, кесенелер, ғұрыптық-мемориалдық сәулет, мемориалдық сәулет өнері.

Дәйексөз үшін: Біләлова Г.Д. Сарыарқаның XIII–XV ҒҒ. кесенелері: зерттелу тарихы және жаңа археологиялық деректер // Madeni Mura. 2026. № 3(114). бб. 122-138 (орыс).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.09

Bilyalova G.D.
Margulan Institute of Archaeology
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: gulzat_bilyalova@mail.ru

THE MAUSOLEUMS OF SARYARKA (13th–15th CENTURIES): HISTORY OF RESEARCH AND NEW ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE

Abstract. This article presents a historiographical and archaeological synthesis of the cultic and memorial architecture of Saryarka during the Ulus of Jochi (Golden Horde) period. The study aims to evaluate the development of scholarly research from the eighteenth century to the present and to reassess the role of mausoleums in the Islamization of the Kazakh steppe and the formation of its sacred landscape. The research adopts an interdisciplinary approach combining historical sources, archival records, archaeological excavation data, architectural documentation, and published scholarship. Particular attention is devoted to recent

investigations of the mausoleums at Bytygai, Bozok, Auliekol, Zhanibek-Shalkar, Kyzyl Oba, Uyaly, and Kon, which have significantly expanded the archaeological record of monumental funerary architecture in Central Kazakhstan dating to the thirteenth–fifteenth centuries. The results demonstrate that the memorial architecture of Saryarka reflects both the dissemination of Islamic funerary traditions across the steppe and their adaptation to local cultural and architectural practices, resulting in the emergence of a distinctive regional architectural tradition. The study contributes to current scholarship by integrating recent archaeological discoveries with historiographical evidence, introducing previously unpublished materials into academic discourse, and re-evaluating mausoleums as key indicators of cultural transformation, religious change, and sociopolitical processes in the Ulus of Jochi.

Keywords: Saryarka, Jochi Ulus, Golden Horde, Islamization, mausoleum, religious and funerary architecture, funerary architecture.

For citation: Bilyalova G.D. The mausoleums of Saryarka (13th–15th centuries): history of research and new archaeological evidence // Madeni Mura. 2026. № 3(114). Pp. 122-138 (in Rus).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.09

Сведения об авторе:
Билялова Гульзат Дулатовна, PhD, ведущий научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0003-1696-6144
Scopus ID: 57200226726

Автор туралы мәлімет:
Білəлова Гүлзат Дулатқызы, PhD, Ə.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-1696-6144
Scopus ID: 57200226726

Information about author:
Bilyalova Gulzat, PhD, Leading Researcher at A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-1696-6144
Scopus ID: 57200226726

ҒТАМР 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.10

***Молдахмет А.А.[1], Елеуов М.[2], Валиулина С.И.[3], Құрманиязов Ы.С.[4]**
[1]Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей
[4]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
e-mail: moldakhmetkz@gmail.com

СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШЫНЫ БҰЙЫМДАРЫ: ҚҰРАМЫ, ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Арал маңындағы Сырдария өзенінің төменгі ағысында, Жаңадария арнасының бойында орналасқан ортағасырлық қалашықтардан табылған шыны бұйымдарының химиялық құрамын зерттеу бойынша алғашқы нәтижелер қарастырылған. Алтын Орда заманынан сыр шертетін жазба және археологиялық зерттеулер арқылы ғылыми ортаға белгілі Жаңақала (Жент), Мортық қалашығы, Құмқала бекінісі және өңірдегі басқа да ескерткіштер Ұлы Жібек жолының маңызды сауда және қолөнер орталықтары ретінде қызмет атқарды. Бұл қалалар тауарлар мен мәдени элементтердің, соның ішінде шыны заттардың Орта Азия аумағына қарқынды түрде таралуына мұрындық болды. Осылайша ортағасырлық шыны өндірісі технологиясы Алтын Орда дәуіріндегі ислам өркениетінің маңызды технологиялық жетістіктерінің біріне айналды.

Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық ескерткіштерден алынған шыны үлгілерін зерттеу олардың химиялық құрамына жергілікті шикізаттың елеулі ықпал еткенін көрсетті. Талдау нәтижелері өңірде шыны өндірудің өзіндік технологиялық дәстүрлері қалыптасқанын аңғартады. Ортағасырлық шеберлердің өндірістік тәжірибесі мен технологиялық дағдылары бұйымдардың құрамдық ерекшеліктерінен көрініс тапқан. Зертханалық зерттеулер шыны дайындау барысында қолданылған өндірістік әдістер мен технологиялық тәсілдерді ажыратуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, алынған мәліметтер археологиялық ескерткіштердің мерзімделуін нақтылауға, аймақтар арасындағы сауда байланыстарын анықтауға және шыны өндірісінің даму деңгейін бағалауға көмектеседі. Арал маңы шынылары Иран мен Мысыр үлгілерінен химиялық құрамы және технологиялық ерекшеліктері бойынша ажыратылады.

Кілт сөздер: Қызылқұм, Сырдария, Жаңадария, қалашық, архитектура, мерзімделу, шыны, керуен, зертхана, металл, талдау.

Дәйексөз үшін: Молдахмет А.А., Елеуов М., Валиулина С.И., Құрманиязов Ы.С. Сырдариянның төменгі ағысындағы ортағасырлық шыны бұйымдары: құрамы, технологиясы және археологиялық маңызы // Мәдени мұра. 2026. № 3 (114). бб. 139-159 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.10

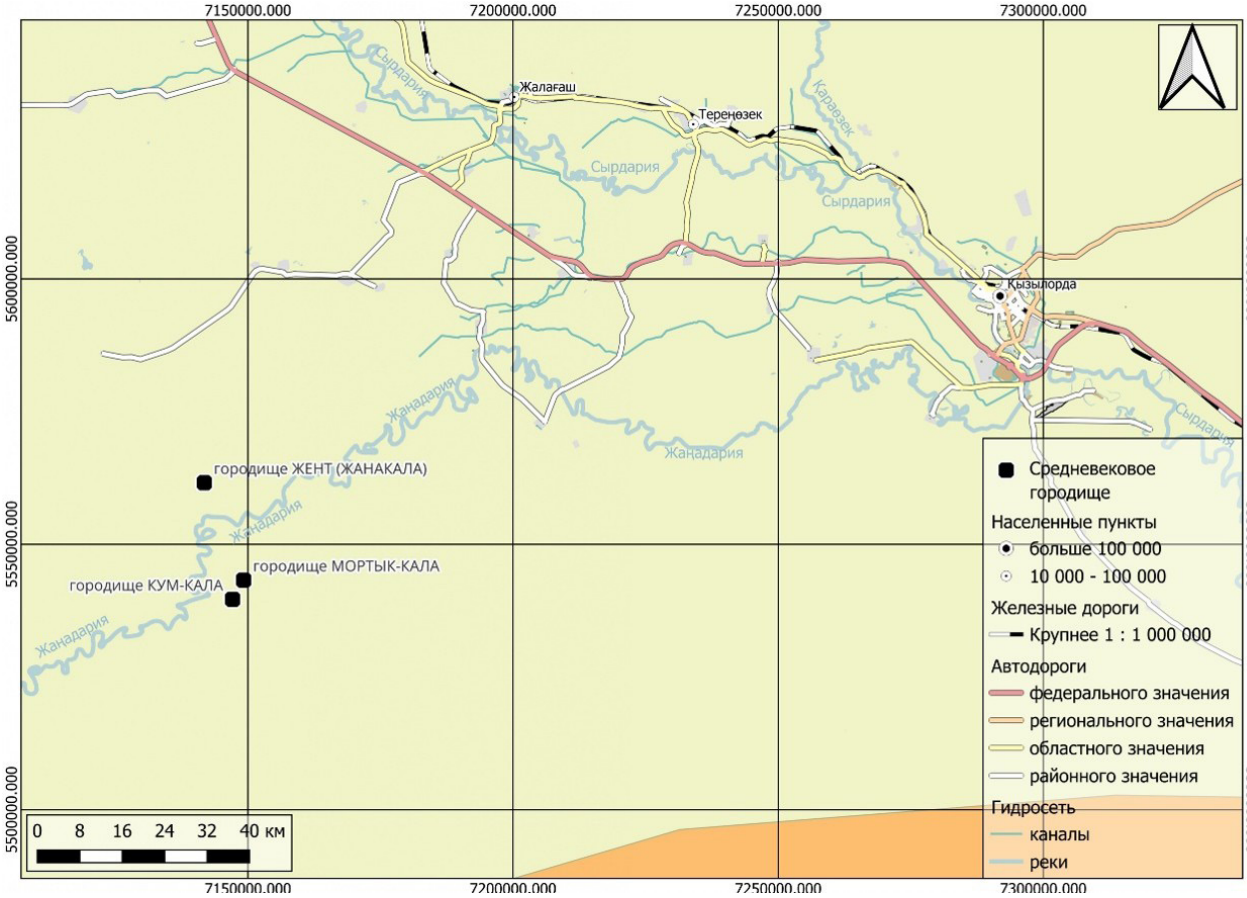
Кіріспе

Ортағасырлық деректерде Сырдариянның төменгі ағысы мен оған іргелес аумақтар оғыздар мен қыпшақтардың тарихи қоныстану аймақтарының бірі ретінде көрсетіледі. Бұл кеңістікте түркі тайпаларының арасындағы этникалық және әлеуметтік байланыстар ұзақ уақыт бойы жалғасып отырды. Әртүрлі тайпалар арасындағы туыстық және некелік қатынастардың нығаюы олардың өзара ықпалдастығын күшейтіп, ортақ этномәдени ортаның қалыптасуына әсер етті. XIII ғасырдың алғашқы жартысында Шыңғыс ханның Орта

Азияны жаулап алуы аймақтың саяси және әкімшілік жүйесіне өзгерістер енгізді. Соның нәтижесінде жергілікті тайпалық бірлестіктер жаңа саяси құрылымға бейімделіп, кейін Алтын Орда құрамындағы Ұлыс жүйесінің этникалық негіздерінің біріне айналды.

Алтын Орда дәуірі қазақ халқының этникалық қалыптасу тарихында маңызды орын алады. Бұл кезеңде саяси құрылыммен қатар, қоғамның әлеуметтік және мәдени өмірінде де елеулі өзгерістер орын алды. Аталған үдерістерді зерттеуде археологиялық ескерткіштер мен жазба деректердің ғылыми маңызы зор. Сырдарияның төменгі ағысында ортағасырлық қалалар, қалашықтар, қоныстар және мемориалдық нысандардың іздері сақталған. Олардың кейбірінің тарихи атаулары уақыт өте келе ұмытылғанымен, халық жадында аңыздар мен ауызша әңгімелер арқылы сақталды. Қазіргі кезде көптеген нысандардың нақты орналасуы мен тарихи мерзімі толық анықталмаған. Сондықтан фольклорлық мәліметтерді, жазба деректерді және археологиялық зерттеу нәтижелерін салыстыра пайдалану өңірдегі Алтын Орда қалаларының тарихи-географиялық орнын нақтылауға мүмкіндік береді.

Сырдарияның төменгі ағысындағы ортағасырлық қалаларды археологиялық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде мол дерек қоры қалыптасты. Жент (Жаңақала) қаласындағы қазба жұмыстары кезінде көптеген археологиялық бұйымдар анықталса, Құмқала бекінісі мен Мортық қалашығынан да құнды материалдар жиналды. Бұл ескерткіштердегі зерттеу жұмыстарының бір бөлігі жергілікті әкімшілік органдардың тапсырысы негізінде жүргізіліп, алынған нәтижелер арнайы есептерде тіркелді. Алайда аталған материалдардың ғылыми әлеуеті әлі толық пайдаланылған жоқ. Осыған байланысты археологиялық деректерді қайта қарастырып, оларды жүйелеу және ғылыми зерттеулерге енгізу өңірдің ортағасырлық тарихын қалпына келтірудің маңызды бағыттарының бірі саналады (сур. 1).

Сур. 1. Сырдарияның төменгі ағысындағы химиялық талдаудан өткен ортағасырлық қалалар («Автор: Ә. Әлімбекұлы»)
Fig. 1. Medieval cities in the lower reaches of the Syr Darya that have undergone chemical analysis (author: A. Alimbekuly).

Ескерткіштердің зерттелу тарихы. Сырдариянның төменгі ағысында орналасқан көне археологиялық нысандар туралы алғашқы ғылыми мәліметтердің таралуына XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы зерттеулер негіз болды. 1832 жылы Орыс географиялық қоғамының белгілі зерттеушісі Алексей Иванович Левшин осы өңірдегі тарихи ескерткіштерге қатысты деректер қамтылған көлемді мақаласын жариялады. Ғалымның еңбегі ғылыми қауымдастықтың назарын аударып, Сырдариянның төменгі ағысындағы көне ескерткіштерді зерттеуге деген қызығушылықтың артуына ықпал етті (Левшин, 1996: 20).

Сырдариянның төменгі ағысындағы археологиялық нысандар туралы алғашқы ғылыми мәліметтердің бірі А.И. Макшеевтің зерттеулерінде кездеседі. 1856 жылы «Морской сборник» басылымында оның Сырдария бойындағы тарихи ескерткіштерге арналған мақаласы жарияланды. Зерттеуші өз еңбегінде өңірдегі көне нысандарды олардың сипатына қарай бірнеше санатқа жіктеп, орналасу ерекшеліктеріне назар аударған. Сонымен қатар ескерткіштердің бір-бірінен қашықтығын анықтауға және мүмкіндігінше нақты көрсетуге ұмтылған. Автордың еңбегінде Сырдариянның төменгі ағысындағы обалар мен қорымдарға қатысты сол кезең үшін маңызды мәліметтер берілген (Макшеев, 1856: 40).

П.И. Лерхтің 1867 жылы Түркістан өлкесіне жасаған археологиялық сапары Сырдария бойындағы ортағасырлық қалаларды зерттеудің алғашқы кезеңдерінің бірін құрады. Зерттеуші сапар барысында өңірдегі бірқатар көне қалалардың жағдайын сипаттап, олардың тарихи маңызына назар аударды. Оның байқауынша, кейбір қалалар белгілі бір аумақ үшін саяси-әкімшілік және экономикалық орталық қызметін атқарған. Осыған байланысты Лерх аталған ескерткіштерді арнайы ғылыми зерттеудің қажеттілігін атап көрсетті. Сапар нәтижелері кейін «Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году» атты еңбекте жарияланып, Санкт-Петербургте 1870 жылы жарық көрді (Лерх, 1870: 38).

Оңтүстік-шығыс Арал өңірі мен Сырдария бойындағы көне қалалар мен бекіністерді анықтау және зерттеу жұмыстары кейін Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің қызметімен жалғасты. 1895–1917 жылдар аралығында жұмыс істеген бұл үйірме өлкенің тарихи-мәдени мұраларын зерделеуге айрықша назар аударып, қазақ жеріндегі археологиялық зерттеулердің қалыптасуына елеулі үлес қосты. Үйірме жұмысына қатысқан зерттеушілер арасында тарих, археология және этнография салаларында танылған В.В. Бартольд, В.В. Радлов және А. Кастанье сияқты ғалымдар болды. Олардың еңбектері Сырдария өңірінің тарихи ескерткіштерін ғылыми тұрғыдан сипаттауға және кейінгі зерттеулерге деректік негіз қалыптастыруға ықпал етті (Протоколы, 2011: 439).

1898–1899 жылдары В.А. Каллаур қазіргі Қызылорда облысы аумағындағы Сығанақ, Асанас және Жент қалашықтарына археологиялық барлау жүргізіп, олардың тарихи жағдайына қатысты бірқатар мәліметтер жинақтады. Зерттеуші алынған нәтижелерді 1900 жылы «Түркістан газетінде» жариялаған. Оның жазбаларында Сырдариянның төменгі ағысындағы бірқатар ортағасырлық ескерткіштердің Шыңғыс хан жорықтарынан кейінгі тарихи тағдыры қарастырылып, 1219 жылғы оқиғалардың өңірдегі қалалардың дамуына елеулі ықпал еткені көрсетіледі (Каллаур, 1900: 13).

1910 жылы А. Кастанье «Қырғыз даласы және Орынбор өлкесінің көне дәуірі» атты ғылыми еңбегінде өңірдің орта ғасырлардағы тарихы жөнінде маңызды мәліметтер келтірген (Кастанье, 1910: 198–199).

1930 ж. КСРО Ғылым академиясы «бұратана» халықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеу жөнінде арнайы шешім шығарып, осы мақсатпен Орта Азияға бірнеше ғылыми экспедициялар жіберді (Толстов, 1948: 198).

1935 жылы С.П. Толстовтың жетекшілігімен Хорезм археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Экспедицияның алғашқы кезеңінен бастап Әмудария мен Сырдариянның төменгі ағыстарындағы ортағасырлық ескерткіштерді кешенді түрде зерттеуге басымдық берілді. Көпжылдық археологиялық ізденістерге М.И. Итина, Е.Е. Неразик, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина, А.В. Виноградов, Ю.А. Рапопорт, О.А. Вишневская, М.Г. Воробьева және Н.Н. Вактурская сияқты зерттеушілер қатысты. Олардың жүргізген далалық және ғылыми жұмыстары Хорезм өңірі мен Сырдариянның төменгі ағысындағы ортағасырлық археологиялық ескерткіштер туралы ғылыми түсініктерді кеңейтуге елеулі үлес қосты.

Хорезм археологиялық-этнографиялық

экспедициясы Сырдариянның төменгі ағысында әуеден және жер бетінде археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, бірқатар ескерткіштерге ауқымды қазба зерттеулерін ұйымдастырды. Осы зерттеулер нәтижесінде Сырдариядан Арал теңізіне қарай тараған Іңкәрдария мен Жаңадариянның көне арналарының бағыттары анықталды. Барлау жұмыстары аталған арналардың бойында Алтын Орда кезеңіне жататын бірнеше археологиялық нысанды анықтап, оларды есепке алуға мүмкіндік берді. Зерттелген ескерткіштердің орналасу сызбалары әуеден түсіріліп, олардың жоспарлары жер бетінде өлшеу арқылы жасалды (Толстов және т.б., 1963: 87).

1946 ж. ХАЭЭ жетекшісі С.П. Толстов Сырдың төменгі ағысынан көлемі едәуір үлкен Жаңақала ескерткішін ашып, зерттеді. Зерттеуші бұл ескерткішті алғашқылардың бірі болып жазба деректердегі Жент қаласымен баламалады. 1958 ж. ХАЭЭ жетекшісі Б.А. Андрианов Жаңақала қалашығы мен оның маңында егжей-тегжейлі зерттеу жүргізді. Зерттеуші өз есебінде қалашықтың ежелгі суландыру жүйесіне көңіл аударды. Десе де ескерткіштің жоғарғы қабатынан жинақталған керамикалық материалдардың сипатына қарай қалашықты Алтын Орда дәуірімен мерзімдеп, С.П. Толстов пікірін қуаттады. 1961 ж. С.П. Толстовтың жетекшілігімен ескерткіштің жалпы жоспары түсіріліп, оның мерзімделуіне, архитектурасына байланысты ғылыми қорытындылар жасалып, қайта зерттелді (Итина және т.б., 1999: 19–33).

Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы 1946, 1958, 1959–1961, 1966–1968, 1971–1972, 1986 жж. жүргізген зерттеулерде Сырдария өзенінің төменгі ағысынан 90-ға жуық ежелгі және ортағасырлық елді мекендер мен қалалардың орналасқан жерін анықтады. Олардың ішінде ортағасырлық Жаңақала (Жент), Асанас, Мортық қалашықтары, Құмқала бекінісі де бар. Ескерткіштерден кездескен қыш бұйымдарының түрі мен жасалу стиліне қарай археологиялық нысандар Алтын Орда дәуірімен мерзімделді (Аржанцева, 2013: 67).

1990 ж. Т. Мәми басшылығымен алғаш рет Қызылорда мемлекеттік педагогикалық институты студенттерінен құралған археологиялық ұжым Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы ескерткіштер мен тарихи орындарда зерттеу жүргізіп, орта ғасырлардағы Жент (Жаңақала), Құмқала бекінісінде шағын қазба салып, Мортық қалашығын қайта зерттеді (Мәми, 2007: 63–73).

2004, 2006–2007 жж. мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы шеңберінде

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Шірікрабат археологиялық экспедициясының іздеу және барлау тобы (жетекшісі Ж. Құрманқұлов) «Қызылорда облысы ескерткіштер жинағы» атты ғылыми көпшілікке арналған еңбекті құрастыру мақсатымен өңірдегі белгілі тарихи нысандарда ішінара археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, ежелгі және ортағасырлық ескерткіштерге барлау жұмыстарын орындады (Тажекеев, Дарменов, 2012: 130; Сыдыкова, 2014: 11–15; Қазақстан Республикасы, 2011: 10).

2017 ж. «Археологиялық сараптама» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі (жетекшісі К.М. Байпаков) ортағасырлық Жент қаласының топографиялық жоспарын түсіріп, бірнеше жерде бақылау қазба жұмыстарын жүргізді. Қаланың орталық бөлігінде орналасқан қалалық бекініс пен тұрғын үй кешенінде (цитадельдегі) 1 және 2 бақылау қазбалары, ал №3 қазба ішкі бекіністен оңтүстік-шығысқа қарай 300 м жерде, көлемі 10×10 м етіп салынды. Зерттеу барысындағы барлау жұмыстары дренаждық каналдың оңтүстік жағалауында жүргізіліп, қалалардың ирригациялық жүйелері туралы жаңа деректерге қол жеткізілді. Ескерткіш аумағындағы нысандардан әртүрлі көлемдегі ғимараттар ретімен ашылып, нақты көлемдері анықталды (Козейбаев, Воякин, 2017: 2).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік және материалдық негізін жазба деректер, ғылыми еңбектер, археологиялық есептер және далалық зерттеулер барысында жинақталған материалдар құрады. Арал өңірі мен Сырдариянның төменгі ағысының ортағасырлық тарихын сипаттауда В.В. Бартольдтың Орталық Азия тарихына арналған еңбектері маңызды дерек көзі ретінде пайдаланылды. Оның зерттеулері аймақтың тарихи дамуын, саяси жағдайын және әлеуметтік-экономикалық үдерістерін түсіндіруге мүмкіндік береді. С.П. Толстовтың «По древним дельтам Окса и Яксарта» атты еңбегі Шығыс Арал маңы мен Сырдариянның төменгі ағысындағы археологиялық нысандар жөніндегі мәліметтерді талдауда негізгі ғылыми еңбектердің бірі болды.

Орталық Азия мен Қазақстанның

ортағасырлық қалаларына арналған археологиялық зерттеулер де мақаланың деректік базасын толықтырды. К. Ақышев, Е. Агеева, Г.А. Брыкина және К.М. Байпаков еңбектерінде шыны бұйымдарының түрлері, морфологиялық ерекшеліктері және қолданылу аясына қатысты мәліметтер берілген. Ортағасырлық шыны өндірісіне арналған Т. Дощанова мен Г. Шишкина зерттеулеріндегі материалдар да салыстырмалы талдау үшін пайдаланылды (Дощанова, 2001; Шишкина, 1986).

Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық ескерткіштерге жүргізілген зерттеулердің нәтижелері М. Елеуов, Ж. Құрманқұлов, Д.Ә. Талеев, Ж.Р. Утубаев және Ә.Ә. Тәжекеевтің ғылыми еңбектері мен есептерінен алынды. Сонымен бірге Молдахметтің зерттеу материалдарында ұсынылған деректер де қарастырылды (Молдахмет, 2024: 7–14). Жинақталған материалдарды өзара салыстыру арқылы шыны бұйымдарының типологиялық және технологиялық ерекшеліктерін, олардың өндіріс тәсілдерін және аймақаралық байланыстарын анықтауға мүмкіндік туды. Осы деректер кешені Сырдарияның төменгі ағысындағы шыны өндірісінің тарихи және мәдени ерекшеліктерін кешенді түрде қарастыруға негіз болды.

Зерттеу барысында жоғарыда аталған ортағасырлық қалашықтардан алынған шыны үлгілеріне сканерлеуші электрондық микроскопия (SEM) және энергияны дисперсиялайтын рентгендік спектрлік талдау (EDS) әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде натрийлі шынының химиялық құрамына қатысты 20 үлгі талданды. Әр үлгі бойынша негізгі шыны түзуші элементтердің мөлшері мен олардың өзара арақатынасы анықталып, алынған нәтижелер шыны бұйымдарын дайындау технологиясының ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде шыны үлгілері химиялық құрамы мен технологиялық ерекшеліктеріне қарай үш кіші типке жіктелді. 20 үлгінің 14-і (70%) Орта Азияға тән болса, 6 үлгі (30%) Иран және Мысыр шыныларымен ұқсастық көрсетті. Бұл айырмашылықтар қолданылған шикізат пен өндірістік дәстүрлердің ерекшеліктерімен байланысты. Үшінші кіші типтің үлгілері мен сипаттамалары кейінгі бөлімде жеке қарастырылады. Алынған нәтижелер шыны өндірісінің технологиялық ерекшеліктерін және аймақаралық сауда-мәдени байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Талдау

Үлгілер алынған ескерткіштердің тарихи-топографиясы мен баламалануы.

Тарихи деректердегі Жент. Жент қаласы XII–XIII ғасырларда тығыз қоныстанған аймақтың ең ірі әрі маңызды орталықтарының бірі болып саналады. Ортағасырлық көптеген авторлар Женттің тарихи рөлін атап өткен. Қала моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде экономикалық және саяси жағынан ерекше маңызға ие болғандықтан, XI ғасыр жазбаларында Арал теңізі «Жент теңізі» деп аталады. XIV ғасырда Алмалықтағы Жамал Қарши қаланың байлығының әлсірегенін айтса да, сол кезеңде Жентте үлкен базар жұмыс істеп, саудагерлер әр тараптан ағыла беретін. Ұзақ уақыт бойы қала Жошы ханның ордасына қызмет көрсетіп келген (История Казахстана в персидских источниках, 2005: 155).

Танымал тарихшы В.В. Бартольд бойынша, Жент қаласы Фарабтан 20 күндік, Хорезмнен 10 күндік, Арал теңізінен 2 күндік және өзен жағалауынан 1 фарсах қашықтықта орналасқан. Ол Жанкент қаласына жақын аймақта, Қызылордадан 30 км жерде, Томар-өткел арқылы сәйкестендірілген. Қаланы сәйкестендіру барысында Бартольд Сығанақ пен Жент арасындағы қатынастарға назар аударады, атап айтқанда, моңғол шапқыншылығы кезінде үш қала Үзкент (Өзкент), Қышқала (Барчылыгкент), Асанасты (Эшнас) жаулап алғанын көрсетеді (Бартольд, 1965: 227).

Рашид ад-диннің деректерінде Бенакет пен Ходженттің жаулап алынуы және Темір-Мәлікке қарсы моңғол жорығы баяндалады. Бұл мәліметтер Сырдария бойындағы қалалардың орналасуын, соның ішінде Барчылыгкент пен Женттің аумақтық жақындығын анықтауға мүмкіндік береді. Женттің стратегиялық, экономикалық және сауда орталығы ретіндегі маңызы да осы деректер негізінде айқындалады (Рашид ад-дин, 1960: 200).

Жаңақала қалашығының сипаттамасы. Жаңадария оазисіндегі ең ірі әрі тарихи қызығушылық тудыратын ескерткіштердің бірі. Қалашық Қызылорда қаласынан батыс-оңтүстік-батыс бағытында 115 км жерде, Жаңадария өзенінің оң жағалауында, негізгі арнасынан 4 км қашықтықтағы ежелгі қосалқы арна бойында

орналасқан. Қаланың аумағы шамамен 40 га жерді қамтиды (Толстов, 1962: 288–290).

Қалашықта цитадель, шахристан және рабад құрылымдары анықталған. Цитадель бірнеше элементтен тұрады: орталық сарай, оны қоршайтын сыртқы қабырға және солтүстік-шығыс мұнараның бұрышы. Сыртқы қабырғасы ені 1 м, ал цитадельдің ішкі аумағы 75×75 м. Сарай орталығы 37×28 м өлшемді, ал сегізбұрышты мұнараның диаметрі 8 м, ол цитадельдің солтүстік-шығыс бұрышына орналастырылған. Батыс бөлігінде сыртқы қабырғаны терең шұңқыр қоршап тұр (Байпаков, 2014: 103).

Шахристан ені 5 м болатын қабырға арқылы қоршалған, қираған жағдайда биіктігі 0,2–3 м аралығында болды. Оның аумағы 23 га. Шахристан қабырғалары цитадель бағытын қайталайды және үшбұрыш пішінді. Мұнда бірнеше ірі ғимараттар бар, соның ішінде екі керуен-сарай, біріншісі 19×19 м, екіншісі 17×17 м. Оңтүстік бөлігінде күйдірілген кірпіштен салынған квадрат пішінді (38×38 м) ғимарат орналасқан, ол шахристанның сыртқы қабырғасына тіркескен.

Рабад аумағы кең, батыс-оңтүстік бағытында 1800 м, солтүстік-батыста 1500 м. Мұнда кіші үй, қоғамдық және культтік ғимараттар, тұрғынжайлар, каналдар мен егістік алқаптары орналасқан. Ортағасырлық керуен-сарай өлшемі 30×25 м. Қала сыртында билеушінің резиденциясы 37×26 м көлемінде, шикі және күйдірілген кірпіштен салынған, сыртқы қабырға ені 1 м (Толстов, 1962: 291).

Рабадтың солтүстік бөлігінде аумағы 45 000 шаршы метр саябақ тәрізді аймақ бар. Шығыс бөлігінде 9,7×9,7 м өлшемдегі мешіт қирандылары табылып, михраб қабырғасы мен ниша сақталған. Мешіт қабырғалары шикі кірпіштен қаланған және еске алу мақсатында қызмет еткен болуы мүмкін (Байпаков, 2014: 103).

Жаңақала қалашығында 1946, 1958 және 1961 жылдары С.П. Толстов жетекшілік еткен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы жүргізген қазба жұмыстары ескерткішті ортағасырлық Жент қаласымен сәйкестендіруге негіз болды. Бұл тұжырым кейінгі зерттеушілер еңбектерінде де қолдау тауып, ғылыми әдебиетте орнықты (Маргулан, 1950: 24–26; Байпаков, 2014: 103; Петров және т.б., 2023: 112; Молдахмет, Қалдыбай, 2023: 118–121).

Құмқала бекінісі. Жент қаласынан 12 км қашықтықта, Жаңадарияның сол жағасында орналасқан. Бұл өзеннің арнасы дәл осы жерде күрделі меандр жасап, Сырдарияның артық сулары арқылы толтырылған. Бекініс көк өзеннің үстінде көркем көріністен биіктеп тұр; оның мықты, жақсы сақталған қабырғалары үлкен мұнаралармен безендіріліп, дұрыс емес төртбұрыш пішінін құрайды. Қабырғалары терең ормен қоршалған (Тажекеев, 2013: 71).

Бекініс аумағының ішінде биік сексеуіл өсімдігі мен қалың қамыс өскендіктен, ғимараттар мен көшелердің толық жоспарларын қалпына келтіру мүмкін болмай отыр. Қаланың жалпы өлшемдері 300×400 м. Қабырғалардың бойында, әсіресе солтүстік-шығыс бұрышында, бекіністен кейінгі дәуірде салынған мазар орналасқан (Тажекеев, Дарменов, 2012: 131).

Бұл тарихи ескерткіш алғаш рет 1946 жылы Хорезм экспедициясы арқылы зерттелген. Археологиялық материалдарға қарағанда, қаланы негізінен XII–XIV ғасырларға жатқызуға болады. Керамика жинақтары ең көп солтүстік бөліктен табылған (Толстов, 1962: 291).

Жаңадария өзенінің бассейніндегі хорезмшах және Алтын Орда дәуіріне жататын ауылдық қоныстардың зерттелуі Құмқала бекінісінен шығысқа қарай орналасқан екі археологиялық нысан – Шығыс (екінші) Құмқала мен Мортыққала материалдары арқылы айтарлықтай толықтырылды.

Шығыс Құмқала. Үлкен, алайда қорғаныс жүйесі жоқ, тұрғын үй кешені мен оған тіркескен ауылдан тұратын елеулі қоныс. Үй-жай жоспары бойынша тікбұрышты, 200×155 м көлемінде салынған. Ішінде бөлмелері мен дәліздері қатар орналасқан тұрғын үйдің қирандылары сақталған. Солтүстік жағынан үйге айван тәрізді күмбезді ауламен қосылып, оңтүстігінде дәлізге шығатын ашық алаң орналасқан. Үй қабырғаларына стандартқа сай келмейтін шикі кірпіш қабаттары мен саз балшық араласқан.

Тұрғын үй кешенінің солтүстік жағында сыртқы алаң немесе бақша орналасқан. Ол қорған қабырғасы типінде салынған саз дуалмен қоршалған, фортификация белгілері жоқ; қақпа солтүстік қабырғада ашылған. Бақшадағы шығыс қабырға маңында шамамен 35×22 м өлшемдегі ғимараттың орны сақталған, оның тек 1,5 м биіктіктегі дөңес топырағы қалған. Бұл ғимарат немесе қонақ қабылдайтын үй – қаптархана болуы мүмкін; дәл оның алдында, бақ ортасында, кішкентай шаршы хауыз орналасқан.

Феодалдың, бәлкім, жергілікті округ иесінің үй-жайына оңтүстік және оңтүстік-батыс жағынан

үлкен қоныстың кварталдарының қалдықтары тіркескен. Көптеген жер телімдерінен шлак пен крица табылған, бұл қолөнер өндірісінің айқын белгісі. Сол аймақта биіктігі шамамен 2 м, диаметрі 12 м-ге жететін дөңдер кездеседі; олар киіз үйлерді орнатуға арналған алаң ретінде қолданылған. Бұл дөңдер Үйғарақ маңындағы далалық құрылымдарға ұқсас және жергілікті жартылай көшпелі қоныстардың тұрғын үй қалдықтары болуы мүмкін.

Қоныстан тыс жерде егістік алқаптары мен бақтар қоршалған, суармалы каналдар желісі жақсы дамыған. Шығыс Құмқаладағы керамика мол және ұйғарақтық қыш үлгілерімен ұқсас сипатқа ие; көп мөлшерде сырланған ыдыс-аяқтар кездеседі, олар XII-XIV ғасырларға жатқызылады. Сырланбаған керамика ішінде әртүрлі қазан-ошақтар, оюланған қақпақтар, ошақтар мен шамдар бар (Толстов және т.б., 1963: 85).

Мортық қала қалашығы. Шығыс Құмқаладан солтүстікке 2 км қашықтықта Мортық қала қирандылары орналасқан. Бұл кішкентай, тығыз орналасқан үй-жайлардан тұратын қоныс. Олардың ішінде 18×18 м өлшемді, жақсы сақталған үй ерекшеленіп тұр. Бәлкім, ол қоныстың иесіне тиесілі болуы мүмкін. Үйдің жоспары ерекше: тоғыз бөлмеден тұрады, орталық квадрат залдан төрт бұрышқа тар дәліздер арқылы шығуға болады. Олар солтүстік және оңтүстік фасадтарға шығатын «вестибюльдерге» жалғасады және бұлар ашық айван (күмбезді ауламен) типінде болған деген болжам бар. Қабырғаларды салу тәсілі шығыс Құмқаладағыдай. Керамика негізінен қолөнер өнімдерінен тұрады, Шығыс Құмқаламен бір уақытта XII–XIV ғасырларда өмір сүрген.

Мортық қала – кішкентай қоныс қирандылары мен шағын феодал үйінен тұратын, әлеуметтік мазмұны бойынша Шығыс Құмқалаға ұқсас ескерткіш. Бұл екеуі де ортағасырлық ауылдық тұрғындардың тұрмысын, өндірісін және суармалы егістікпен айналысқанын зерттеуге мүмкіндік беретін құнды археологиялық деректер болып табылады (Толстов және т.б., 1963: 85).

Ескерткіш Шығыс Құмқаладан шамамен екі шақырым солтүстікке қарай Мортық қала деп аталатын көне қоныстың қирандыларында орналасқан. Бұл қоныс бір-біріне жақын, ықшам түрде орналасқан шағын тұрғын үй кешендерінен құралған. Солардың ішінде көлемі жағынан ірі (18×18 м) әрі жақсы сақталған бір үй ерекше көзге түседі. Зерттеушілердің пайымдауынша, бұл құрылыс сол қоныстың иесіне немесе ауқатты тұрғынына тиесілі болған. Үйдің ішкі жоспары да қызықты: ғимарат тоғыз бөлмеден тұрады. Оның ортасында төрт бұрышты кең зал орналасқан, ал бұрыштарында тар дәліздер арқылы басқа бөлмелерге өтетін өткелдер бар. Бұл өткелдер солтүстік және оңтүстік жақтағы бөлмелерге жалғасып, ғимараттың сыртқы қасбеттеріне шығады. Кейбір бөлмелердің айван үлгісіндегі ашық алаңдар болу ықтималдылығы бар.

Аталған үйдің қабырғаларын тұрғызу тәсілі Шығыс Құмқаладағы құрылыстардың қабырға қалау әдісіне ұқсас. Қоныстан табылған керамикалық бұйымдардың басым бөлігі қолөнер шеберханаларында жасалған. Олардың пішіні мен жасалу ерекшеліктері Шығыс Құмқаладан табылған керамика үлгілерімен ұқсас болып келеді. Археологиялық деректерге сүйенсек, бұл бұйымдардың негізгі бөлігі XIII–XIV ғасырларға мерзімделіп отыр (Толстов, 1962: 286).

Орталық Азия мен Қазақстан аумағындағы шыны бұйымдарының қысқаша зерттелу тарихы. Шыны – адамзат ежелгі дәуірден бері қолданып келе жатқан икемді, нәзік және ерекше әсем материал. Жасанды шыны өндіру – күрделі технологиялық үдеріс. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, шыны өндірісі алғаш Месопотамия мен Ежелгі Египетте пайда болған (Абдуразаков, Безбородов, 1966: 11–15).

Сырдарияның төменгі ағысындағы Арал маңы қалашықтарының шыны бұйымдарын зерттеуде бұл өңірдің Орталық Азиядағы исламдық шыны өндірісі жүйесінің құрамдас бөлігі болғанын ескеру қажет.

Ежелгі дәуірден бастап XVII ғасырға дейін Орталық Азияда шыны бұйымдарын жан-жақты зерттеген ұжымдық жұмыс ретінде «Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье» атты еңбекті атап өтуге болады (Абдуразаков және басқалар, 1963). Бұл еңбекте шыны өндірісінің жалпы дамуы тұрғысынан Орта Азия өнімдерінің типологиясы ұсынылған және Орта Азия қалаларында табылған шыны заттардың химиялық құрамына талдау жасалған (Валиулина, 2016: 324, сурет 1–4; 2022:87–127; 2024: 403–406).

Соңғы жылдары Орта Азияның көптеген ортағасырлық қалаларында, соның ішінде Қазақстанда кең таралған шыныдан жасалған

бұйымдар жекелеген қалаларды зерттеуге арналған монографиялар мен ғылыми мақалаларда қарастырылды (Агеева, 1970; Акишев және т.б., 1962; Брыкина, 1974; Байпаков, 1986), қысқаша шолу мақалаларында (Дощанова, 2003) және жекелеген арнайы зерттеулерде (Шишкина, 1986) ортағасырлық шыны ыдыстарға қатысты ғылыми мақалалар кездеседі. Сонымен қатар, әйнекті зерттеу негізінен морфологиялық белгілер бойынша жүргізілді, яғни шыны бұйымның пішіні мен сыртқы ерекшеліктеріне сүйене отырып жазылған еңбектер де бар (Смагулов, 2011: 62).

Шыны өнімдеріне қатысты Орталық Азия мен Әзірбайжан аумағындағы шыны бұйымдары жинақталған басылымды атап өтуге болады, онда Қазақстанға қатысты жеке бөлім қарастырылады (Байпаков, Дощанова, 2011). Алайда, осы уақытқа дейін стратификацияланған қазба материалдарын, археологиялық контексті, өкілдікүлгілерді, шикізаткөздерінжәнеөндірістік нысандарды жан-жақты зерттеу жеткіліксіз. Орта Азия қалаларында шыны шеберханаларының болғаны көптеген зерттеулерде айтылғанымен, бұл өндірістік кешендердің нақты сипаттамасы мен ғылыми сипаттамасы жоқ (Шишкина, 1986: 34; Дощанова, 2009: 167; Schibille, 2022: 233). Осылайша, шыны өндірісін зерттеудің тарихи дамуы морфологиялық талдаудан химиялық және материалтану әдістерін қолдануға көшу арқылы толыққанды ғылыми зерттеуді қажет етеді. Бұл бағыт болашақта Орта Азияның ортағасырлық қалаларында, оның ішінде Қазақстанда шыны өнері мен өндірісін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді (Кдырниязов, 1989: 106).

Қазақстандағы ортағасырлық шыны бұйымдары әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмегенімен, оңтүстік, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс өңірлердің ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінен табылған шыны коллекцияларына арналған жеке ғылыми еңбектер бар (Кембаева, 2022: 121).

Ортағасырлық шыны бұйымдардың ерекшеліктерін, олардың ұқсастықтарын және өндіріс орталықтарын анықтау мәселелері бірқатар археологтар мен тарихшылардың еңбектерінде қарастырылған. Е.И. Агеева шыны бұйымдарға қатысты маңызды зерттеулер жүргізсе (Агеева, 1970: 7–21), Т.Н. Сенигова Тараздан табылған шыны ыдыстардың ерекшеліктері мен қызметін талдаған (Сенигова, 1972: 166–169). Бұл бағыттағы зерттеулерге Г.И. Пацевич, А.Н. Бернштам, К.М. Байпаков және Т.С. Дощанованың еңбектері де үлес қосты (Пацевич, 1956: 159; Бернштам, 1950: 159; Байпаков, 2013: 352–365; Дощанова, 2001; 2003: 165–172; 2008: 141–146; 2009: 157–167). Орта Азиядағы шыны өндірісін зерттеуде А.А. Абдуразаков, М.А. Безбородов және М.Т. Аминджановаңың еңбектері салыстырмалы материал ретінде пайдаланылды (Абдуразаков, Безбородов, 1966: 11; Аминджанова, 1961: 241–254; 1962: 90). Аталған зерттеулер шыны өндірісінің морфологиялық ерекшеліктерімен қатар, оның химиялық құрамы, технологиясы және мәдени байланыстарын қарастыруға негіз болды. Қазақстан аумағындағы шыныдан жасалған алғашқы бұйымдар – моншақтар қола дәуірі кезеңіне жатады және Бурабай 2, Былқылдақ I және II, Беғазы және Атасу қорымдарында, сондай-ақ Шерубай өзенінің жағасындағы қорымнан және Қамай елді мекеніндегі қазба жұмыстары барысында табылған (Агеева, 1970: 7). Айта кету керек, бұл табылған заттар «шыны тәрізді» деп аталады, яғни мөлдір емес табиғи әйнек. Бұл шыны өндірісінің технологиясы мен әдістемесі адамзатқа осы кезеңде әлі таныс емес екендігімен түсіндіріледі. Осы себепті қола дәуіріндегі шыныдан жасалған бұйымдар табиғи материалдардың қасиеттері негізінде жасалған (Кембаева, 2022: 121).

Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс аумағында табылған шыныдан жасалған бұйымдардың көпшілігі еркін үрлеу немесе қалыпқа құю әдісімен жасалған және X ғасырға жатады. Шыны бұйымдарының пішіндері мен түрлері XII ғасырға дейін айтарлықтай өзгеріске ұшырамағанын және қалаларда табылған ұқсас шыны бұйымдармен белгілі бір үйлесімділік дәрежесін көрсететінін атап өткен жөн (Байпаков, 1986: 163; Ақымбек 2011: 216).

Ортағасырлық шыны бұйымдарының ең қызықты коллекциясы 1938–1939 жж. оңтүстік-шығыс Жетісудағы археологиялық экспедициялар барысында және 1940 жылы Жамбыл археологиялық экспедициясының Тараз бөлімшесі жүргізген қазба жұмыстары барысында табылды (Сенигова, 1972). Бұл коллекциялар Қазақстанның ортағасырлық қалаларында шыны өнері мен өндірісін зерттеуде ерекше маңызға ие болды және Орталық Азиядағы шыны бұйымдарының

құрылымы мен стилистикалық ерекшеліктерін салыстырмалы түрде бағалауға мүмкіндік беріп отыр. Қазақстанның оңтүстігіндегі Отырар және Құйрықтөбе қалашықтарынан табылған шыныдан жасалған бұйымдар топтамасы да маңызды әрі қызықты. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылған 1971 жылдан бері жүргізілген бірнеше жылдық зерттеулердің нәтижесінде шыныдан жасалған бұйымдардың үлкен және маңызды коллекциясы жиналды. Отырар және Құйрықтөбе ескерткіштеріндегі шыны бұйымдардың көпшілігі жасыл, жасыл-көк (көк-жасыл), сары-жасыл сияқты түрлі реңктерде кездеседі (Байпаков, 2013: 352-365). Сондай-ақ, әйнектен жасалған бұйымдар Солтүстік-Шығыс Жетісудың шеберханалары мен сауда орталықтары болып саналатын Талғар және Қойлық қалашықтарынан табылды. Аталған қалаларда табылған бұйымдар тек фрагменттер түрінде ұсынылғанымен, олардың ақпараттық маңызы зор. Талғар және Қойлық қалаларындағы кездескен шыны бұйымдарының бір ерекшелігі олардың бетіндегі кальций қабаты айқын көрінеді және салыстырмалы түрде Тараз, Отырар қалаларында табылған бұйымдардан қалың мәдени қабатының болуымен ерекшеленеді (Дощанова, 2008: 141).

Алынған нәтижелер

2025 жылы жиналған материалдық деректер негізінде «Краткие сообщения Института археологии (КСИА)» журналына «Химический состав стеклянных изделий Средневековых городов Низовьев Сырдарьи (Казахстан)» атты ғылыми мақала жарияланды (Валиулина және т.б., 2025: 393–411). Осы мақаладағы 2021–2025 жж. жиналған археологиялық материалдарға

Кесте 1. Corning Museum of Glass эталондары A, B бойынша СЭМ-ЭДС әдісімен өлшеу нәтижелері (масс. %).
Table 1. Measurement results of Corning Museum of Glass standards A and B by SEM-EDS (in wt. %).

Компонент / көрсеткіштер	1. CMG A (5 өлшемнің орташа мәні)	2. CMG B (5 өлшемнің орташа мәні)
Na_2O	14,41	16,91
MgO	2,66	1,04
Al_2O_3	0,97	4,52
SiO_2	66,06	61,33
P_2O_5	0,11	0,82
SO_3	0,14	0,57
Cl, масс. %	0,1	0,17
K_2O	2,98	1,07
CaO	4,98	8,67
TiO_2	0,87	0,13
MnO	1,06	0,25
Fe_2O_3	1,11	0,36
CoO	0,19	0,03
CuO	1,26	2,84
SnO_2	0,34	0,15
Sb_2O_5	1,79	0,36
BaO	0,49	0,04
PbO	0,12	0,55
Жиынтығы	99,55	99,64
Cl-мен бірге жиынтығы	99,65	99,81

Кесте 2. Қазақстанның ортағасырлық қалашықтарынан алынған шыны бұйымдарының химиялық құрамы, СЭМ-ЭДС әдісімен зерттелген (масс. %).
Table 2. Chemical composition of glass artifacts from medieval settlements of Kazakhstan studied by SEM-EDS (in wt. %).

Компонент / көрсеткіш	1. Құмқала – жасыл	2. Құмқала – жасыл-көгілдір	3. Құмқала – жасыл-көгілдір	4. Жент – ашық жасыл	5. Мортық – ашық жасыл
Na_2O	15,73	15,36	16,89	16,25	14,88
MgO	4,06	4,65	4,03	4,16	4
Al_2O_3	5,1	5,87	4,03	5,59	5,23
SiO_2	59,63	56,26	60	58,07	59,74
P_2O_5	0,39	0,43	0,44	0,36	0,38
SO_3	0,23	0,33	0,36	0,24	0,25
Cl, масс. %	0,73	0,35	0,67	0,64	0,56
K_2O	5,64	6,17	4,44	5,09	5,53
CaO	6,85	8,4	7,95	7,53	7,22
TiO_2	0,14	0,17	0,07	0,17	0,15
MnO	0,06	0,06	0,04	0,05	0,03
Fe_2O_3	0,98	1,33	0,48	1,23	1,11
CoO	0,01	0	0,01	0,01	0,01
CuO	0,01	0,01	0,01	0	0,01
SnO_2	0,35	0,44	0,31	0,3	0,36
Sb_2O_5	0	0	0	0	0
BaO	0,04	0,06	0,03	0,04	0,03
PbO	0,04	0,08	0,07	0,03	0,06
Жиынтығы	99,26	99,64	99,16	99,12	99
Cl-мен бірге жиынтығы	99,99	99,99	99,83	99,76	99,56

жүргізілген химиялық талдау нәтижелерін қысқаша ұсынамыз.

Зерттеу үшін Асанас, Қышқала және Құмқала қалашықтарынан үш-үштен, Жент пен Мортық қалашықтарынан бір-бірден, барлығы 11 шыны үлгісі алынды. Үлгілер археологиялық қазба және барлау жұмыстары барысында жинақталған материалдардан іріктелді.

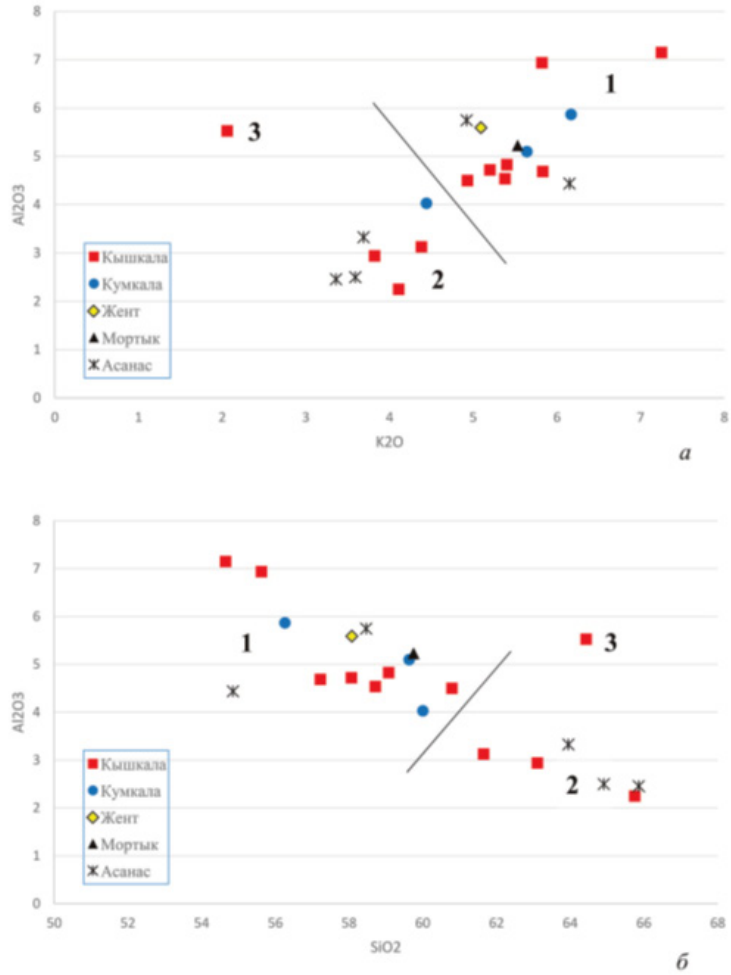
Шыны дискілердің қалыңдығы 1–2 мм, ал сақталған жиектерінің ені 5–7 мм аралығында. Жиегінің ілмек тәрізді пішініне қарай олардың диаметрлері 20, 22 және 25 см деп анықталды. Ортағасырлық Шығыста құрылыс элементтерінің өлшемдерінде белгілі бір стандарттардың қолданылғанын ескерсек (Ал-Каши Джемшид Гияседдин, 1956: 101), зерттелген нысанда кемінде үш терезе әйнегі болған деп болжауға болады. Олардың түс ерекшеліктері де бұл болжамды қолдайды. Аналитикалық зерттеуге алынған алты үлгінің төртеуі жасыл және жасыл-көк түстің әртүрлі реңктерімен сипатталады (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, сур. 2). Бір үлгі түссіз шыныдан жасалған (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, сур. 2; кесте 2). Диаметрі 22 см, жиегінің ені 5 мм болатын ашық көк шыны 28 фрагменттен тұрады (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, сур. 2; кесте 2).

Шыны бұйымдардың ішінен химиялық құрамы мен сақталу жағдайына қарай іріктелген 5 үлгі сканерлеуші электрондық микроскопия және энергия дисперсиялық рентгендік спектрлік талдау әдістерімен зерттелді. Талдау

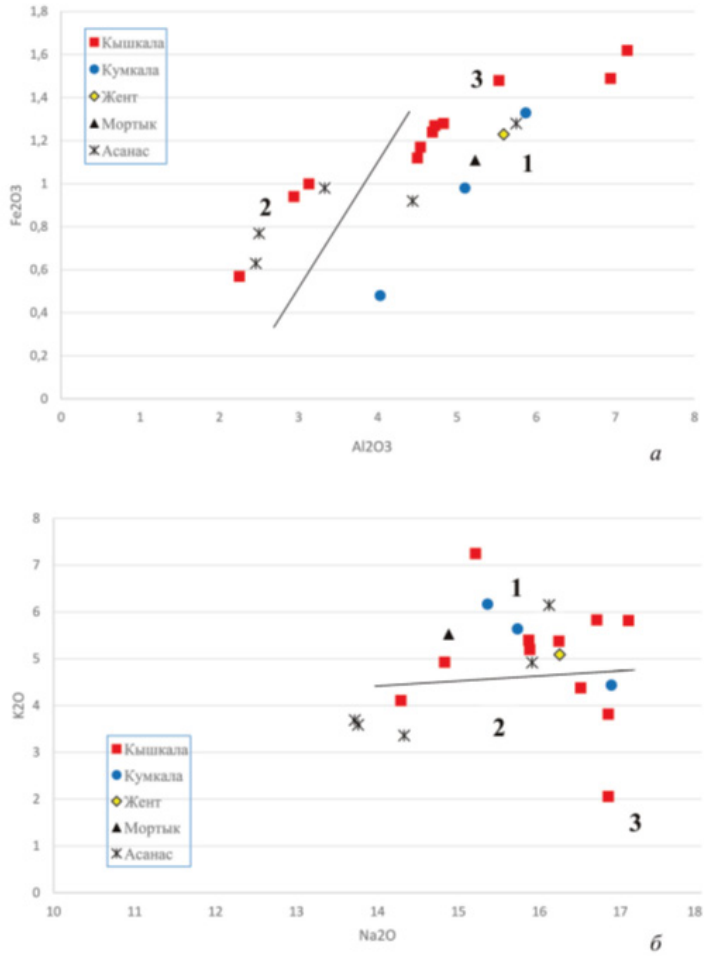
Мәскеу энергетикалық институтының «Тозуға төзімділік» ғылыми орталығында Tescan Mira LMU электрондық микроскопы және Oxford Instruments X-Max 50 анализаторы арқылы жүргізілді. Үлгілер эпоксидті шайырмен құйылып, гауһар суспензиямен тегістеліп, жылтыратылғаннан кейін зерттелді. Әр үлгінің бірнеше аймағынан 5 спектр тіркеліп, олардың орташа мәндері есептелді. Нәтижелер 2-кестеде және негізгі әрі қосалқы оксидтердің құрамын көрсететін графиктерде берілген (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, 410–411; сур. 2–3; кесте 1–2). Зерттеу нәтижелерінің қайталануы мен қателік көрсеткіштері Corning Museum of Glass деректерімен салыстыру арқылы бағаланды (1-кесте).

Зерттеу нәтижесінде барлық үлгілер натрийлі-күлді шыныға жататыны анықталды. Олардың химиялық құрамы $Na_2O–K_2O–CaO–Al_2O_3–MgO–SiO_2$ оксидтерінің құрамымен сипатталады (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, кесте 2). Негізгі шыны түзуші оксидтердің мөлшері мен арақатынасына қарай үлгілер үш химиялық кіші типке жіктелді. Бұл жіктеу әртүрлі шикізат көздері мен технологиялық дәстүрлердің қолданылғанын көрсетеді.

Бірінші химиялық кіші типке үш ескерткіштен алынған үш үлгі жатады: Жент (Жаңақала), Мортыққала және Құмқала (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, кесте 2). Бұл үлгілердің негізгі элементтері бойынша көрсеткіштері өзара жақын, бұл олардың ортақ технологиялық дәстүр негізінде өндірілгенін көрсетеді. Топтың негізгі ерекшелігі – алюминий оксидінің жоғары мөлшері (орташа 5,24%-дан жоғары) және калий оксидінің 4,5%-дан жоғары болуы. Калий мен магний оксидтерінің жоғары көрсеткіштері шыны өндірісінде құрғақ

Сур. 2. а – Al_2O_3 және K_2O, %; б – Al_2O_3 және SiO_2, %. Қатынас графиктері. (автор: С.И. Валиулина).
Fig. 2. a – Al_2O_3 and K_2O, %; b – Al_2O_3 and SiO_2, %. Correlation plots. (author: S.I. Valiulina)

Сур. 3. а – Fe_2O_3 және Al_2O_3, %; б – K_2O және Na_2O, %. Қатынас графиктері.(автор: С.И. Валиулина).
Fig. 3. a – Fe_2O_3 and Al_2O_3, %; b – K_2O and Na_2O, %. Correlation plots.(author: S.I. Valiulina)

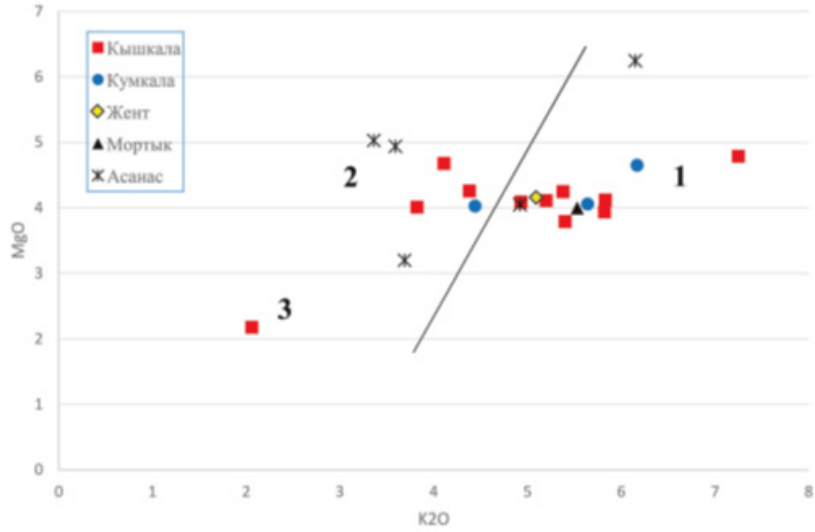
аймақтарға тән галофитті өсімдіктер күлінің пайдаланылғанын көрсетеді. Мұндай құрам Орта Азия мен Ауғанстан шыныларына тән (Brill, Stapleton, 2012: 432, 439).

Қорытынды

Қазақстанның ортағасырлық қалаларынан анықталған бірінші химиялық кіші типтің құрамы Алтын Орда дәуіріндегі Бұлғар қаласынан табылған Орта Азия шыныларымен ұқсастық көрсетеді. Бұл ұқсастық ыдыстар, санитарлық-гигиеналық бұйымдар, терезе әйнектері, зергерлік заттар, сондай-ақ жартылай фабрикаттардан жасалған моншақтар мен сақиналардың құрамынан байқалады (Валиулина, 2016: 344; 2022: 123). Бұлғар шеберханаларында өндірілген шынының химиялық құрамы Еділдің орта ағысындағы жергілікті шикізатқа сәйкес келмегенімен, Орта Азия, соның ішінде Қазақстан ескерткіштерінің шыныларымен жақындығы анықталған (Валиулина, 2005: 78–85; 2024: 405).

Қазақстан мен Орта Азия аумағындағы кварц құмдарының қалыптасу жағдайларының ұқсастығы олардың құрамдық сипаттамаларынан да байқалады (Кузнецов және т.б., 1981). Бұл өңірлердегі кварц құмдарына бай негізгі геологиялық қабаттар палеоген жүйесінің шөгінділерімен байланысты. Олар негізінен Тұран теңізінің теңіздік шөгінділерінен тұрады. Олардың құрамында сазды-карбонатты ұсақ түйіршікті шөгінділер басым болса, жағалауға жақын аумақтарда карбонатты материал аралас құмдар кең таралған (Кузнецов, 1981: 124).

Қазақстанның сазды және құмды шөлдерінің минералды құрамына калий дала шпаты, гидрослюда, плагиоклаз, сондай-ақ биотит, пироксен, оливин және басқа минералдардың

Сур. 4. MgO және K_2O, %. Қатынас графигі. (автор: С.И. Валиулина).
Fig. 4. MgO and K_2O, %. Correlation plot.(author: S.I. Valiulina)

қоспалары кіреді. Бұл минералдардың барлығы алюминий, калий, магний, кремний, темір қосылыстарынан тұратын күрделі алюминий силикаттары екендігін атап өтуге болады.

Шыны өнімдерінен титан мен марганец оксидтері өте аз мөлшерде кездеседі. Бұл шикізат ерекшелігі ортаазиялық шыны құрамында айқын көрінеді. Орта Азия шыны өндірісіндегі алюминий оксидінің табиғатын анықтау үшін Роберт Брилл индуктивті байланысқан плазмадағы масс-спектрометрия әдістерін және стронций изотоптық талдауын қолданды. Нәтижесінде микроқоспалар мен ультра жұқа элементтер, соның ішінде алюминиймен бірге шыны құрамына енген лантанидтер тобы анықталды.

Микроэлементтердің құрамы монацитті құмдарға тән көрсеткіштермен сәйкес келетіні анықталды. Мұндай құмдар Орталық Азияда кездесіп, белгілі бір шикізат көздерінің географиялық маркері ретінде қарастырылады. Сонымен қатар олар Еуропа мен Мысырда да белгілі (Brill, Stapleton, 2012: 525, 533; Wedepohl және т.б., 2011; Schibille, 2022: 165).

Екінші химиялық кіші типке шынының бес үлгісі жатқызылды: олардың үшеуі Қышқала қалашығынан, ал екеуі Асанас қалашығынан алынған (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, кесте 2). №17 үлгі екі рет талданып, оның шыны негізі мен күлгін жапсырма жолағы жеке зерттелді. Бұл кіші тип алюминий оксидінің төмен мөлшерімен (2,25–3,33 %) және калий оксидінің 3,36–4,11 % аралығындағы көрсеткішімен сипатталады. Кремнезем мөлшері жоғары, ал магний оксидінің деңгейі бірінші кіші типке жақын (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, кесте 2).

Құрамы бойынша бұл үлгілер кварц құмы негізінде өндірілген шығыс исламдық натрийлі-күлді шынылармен ұқсастық көрсетеді. Олардың аналогтары Сирия, Месопотамия және Иранннан белгілі (Carboni, 2001: 76–79, 182; Brill, 1995: 221; Brill, Stapleton, 2012: 439, 514–516). Бұл ұқсастықтар шикізат базасы мен шыны өндіру дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетеді.

Ортағасырлық Құмқала қалашығынан табылған шыны ыдыс үлгісінің химиялық құрамы ерекше назар аударуға лайық. Оның калий оксидінің мөлшері бойынша көрсеткіші бірінші және екінші химиялық кіші типтердің аралығында орналасады. Бұл үлгінің екі кіші типке тән белгілер арасында аралық мән көрсететінін графиктер де айқын көрсетеді (Валиулина және т.б., 2025: 393–411, кесте 2; сур. 4).

Бұл элементтер арасындағы оң корреляция Таяу Шығыстың исламдық күл шыны өндірісіне тән қасиет. Композиция кальций мен күкірт оксидінің төмен концентрациясымен, сондай-ақ жоғары хлормен сипатталып отыр.

Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2025–2027 жж. арналған гранттық қаржыландыру шеңберінде, ЖТН AP26197945 «Этно-эко жүйедегі Солтүстік және Оңтүстік Қызылқұмды этнографиялық және этноархеологиялық зерттеу» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Абдуразаков А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А. 1963. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент: Издательство АН Узбекской ССР. 242 с.

2. Абдуразаков А.А., Безбородов М.А. 1966. Средневековые стекла Средней Азии (опыт химической характеристики). Издательство «Фан» Узбекской ССР. Ташкент. С. 166.

3. Ақымбек Е.Ш. 2011. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынап көзелер // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары / Қоғамдық ғылымдар сериясы. № 3 (282). 2011. 216 б.

4. Агеева Е.И. 1970. Средневековое стекло из Тараза. «По следам древних культур Казахстана». Алма-Ата: Наука. С. 7–21.

5. Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б., 1962. Древний Отрар. Алма-Ата: Наука. 215 с.

6. Ал-Каши Джемшид Гиясэддин, 1956. Ключ арифметики. Трактат об окружности / Коммент. А. П. Юшкевича, Б. А. Розенфельда. М.: Гостехиздат. 558 с.

7. Аминджанова М. 1961. О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахра // ИМКУЗ. Вып. 2. С. 241–254.

8. Аминджанова М.1962. Средневековые стеклянные сосуды из музеев Ташкента и Самарканда // ИМКУЗ. Вып. 3. С. 87–100.

9.Аржанцева И.А. 2013. Имперская археология и археологические империи: Советская Хорезмская археологическая экспедиция // Этнографическое обозрение. № 4. С. 65–87.

10.Байпаков К.М. 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алма-Ата: Наука. 256 с.

11.Байпаков К.М., Дощанова Т., 2011. Казахстан // Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV веков. Т. II. Стекло / Ред.: К. Байпаков, Ш. Пидаев, А. Хакимов. Самарканд; Ташкент: Международный институт центральноазиатских исследований. С. 12–65.

12. Байпаков К.М. 2013. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследования Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. Алматы: «Ғылыми Қазына». 514 с.

13. Байпаков К.М. 2014. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Алматы, – Кн. 3, ч. 2. 534 с.

14. Бартольд В.В.1965. Сочинения. Т. III. Работы по исторической географии. М., 706 с.

15. Брыкина Г. А., 1974. Карабулак. М.: Наука. 1974. 128 с.

16. Валиулина С.И., 2016. Химический состав стекла Болгара и Сувара // SP. № 6. С. 337–353.

17. Валиулина С.И., 2022. Стекло ремесленного района // Центральный базар Болгара и его окружение (междисциплинарные исследования по материалам раскопок 2011–2019 гг.): коллективная монография / Отв. ред. В. Ю. Коваль. М.; СПб.: Нестор-История. С. 87–127.

18. Валиулина С.И. 2024. Влияние ремесла Средней Азии на стеклоделие Золотой Орды // Культуры и цивилизации Центральной Азии от неолита до средневековья: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 120-летию А. М. Беленицкого, 95-летию В. М. Массона и 100-летию Ю. А. Заднепровского (Санкт-Петербург, 5–8 ноября 2024 г.) / Отв. ред.: В. П. Никоноров, Е. О. Стоянов. СПб.: ИИМК РАН. С. 403–406.

19. Валиулина С.И., Тажекеев А.А., Курманиязов Ы.С., Есен С. 2025. Химический состав стеклянных изделий Средневековых городов Низовьев Сырдарьи (Казахстан) // Краткие сообщения Института археологии (КСИА) Выпуск 280, С. 393–411.

20. Brill R. H. 1995. Appendix 3: chemical analyses of some glass fragments from Nishapur in the Corning Museum of Art // Kröger J. Nishapur: Glass of the Early Islamic Period. New York: Metropolitan Museum of Art.1995 P. 211–233.

21. Brill R. H., Stapleton C. P., 2012. Chemical Analyses of Early Glasses. Vol. 3. Corning: Corning Museum of Glass. 727 p.

22. Дощанова Т.С. 2001. Новые находки стеклянных изделий с городища Куйрык-тобе // Известия. Серия общественных наук. № 1. Алматы: НИЦ «Ғылым». С. 159.

23. Дощанова Т.С. 2003. Новые коллекции стекла из городищ Куйрык-тобе и Коялыка // Известия

НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 165–172.

24. Дощанова Т.С. 2008. Оконное стекло на городище Талгар //Известия НАН РК. Серия общественных наук. №1. Алматы, НИЦ «Гылым». С. 141–146

25. Дощанова Т.С. 2009. Новые коллекции стеклянных изделий из Юго-Западного Семиречья (городища Тараза, Торткуль и Мерке) // Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 157–167

26. История Казахстана в персидских источниках / под ред. А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 1. 416 с.

27. Итина М.А., Левина Л.М., Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А. 1999. К 60–летию Хорезмской экспедиции // ЭО. № 6. С. 19-33.

28. Каллаур В.А. 1900 О следах древнего города «Джент» в низовьях Сырдарьи // ПТКЛА. – Приложение № 5. С. 10–15.

29. Кастанье И.А. 1910. Древности Киргизской степи и Оренбургского края / Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. 22. Оренбург. 331 с.

30. Кдырниязов Мухаммед-Шарип. 1989. Материальная культура городов Хорезма в XIII–XIV вв.- Нукус: Каракалпакстан, 176 с.

31. Кембаева А.К. 2022. История изучения средневековых стеклянных изделий юга Казахстана // Ахинжановские чтения–2022: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 20–22 апреля 2022 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С. 120–121

32. Козейбаев С.А., Воякин Д.А. 2017. Отчет о научно-исследовательских работах// Археологические исследования на городище Жент, Жалагашского района, Кызылординской области. С. 62.

33. Кузнецов А. В., Шаманский И. Л., Миропольская Г. Л., Туманова Е. С., 1981. Формовочные и стекольные пески СССР. М.: Недра. 192 с.

34. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. 2011. Қызылорда облысы. А.: Аруна, 2011. 504 с.

35. Левшин А.И. 1996. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат. 656 с.

36. Лерх П.И. 1870. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб. 39 с.

37. Макшеев А.И. 1856. Описание низовьев Сырдарьи // Морской сборник. Т. XXIII. № 9. С.102-114.

38. Маргулан А.Х. 1950. Из истории городов и архитектурного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Наука. 123 с.

39. Мәми Т. 2007. Кейінгі ортағасырлардағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғғ.) Монография – Қызылорда. 252 б.

40. Молдахмет А., Қалдыбай Ш. 2023. Сырдарияның төменгі ағысындағы Алтын Орда қалаларының орналасуы жайлы (Асанас, Қышқала, Жент қалалары бойынша) // Фараби әлемі: студент. мен жас ғалым. халық. ғыл. конф. матер. Алматы. Б. 118–121.

41. Молдахмет А.А. 2024. Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы Алтын Орда дәуірінің қалалары: Қышқала материалдары бойынша: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы. 222 б.

42. Пацевич Г.И. 1956. Раскопки на территории древнего города Тараза. Труды ИИАЭ АН КазССР. т. 1. Археология. Алма Ата. С. 33–60.

43. Петров П.Н., Атыгаев Н.А., Белтенов Ж.М. 2023. Деньги на «Шелковом пути» (территория Казахстана, XIII – XIV вв.). Алматы: ЦГМ РК. 400 с.

44. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии 2011. // Историко-культурные памятники археологии Казахстана. / Авторы предисловые и составители Елеуов М., Бахтибаев М. Түркістан, 2011. 447 с.

45. Рашид ад-дин. Сборник летописи 1960. / пер. с перс. Ю.П. Верховского. М. Т. 2. 220 с.

46. Carboni S., 2001. Glass from Islamic Lands. London: Thames & Hudson. 416 p.

47. Сенигова Т.Н. 1972. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 218 с.

48. Смагулов Е.А. 2011. Археологические исследования городища Алтынтобе в Отрарском оазисе: находки // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан / Серия общественных наук

№ 3 (282). 216 с.

49. Сыдыкова Ж.Т. 2014. Место Джанкента в средневековой истории Приаралья: огузы и их города по средневековым письменным источникам // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). А: «Арыс», 2014. С. 11–15.

50. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. 2012. Средневековые городища Сырдарьи //Вестник КНУ имени Аль-Фараби. Серия историческая. Алматы, г. № 3. С. 127–133.

51. Тажекеев А.А. 2013. История обводнения южных протоков нижней Сырдарьи по археологическим данным. Жанадарья // Тр. филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Астана, 2013. Т. 2. С. 65–73.

52. Толстов С.П. 1948. По следам древнехорезмской цивилазции. М.: Соцэкгиз, 1948. – 212 с.

53. Толстов С.П. 1962. По древним дельтам Окса и Яксарта. // М.:Издательство восточной литературы. 324 с., вкл.

54.Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А.1963. Археологические работы на древних руслах Сырдарьи // М. МХЭ. Выпуск 6. 1963. 248 с.

55.Труды Семиреченской археологической экспедиции. 1950.«Чуйская долина»/сост. под рук. А.Н. Бернштама // МИА – № 14. М. Л: 160 с. + XV табл.

56. Шишкина Г. В., 1986. Ремесленная продукция средневекового Согда. Ташкент: Фан. 144 с.

57. Schibille N. 2022 Islamic Glass in the Making Chronological and Geographical Dimensions. Leuven: Leuven University. 2022. 263 p. (Studies in Archaeological Sciences; 7.)

58. Wedepohl K. H., Simon K., Kronz A.,2011. Data on 61 chemical elements for the characterization of three major glass compositions in Late Antiquity and the Middle Ages // Archaeometry. Vol. 53. № 1. P. 81–102.

References

1. Abdurazakov A.A., Bezborodov M.A., Zadneprovskii Yu.A. 1963. Steklodelie Sredney Azii v drevnosti i srednevekove [Glassmaking in Central Asia in Antiquity and the Middle Ages]. Tashkent: Izdatelstvo AN Uzbekskoi SSR, 242 p. [in Russian].

2. Abdurazakov A.A., Bezborodov M.A. 1966. Srednevekovye stekla Sredney Azii (opyt khimicheskoy kharakteristiki) [Medieval glass of Central Asia (an attempt at chemical characterization)]. Tashkent: Fan, 166 p. [in Russian].

3.Aqymbek Ye.Sh. 2011. Ortagasyrlyq Aqtobe qalasynan tabylgan synap kozeler [Mercury vessels found in the medieval city of Aktobe] // Qazaqstan Respublikasy Ulttyq gylym akademiyasynyn khabarlary. Qogamdyq gylymdar seriyasy. No. 3 (282). P. 216. [in Kazakh].

4. Ageyeva Ye.I. 1970. Srednevekovoe steklo iz Taraza [Medieval glass from Taraz] // Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, P. 7–21. [in Russian].

5. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. 1962. Drevnii Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Nauka, 215 p. [in Russian].

6. Al-Kashi Dzhemshid Giyaseddin. 1956. Klyuch arifmetiki. Traktat ob okruzhnosti [Key to Arithmetic. Treatise on the Circumference] / Komment. A.P. Yushkevicha, B.A. Rozenfelda. Moscow: Gostekhizdat, 558 p. [in Russian].

7. Amindzhanova M. 1961. O nekotorykh steklyannykh sosudakh Maverannakhra [On some glass vessels of Mawarannahr] // IMKUZ. Vol. 2. P. 241–254. [in Russian].

8. Amindzhanova M. 1962. Srednevekovye steklyannye sosudy iz muzeev Tashkenta i Samarkanda [Medieval glass vessels from the museums of Tashkent and Samarkand] // IMKUZ. Vol. 3. P. 87–100. [in Russian].

9. Arzhantseva I.A. 2013. Imperskaya arkheologiya i arkheologicheskie imperii: Sovetskaya Khorezmskaya arkheologicheskaya ekspeditsiya [Imperial archaeology and archaeological empires: The Soviet Khorezm Archaeological Expedition] // Etnograficheskoye obozreniye. № 4. S.65-87. [in Russian].

10. Baipakov K.M. 1986. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirechya (VI – nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (6th – early 13th centuries)]. Alma-Ata: Nauka, 256 p. [in Russian].

11.Baipakov K.M., Doshchanova T.S. 2011. Kazakhstan [Kazakhstan] // Khudozhestvennaya kultura Tsentralnoy Azii i Azerbaidzhana IX-XV vekov. Vol. II. Steklo / Eds.: K. Baipakov, Sh. Pidaev, A. Khakimov. Samarkand; Tashkent: Mezhdunarodnyi institut tsentralnoaziatskikh issledovanii, P. 12-65. [in Russian].

12. Baipakov K.M. 2013. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana (po materialam issledovaniya Yuzhno-Kazakhstanskoy kompleksnoy arkheologicheskoy ekspeditsii). Kniga II. Urbanizatsiya Kazakhstana v IX – nachale XIII v. [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan Comprehensive Archaeological Expedition). Book II. Urbanization of Kazakhstan in the 9th – early 13th centuries]. Almaty: Gylymi Kazyna, 514 p. [in Russian].

13. Baipakov K.M. 2014. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan]. Almaty, Book 3, Pt. 2, 534 p. [in Russian].

14. Bartold V.V. 1965. Sochineniya. T. III. Raboty po istoricheskoy geografii [Works. Vol. III. Studies in historical geography]. Moscow, 706 p. [in Russian].

15. Brykina G.A. 1974. Karabulak [Karabulak]. Moscow: Nauka, 128 p. [in Russian].

16. Valiulina S.I. 2016. Khimicheskii sostav stekla Bolgara i Suvara [Chemical composition of glass from Bolgar and Suvar] // SP. No. 6. P. 337–353. [in Russian].

17. Valiulina S.I. 2022. Steklo remeslennogo raiona [Glass from the craft district] // Tsentralnyi bazar Bolgara i ego okruzhenie (mezhdistsiplinarnye issledovaniya po materialam raskopok 2011-2019 gg.): kollektivnaya monografiya / Ed. V.Yu. Koval. Moscow; St. Petersburg: Nestor-Istoriya, P. 87–127. [in Russian].

18. Valiulina S.I. 2024. Vliyanie remesla Sredney Azii na steklodelie Zolotoy Ordy [The influence of Central Asian craftsmanship on the glassmaking of the Golden Horde] // Kultury i tsivilizatsii Tsentralnoy Azii ot neolita do srednevekovya: materialy mezhdunar. nauch. konf., posvyashch. 120-letiyu A.M. Belenitskogo, 95-letiyu V.M. Massona i 100-letiyu Yu.A. Zadneprovskogo (St. Petersburg, November 5-8, 2024) / Eds.: V.P. Nikonorov, E.O. Stoyanov. St. Petersburg: IIMK RAN, P. 403–406. [in Russian].

19. Valiulina S.I., Tazhekeyev A.A., Kurmaniyazov Y.S., Esen S. 2025. Khimicheskii sostav steklyannykh izdelii srednevekovykh gorodov nizovev Syrdari [Chemical composition of glassware from the medieval cities of the lower Syrdarya] // Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii (KSIA). Vol. 280. P. 393–411. [in Russian].

20. Brill R.H. 1995. Appendix 3: Chemical analyses of some glass fragments from Nishapur in the Corning Museum of Art // Kröger J. Nishapur: Glass of the Early Islamic Period. New York: Metropolitan Museum of Art, P. 211–233. [in English].

21. Brill R.H., Stapleton C.P. 2012. Chemical Analyses of Early Glasses. Vol. 3. Corning: Corning Museum of Glass, 727 p. [in English].

22. Doshchanova T.S. 2001. Novye nakhodki steklyannykh izdelii s gorodishcha Kuyryk-tobe [New finds of glassware from the Kuyryk-tobe settlement] // Izvestiya. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 1. Almaty: NITs Gylym, P. 159. [in Russian].

23. Doshchanova T.S. 2003. Novye kollektsii stekla iz gorodishch Kuyryk-tobe i Koyalika [New glass collections from the settlements of Kuyryk-tobe and Koyalyk] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 1. P. 165–172. [in Russian].

24. Doshchanova T.S. 2008. Okonnoe steklo na gorodishche Talgar [Window glass at the Talgar settlement] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 1. Almaty: NITs Gylym, P. 141–146. [in Russian].

25. Doshchanova T.S. 2009. Novye kollektsii steklyannykh izdelii iz Yugo-Zapadnogo Semirechya (gorodishcha Taraza, Tortkul i Merke) [New collections of glassware from Southwestern Semirechye (the settlements of Taraz, Tortkul and Merke)] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 1. P. 157–167. [in Russian].

26. Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources] / Ed. A.K. Muminov. 2005. Almaty: Daik-Press. Vol. 1, 416 p. [in Russian].

27. Itina M.A., Levina L.M., Nerazik E.E., Rapoport Yu.A. 1999. K 60-letiyu Khorezmskoy ekspeditsii [On the 60th anniversary of the Khorezm Expedition] // EO. No. 6. P. 19–33. [in Russian].

28. Kallaur V.A. 1900. O sledakh drevnego goroda «Dzhent» v nizovyakh Syrdari [On the traces of the ancient city of Dzhent in the lower reaches of the Syr Darya] // PTKLA. Appendix No. 5. P. 10–15. [in Russian].

29. Kastanye I.A. 1910. Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya [Antiquities of the Kirghiz Steppe and the Orenburg region] // Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vol. 22. Orenburg, 331 p. [in Russian].

30. Kdyrniyazov Mukhammed-Sharip. 1989. Materialnaya kultura gorodov Khorezma v XIII-XIV vv. [Material culture of the cities of Khorezm in the 13th-14th centuries]. Nukus: Karakalpakstan, 176 p. [in Russian].

31. Kembayeva A.K. 2022. Istoriya izucheniya srednevekovykh steklyannykh izdelii yuga Kazakhstana [History of the study of medieval glassware in Southern Kazakhstan] // Akhinzhanovskie chteniya-2022: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii studentov i molodykh uchenykh (Almaty, April 20-22, 2022). Almaty: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana, P. 120–121. [in Russian].

32. Kozeybayev S.A., Voyakin D.A. 2017. Otchet o nauchno-issledovatelskikh rabotakh [Report on research work] // Arkheologicheskie issledovaniya na gorodishche Zhent Zhalagashskogo raiona Kyzylordinskoy oblasti. P. 62. [in Russian].

33. Kuznetsov A.V., Shamanskii I.L., Miropolskaya G.L., Tumanova E.S. 1981. Formovochnye i stekolnye peski SSSR [Molding and glass sands of the USSR]. Moscow: Nedra, 192 p. [in Russian].

34. Qazaqstan Respublikasynyn tarikhi zhane madeni eskertkishterinin zhinagy. Qyzylorda oblysy [Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region]. 2011. Almaty: Aruna, 504 p. [in Kazakh].

35. Levshin A.I. 1996. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 656 p. [in Russian].

36. Lerkh P.I. 1870. Arkheologicheskaya poezdka v Turkestanskii krai v 1867 godu [Archaeological journey to the Turkestan region in 1867]. St. Petersburg, 39 p. [in Russian].

37. Maksheyev A.I. 1856. Opisanie nizovev Syrdari [Description of the lower reaches of the Syr Darya] // Morskoi sbornik. Vol. XXIII. No. 9. P. 102–114. [in Russian].

38. Margulan A.Kh. 1950. Iz istorii gorodov i arkhitekturnogo iskusstva drevnego Kazakhstana [From the history of cities and architectural art of ancient Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 123 p. [in Russian].

39. Mami T. 2007. Keiingi ortagasyrdagy Aral onirinin qalalary (XIII-XVIII gg.) [Cities of the Aral region in the late Middle Ages (13th-18th centuries)]. Kyzylorda, 252 p. [in Kazakh].

40. Moldakhmet A., Qaldybai Sh. 2023. Syrdariyanyn tomengi agysyndagy Altyn Orda qalalarynyn ornalasuy zhaily (Asanas, Qyshqala, Zhent qalalary boiynsha) [On the location of Golden Horde cities in the lower reaches of the Syr Darya (based on the cities of Asanas, Kyshkala and Zhent)]//Farabi alemi: studentter men zhas galymdardyn khalyqaralyq gylymi konferentsiyasy materialdary. Almaty, P. 118–121. [in Kazakh].

41. Moldakhmet A.A. 2024. Syrdariya ozeninin tomengi agysyndagy Altyn Orda dauirinin qalalary: Qyshqala materialdary boiynsha [Cities of the Golden Horde period in the lower reaches of the Syr Darya: Based on the materials of Kyshkala]: PhD dissertation. Almaty, 222 p. [in Kazakh].

42. Patsevich G.I. 1956. Raskopki na territorii drevnego goroda Taraza [Excavations in the territory of the ancient city of Taraz] // Trudy IIAE AN KazSSR. Vol. 1. Arkheologiya. Alma-Ata, P. 33–60. [in Russian].

43. Petrov P.N., Atygayev N.A., Beltenov Zh.M. 2023. Dengi na «Shelkovom puti» (territoriya Kazakhstana, XIII-XIV vv.) [Money on the “Silk Road” (territory of Kazakhstan, 13th-14th centuries)]. Almaty: TsGM RK, 400 p. [in Russian].

44. Protokoly zasedanii i soobshchenii chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubitelei arkheologii [Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan Circle of Archaeology Enthusiasts]. 2011 // Istoriko-kulturnye pamyatniki arkheologii Kazakhstana / Authors of the foreword and compilers M. Eleuov, M. Bakhtibayev. Turkistan, 447 p. [in Russian].

45. Rashid ad-Din. 1960. Sbornik letopisei [Collection of Chronicles] / Transl. from Persian by Yu.P. Verkhovskii. Moscow. Vol. 2, 220 p. [in Russian].

46. Carboni S. 2001. Glass from Islamic Lands. London: Thames & Hudson, 416 p. [in English].

47. Senigova T.N. 1972. Srednevekovyi Taraz [Medieval Taraz]. Alma-Ata: Izdatelstvo Nauka KazSSR, 218 p. [in Russian].

48. Smagulov E.A. 2011. Arkheologicheskie issledovaniya gorodishcha Altyntobe v Otrarskom oazise: nakhodki [Archaeological research at the Altyntobe settlement in the Otrar oasis: Finds] // Izvestiya Natsionalnoy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 3 (282). P. 216. [in

Russian].

49. Sydykova Zh.T. 2014. Mesto Dzhankenta v srednevekovoy istorii Priaralya: oguzy i ikh goroda po srednevekovym pismennym istochnikam [The place of Dzhankent in the medieval history of the Aral Sea region: The Oghuz and their cities according to medieval written sources] // Kompleksnye issledovaniya gorodishcha Dzhankent (raboty 2011-2014 gg.). Almaty: Arys, P. 11–15. [in Russian].

50. Tazhekeyev A.A., Darmenov R.T. 2012. Srednevekovye gorodishcha Syrdari [Medieval settlements of the Syr Darya] // Vestnik KazNU imeni Al-Farabi. Seriya istoricheskaya. No. 3. Almaty, P. 127–133. [in Russian].

51. Tazhekeyev A.A. 2013. Istoriya obvodneniya yuzhnykh protokov nizhney Syrdari po arkheologicheskim dannym. Zhanadarya [History of the watering of the southern channels of the lower Syr Darya according to archaeological data. Zhanadarya] // Trudy filiala Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana v g. Astana. Astana. Vol. 2. P. 65–73. [in Russian].

52. Tolstov S.P. 1948. Po sledam drevnekhorezmskoy tsivilizatsii [In the footsteps of the ancient Khorezm civilization]. Moscow: Sotsekgiz, 212 p. [in Russian].

53. Tolstov S.P. 1962. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. M.:Izdatelstvo vostochnoy literatury. 324 p. [in Russian].

54. Tolstov S.P., Zhdanko T.A., Itina M.A. 1963. Arkheologicheskie raboty na drevnikh ruslakh Syr-Dari [Archaeological works on the ancient channels of the Syr Darya] // MKhE. Vol. 6. 248 p. [in Russian].

55. Trudy Semirechenskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. «Chuiskaya dolina» [Proceedings of the Semirechye Archaeological Expedition. “Chui Valley”] / Comp. under the supervision of A.N. Bernshtam. 1950 // MIA. No. 14. Moscow; Leningrad, 160 p. + XV tables. [in Russian].

56. Shishkina G.V. 1986. Remeslennaya produktsiya srednevekovogo Sogda [Craft products of medieval Sogdiana]. Tashkent: Fan, 144 p. [in Russian].

57. Schibille N. 2022. Islamic Glass in the Making: Chronological and Geographical Dimensions. Leuven: Leuven University, 263 p. (Studies in Archaeological Sciences; 7). [in English].

58. Wedepohl K.H., Simon K., Kronz A. 2011. Data on 61 chemical elements for the characterization of three major glass compositions in Late Antiquity and the Middle Ages // Archaeometry. Vol. 53. No. 1. P. 81–102. [in English].

***Молдахмет А.А.[1], Елеуов М.[2], Валиулина С.И.[3], Курманиязов Ы.С.[4]**

[1]Международный университет Астаны, Астана, Казахстан

[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[3]Казанский федеральный университет, Казань, Россия

[4]Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

e-mail: moldakhmetkz@gmail.com

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ СТЕКЛЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ РЕКИ СЫРДАРЬИ: СОСТАВ, ТЕХНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В статье представлены предварительные результаты исследования химического состава стеклянных артефактов, обнаруженных на средневековых археологических памятниках в районе древнего русла Жанадарьи, расположенного в нижнем течении Сырдарьи Восточного Приаралья. Основное внимание уделено материалам городищ Жанкала (Жент), Мортык, крепости Кумкала и других памятников региона. В период Золотой Орды данные поселения являлись важными центрами торговли, ремесла и культурных контактов. Обнаруженные стеклянные изделия отражают существовавшие между различными регионами хозяйственные и культурные связи. Анализ их химического состава позволяет определить особенности сырьевой базы и технологии изготовления стекла, а также уточнить направления его производства, распространения и обмена в средневековый период.

Результаты лабораторного исследования образцов стекла из нижнего течения

Сырдарьи свидетельствуют о влиянии особенностей местной сырьевой базы на их химический состав. Полученные данные позволяют выявить характерные технологические приемы производства стекла и определить особенности производственного процесса, применявшегося средневековыми мастерами. Химико-технологический анализ также способствует уточнению происхождения изделий, их хронологических характеристик и направлений торгового обмена. Исследованные образцы отражают специфику стеклоделия городских центров Приаралья, где использовалось местное сырье. Выявленные особенности позволяют сопоставить технологические традиции региона с материалами, происходящими из других центров стекольного производства, в частности Ирана и Египта.

Ключевые слова: Кызылкум, Сырдарья, Жанадарья, городище, архитектура, датировка, стекло, караван, лаборатория, металл, анализ.

Для цитирования: Молдахмет А.А., Елеуов М., Валиулина С.И., Курманиязов Ы.С. Средневековые стеклянные изделия низовьев Сырдарьи: состав, технология и археологическое значение // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 139-159 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.10

***Moldakhmet A.A.[1], Eleuov M.[2], Valiulina S.I.[3], Kurmaniyazov Y.S.[4]**

[1]Astana International University, Astana, Kazakhstan

[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

[3]Kazan Federal University, Kazan, Russia

[4]Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

e-mail: moldakhmetkz@gmail.com

MEDIEVAL GLASS OBJECTS FROM THE LOWER SYR DARYA: COMPOSITION, TECHNOLOGY, AND ARCHAEOLOGICAL SIGNIFICANCE

Abstract. The article presents the preliminary results of a study of the chemical composition of glass artifacts discovered at medieval archaeological sites located along the ancient Zhanadarya riverbed in the lower reaches of the Syr Darya in the Eastern Aral Sea region. The study focuses on materials from the Zhankala (Zhent) and Mortyk settlements, the Kumkala fortress, and other archaeological sites in the region. During the Golden Horde period, these settlements functioned as important centers of trade, crafts, and cultural interaction. The chemical composition of the glass artifacts provides information on the raw materials and technological processes used in their production. The results also contribute to determining the origin, chronology, and distribution of the glass and to reconstructing regional trade and technological contacts.

Chemical analysis shows that glass from the lower Syr Darya was produced from local raw materials using distinctive medieval manufacturing techniques. Laboratory examination of the glass assemblage clarified its composition, chronology, and technological features, while also revealing interregional trade links. The use of local raw materials and geochemical resources distinguished glass production in the Aral Sea region from that of Iran and Egypt.

Keywords: Kyzylkum, Syr Darya, Zhanadarya, town, architecture, dating, glass, caravan, laboratory, metal, analysis

For citation: Moldakhmet A.A., Eleuov M., Valiulina S.I., Kurmaniyazov Y.S. Medieval glass artifacts from the lower reaches of the Syr Darya: composition, technology, and archaeological significance // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 139-159 (in Kaz.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.10

Авторлар туралы мәлімет:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, антропология және археология институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-6459-8019

Валиулина Светлана Игоревна, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0002-2651-8110

Құрманиязов Ыслам Серікұлы, PhD, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-8737-2288

Сведения об авторах:

Молдахмет Архад Айтжанұлы, PhD, старший преподаватель, Международный университет Астаны, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, Институт антропологии и археологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-6459-8019

Валиулина Светлана Игоревна, кандидат исторических наук, доцент, Казанский федеральный университет, Казань, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0002-2651-8110

Курманиязов Ыслам Серикович, PhD, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8737-2218

Information about the authors:

Moldakhmet Arkhad Aitzhanuly, PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9817-6412

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Anthropology and Archaeology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6459-8019

Valiulina Svetlana Igorevna, PhD in History, Associate Professor, Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation.

ORCID: 0000-0002-2651-8110

Kurmaniyazov Yslam Serikuly, PhD, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8737-2218

ҒТАМР 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.11

Камалдинов И.[1], Буранбаев Р.[1], *Нұрғали Н.[2], Арынов Қ.[1]
[1]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы, Қазақстан
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: nesipbay.nurgali@mail.ru

СҮТКЕНТ ҚАЛАШЫҒЫН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА НӘТИЖЕЛЕРІ (2025 Ж. МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Мақала ортағасырлық араб және парсы жазба дереккөздерінде жиі аталатын, археологиялық тұрғыдан аз зерттелген Сүткент қаласында 2025 ж. жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне арналған. Зерттеудің мақсаты – Сырдарияның орта ағысының сол жағалауында орналасқан қаланың шахристанында қазба жұмыстарын жүргізіп, стратиграфиясы мен хронологиясын анықтау және ортағасырлық қала мәдениеті туралы жаңа деректер алу. Зерттеу барысында археологиялық қазба, стратиграфиялық және радиокөміртектік талдау, керамикалық материалдарды функционалдық жіктеу және типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Қазба барысында екі құрылыс горизонты анықталды. Жақсы сақталған төменгі горизонттан ені 4 м болатын көше мен оның екі жағындағы екі тұрғын үйдің қалдықтары аршылды. №1 құрылыстан түтіндігі бар Г-тәрізді суфа, ал үш бөлмелі №2 құрылыстан суфа мен ошақ қалдықтары тіркелді. Керамикалық кешендегі 851 керамика фрагменті функционалдық және типологиялық тұрғыдан жіктеліп, Отырар оазисі, Сырдарияның орта ағысы, Шу-Талас өңірі және Орта Азия ескерткіштерінің материалдарымен салыстырылды. Нәтижелер Сүткенттің аймақаралық мәдени байланыстарға қатысқанын және жергілікті қыш өндірісі дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетті. Радиокөміртектік талдау бойынша шурфтың төменгі қабаты IX ғ. аяғы – X ғ. аяғымен, ал тұрғын үй қалдықтары XI ғ. ортасы – XII ғ. ортасымен мерзімделді. Зерттеу Сүткенттің сәулеті, тұрмысы мен хронологиясы туралы жаңа ғылыми деректер ұсынды.

Кілт сөздер: Сырдария өзені, Сүткент қаласы, жазба деректер, археологиялық қазба, стратиграфиялық шурф, радиокөміртекті талдау, керамика.

Дәйексөз үшін: Камалдинов И., Буранбаев Р., Нұрғали Н., Арынов Қ. Сүткент қалашығын археологиялық зерттеудің жаңа нәтижелері (2025 ж. материалдары бойынша) // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб.160-175 (қаз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.11

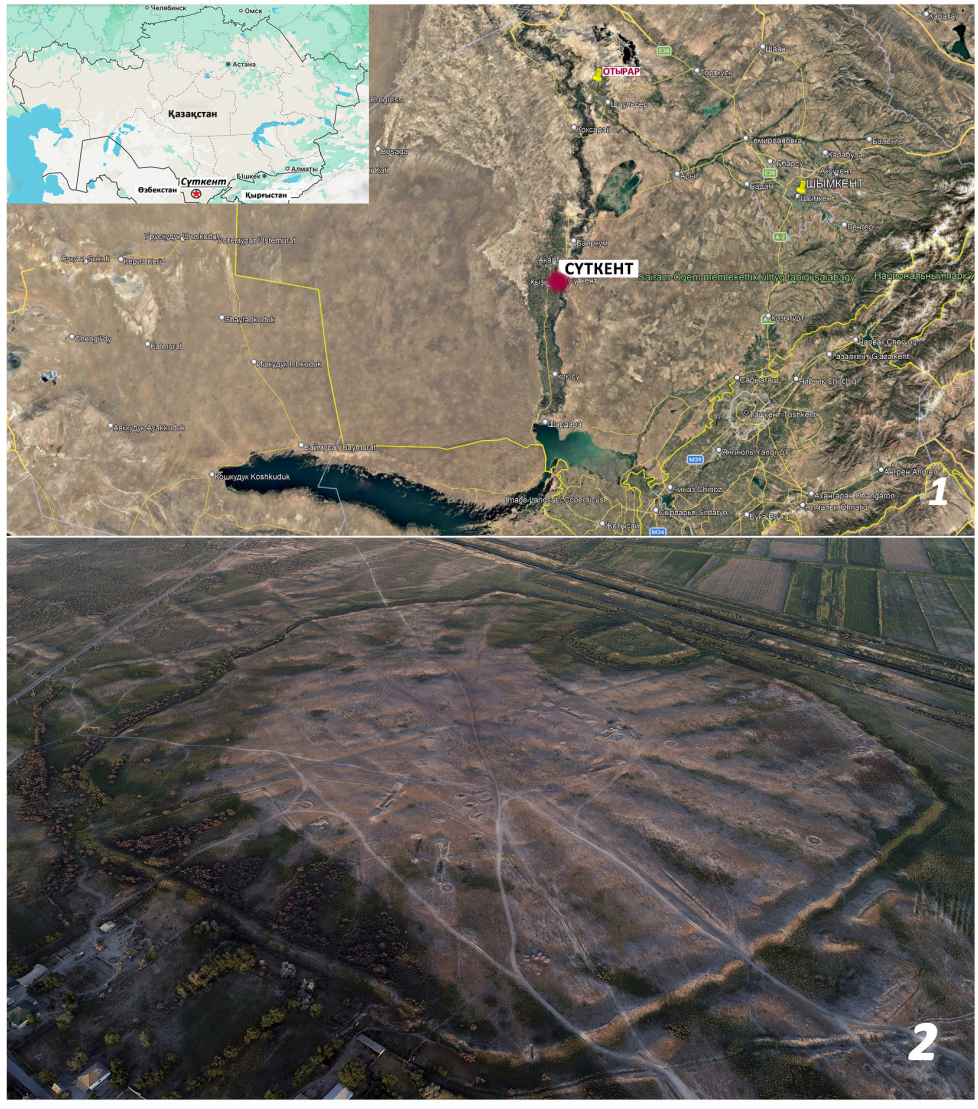
Кіріспе

2025 ж. далалық маусымда Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық отряды ортағасырлық Сүткент қаласында (IX–XIII ғғ.) ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Сүткент қаласы Сырдария өзенінің орта ағысының сол жағалауында, әкімшілік тұрғыдан Түркістан облысы Шардара ауданындағы Сүткент елді мекенінің батыс шетінде орналасқан (Сур. 1, 1). Ескерткіштің маңайында суландыру жүйесінің орындары және қаладан 1,5 км оңтүстікте, Сырдариядан тартылған ежелгі арықтардың бірінің жағасында Ақтөбе қонысы сақталған. Қала жоспары оның орталық бөлігінен жан-жаққа таралатын өзіндік радиалды-сәулелі сайлар жүйесімен ерекшеленеді. Қолда бар археологиялық зерттеулердің материалдары бойынша, Сүткент орналасқан Сырдарияның орта ағысы аумағында мұндай топографиялық құрылымдағы ортағасырлық ескерткіштер туралы мәліметтер кездеспейді. Қала көлемі 850×750 м, биіктігі 2–2,5 м болатын алаңнан

(шахристан) тұрады. Оның батыс, оңтүстік және шығыс бөліктері доғалданып келген, ал солтүстік-батыс бөлігінің шекарасы түзу сызықты (Сур. 1, 2). Қала аумағын қоршаған қорғаныс қабырғасы бүгінде жал болып жатыр. Оның биіктігі 1 м-ден асады, ені 4–6 м. Жалдың бойында сыртқа қарай дөңгеленіп шығып жатқан 30-дан астам мұнараның биіктеу қалдықтары көзбен шолу барысында да байқалады. Қабырғаның сыртқы жағынан қаланы тереңдігі 1–1,5 м, ені 8–10 м болатын ор қоршап жатыр. Қалаға кіретін қақпа оның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Шахристанның солтүстік-батыс бөлігінде көлемі 150×150 м, биіктігі 7–8 м болатын төртбұрышты төбе түріндегі цитадель бар. Цитадельді қоршаған қорғаныс қабырғасының бұрыштары мен аралық бөліктерінде мұнаралардың қалдықтары сақталған. Цитадельдің іргесі шахристаннан ор арқылы бөлінген, ал оған кіретін қақпа солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан.

Жазба деректер. Араб географы әл-Истахридің мәліметтері бойынша, IX ғ. Сүткент қарлұқтардың иелігінде болса, X ғ. қала халқының басым бөлігін оғыздар құраған. Осы кезеңде оғыз тайпалары Сырдарияның сол жағалауында көшіп-қонып, Фараб аймағына, Сүткентке дейін жеткен (Аль-Истахри, 1973: 29–30). X ғасырда өмір сүрген тағы бір араб саяхатшысы әрі географы Ибн Хаукаль Сүткентті үлкен қалалардың қатарына жатқызып, онда ислам

Сур. 1. Сүткент қаласы: 1 – ескерткіштің орналасу картасы; 2 – қаланың аэрофотосуреті. Солтүстік-шығыстан көрінісі
Fig. 1. The Sytkent settlement: 1 – location map of the site; 2 – aerial photograph of the settlement. View from the northeast

дінін қабылдаған оғыз және қарлұқ тайпалары жиналатын мешіт болғанын атап өтеді. Сүткент тұрғындары ержүрек жауынгерлер ретінде сипатталып, басқа түркі тайпаларына қарсы тұрған (Ибн-Хаукал, 2005: 8). Парсы тіліндегі «Худуд әл-Алам» географиялық шығармасында Сүткент өзен жағасында орналасқан бай әрі гүлденген қала ретінде сипатталады. Оның тұрғындары жауынгер халық ретінде көрсетіліп, жергілікті түркілердің басым бөлігі ислам дінін ұстанғаны баяндалады (Ибн-Хаукал, 2005: 9–10). Махмұд Қашқаридің мәліметтері бойынша, Сүткент Сауран, Сығанақ және Қарнақпен қатар Сырдарияның орта ағысындағы ірі отырықшы қалалардың бірі болған. Ол мұнда өмір сүрген оғыздардың көшіп-қонбайтынын және соғыс жорықтарына қатыспайтынын, осыған байланысты олардың «ятұқ» (отырықшы) деп аталғанын атап өтеді (Қашқари, 1997: 469).

XI ғасырдан кейін жазба деректерде Сүткент туралы мәліметтер сирек кездеседі. Тек XV ғ. басында тарихшы Шараф ад-Дин Йезди Әмір Темірдің Самарқандтан Отырарға жасаған жорығы кезінде Сүткент арқылы өткенін хабарлайды (Бартольд, 1965: 224).

Зерттелу тарихы. Сүткент қаласындағы алғашқы зерттеу жұмыстарын 1900 ж. Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшесі Н.О. Руднев жүргізіп, қаланың жоспарын сызады (Руднев, 2011: 230–232). 1914 ж. В.В. Бартольд Түркістанның көне қалалары туралы тарихи мәліметтерді жинақтаған еңбегінде Сүткент туралы деректер келтіреді (Бартольд, 1965: 224). 1949 ж. А.Н. Бернштам жетекшілік еткен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Сүткентте алғашқы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, цитадельде екі стратиграфиялық шурф салады (Агеева, Пацевич, 1958: 119–121). Көлемі 4×2 м болатын қазба цитадельдің оңтүстік-шығыс шетіне түсірілген. Зерттеу нәтижесінде тандыры бар шаруашылық ауласының қалдықтары аршылған. Сонымен қатар цитадель аумағында шағын тазалау жұмыстары жүргізілген. Екі стратиграфиялық шурфтан да X–XI ғғ.-ға жататын керамикалық материалдар алынған (Агеева, Пацевич, 1958: 35–37). 2009 ж. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы Сүткентте археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу нәтижесінде Сүткент қаласының әр кезеңде бірін-бірі алмастырған үш түрлі орында орналасқаны анықталған (Талеев, 2010: 158–159).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Далалық зерттеу әдістері. Ғылыми-зерттеу жұмыстары ескерткішті далалық жағдайда зерттеу, фотофиксация және топографиялық түсірілім жұмыстарын, сондай-ақ қала шахристанында қазба, стратиграфиялық кесік және шурф салуды қамтыды. Зерттеу барысында археологиялық материалдар жиналып, камералдық өңдеуден өткізілді. Қазба бастапқыда шахристанның орталық бөлігінде 10×10 м көлемінде салынып, кейін қосымша алаңдарды жалғау арқылы 18×13 м-ге дейін кеңейтілді. Қазбаның ұзын жағы шығыс-батыс бағыты бойынша бағдарланды. Қазба орны кеңестік кезеңде қазылған сүрлем (силос) траншеясының шетінен таңдалды. Стратиграфиялық жағдайды анықтау мақсатында сүрлем траншеясының оңтүстік жағын бойлай стратиграфиялық кесік пен шурф салынды. Қазба жұмыстары күрек бойы (20–25 см) бойынша қабат-қабат жүргізілді. Қазба мен стратиграфиялық шурфтан 14C әдісімен мерзімдеу үшін ағаш көмірі үлгілері алынды.

Зерттеу жұмыстары аяқталғаннан кейін ескерткіштің қазылған бөліктерін сақтау мақсатында далалық консервация әдістері қолданылды. Қазба алаңдары сұрыпталған топырақпен толық немесе ішінара қайта көмілді. Ішінара көму тәсілі кейінгі кезеңдерде қазба жұмыстарын жалғастыру немесе жаратылыстану-ғылыми зерттеулер үшін бақылау үлгілерін қайта алу қажеттілігі ескерілген жағдайда қолданылды.

Қазба барысында жасалған барлық зерттеулер жүйелі түрде далалық күнделікке тіркеліп отырды. Жаппай археологиялық материалдарды іріктеу, тазалау және шифрлау жұмыстары далалық жағдайда жүргізілді. Артефактілерді камералдық өңдеу және реставрациялау жұмыстары далалық зерттеулер аяқталғаннан кейін стационарлық жағдайда атқарылды. Қазба барысында жиналған барлық археологиялық материалдар олжалар тізіліміне енгізілді.

Керамиканы зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік негізін 2025 ж. Сүткент қаласының тұрғын үй бөлмелеріне жүргізілген қазбадан алынған керамикалық материалдар құрайды. Керамикалық кешенді талдау барысында бұйымдардың морфологиялық, технологиялық

және функционалдық ерекшеліктеріне баса назар аударылды. Қыш ыдыстар қызметіне қарай асүйлік, асханалық және шаруашылық-тұрмыстық топтарға жіктеліп, әр топқа кіретін бұйымдардың жасалу техникасы, пішіні, безендірілу ерекшеліктері мен таралу деңгейі қарастырылды. Керамикалық материалдарды зерттеуде салыстырмалы-морфологиялық әдіс қолданылды. Осы әдіс негізінде Сүткенттен анықталған қыш ыдыстардың негізгі типтері айқындалып, олардың аналогтары Отырар оазисі, Сырдарияның орта ағысы, Шу-Талас өңірі және Орта Азияның ортағасырлық ескерткіштерінен табылған материалдармен салыстырылды. Салыстырмалы талдау нәтижелері бұйымдардың мәдени ұқсастықтары мен хронологиялық орнын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар морфометриялық зерттеу жүргізіліп, ыдыстардың ернеу, түп, мойын және бүйір қабырғаларының өлшемдері тіркелді. Өлшеу жұмыстары электронды штангенциркуль көмегімен жүргізіліп, көрсеткіштер 0,2 мм дәлдікпен алынды. Алынған мәліметтер қыш ыдыстардың технологиялық ерекшеліктерін, типологиялық айырмашылықтарын және олардың ортағасырлық керамика өндірісіндегі орнын анықтауға пайдаланылды.

Талдау

Қазба алаңында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында екі құрылыс горизонты анықталды. Бірінші құрылыс горизонты фрагменттік түрде сақталған және төңкеріліп орнатылған ыдыстар түріндегі ташнау (тұрмыстық лас су қалдықтарын жерге сіңіруге арналған санитарлық құрылым) қалдықтарымен, тікбұрышқа жақын пішінде қаланған күйдірілген кірпіштермен және ошақ-сандалмен сипатталады. Оның астында екінші құрылыс горизонты біршама жақсы сақталған. Бұл деңгейден көше және екі тұрғын үй құрылысы аршылды. Қазба алаңынан радиокөміртектік талдауға арналған үлгі 0,4 м тереңдіктен, яғни екінші құрылыс горизонтының деңгейінен алынды. Радиокөміртектік талдау нәтижесі бойынша бұл горизонт XI ғ. ортасы – XII ғ. ортасымен мерзімделеді. Бірінші құрылыс горизонтының мерзімі оның екінші горизонтқа қатысты стратиграфиялық орны, сондай-ақ археологиялық материалдарды тарихи-салыстырмалы талдау негізінде XII ғ. ортасы – XIII ғ. басына жатқызылды. Яғни, Шыңғыс хан әскерлерінің шапқыншылығы қарсаңындағы кезеңге жатқызуға болады. Шурфтың материк үстінде жатқан ең төменгі қабатынан – құрамында көмір қалдықтары едәуір мөлшерде кездесетін қарашірік саздақтан алынған үлгі IX ғ. соңы – X ғ. соңымен мерзімделді. Бұл мәдени қабат қалыңдығының 1,2 м-ге жетуі шахристан аумағында ұзақ мерзімді қоныстану үдерісінің болғанын көрсетеді. Шурфта анықталған жасылдау түсті қарашірік саздақтың жоғарғы қабаты бірінші құрылыс горизонтына жататын ташнаудан ағызылған сулардың әсерінен қалыптасқан болуы мүмкін. Осыған байланысты аталған кезеңде бұл аумақ санитарлық-гигиеналық мақсатта пайдаланылған деп болжанады.

Алынған нәтижелер Сүткентте осыған дейін жүргізілген шурфтық және барлау сипатындағы зерттеулердің деректерін едәуір толықтырды. Бастапқы зерттеулерде ескерткіштің жекелеген қабаттары негізінен керамикалық материалдар арқылы мерзімделсе, қазіргі қазбада оның хронологиясы стратиграфиялық және радиокөміртектік деректердің өзара сәйкестігі негізінде нақтыланды. Кең көлемде аршылған құрылыс кешендері қаланың ішкі жоспарлануы мен тұрғын үй кеңістігінің ұйымдастырылуын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік берді.

Керамикалық материалдардың ішінде қазандардың пішіні мен жасалу технологиясы Оңтүстік Қазақстан, Шу-Талас және Жетісу өңірлеріндегі дамыған ортағасырлық керамика кешендерінен белгілі дәстүрлі үлгілерден айтарлықтай ерекшеленбейді. Ернеуі сыртқа қайырылған немесе саңырауқұлақ тәрізді жасалған, жарты ай (құлақ) және доға тәрізді тұтқалары бар қазандар Сырдария-Қаратау өңірінің ортағасырлық ескерткіштерінде кең таралған. Мұндай тұтқалар VIII–X ғғ. қарлұқ кезеңіне жататын Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінің қабаттарынан белгілі (Агеева, Пацевич, 1958: 180, 103-сур.). Ұқсас үлгілер Сайрам қаласының IX ғ. қабатынан (Байтанаев, 2007: 68, 5-сур.) және Ферғана өңірінің X ғ. материалдарынан да анықталған (Ахраров, 1966: 130, 5-сур.). Аталған тұтқа түрлері VI–VII ғғ. қалыптасып, X–XII ғғ. аралығында қалаларда, төрткүлдерде және қоныстарда кең таралған тұрақты морфологиялық белгіге айналған (Ақымбек, Нұрғали, 2025: 24). Бұл Сүткент қазандарының аймақта қалыптасқан қыш өндірісі дәстүрінің жалғасы екенін көрсетеді.

Асүйлік бұйымдар арасындағы көзелердің ең жақын аналогтары Отырар қаласының X–XI ғғ. қабаттарынан анықталған (Байпақов, Ерзакович, 1991: 91). Сонымен қатар Сүткенттен табылған оймышты-штамп өрнекті ошақ-сандалдың ұқсас үлгісі Отырардың XII ғ. қабатынан белгілі (Байпақов, Ерзакович, 1991: 76–79). Бұл ұқсастықтар Сүткент пен Отырар арасындағы мәдени-типологиялық жақындықты көрсетеді.

Асханалық ыдыстардың ішінде ілмек тәрізді тұтқалы саптыаяқтардың аналогтары Отырардың X–XI ғғ. қабатынан кездеседі (Байпақов, Ерзакович, 1991: 93). Сырлы табақтардың ішінде гүлдесте өрнегі бар үлгілер Отырардың XI–XII ғғ. қабаттарымен сәйкес келеді (Байпақов, Ерзакович, 1991: 122, 126). Ал геометриялық өрнекті сырлы табақтардың жақын аналогтары Тараз қаласының XII–XIII ғғ. қабатынан (Сенигова, 1972: 19, табл. 12, рис. 5–6, 8–9), Төрткүл керуен сарайынан (Касенов, 2015: 116, 159) және Қостөбе қаласынан (Касенов, 2015: 145) анықталған. Мұндай ұқсастықтар Сүткент тұрғындарының Сырдария бойындағы қалалармен ғана емес, Шу-Талас өңіріндегі ірі мәдени орталықтармен де ортақ көркемдік дәстүрлердің болғанын көрсетеді.

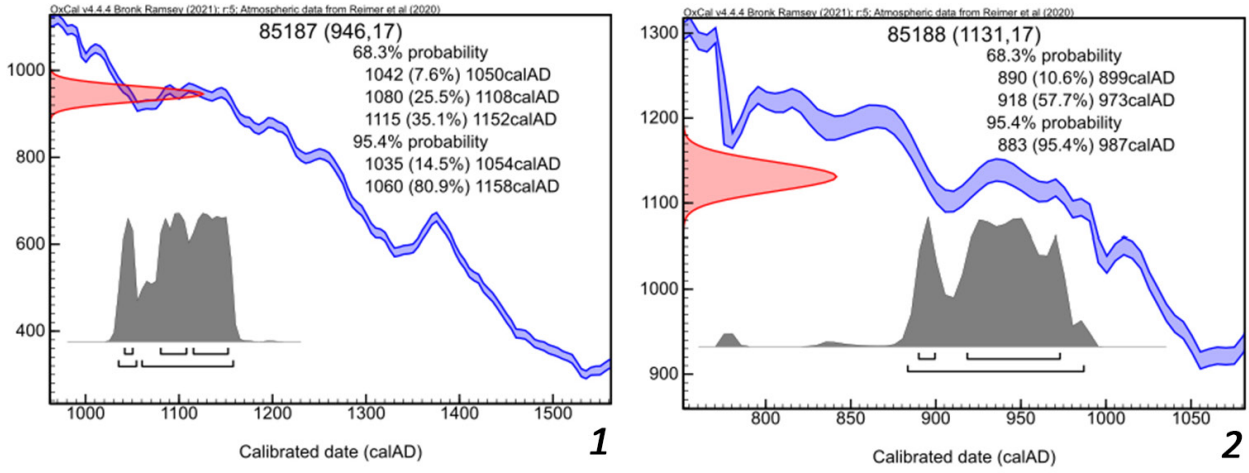
Шаруашылық-тұрмыстық бұйымдардың ішінде сырлы шырағдандар ерекше назар аудартады. Ілмек тәрізді тұтқалы шырағдандар Отырардың X–XI ғғ. қабатынан белгілі болса (Байпақов, Ерзакович, 1991: 108), тұтқасында бармақ тірегіші бар және штампталған өрнекпен безендірілген үлгілер Отырардың XI–XII ғғ. қабаттарынан, Ақтөбе I қаласынан (Максимова және т.б., 1968: 160, рис. 22), Талас өңіріндегі Арна және Жаргүл-2 төрткүлдерінен (Ақымбек және т.б., 2022; Ақымбек және т.б., 2024), Төменгі Барысханнан (Нуржанов, 2006: 80), Талғардан (Кузнецова, Савельева, 2019: 212), сондай-ақ Кавардан, Джанпык-қала және Термез сияқты Орта Азияның ірі орталықтарынан анықталған (Буряков, 1977: 84; Доспанов, 2001: 171; Пидаев, 2006: 215). Мұндай ыдыстардың кең географиялық аумақта кездесуі Сүткент керамикасының Орта Азияның ортағасырлық керамикалық дәстүрлерімен типологиялық және көркемдік ұқсастықтарын көрсетеді.

Кобальт түсті құс бейнесінде бедерленген сырлы құтыға әзірге Қазақстан мен Орта Азияның ортағасырлық керамика кешеніндегі қарастырылған материалдар аясында морфологиялық аналогтар анықталған жоқ. Дегенмен, дамыған орта ғасырлар кезеңінде құс бейнесі Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияның көркем керамикасында кең таралған зооморфты мотивтердің бірі болып саналады. Құс бейнелері көбіне сырлы табақтардағы кескіндемелік композицияларда, жапсырма сәндік элементтерде немесе ыдыс тұтқаларын безендіруде кездеседі. Отырар қаласынан табылған құс мүсіншесімен аяқталатын сиясауыт тұтқасы осындай бұйымдардың қатарына жатады (Байпаков, 2016: 319, рис. 160). Алайда оның мерзімі XIV–XV ғғ. кезеңімен байланыстырылып, функционалдық және морфологиялық жағынан Сүткенттен табылған құтыдан едәуір ерекшеленеді.

Сүткент қаласының керамика кешені Отырар оазисі, Сырдарияның орта ағысы және Шу-Талас өңіріндегі X–XII ғғ.-ға жататын ескерткіштердің материалдарымен морфологиялық тұрғыдан ұқсас келеді. Бұл қала тұрғындарының ортағасырлық сауда және мәдени байланыстар жүйесіне белсенді қатысқанын, ал жергілікті

1-кесте. Радиокөміртекті талдау нәтижелері. Радиокөміртекті талдауды «Курт Энгельхорн атындағы Археометрия орталығы» жүргізді
Table 1. Radiocarbon Analysis Results. The radiocarbon analysis was conducted by the Curt-Engelhorn-Center Archaeometry gGmbH

Ескерткіш атауы	Зертхана шифры	^{14}C-мерзімі	Калибрленген мәні, жж. б.з.	
			1σ (68,3%)	2σ (95,4%)
Сүткент. Қазба. Тереңдігі 0,4 м (ағаш көмірі)	85187	946±17	1042–1050 (7.6%) 1080–1108 (25.5%) 1115–1152 (35.1%) CalAD	1035–1054 (14.5%) 1060–1158 (80.9%) CalAD
Сүткент. Шурф. Тереңдігі 2,3 м (ағаш көмірі)	85188	1131±17	890–899 (10.6%) 918–973 (57.7%) CalAD	883–987 (95.4%) CalAD

Сур. 2. Сүткент қаласы. Радиокөміртекті мерзімдеу нәтижелері: 1 – қазба; 2 – шурф
Fig. 2. The Sytkent settlement. Radiocarbon dating results: 1 – excavation trench; 2 – test pit

қыш өндірісінің аймақтық дәстүрлермен қатар жалпы ортаазиялық керамика өнерінің ықпалында дамығанын көрсетеді.

Алынған нәтижелер

Радиокөміртектік талдау нәтижелері. Ағаш көмірі үлгілерінің радиокөміртектік жасы анықталып, калибрленген мерзімдері Курт Энгельхорн атындағы Археометрия орталығында (Монхайм, Германия) есептелді (1-кесте; Сур. 2). Радиокөміртектік талдау нәтижелері бойынша қазба аумағынан 0,4 м тереңдіктен алынған үлгі XI ғ. ортасы – XII ғ. ортасымен мерзімделеді. Шурфтың табиғи жер (материк) үстінде жатқан ең төменгі мәдени қабатынан алынған үлгі IX ғ. соңы – X ғ. соңымен мерзімделді.

Далалық зерттеу нәтижелері. Қазба шахристанның орталық бөлігінде 18×13 м көлемде салынды, оның ұзын жағы шығыс-батыс бағыты бойынша бағдарланды. 0,3 м тереңдіктен бірінші құрылыс горизонтының қалдықтары анықтала бастады. Қазбаның барлық аумағында сары түсті күйдірілген кірпіштер мен олардың сынықтары кездесті. Кірпіштердің өлшемі 30×15×5 және 26×12×4 см. Кейбір жерлерден төңкеріліп орнатылған ыдыстар түріндегі ташнау қалдықтарының фрагменттері анықталды.

Қазбаның оңтүстік-батыс бұрышынан бір қатар етіп қаланған күйдірілген кірпіштерден тұратын тікбұрышқа жақын пішіндегі құрылыс қалдығы аршылды. Оның көлемі 1,7×1 м. Батыс бөлігі сақталмаған. Қабырғалары бүтін кірпіштер мен олардың сынықтарынан қаланған. Бүтін кірпіштердің өлшемі 29×14×6 және 26×12×4 см. Осы құрылыстан оңтүстікке қарай 30 см жерде көлемі 64×52 см болатын ошақ-сандалдың қалдықтары орналасқан. Қалыңдығы 15–17 см болатын қабырғалары сары түсті кірпіштерді қырынан екі қатар етіп қалау арқылы тұрғызылған. Сандалдың түбі кірпіш сынықтары мен тақталардан (плита) төселген. Кірпіштердің өлшемі 25×25×5 см. Олардың бетінде күйе мен ыстың іздері сақталған.

Екінші құрылыс горизонтының деңгейінде қазбаның орталық бөлігінен ені 4 м болатын көше аршылды. Көшенің екі жағынан тұрғын үй құрылыстарының қалдықтары анықталды (Сур. 3). Көшенің шығыс жағында көлемі 3,5×3,8 м болатын №1 құрылыс ашылды. Оның шығыс бөлігі қазба шекарасынан тыс қалып, оңтүстік бөлігі сақталмаған. Қабырғаларының қалыңдығы 0,8–0,9 м, сақталған биіктігі 0,7 м. Оңтүстік қабырға негізіне дейін бұзылған. Бөлменің ішкі көлемі 2,6×2,3 м. Бөлменің солтүстік бөлігінде ені 1,4 м болатын Г-тәрізді суфа орналасқан. Суфаның бойымен орталық тұсында ені 0,25 м, тереңдігі 0,1 м болатын ойық өткен, ол, шамасы, түтіндік қалдығы болуы мүмкін. Бөлменің едені саздан жасалып, тығыз тапталған. Еденнің орталық бөлігінде ағаш қалдықтары сақталған.

Батыс қабырғаны кейін қазылған екі шұңқыр бұзып өткен. № 1 шұңқырдың диаметрі 1 м, тереңдігі 0,25 м, ол суфаны кесіп өткен. № 2 шұңқырдың диаметрі 0,55 м, тереңдігі 0,35 м; ол оңтүстік-батыс бұрышта орналасып, оңтүстік қабырғаны бұзып өткен. Кіреберіс орнының іздері анықталмады. Болжам бойынша, кіреберіс шығыс қабырғаның оңтүстік бұрышында орналасуы мүмкін. Көшенің батыс жағында үш бөлмеден тұратын үлкен № 2 құрылыс

орналасқан. Көше жақтағы сыртқы шығыс қабырғасының қалыңдығы 0,8–0,9 м, сақталған биіктігі 0,4–0,5 м. Қалыңдығы 0,9–1 м, биіктігі 0,5–0,7 м болатын қалың қабырға құрылысты солтүстік-оңтүстік бағыты бойынша екі бөлікке бөліп тұр.

Құрылыстың солтүстік бөлігі екі бөлмеден тұрады. Көше жағында орналасқан бірінші бөлменің көлемі 4,5×1,7–2,3 м. Одан шығысқа қарай көлемі 3,6×3 м болатын екінші бөлме орналасқан, оның оңтүстік бөлігі қазба шекарасынан тыс қалған. Бөлмелерді бөліп тұрған аралық қабырғаның қалыңдығы 0,5–0,55 м, сақталған биіктігі 0,25 м. Солтүстік бөліктегі бөлмеде оңтүстік қабырға бойымен ені 0,65–0,75 м болатын суфаның қалдықтары анықталды. Суфадан диаметрі 0,3 м, тереңдігі 0,15 м болатын ошақ қалдығы аршылды. Ошақ қабырғалары қатты қызудан күйіп, беті күйемен жабылған. Құрылыстың оңтүстік бөлігіндегі бөлме көлемі жағынан үлкенірек, оның көлемі 5,4×4,6 м.

Сыртқы қорғаныс қабырғасының шығыс бұрышында ұзындығы 9,5 м, тереңдігі 2,5 м болатын стратиграфиялық кесік салынды (Сур. 4). Зерттеу нәтижесінде қорғаныс қабырғасының бастапқыда биіктігі 0,5 м, қалыңдығы 2,5 м болатын стилобат-негіздің үстіне тұрғызылғаны анықталды. Кейінгі кезеңдерде қабырға бірнеше рет қайта салынып, жөндеуден өткен. Қазбаның шығыс жағында көлемі 1,5×1 м, тереңдігі 2,3 м болатын стратиграфиялық шурф салынды. Шурфтың жоғарғы жиегі қазба бетінің деңгейінен 0,6 м тереңдіктен басталатынын атап өткен жөн.

Шурфтың оңтүстік профилінде келесі стратиграфиялық қабаттар тіркелді:

1. Жасылдау түсті қарашірік саздақ қабат;
2. Ашық қоңыр түсті саздақ қабат;
3. Профильдің батыс бөлігінде ені 0,9 м, тереңдігі 1,3 м болатын шұңқыр анықталды. Оның қалыңдығы 0,45 м-ге дейін жететін жоғарғы

Сур. 3. Сүткент қаласы. Қазба жоспары
Fig. 3. The Sytkent settlement – excavation plan

бөлігі жасыл реңкті тығыз қарашірік саздақпен толтырылған;

4. Сұр түсті қабат. Құрамында бұзылған және езіліп кеткен шикі кірпіштер мен аз мөлшерде ағаш көмірі қалдықтары кездеседі. Керамикалық материалдар мен сүйек қалдықтары анықталмады. Қабаттың биіктігі 0,8 м, ені 0,8 м. Қоршаған қабаттардан қоюлау түсімен ерекшеленеді және ежелгі қабырғаның қалдығы болуы ықтимал;

5. Құрамында ағаш көмірі түйіршіктері едәуір мөлшерде кездесетін, қалыңдығы 1,2 метрге дейін жететін қарашірікті саздақ қабат;

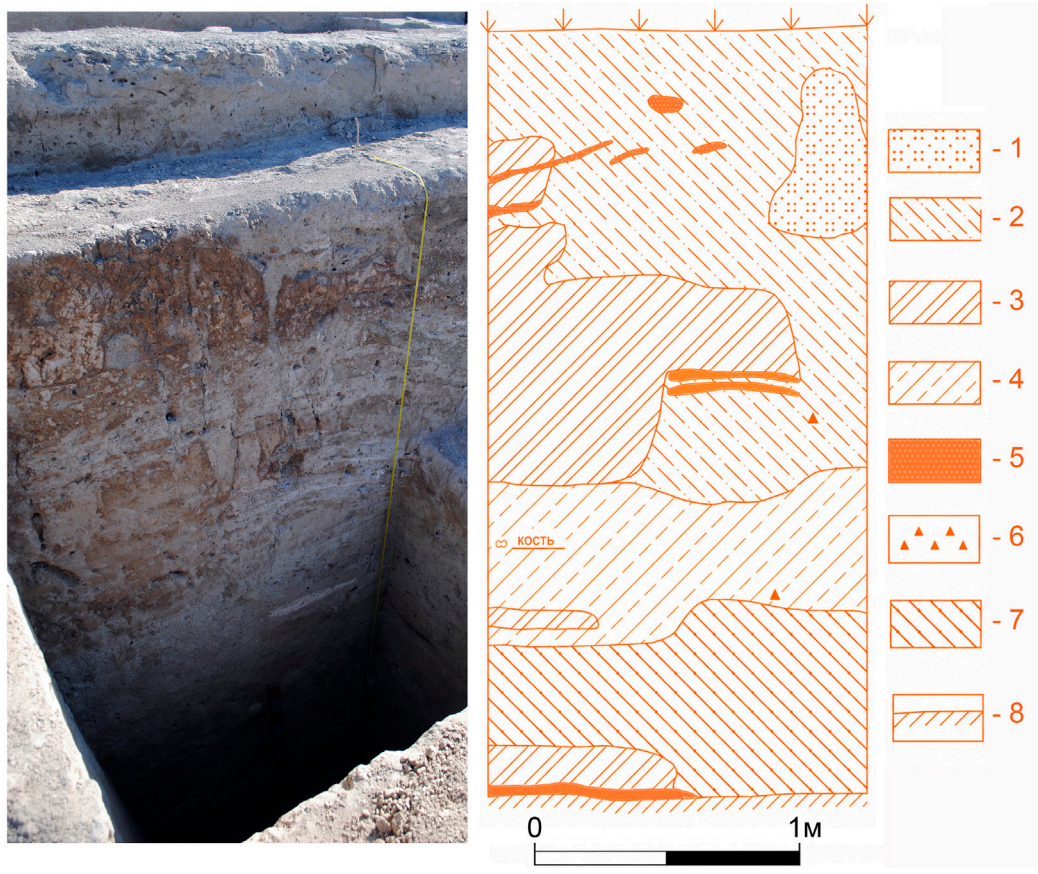
6. Профильдің төменгі оң жақ бұрышында орналасқан, қалыңдығы 0,7 м, ені 0,6 м болатын ашық қоңыр түсті саздақ қабат;

7. Қалыңдығы 0,5–3 см болатын күл қабаты бірінші мәдени қабаттың астында орналасқан. Мұндай күл қабаты басқа қабаттарда да байқалады, алайда оларда көмескі көрінеді;

8. Табиғи жер (материк). Археологиялық материалдар кездеспейтін, тығыз, ашық қоңыр түсті табиғи топырақ.

Керамиканы зерттеу нәтижелері. Сүткент қаласының тұрғын үй бөлмелерінің орнында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде барлығы 851 керамика фрагменті анықталды. Қыш ыдыстардың аз бөлігін сырлы ыдыстар (10,7%), басым бөлігін сырсыз (89,3%) ыдыстар құрайды. Керамикалық материалдар қолданылу аясына қарай үш топқа жіктелді: асүйлік (10,4%), асханалық (62,3%) және шаруашылық-тұрмыстық бұйымдар (27,3%). Қыш бұйымдар қолмен жапсыру әдісімен және шарықта жасалған. Бұйымдардың басым бөлігі отта сапалы күйдірілген. Дегенмен, арасында бірқалыпты температурада күйдірілмеген үлгілер де кездеседі. Керамиканың түсі негізінен қызғылт-қоңыр реңкті болып келеді.

Асүйлік керамикалық бұйымдарды қазандар,

Сур. 4. Сүткент қаласы. Стратиграфиялық шурфтың оңтүстік профилі. Шартты белгілер: 1 – шұңқыр; 2 – қарашірік саздақ (жасылдау түсті); 3 – ашық қоңыр саздақ; 4 – сұр түсті қабат; 5 – күлді қабат; 6 – керамика; 7 – ағаш көмірлері бар қарашірік саздақ; 8 – табиғи жер (материк)

Fig. 4. The Sytkent settlement – southern profile of the stratigraphic test pit. Legend: 1 – pit; 2 – humified loam (greenish); 3 – light-brown loam; 4 – grey layer; 5 – ash layer; 6 – pottery; 7 – humified loam with charcoal inclusions; 8 – virgin soil

көзелер, тандырлар, қазан қақпақтары, ошақ-сандал және табалар құрайды (Сур. 5, 1–7). Қазандардың ернеулері көбіне сыртқа қарай саңырауқұлақтанып немесе қайырылып жасалған (Сур. 5, 3–4). Бүйір қабырғасының қалыңдығы шамамен 1–2,1 см аралығында кездеседі. Тұтқалары бүйіріне жарты ай тәрізді немесе тік жапсырылған. Кейбір үлгілерінің сыртына бір немесе бірнеше қатар сызықтар жүргізілген. Қазандардың басым бөлігі шарықта жасалғанымен, қолмен жапсырылған үлгілері де анықталды. Қазан қақпақтарының қалыңдығы 0,9–1,2 см, бетіне арнайы затпен өрнектер салынған (Сур. 5, 1–2). Көзелердің ернеуі сыртқа қарай аздап шығыңқы жасалып, дөңгелек не ілмек тәрізді тұтқалармен жабдықталған. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы көбіне 0,7–3,1 см аралығында. Ыдыстардың кейбірінің сыртын күйе басқан. Тандырлар қолмен жапсыру тәсілі арқылы жасалып, ішкі беттеріне ірі сызықтар түсірілген. Тандырдың бүйір қабырғаларының қалыңдығы 4,4–5,1 см аралығында кездеседі. Табалардың сирек кездесетін үлгілері де табылды, олар қолмен жасалған, қабырғасының қалыңдығы 1,9 см, сыртқы бетінде күйе іздері сақталған (Сур. 5, 5–7). Сонымен қатар, сандал бөлшектері табылып, штамппен өрнек салынғаны анықталды.

Асханалық ыдыстар қатарын құмыралар, көзелер, табақтар, тостағандар, саптыаяқтар және сырлы ыдыстар құрайды (Сур. 6, 1–7). Құмыралар керамикалық материалдардың басым бөлігін құрайды (Сур. 6, 6–7). Олардың көпшілігі шарықта жасалып, ілмек тәрізді тұтқалармен жабдықталған. Ернеу диаметрлері шамамен 4–10 см, түп диаметрлері 4–16 см аралығында кездеседі. Бүйір қабырғаларының қалыңдығы көбіне 0,6–1,4 см шамасында. Кейбір құмыралардың бүйір қабырғаларына айналдыра бірнеше қатар сызықтар жүргізіліп, ангобпен өрнектелген үлгілері де анықталды. Көзелердің бүйір қабырғалары жұқа болып келіп, дөңгелек тұтқалармен ерекшеленеді. Табақтардың бүйір қабырғасының қалыңдықтары негізінен 0,5–0,7 см аралығында, түп диаметрлері 7–10 см шамасында. Саптыаяқтардың кейбірі қолмен жасалған, дөңгелек ілмек тұтқалы болып келеді. Сырлы ыдыстар негізінен табақтар мен тостағандардың сынықтарынан тұрады (Сур. 6, 1–5). Олардың сыр түстері ақ, сұр, жасыл, көк, сары, қоңыр және қара болып келеді. Кейбірінің бетіне сызықтық және гүлдесте өрнектер салынған. Сырлы ыдыстар қабырғаларының қалыңдығы көбіне 0,4–0,8 см аралығында, түп диаметрлері 7–10 см шамасында анықталды.

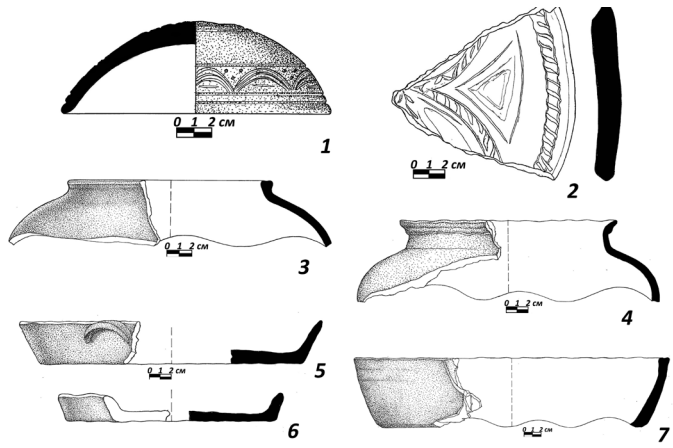
Шаруашылық-тұрмыстық керамикалық бұйымдарды хұмдар, тағаралар, шырағдандар, құмандар, дастархандар, сфераконустар, шығырлар және түбектер құрайды (Сур. 7, 1–8). Хұмдар негізінен қолмен жапсыру тәсілі арқылы жасалған. Олардың ернеулері сыртқа қайырылып жасалып, қабырғаларының қалыңдығы 2,5–3,9 см аралығында кездеседі (Сур. 7, 7–8). Кейбірінің сыртына ангоб жағылып, сызықтар жүргізілген. Тағаралардың ернеулері сыртқа шығыңқы немесе ішке қарай аздап қайырылған болып келеді (Сур. 7, 6). Бүйір қабырғаларының қалыңдығы 1,3–4,1 см аралығында. Ыдыстардың басым бөлігі шарықта жасалып, ангобпен өңделген. Кейбір тағаралардың биіктігі 12–15 см-ге дейін жетеді. Сонымен қатар, сырлы шырағдандар мен түбектердің бөлшектері анықталды (Сур. 7, 1–4). Кейбір шырақ тұтқаларына бармақ тірегіштер жасалып, беттері штамп арқылы өрнектелген. Құмандардың мойын диаметрлері шамамен 2–4 см аралығында кездесіп, көпшілігі шарықта жасалған. Дастархандардың беттері толқынды өрнектермен және саусақпен бастыру тәсілі арқылы бедерленген (Сур. 7, 5). Сонымен қатар сфераконус, шығыр және түбек бөлшектері де анықталды. Шығырлардың түп диаметрлері 5–7 см шамасында болса, сфераконустардың бүйір қабырғаларының қалыңдығы 0,8–2,2 см аралығында кездеседі.

Құс бейнесіндегі сырлы құты. Құты ақ ангоб пен мөлдір сыр қабатының үстіне кобальт бояуымен өрнектелген (Сур. 8, 1). Пішіні шар тәрізді денеден, қысқа цилиндрлі мойыннан және сыртқа қайырылған ернеуден тұрады. Ыдыстың екі бүйіріндегі жапсырма өсінділер мен созылыңқы шығыңқы бөлшектер оның құс бейнесінде бедерленген зооморфты құты екенін аңғартады.

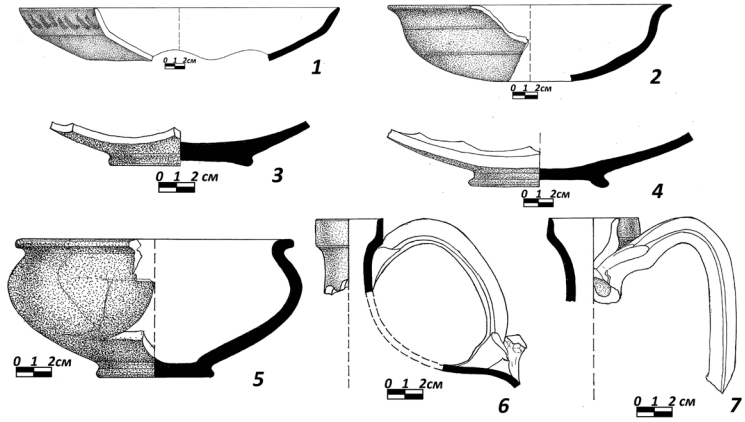
Ғұрыптық ыдыс. Шар тәрізді денелі, сақиналы тұғырлы, иық бөлігінде бірнеше перфорациялық тесіктері және жапсырма өрнектері бар арнайы мақсаттағы керамикалық ыдыс (Сур. 8, 2). Бүйірінің диаметрі 13,5 см, ыдыстың биіктігі 14,2 см. Морфологиялық белгілері бойынша ыдыс тұрмыстық немесе ғұрыптық (хош иіс шығару) мақсатта пайдаланылған болуы ықтимал.

Қорытынды

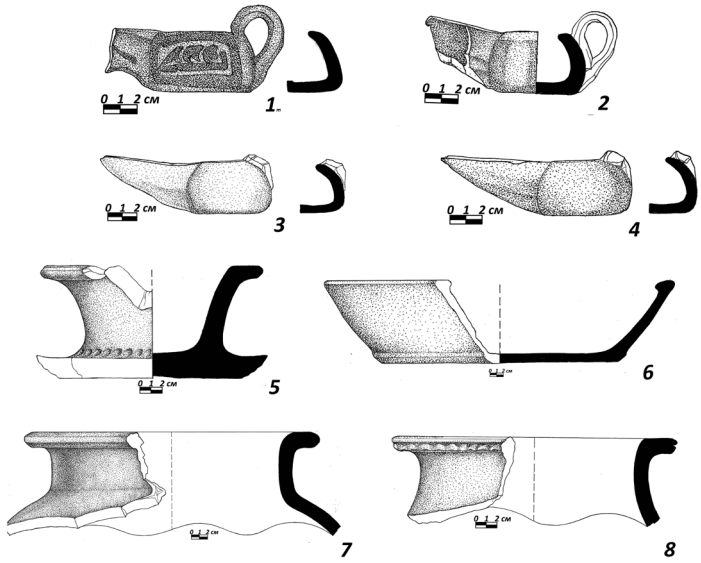
Зерттеу нәтижесінде Сүткент қаласының

Сур. 5. Асүйлік керамика кешені: 1–2 – қазан қақпақтары; 3–4 – қазандар; 5–7 – табалар
Fig. 5. Kitchen ceramic assemblage: 1–2 – cauldron lids; 3–4 – cauldrons; 5–7 – frying pans

Сур. 6. Асханалық қыш ыдыстар: 1–4 – сырлы табақтар; 5 – сырлы тостаған; 6–7 – құмыралар
Fig. 6. Tableware ceramics: 1–4 – glazed plates; 5 – glazed bowl; 6–7 – jugs

Сур. 7. Шаруашылық-тұрмыстық қыш бұйымдар: 1–4 – сырлы шырағдандар; 5 – дастархан; 6 – тағара; 7–8 – хұмдар
Fig. 7. Household ceramics: 1–4 – glazed oil lamps; 5 – dastarkhan; 6 – tagara; 7–8 – khums

Сур. 8. 1 – құс бейнесі бедерленген ыдыс; 2 – ғұрыптық ыдыс
Fig. 8. Special ceramic vessels: 1 – glazed zoomorphic vessel; 2 – ritual vessel

шахристанында екі құрылыс горизонты анықталды. Екінші құрылыс горизонты фрагментті түрде сақталған, одан көше мен тұрғын үй құрылыстарын қамтитын тұрғын үй орамының бір бөлігі аршылды. Қазба барысында жергілікті қыш өндірісінің жоғары деңгейде дамығанын көрсететін мол керамикалық материалдар жинағы алынды. Радиокөміртектік талдаунәтижелеріменкерамикалықматериалдар шахристан аумағының IX–XIII ғғ. аралығында пайдаланылғанын анықтауға мүмкіндік берді. Шурфта мәдени қабаттың қалыңдығы шамамен 3 м-ге жетуі қала аумағында тіршілік үдерісінің қарқынды жүргенін көрсетеді. Салыстырмалы талдау нәтижесінде Сүткент қаласынан табылған қазандар, көзелер, құмыралар, сырлы табақтар, шырағдандар және басқа да керамикалық бұйымдардың Отырар оазисі мен Сырдариянның орта ағысындағы басқа да ескерткіштерден, сондай-ақ Шу-Талас өңірі мен Орталық Азияның бірқатар орталықтарынан анықталған материалдармен жақын ұқсастықтары бар екені анықталды. Бұл ұқсастықтар Сүткенттің ортағасырлық сауда және мәдени байланыстар жүйесіне белсенді қатысқанын көрсетеді.

Алынған зерттеу нәтижелері жазба деректердегі мәліметтерді археологиялық тұрғыдан толықтыра отырып, Сүткенттің IX–XIII ғғ. дамыған қалалық орталық болғанын көрсетеді. Қала орналасқан аумақтан ежелгі дәуір мен орта ғасырларға жататын басқа да ескерткіштердің кездесуі Сырдариянның осы бөлігінде әртүрлі тарихи кезеңдерде қоныстану үдерістерінің жүргенін көрсетеді. 2025 ж. қазба жұмыстарының нәтижелері өзіндік топографиялық құрылымымен ерекшеленетін Сүткент қаласында келешекте археологиялық зерттеулерді одан әрі жалғастырудың қажеттілігін айқындап берді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН BR24992939 «Ежелгі және орта ғасырдағы Сырдария мен Қаратау: мәдениеттің шығу тегі мен трансформациялануы» жобасы аясында даярланды.

Әдебиеттер

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. V. Алма-Ата: АН КазССР, 1958. 215 с.

2. Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2022. Ортағасырлық Арна төрткүлі // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 28–29 қазан 2022 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ

университеті, 2022. Б. 22–43.

3. Ақымбек Е.Ш., Железняков Б.А., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., Абир Р.Қ., 2023. Аса алқабындағы ортағасырлық Саза төрткүлі // «Қазіргі кезеңдегі Еуразия археологиясы, этнологиясы және музеологиясының өзекті мәселелері: жаңа тұжырымдар мен нәтижелер» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 15 қараша 2023 ж.) / Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2023. Б. 109–120.

4. Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2024. Ортағасырлық Жаргүл төрткүлдерінің керамикалық және остеологиялық материалдарын талдау нәтижелері: палеоэкономикалық аспект (Оңтүстік Қазақстан) // Қазақстан археологиясы. 2024. № 1 (23). Б. 256–287.

5. Ақымбек Е.Ш., Нұрғали Н.Б., 2025. Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қыш қазан тұтқалары: морфологиялық ерекшеліктері мен хронологиясы // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. Б. 17–39.

6. Аль-Истахри, 1973. Китаб Масалик ал-Мамалик // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Москва: Наука, 1973. С. 29–30.

7. Ахраров И., 1966. Кухонная керамика Ферганы IX–X вв. // ИМКУ. Вып. 7 / Отв. ред. В.А. Шишкин. Ташкент: ФАН УзССР, 1966. С. 125–131.

8. Байпақов К.М., Ерзакович Л.Б., 1991. Орта ғасырдағы Отырар керамикасы. Алматы: Өнер, 1991. 211 б.

9. Байпаков К.М., 2016. Урбанизация Казахстана в XIII – первой половине XV в. // Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. III, ч. 1. Алматы: Аруна, 2016. 594 с.

10. Байтанаев Б.А., 2007. К вопросу о топографии и стратиграфии городища Сайрам // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2007. № 1. С. 62–80.

11. Бартольд В.В., 1965. Работы по исторической географии. Сочинения. Т. III. Москва: Наука, 1965. 711 с.

12. Буряков Ю.Ф., 1977. Археологические материалы городища Кавардан // ИМКУ. Вып. 13 / Отв. ред. А.А. Аскаров. Ташкент: Фан УзССР, 1977. С. 70–86.

13. Доспанов О.Т., 2001. Некоторые вопросы классификации светильников Джанпыккалы // ИМКУ. Вып. 32 / Отв. ред. М.Х. Пардаев. Ташкент: Фан, 2001. С. 170–172.

14. Ибн-Хаукал, 2005. Китаб ал-месалик ва-л-мемалик // Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыгнак / авт. предисл. и сост. М. Елеуов. Туркестан, 2005. 96 с.

15. Касенов М.С., 2015. Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI–XIII ғғ.). Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2015. 180 б.

16. Кузнецова О.В., Савельева Т.В., 2019. Гончарное ремесло в средневековом Талгаре. Альбом. Алматы: ИА КН МОН РК, 2019. 220 с.

17. Қашқари М., 1997. Түрік сөздігі. 3 томдық. Т. 1. Алматы, 1997. 595 б.

18. Максимова А.Г., Мерщиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М., 1968. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Наука, 1968. 261 с.

19. Нуржанов А.А., 2006. Керамика средневекового городища Тортколь в Таласской долине // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2006. № 1 (252). С. 77–85.

20. Пидаев Ш.Р., 2006. Осветительные приборы средневекового Термеза // ИМКУ. Вып. 34 / Отв. ред. Т.Ш. Ширинов. Самарканд: ИА АН РУз, 2004. С. 214–221.

21. Руднев Н. 2011. Следы древних городов по Сыр-Дарье // ПТКЛА. Историко-культурные памятники Казахстана / авт. предисл. и сост. М. Елеуов, М.М. Бахтыбаев. Туркестан: Туран, 2011. С. 228–232.

22. Сенигова Т.Н., 1972. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972. 217 с.

23. Талеев Д.А., 2010. Сырдарияның сол жағалауында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары // Отан тарихы. 2010. № 4. Б. 158–166.

References

1. Ageeva E.I., Patsevich G.I., 1958. Iz istorii osedlykh poselenii i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From

the History of Settled Settlements and Cities of Southern Kazakhstan]. Trudy IIAE AN KazSSR. Vol. V. Alma-Ata: AN KazSSR, 1958. 215 p. [in Russian].

2. Akymbek E.Sh., Shagyrbaev M.S., Nurgali N.B., 2022. Ortagasyrlyq Arna tortkuli [Medieval Arna Turtkul] // «Ortalyq Aziyanyn ezhelgi zhane dasturli qogamdarynyn tarikhi-madeni murasy: zhana ashylymdar men panaralyq zertteuler» atty XIV Orazbaev okulary khalyqaralyq gylymi-adistemelik konferentsiyasynyn materialdary (Almaty q., 28–29 qazan 2022 zh.) / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Qazaq universiteti, 2022. P. 22–43. [in Kazakh].

3. Akymbek E.Sh., Zheleznyakov B.A., Shagyrbaev M.S., Nurgali N.B., Abir R.Q., 2023. Asa alqabyndagy ortagasyrlyq Saza tortkuli [Medieval Saza Turtkul in the Asa Valley] // «Qazirgi kezendegi Euraziya arkheologiyasy, etnologiyasy zhane muzeologiyasynyn ozekti maseleleri: zhana tuzhyrymdar men natizheler» atty khalyqaralyq gylymi-tazhiribelik konferentsiya materialdary (Almaty q., 15 qarasha 2023 zh.) / Zhauapty red. B.K. Qalshabaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 2023. P. 109–120. [in Kazakh].

4. Akymbek E.Sh., Shagyrbaev M.S., Nurgali N.B., 2024. Ortagasyrlyq Zhargul tortkuilderinin keramikalyq zhane osteologiyalyq materialdaryn taldau natizheleri: paleoekonomikalyq aspekt (Ontustik Qazaqstan) [Analysis of Ceramic and Osteological Materials from Medieval Zhargul Turtkuls: Paleoeconomic Aspect (Southern Kazakhstan)] // Kazakhstan Arkheologiyasy. 2024. No. 1(23). P. 256–287. [in Kazakh].

5. Akymbek E.Sh., Nurgali N.B., 2025. Qazaqstannyn ontustigindegi ortagasyrlyq qysh qazan tutqalary: morfologiyalyq erekshelikteri men khronologiyasy [Medieval Ceramic Cauldron Handles of Southern Kazakhstan: Morphological Features and Chronology] // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No. 4. P. 17–39. [in Kazakh].

6. Al-Istakhri, 1973. Kitab Masalik al-Mamalik [The Book of Routes and Kingdoms]. In: Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii [Materials on the History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan]. Vol. 1. Moscow: Nauka, 1973. P. 29–30. [in Russian].

7. Akhrarov I., 1966. Kukhonnaya keramika Fergany IX–X vv. [Kitchen Ceramics of Fergana in the 9th–10th Centuries] // IMKU. Vol. 7. Tashkent: FAN UzSSR, 1966. P. 125–131. [in Russian].

8. Baipakov K.M., Erzakovich L.B., 1991. Orta gasyrdagy Otyrar keramikasy [Medieval Ceramics of Otrar]. Almaty: Oner, 1991. 211 p. [in Kazakh].

9. Baipakov K.M., 2016. Urbanizatsiya Kazakhstana v XIII – pervoi polovine XV v. [Urbanization of Kazakhstan in the 13th – First Half of the 15th Century]. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana. Kniga III, chast 1. Almaty: Aruna, 2016. 594 p. [in Russian].

10. Baitanaev B.A., 2007. K voprosu o topografii i stratigrafii gorodishcha Sairam [On the Topography and Stratigraphy of Sairam Settlement] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. 2007. No. 1. P. 62–80. [in Russian].

11. Bartold V.V., 1965. Raboty po istoricheskoi geografii. Sochineniya [Works on Historical Geography. Collected Works]. Vol. III. Moscow: Nauka, 1965. 711 p. [in Russian].

12. Buryakov Yu.F., 1977. Arkheologicheskie materialy gorodishcha Kavardan [Archaeological Materials from Kavardan Settlement] // IMKU. Vol. 13. Tashkent: Fan UzSSR, 1977. P. 70–86. [in Russian].

13. Dospanov O.T., 2001. Nekotorye voprosy klassifikatsii svetilnikov Dzhanpykkaly [Some Issues in the Classification of Lamps from Janpyk-Kala] // IMKU. Vol. 32. Tashkent: Fan, 2001. P. 170–172. [in Russian].

14. Ibn Haukal, 2005. Kitab al-Mesalik va-l-Memalik [The Book of Routes and Kingdoms]. In: Izvlechenie iz pis'mennykh istochnikov o srednevekovykh gorodakh Sauran i Sygnak. Ed. by M. Eleuov. Turkestan, 2005. 96 p. [in Russian].

15. Kasenov M.S., 2015. Talas onirinin otyryqshylyq madenieti (VI–XIII gg.) [Sedentary Culture of the Talas Region (6th–13th Centuries)]. Atyrau, 2015. 180 p. [in Kazakh].

16. Kuznetsova O.V., Savelyeva T.V., 2019. Goncharnoe remeslo v srednevekovom Talgare. Albom [Pottery Craft in Medieval Talgar. Album]. Almaty: Institute of Archaeology, 2019. 220 p. [in Russian].

17. Kashkari M., 1997. Turik sozdigi. 3 tomdyq. T. 1 [Turkic Dictionary. In 3 volumes. Vol. 1]. Almaty, 1997. 595 p. [in Kazakh].

18. Maksimova A.G., Mershchiev M.S., Vainberg B.I., Levina L.M., 1968. Drevnosti Chardary (Arkheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo vodokhranilishcha) [Antiquities of Chardara]. Alma-Ata: Nauka, 1968. 261 p. [in Russian].

19. Nurzhanov A.A., 2006. Keramika srednevekovogo gorodishcha Tortkol v Talasskoi doline [Ceramics

of the Medieval Tortkol Settlement in the Talas Valley] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. 2006. No. 1 (252). P. 77–85. [in Russian].

20. Pidaev Sh.R., 2004. Osvetitelnye pribory srednevekovogo Termeza [Lighting Devices of Medieval Termez] // IMKU. Vol. 34. Samarkand, 2004. P. 214–221. [in Russian].

21. Rudnev N., 2011. Sledy drevnikh gorodov po Syr-Dar'e [Traces of Ancient Cities along the Syr Darya]. In: PTKLA. Istoriko-kul'turnye pamyatniki Kazakhstana. Ed. by M. Eleuov, M.M. Bakhtybaev. Turkestan: Turan, 2011. P. 228–232. [in Russian].

22. Senigova T.N., 1972. Srednevekovyi Taraz [Medieval Taraz]. Alma-Ata: Nauka, 1972. 217 p. [in Russian].

23. Taleev D.A., 2010. Syrdariyanyn sol zhagalauynda zhurgizilgen arkheologiyalyk barlau zhumystary [Archaeological survey work conducted on the left bank of the Syr Darya] // Otan tarikhy. 2010. No. 4. P. 158–166. [in Kazakh].

Камалдинов И.[1], Буранбаев Р.[1], *Нургали Н.[2], Арынов К.[1]
[1]Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
e-mail: nesipbay.nurgali@mail.ru

НОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ГОРОДИЩЕ СЮТКЕНТ (ПО МАТЕРИАЛАМ 2025 Г.)

Аннотация. Статья посвящена результатам научно-исследовательских работ, проведенных в 2025 г. на археологически слабо изученном городище Сюткент, часто упоминаемом в средневековых арабских и персидских письменных источниках. Цель исследования – проведение раскопок на территории шахристана городища, определение его стратиграфии и хронологии, а также получение новых данных о средневековой городской культуре. Применялись методы археологических раскопок, стратиграфического и радиоуглеродного анализа, функциональной классификации и типологического сопоставления керамических материалов. В ходе раскопок выявлены два строительных горизонта. В хорошо сохранившемся нижнем горизонте расчищены улица шириной 4 м и остатки двух жилых домов, расположенных по обеим ее сторонам. В сооружении №1 зафиксирована Г-образная суфа с дымоходом, а в трехкомнатном сооружении № 2 – остатки суфы и очага. Керамический комплекс, насчитывающий 851 фрагмент, классифицирован по функциональным и типологическим признакам и сопоставлен с материалами Отрарского оазиса, среднего течения Сырдарьи, Шу-Таласского региона и памятников Средней Азии. Результаты показали участие Сюткента в межрегиональных культурных связях и преемственность традиций местного гончарного производства. Согласно данным радиоуглеродного анализа, нижний слой шурфа датируется концом IX – концом X в., а остатки жилых сооружений – серединой XI – серединой XII в. Исследование представило новые данные об архитектуре, материальной культуре и хронологии Сюткента.

Ключевые слова: река Сырдария, городище Сюткент, письменные источники, археологические раскопки, стратиграфический шурф, радиоуглеродный анализ, керамика.

Для цитирования: Камалдинов И., Буранбаев Р., Нургали Н., Арынов К. Новые результаты археологических исследований на городище Сюткент (по материалам 2025 г.) // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 160-175 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.11

Kamaldinov I.[1], Buranbayev R.[1], *Nurgali N.[2], Arynov K.[1]
[1]A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Republic of Kazakhstan
[2]Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: nesipbay.nurgali@mail.ru

NEW RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE SYTKENT SETTLEMENT (BASED ON 2025 DATA)

Abstract. This paper presents the results of archaeological research conducted in 2025 at Sytkent, a medieval site frequently mentioned in Arabic and Persian sources but still poorly studied archaeologically. The study aimed to establish the stratigraphy and chronology of the shahristan and obtain new evidence on medieval urban culture. The methods included excavation, stratigraphic and radiocarbon analyses, and functional and typological classification of ceramics. Two construction horizons were identified. The well-preserved lower horizon contained a 4 m wide street with two residential buildings on either side. Structure No. 1 included an L-shaped sufa with a flue, while the three-room Structure No. 2 contained a sufa and a hearth. The ceramic assemblage of 851 ceramic fragments was classified and compared with materials from the Otrar Oasis, the middle Syr Darya, the Chu-Talas region, and Central Asia. The results indicate Sytkent's participation in interregional cultural exchange and the continuity of local pottery traditions. Radiocarbon analysis dated the lowest layer of the test pit to the late ninth–late tenth centuries and the residential remains to the mid-eleventh–mid-twelfth centuries. The study provides new evidence on the architecture, material culture, and chronology of Sytkent.

Keywords: Syr Darya River, Sytkent settlement, written sources, archaeological excavations, stratigraphic test pit, radiocarbon dating, ceramics.

For citation: Kamaldinov I., Buranbayev R., Nurgali N., Arynov K. New results of archaeological research at the Sytkent settlement (based on 2025 data) // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 160-175 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.11

Авторлар туралы мәлімет:
Камалдинов Ильяр Рамилович, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-5089-1281
Scopus ID: 58160058900
Буранбаев Руслан Нурланович, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-7065-0928
Scopus ID: 59236734500
Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0009-0007-9093-5342
Scopus ID: 58524536000
Арынов Қуаныш Суюндикович, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-1248-7525
Scopus ID: 57194773112

Сведения об авторах:

Камалдинов Ильяр Рамилович, старший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5089-1281

Scopus ID: 58160058900

Буранбаев Руслан Нурланович, научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7065-0928

Scopus ID: 59236734500

Нургали Несипбай Бекболатулы, докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0009-0007-9093-5342

Scopus ID: 58524536000

Арынов Куаныш Суюндикович, научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1248-7525

Scopus ID: 57194773112

Information about the authors:

Ilyar Ramilovich Kamaldinov, Senior Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5089-1281

Scopus ID: 58160058900

Ruslan Nurlanovich Buranbayev, Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7065-0928

Scopus ID: 59236734500

Nesipbay Bekbolatuly Nurgali, PhD Candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0007-9093-5342

Scopus ID: 58524536000

Kuanysh Suyundikovich Arynov, Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1248-7525

Scopus ID: 57194773112

МРНТИ 03.41.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.12

***Сыдыгалиев С.М.[1], Кунанбаева Ш.Б.[2]**
[1]Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ»
Астана, Казахстан
[2]Институт археологии имени А.Х. Маргулана
Астана, Казахстан
*e-mail: sunki2000@mail.ru

СИСТЕМЫ ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА: ПАЛЕОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ

Аннотация. Данная статья посвящена палеоэкологической реконструкции природной среды и систем жизнеобеспечения позднебронзового населения Северного Казахстана. В центре внимания находится сопоставление опубликованных археологических, палинологических, палеопочвенных, археозоологических и изотопных данных с новыми материалами полевого сезона 2026 г. по поселению Сандыктау в Северной Сарыарке. Целью исследования является выявление связи природно-географических условий с расселением, стационарной архитектурой, пастбищным скотоводством и производственными практиками населения поздней бронзы. Данное исследование охватывает период XV–IX/VIII вв. до н.э. и включает материалы Северной Сарыарки, Тургайской впадины, Костанайского Притоболья, Павлодарского Прииртышья и Тоболо-Ишимского междуречья. По итогам раскопок 2026 г. на поселении Сандыктау зафиксированы остатки жилого объекта, фрагменты глиняных сосудов, костяные изделия, многочисленный остеологический материал и предварительно определенные просовидные растительные остатки. Материалы поселения Сандыктау уточняют характеристику Северной Сарыарки как района, где стационарное освоение речных долин сочеталось со скотоводством, обработкой животного сырья и предварительно фиксируемым растительным компонентом. Результаты исследования показывают неодинаковое проявление аридизационных процессов позднего голоцена и региональную вариативность систем жизнеобеспечения.

Ключевые слова: Северный Казахстан, поздний бронзовый век, палеоэкология, палинология, палеопочвоведение, археозоология, изотопный анализ, природная среда, система жизнеобеспечения, пастбищное скотоводство.

Для цитирования: Сыдыгалиев С.М., Кунанбаева Ш.Б. Системы жизнеобеспечения населения поздней бронзы Северного Казахстана: палеоэкологическая реконструкция // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 176-195 (рус.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.12

Введение

В позднем бронзовом веке степные и лесостепные территории Северного Казахстана испытывали изменения увлажнения и гидрологического режима, влиявшие на состояние пастбищных угодий, доступность водных источников и пространственное размещение стационарных поселений. В настоящем исследовании система жизнеобеспечения понимается как совокупность взаимосвязанных практик расселения, содержания стада, использования водных, кормовых, строительных и сырьевых ресурсов, а также стационарной хозяйственно-бытовой деятельности.

За последние десятилетия накоплены археологические, палинологические, палеопочвенные, археозоологические и изотопные материалы по памятникам позднего бронзового века региона. Они позволяют охарактеризовать расселение и жилищную архитектуру,

хозяйственный профиль и отдельные параметры питания. Однако природная среда, поселенческая сеть, хозяйственные системы и архитектура стационарных жилищ чаще анализируются раздельно, без единой палеоэкологической модели. Под экологической нишей древнего сообщества понимается совокупность природных условий и ресурсов, систематически использовавшихся населением для поддержания хозяйственной деятельности, включая источники воды, пастбищные угодья, доступность кормовых ресурсов, рельеф, почвенно-растительный покров, строительное и топливное сырье. В археологическом исследовании она реконструируется через пространственное положение памятников, характеристики хозяйства и способы использования доступных ресурсов.

Цель исследования – провести палеоэкологическую реконструкцию природных условий и систем жизнеобеспечения населения позднего бронзового века Северного Казахстана посредством сопоставления природно-географических характеристик, опубликованных археологических и естественнонаучных данных, а также новых полевых материалов 2026 г. по поселению Сандыктау. Для достижения цели решаются следующие задачи: охарактеризовать природно-климатические условия выделенных районов; сопоставить размещение поселений и погребальных памятников с водными, пастбищными и сырьевыми ресурсами; ввести в анализ материалы раскопок Сандыктау 2026 г.; обобщить данные о составе хозяйственных комплексов, остеологическом материале и растительных остатках; определить степень обоснованности выводов о локальном использовании водных, кормовых и сырьевых ресурсов; выявить региональные различия в организации систем жизнеобеспечения.

Научная новизна исследования заключается во введении в сравнительный анализ новых материалов раскопок поселения Сандыктау 2026 г. и их сопоставлении с опубликованными археологическими и естественнонаучными данными по пяти природно-географическим районам Северного Казахстана: Северной Сарыарке, Тургайской впадине, Костанайскому Притоболью, Павлодарскому Прииртышью и Тоболо-Ишимскому междуречью. Собственный результат работы состоит в построении сопоставительной модели, позволяющей соотнести природно-географические условия, размещение стационарных поселений, скотоводческий профиль, производственно-бытовые практики и возможное использование растительных ресурсов.

Впервые для заявленного корпуса памятников в рамках одной аналитической модели систематизированы разные по характеру источники: материалы полевых исследований Сандыктау 2026 г., палеопочвенные и палинологические данные, археозоологические материалы, изотопные показатели и сведения о пространственном размещении поселений и погребальных комплексов. Такой подход позволяет не только обобщить накопленные сведения, но и конкретизировать реконструкцию Северной Сарыарки на основании нового археологического кейса, связанного с жилой архитектурой, костным материалом, керамическим комплексом, костяными изделиями и растительными остатками.

Материалы и методы исследования

Исследование основано на опубликованных археологических и естественнонаучных материалах по памятникам позднего бронзового века Северного Казахстана, а также на материалах полевого сезона 2026 г. по поселению Сандыктау. В сравнительный анализ включены данные по Северной Сарыарке, Тургайской впадине, Костанайскому Притоболью, Павлодарскому Прииртышью и Тоболо-Ишимскому междуречью. Основное внимание уделено памятникам, по которым имеются сведения о планировке поселений, жилищных и хозяйственных объектах, керамическом комплексе, остеологических коллекциях, палеопочвенных, палинологических, археозоологических, изотопных и археоботанических показателях.

Собственный археологический блок исследования составляют материалы хозяйственно-жилищного комплекса поселения Сандыктау. Комплекс расположен в пределах исследованного участка археологического поселения, исследованная площадь которого составила около 169 м². В его структуре зафиксированы жилищная зона, хозяйственно-бытовой участок, очажная зона, хозяйственная яма, материковое основание жилища и столбовые ямки. Материалы фиксировались послойно и по функциональным контекстам, что позволило

связать находки не только с культурным слоем в целом, но и с отдельными участками жилищно-хозяйственного пространства.

Археологический анализ включал стратиграфическое и планиграфическое описание объекта, распределение находок по слоям и контекстам, характеристику конструктивных элементов жилища и учет основных категорий материала. Фрагменты глиняных сосудов использовались для культурно-хронологической характеристики комплекса; столбовые ямки – для определения конструктивной основы стационарного сооружения; очажная зона, хозяйственная яма, угольки, обожженная глина, костный материал и костяные изделия – для характеристики хозяйственно-бытовой активности внутри комплекса.

Археозоологическая обработка проводилась по предварительной учетной схеме с выделением таксонов и категорий костных остатков. Для характеристики коллекции использовались показатели NISP и MNI. NISP фиксировал количество определимых костных фрагментов, MNI применялся для предварительной оценки минимального числа особей по диагностическим элементам. Неопределимые костные фрагменты учитывались отдельно и не использовались для прямой реконструкции состава стада. Такой подход позволяет охарактеризовать скотоводческую основу комплекса, но не используется для доказательства дальности сезонных перемещений или построения общей региональной модели выпаса.

Археоботанический блок исследования построен на отборе и обработке почвенных проб из наиболее информативных археологических контекстов: заполнения жилища, напольного горизонта, очажной зоны и хозяйственной ямы. В археоботанической практике именно такие участки рассматриваются как наиболее перспективные для выявления угольных фрагментов и растительных макроостатков: нижние части жилищных заполнений, участки около очагов, хозяйственные и мусорные ямы, сосуды и хранилища (Матвеева и др., 2025). Это соответствует методике, где для выделения макроостатков применяется водная флотация, а пробы после высушивания промываются и просматриваются с разделением материала на фракции.

Почвенные пробы на поселении Сандыктау отбирались вручную с фиксацией шифра пробы, контекста, слоя, квадрата и объема грунта. Перед промывкой грунт доводился до воздушно-сухого состояния. Первичная обработка проводилась методом водной флотации: пробы взмучивались в воде через плотный капрон, после чего материал, оставшийся в капроне, высушивался и подготавливался к лабораторному просмотру. Такой прием позволяет выделять легкую фракцию и снижает риск повреждения хрупких угольных и растительных остатков. В качестве методического ориентира использовалась схема повторной лабораторной промывки через колонку сит с ячейками 2, 1 и 0,4 мм и последующего микроскопирования макроостатков (Матвеева и др., 2025).

Легкая фракция анализировалась на наличие угольков, обугленных семян, фрагментов злаковых и просовидных форм. Тяжелая фракция просматривалась на предмет мелких костных включений, минеральных частиц, обожженной глины и микрофрагментов керамики. Предварительно выявленные просовидные остатки рассматриваются как возможный показатель использования или обработки растительных ресурсов в пределах хозяйственно-жилищного комплекса.

Палинологические данные привлекались как часть опубликованной сравнительной базы и использовались для общей палеоэкологической интерпретации природного окружения позднебронзовых поселений. При анализе учитывались основные экологические группы: древесная растительность, степные и лугово-степные травы, Poaceae, Artemisia, Chenopodiaceae/Amaranthaceae, сорно-рудеральные растения, водно-болотная растительность и неопределимые формы. Особое значение имеет не единичное присутствие пыльцы злаков, а ее сочетание с сорными и рудеральными индикаторами, поскольку именно такой комплекс позволяет осторожно обсуждать локальную хозяйственную активность (Рябогина, Иванов, 2011). В палеоэтноботанических исследованиях также подчеркивается, что реконструкция земледелия только по орудиям, отдельным зернам, отпечаткам или косвенным признакам оседлости является недостаточной; более надежную основу дают карпологические, палинологические и биоморфные анализы.

Палеоэкологическая реконструкция в статье применяется как рабочая аналитическая модель.

Она направлена не на построение универсальной схемы хозяйства для всего Северного Казахстана, а на сопоставление конкретных признаков: выбора места поселения, связи с водными и кормовыми ресурсами, стационарной архитектуры, стратиграфии жилища, состава остеологического материала, следов термического воздействия, костяных изделий, флотационных проб и растительных остатков. На этой основе установленные признаки отделяются от вероятных интерпретаций и вопросов, требующих дальнейшего карпологического, палинологического, археозоологического и изотопного анализа.

Анализ

Фундамент изучения поздней бронзы Северного Казахстана сформирован классиками казахстанской археологии. Работы С.С. Черникова по поселениям района Степняка задали исходную источниковую базу и обозначили проблему смены позднебронзовых комплексов раннежелезными (Черников, 1954). Для Сарыарки и ее северной части методическое значение сохраняют периодизация и характеристика позднебронзовых хозяйственно-культурных типов, предложенные К.А. Акишевым (Акишев, 1959). В качестве сравнительного контекста используются фундаментальные исследования Центрального Казахстана, раскрывающие региональную специфику позднебронзовых поселений, архитектуры и хозяйства (Маргулан и др., 1966; Варфоломеев и др., 2017), а также работы А.М. Оразбаева по Шагалалы I и другим памятникам Северной Сарыарки (Оразбаев, 1959; Оразбаев, 1970).

Следующий этап исследований связан с разработкой культурно-хронологических характеристик позднебронзовых поселений и жилищ. Работы С.Я. Зданович по поселению Саргары и саргаринским комплексам раскрыли особенности керамики, планировки и стационарной архитектуры конца бронзового века Северного Казахстана (Зданович, 1978; Зданович, 1983). Систематизация материалов Урало-Казахстанских степей, предложенная Г.Б. Здановичем, сохраняет значение для регионального сопоставления культурных комплексов (Зданович, 1988). В качестве общего хронологического ориентира используется диапазон XV–IX/VIII вв. до н.э., согласующийся с современными подходами к датировке позднебронзовых комплексов степного Казахстана (Кукушкин, 2024).

Значительный вклад в изучение пространственной организации памятников внес В.В. Евдокимов. В его работах рассмотрены поселенческие системы, потенциальная численность населения и формально-типологические характеристики поселений Костанайского Притоболья (Евдокимов, 1987: 68–79; Евдокимов, 1990; Евдокимов, 1993). В монографии «Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана» эти материалы обобщены в контексте территориальной организации и историко-демографического развития степных обществ (Евдокимов, 2000). Данные исследования создают основу для анализа расселения, но требуют сопоставления со специальными палинологическими, почвенными и археозоологическими материалами.

Материалы Бестамака и Джангильды-5 расширили источниковую базу по поселениям и погребальным памятникам Тургайской впадины и позволяют характеризовать размещение позднебронзовых комплексов относительно речных долин и надпойменных участков (Калиева, Логвин, 2008; Калиева и др., 2016). Материалы могильника Халвай III дополняют сведения о пространственной организации погребальных памятников бронзового века в лесостепной части Тоболо-Ишимского междуречья (Шевнина, Логвин, 2015). Внешний сравнительный контур для Урало-Иртышской зоны задают работы, связывающие смену культурных стереотипов с гидроклиматическим контекстом конца II – начала I тыс. до н.э. (Таиров, 2003).

Палеоэкологическая основа исследования представлена реконструкциями голоценовой динамики увлажнения, растительности и почвенного покрова степных районов Казахстана (Шнитников, 1975; Николаев, 1977; Белодеденко, Варущенко, 1988; Аубекеров и др., 1989; Климанов и др., 1994). Работы И.В. Иванова и Т.С. Луковской раскрывают изменения почвообразования и пространственное смещение природных зон в позднем голоцене, которые могли влиять на состояние пастбищных ресурсов (Иванов, 1992; Иванов и др., 1980; Иванов, Луковская, 1997; Иванов, Луковская, 1998). Возможности археологического применения палеопочвенных методов показаны на материалах курганных памятников Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане (Зданович и др.,

1984). Общая постановка проблемы взаимосвязи ландшафтно-климатических колебаний и культурно-исторических процессов Северного Казахстана представлена М.К. Хабдулиной и Г.Б. Здановичем (Хабдулина, Зданович, 1984). Сравнительный методический материал получен при почвенно-археологическом исследовании могильника Тегисжол в Центральном Казахстане, где характеристики погребенных почв сопоставлялись с археологической стратиграфией разновременных сооружений (Дергачева, Варфоломеев, 2014). Материалы городища Кент привлекаются только как внешний сравнительный пример изучения крупного позднебронзового поселенческого центра и не входят в основной аналитический корпус настоящей статьи (Варфоломеев и др., 2017).

Современные исследования Притоболья и Тоболо-Ишимского междуречья демонстрируют возможности совместного использования пыльцевых данных культурных слоев, озерных и торфяных отложений. Их сопоставление позволяет оценивать природное окружение поселений и отличать локальные антропогенные сигналы от региональных изменений растительности (Рябогина и др., 2018; Рябогина, Южанина, 2020; Рябогина и др., 2022).

Археозоологическая основа исследования включает обобщение остеологических материалов эпохи бронзы Казахстана (Ахинжанов и др., 1992), результаты анализа состава стада и органических остатков в керамике позднебронзовых поселений (Outram et al., 2012), а также материалы Шагалалы II. Исследования Шагалалы II характеризуют состав домашних животных, архитектуру поселения и формы организации скотоводческого хозяйства; при этом конкретный характер использования кормовых угодий требует дополнительных данных о составе стада, возрасте животных, тафономии и изотопных характеристиках (Bonora, Sakenov, 2015; Sakenov, 2017; Шагирбаев, Сакенов, 2023; Сакенов, 2024). В более широком теоретико-методологическом контексте А.Р. Вентреска-Миллер подчеркивает, что формы пастбищного хозяйства в Северной и Центральной Азии зависели от локальных экологических условий, доступности ресурсов и способов интеграции одомашненных животных в хозяйственные системы, поэтому археозоологические данные должны рассматриваться во взаимосвязи с природной средой и пространственной организацией памятников (Ventresca-Miller, 2026).

Изотопы углерода и азота костного коллагена людей и домашних животных используются преимущественно для анализа питания и пищевых цепей: $\delta^{13}C$ отражает соотношение C_3- и C_4-ресурсов в рационе, тогда как $\delta^{15}N$ характеризует трофический уровень и долю животного белка. На материалах Казахстана эти данные указывают на преобладание C_3-ресурсов и ограниченное распространение C_4-компонента в отдельных группах, что не позволяет говорить о повсеместном или устойчивом земледельческом компоненте в хозяйстве позднебронзового населения Северного Казахстана (Motuzaite Matuzeviciute et al., 2015). Изотопы стронция и кислорода зубной эмали отражают геохимические характеристики территории, водные источники и климато-гидрологические условия, поэтому в настоящей статье они привлекаются только как внешний показатель использования разных ландшафтных зон. Материалы Бестамака и Лисаковска показывают неоднородность природно-геохимических условий, но не используются здесь для построения схем перемещения стад (Ventresca Miller et al., 2017). Для Центрального Казахстана дополнительно отмечено эпизодическое включение C_4-компонента, вероятно связанного с просом, при сохранении доминирующей роли C_3-ресурсов (Ananyevskaya et al., 2018).

Опубликованные данные распределены неравномерно: для одних районов доступны палеопочвенные и палинологические серии, для других преимущественно археозоологические или изотопные материалы, тогда как часть памятников характеризуется общими археологическими сведениями. Поэтому дальнейший анализ построен не как реконструкция универсальной схемы хозяйства для всего Северного Казахстана, а как сравнительная оценка доказательности региональных наблюдений. Природно-климатические изменения рассматриваются вместе с положением памятников, архитектурой стационарных сооружений, составом стада и доступными показателями питания.

В статье разграничиваются три уровня анализа: опубликованные данные, новые материалы археологических раскопок поселения Сандыктау 2026 г. и авторская палеоэкологическая

интерпретация. Археозоологические и изотопные данные используются как показатели хозяйственного профиля и пищевых практик, но не как самостоятельное основание для реконструкции маршрутов выпаса или единой модели мобильности. Материалы поселения Сандыктау 2026 г. рассматриваются как новый локальный блок данных, позволяющий соотнести региональную палеоэкологическую модель Северной Сарыарки с конкретными археологическими, археозоологическими и археоботаническими показателями. Подробная интерпретация этих материалов представлена в разделе результатов.

Таким образом, имеющаяся источниковая база позволяет реконструировать прежде всего природные условия, размещение поселений, общий скотоводческий профиль хозяйства и отдельные признаки использования растительных ресурсов. Вместе с тем она не дает оснований для прямой реконструкции дальних сезонных перемещений, устойчивого земледелия или единой хозяйственной модели для всего Северного Казахстана. Поэтому дальнейшая интерпретация строится как сопоставление региональной матрицы с локальными материалами поселения Сандыктау 2026 г.

Полученные результаты

Проведенный анализ показывает, что системы жизнеобеспечения позднебронзового населения Северного Казахстана не могут быть сведены к одной универсальной хозяйственной схеме. Более обоснованным является выделение регионально различающихся вариантов адаптации, связанных с конкретными природными условиями: речными долинами, озерными котловинами, дренированными площадками, кормовыми угодьями, строительными и сырьевыми ресурсами. Общим признаком для рассматриваемых районов выступает выбор участков, где природная среда обеспечивала сочетание воды, кормовой базы, пространства для строительства и возможностей хозяйственно-бытовой деятельности.

На региональном уровне эта закономерность прослеживается неодинаково. В Северной Сарыарке особое значение имели речные долины, водораздельные и дренированные участки; в Тургайской впадине – ограниченные водные зоны, террасы и надпойменные площадки; в Костанайском Притоболье – долина Тобола с сочетанием пойменных и степных кормовых ресурсов; в Павлодарском Прииртышье – террасы Иртыша и его притоков; в Тоболо-Ишимском междуречье – озерные котловины, балочные системы, коренные берега и лугово-степные участки (табл. 1). Эти различия показывают, что палеоэкологическая реконструкция должна строиться не как единая

Природно-географический район	**Природные и палеоэкологические характеристики**	**Археологические и хозяйственные данные**	**Реконструкция системы жизнеобеспечения**
Северная Сарыарка	Сухостепные и местами полусухие ландшафты с каштановыми и темно-каштановыми почвами. Палеопочвенные данные по Кара-Оба и Обалы фиксируют уменьшение мощности гумусового горизонта и усиление карбонатности. Речные долины и локальные водные участки создавали устойчивые экологические ниши в условиях позднеголоценовых колебаний увлажнения и общей аридизационной тенденции (Зданович и др., 1984; Хабдулина, Зданович, 1984; Климанов и др., 1994).	Поселения Шагалалы I, Шагалалы II, Саргары, Домалактас и Сандыктау связаны с речными долинами, водораздельными участками и дренированными площадками. Материалы Шагалалы II и Сандыктау характеризуют стационарную архитектуру, состав домашних животных, обработку костного сырья и отдельные признаки использования растительных ресурсов (Оразбаев, 1970; Зданович, 1978; Bonora, Sakenov, 2015; Sakenov, 2017; Шагирбаев, Сакенов, 2023; Сакенов, 2024; Сакенов и др., 2024).	Установлено: связь стационарных поселений с водными, кормовыми, строительными и сырьевыми ресурсами. Вероятно: речные долины выступали устойчивыми центрами освоения. Требует проверки: степень участия растительных ресурсов в хозяйстве региона.

Тургайская впадина	Аридный сектор степной зоны с каштановыми и светло-каштановыми почвами, солонцами и солончаками в замкнутых понижениях. Для района характерны временные водотоки, соленые озера и выраженные колебания увлажнения; общие реконструкции позднеголоценовой динамики указывают на усиление сухости при сохранении локальных водных участков (Шнитников, 1975; Климанов и др., 1994; Таиров, 2003).	Бестамак и Джангильды-5 демонстрируют тяготение памятников к речным долинам, террасам и надпойменным участкам. Материалы Бестамака позволяют сопоставлять поселенческий и погребальный комплексы, а изотопные данные фиксируют различия в природно-геохимических показателях отдельных индивидов (Калиева, Логвин, 2008; Калиева и др., 2016; Ventresca Miller et al., 2017).	Установлено: хозяйственная активность была связана с ограниченными водными и кормовыми ресурсами. Вероятно: использовались разные типы кормовых участков в пределах доступных водных зон. Требует проверки: конкретная структура территориального освоения.
Костанайское Притоболье	Степные и лесостепные ландшафты с черноземами и темно-каштановыми почвами на водоразделах и более увлажненными луговыми почвами в поймах. Позднесуббореальные условия были суше современных при сохранении продуктивных пойменных участков; палинологические данные фиксируют открытые лугово-степные ландшафты (Иванов, 1992; Иванов, Луковская, 1997; Рябогина и др., 2018).	Поселения Лисаковск I, Алексеевка, Семиозерное II и Садчиковское преимущественно размещались на террасах и коренных берегах Тобола. Археозоологические, липидные и изотопные материалы свидетельствуют о скотоводческом хозяйстве, использовании молочных продуктов и различиях в изотопных показателях отдельных людей и животных (Евдокимов, 1987; Евдокимов, 2000; Outram et al., 2012; Ventresca Miller et al., 2017).	Установлено: долина Тобола обеспечивала сочетание пойменных и степных кормовых ресурсов, а стационарные поселения выступали устойчивыми хозяйственными центрами. Вероятно: использовались разные кормовые участки. Не доказано: единая схема хозяйственной организации для всего района.
Павлодарское Прииртышье	Сухостепные ландшафты на каштановых почвах сочетались с пойменными и надпойменными лугами долины Иртыша и его притоков. Речные террасы сохраняли устойчивое водообеспечение и отличались природной неоднородностью; материалы района требуют осторожной экстраполяции из-за неравномерности естественнонаучных серий (Ткачева, 1999; Ткачева, Ткачев, 2006; Ткачева, Ткачев, 2008).	Поселения Шауке II и Канай размещались на дренированных террасах, обеспечивавших доступ к пойменным и степным участкам. Архитектура стационарных объектов свидетельствует о долговременном освоении отдельных участков, однако прямые археозоологические и палеоэкологические серии представлены неравномерно (Ткачева, 1999; Ткачева, Ткачев, 2008).	Установлено: поселения связаны с ресурсами речной долины и прилегающей степи. Вероятно: скотоводческое хозяйство опиралось на неоднородные кормовые участки. Требует проверки: конкретная организация использования территории.

Тоболо-Ишимское междуречье	Переходная степная и лесостепная территория с черноземными и темно-каштановыми почвами, многочисленными озерами и балочными системами. Палинологические данные отражают преобладание открытых лугово-степных и сухостепных сообществ в условиях более сухого климата по сравнению с современным (Рябогина, Южанина, 2020; Рябогина и др., 2022).	Поселения Петровка IV, Новоникольское I, Явленка I, Ильинка I и могильник Халвай III связаны с коренными берегами, первыми террасами и озерными котловинами. Палеопочвенные, палинологические и изотопные данные по части памятников характеризуют природное окружение стационарных объектов и подтверждают доминирование C_3-ресурсов (Шевнина, Логвин, 2015; Рябогина, Южанина, 2020; Рябогина и др., 2022; Motuzaite Matuzeviciute et al., 2015).	Установлено: хозяйственная практика была связана с устойчивым использованием озерно-долинных и лугово-степных ресурсов. Вероятно: стационарные поселения фиксируют долговременное освоение территории. Требует дальнейшего изучения: конкретная структура хозяйственного пространства.

Таблица 1. Сводная матрица региональных показателей палеоэкологической реконструкции позднебронзовых систем жизнеобеспечения Северного Казахстана.
Table 1. A consolidated matrix of regional indicators for the paleoecological reconstruction of Late Bronze Age subsistence systems in Northern Kazakhstan.

схема для всего Северного Казахстана, а как сопоставление локальных экологических ниш.

Сводная матрица фиксирует три уровня интерпретации. Первый уровень – установленные признаки: связь стационарных поселений с водными, кормовыми, строительными и сырьевыми ресурсами. Второй уровень – вероятные реконструкции: использование разных типов кормовых участков, долговременное освоение речных долин и озерно-долинных зон. Третий уровень – вопросы, требующие дальнейшей проверки: конкретная структура хозяйственного пространства, степень участия растительных ресурсов и характер территориального освоения. Такая схема позволяет избежать чрезмерного расширения выводов и отделить подтвержденные данные от рабочих гипотез.

На этом фоне материалы Сандыктау 2026 г. позволяют конкретизировать региональную палеоэкологическую модель на уровне одного памятника Северной Сарыарки. Памятник расположен на высоком левом берегу р. Жабай и функционировал в позднебронзовое время. Такое положение важно не само по себе, а в связи с совокупностью ресурсов: близость реки обеспечивала доступ к воде, высокий берег давал дренированную площадку для размещения стационарного объекта, а прилегающие сухостепные и лугово-степные участки могли использоваться как кормовая и хозяйственная зона.

В пределах исследованного участка площадью около 169 м² зафиксирован хозяйственно-жилищный комплекс, включающий остатки каркасно-столбовой конструкции жилища, хозяйственно-бытовую зону, очажный участок и хозяйственную яму. Этот контекст важен тем, что в его пределах получены взаимосвязанные учетные и естественнонаучные данные: остеологическая коллекция, показатели NISP/MNI, костяные изделия и заготовки, флотационные пробы, угольки, обугленные растительные остатки и фрагменты злаковых.

Фрагменты глиняных сосудов характеризуются геометрической орнаментацией, выполненной гребенчатым штампом, вдавлениями, прочерчиванием, налепными элементами в виде жемчужин и валиков. Керамический комплекс соотносится с алексеевско-саргаринскими материалами позднего бронзового века Северного

Контекст/ квадрат	Слой/ глубина	Материал	Учетный показатель
Жилищная зона; кв. А1-А4	1-й слой, верхний культурный горизонт; 10-22 см	Фрагменты глиняных сосудов и костей	86 фрагм.
Жилищная зона; кв. Б1-Б5	2-й слой, культурный слой; 22-38 см	Фрагменты орнаментированной керамики, остеологический материал	143 фрагм.
Хозяйственно-бытовая зона; кв. В2-В5	3-й слой, плотный придонный горизонт; 38-46 см	Кости, угольки, обожженная глина	74 ед.
Очажная зона; кв. Г2-Г3	4-й слой, горизонт термического воздействия; 40-52 см	Обожженные кости, микрофрагменты сосудов, шлаковидные фрагменты обожженной керамики, уголь	39 ед.
Хозяйственная яма; кв. Б5-В6	Заполнение углубления; 46-61 см	Кости, керамика, костяное изделие, фрагменты каменных орудий	68 ед.
Материковое основание жилища; кв. А1–Е6	Материковый слой; уровень дна жилища 58–64 см; заглубление ямок в материк 18–42 см	Столбовые ямки, остатки пристройки и каркасно-столбовой конструкции жилища	32 ед.

Таблица 2. Материалы поселения Сандыктау, сезон 2026 г.
Table 2. Materials from the Sandyktau settlement, 2026 field season

Казахстана. Кости, угольки и обожженная глина в нижних горизонтах связаны с хозяйственным использованием внутренней части объекта. Очажная зона выделяется по обожженным костям, микрофрагментам сосудов, шлаковидным включениям и углю. Хозяйственная яма, расположенная в западной части комплекса, содержит кости, керамику, костяное изделие и фрагменты каменных орудий, что позволяет рассматривать ее как участок накопления хозяйственно-бытовых остатков. Пристройка в южной части объекта требует дополнительного планиграфического анализа и поэтому на данном этапе не используется как самостоятельный аргумент для реконструкции хозяйственной функции комплекса (табл. 2).

Среди определимых костных остатков преобладают домашние копытные. Мелкий рогатый скот представлен 104 фрагментами, что составляет 44,1 % определимой части; крупный рогатый скот - 82 фрагментами, или 34,7 %; лошадь - 32 фрагментами, или 13,6 %. Совокупно мелкий и крупный рогатый скот дают 186 фрагментов, то есть 78,8 % определимой коллекции. Вместе с лошадью основные домашние копытные составляют 218 фрагментов, или 92,4 % определимых остатков (табл. 3). Эти показатели позволяют уверенно характеризовать хозяйство Сандыктау как скотоводческое по своей основе.

Показатель MNI уточняет эту картину. Минимальное число особей составляет: мелкий рогатый скот – 5, крупный рогатый скот – 3, лошадь – 2, собака – 1, дикие копытные – 1. Это подтверждает преобладание домашних животных, прежде всего мелкого и крупного рогатого скота. Остатки диких копытных составляют 5 фрагментов, или 2,1 % определимой коллекции, поэтому их следует рассматривать как эпизодический показатель использования окружающего ландшафта, а не как признак

Таксон/ категория	NISP	% от определимых	MNI	Диагностические элементы
Мелкий рогатый скот (Ovis/Capra)	104	44,1	5	Зубы, фаланги, фрагменты трубчатых костей
Крупный рогатый скот (Bos taurus)	82	34,7	3	Ребра, позвонки, фрагменты конечностей
Лошадь (Equus caballus)	32	13,6	2	Зубы, фаланги, метаподии
Собака (Canis familiaris)	3	1,3	1	Зуб, фрагменты челюсти
Дикие копытные / indet.	5	2,1	1	Диагностические фрагменты трубчатых костей
Крупные / средние млекопитающие, indet.	10	4,2	-	Неполные диагностические элементы
Всего определимых	236	100	12	-
Неопределимые костные фрагменты	176	-	-	Мелкие фрагменты
Всего костных остатков	412	-	-	-
Костяные изделия и заготовки	7	Не включается	не применяется	Обработанные кости, заготовки, фрагменты орудий

Таблица 3. Матрица предварительной археозоологической обработки материалов Сандыктау 2026 г.
Table 3. Matrix of preliminary archaeozoological processing of the Sandyktau 2026 materials

значимой охотничьей специализации (табл. 3). Эти данные не позволяют реконструировать дальность сезонных перемещений или маршруты выпаса, но фиксируют скотоводческий профиль локальной системы жизнеобеспечения.

Отдельное значение имеют 7 костяных изделий, заготовок и фрагментов орудий. Они не включаются в расчет NISP/MNI, но важны для функциональной интерпретации комплекса. Их наличие показывает, что костный материал использовался как сырье для изготовления или ремонта предметов хозяйственного назначения. Возможная связь отдельных костяных орудий серповидной формы с обработкой или заготовкой травянистых растений требует трасологической проверки, поэтому на данном этапе они рассматриваются как показатель обработки животного сырья и хозяйственно-производственной деятельности.

Археоботанический блок представлен пятью флотационными пробами общим объемом 48 *л*. Пробы отбирались из жилищной зоны, заполнения жилого объекта, хозяйственно-бытовой зоны, очажной зоны и хозяйственной ямы. Их обработка была направлена на выявление угольков, обугленных растительных остатков, фрагментов злаковых и просовидных форм. Наиболее информативными оказались пробы из хозяйственно-бытовой зоны и хозяйственной ямы, где зафиксированы просовидные формы, фрагменты злаковых и единичные зерновки просовидного типа (табл. 4).

Результаты флотации оказались ограниченно информативными, но важными для постановки дальнейшей исследовательской задачи. Угольки, древесный уголь, обугленные включения и тяжелая фракция подтверждают наличие термической активности, связанной с очажной зоной и хозяйственным использованием пространства. Наиболее крупная фракция древесного угля отобрана для радиоуглеродного датирования. Просовидные формы отмечены в двух пробах из пяти: в хозяйственно-бытовой зоне и хозяйственной яме. Это не дает оснований утверждать наличие развитого растениеводства, но позволяет поставить вопрос о растительном

Шифр пробы	Объект / контекст	Слой / глубина	Объем пробы	Метод обработки	Выявленные остатки
SND-2026-PB-01	Жилищная зона; кв. А2	1-й слой; верхний культурный горизонт	10 *л*	Водная флотация; легкая и тяжелая фракции	Угольки, единичные семена, мелкие растительные остатки
SND-2026-PB-02	Заполнение жилого объекта; кв. Б2	2-й слой; культурный слой	10 *л*	Водная флотация	Обугленные растительные остатки, уголь, микрофрагменты костей
SND-2026-PB-03	Хозяйственно-бытовая зона; кв. В3	3-й слой; плотный придонный горизонт	8 *л*	Водная флотация	Просовидные формы, мелкие угольки, фрагменты злаковых
SND-2026-PB-04	Очажная зона; кв. Г2	4-й слой; горизонт термического воздействия	10 *л*	Водная флотация	Древесный уголь, обугленные включения, тяжелая фракция
SND-2026-PB-05	Хозяйственная яма; кв. Б5	Заполнение углубления; глубина 46–61 см	10 *л*	Водная флотация	Единичные зерновки просовидного типа; требуется карпологический анализ

Таблица 4. Палеоботанические пробы и флотационная обработка материалов на поселении Сандыктау 2026 г.
Table 4. Archaeobotanical samples and flotation processing of the Sandyktau 2026 materials

компоненте в системе жизнеобеспечения поселения Сандыктау.

Происхождение просовидных остатков остается открытым. Они могут быть связаны с дикорастущими формами, случайным попаданием в культурный слой, обработкой растительных ресурсов или начальными формами использования злаковых ресурсов. Поэтому следующим этапом исследования станет карпологический анализ, который позволит уточнить морфологические признаки зерновок, их таксономическую принадлежность и связь с хозяйственной деятельностью. На данном этапе корректнее говорить не о растениеводстве, а о постановке вопроса об использовании просовидных растений в хозяйственной практике населения Сандыктау.

В совокупности естественнонаучные данные по поселению Сандыктау уточняют региональную палеоэкологическую реконструкцию Северной Сарыарки. Остеологическая коллекция фиксирует скотоводческую основу хозяйства; костяные изделия и заготовки указывают на использование животного сырья; угольки, обожженная глина, шлаковидные включения и очажная зона отражают термическую и хозяйственно-бытовую активность; флотационные пробы оставляют открытым вопрос об использовании растительных ресурсов. Поэтому Сандыктау следует рассматривать как локальный пример, показывающий сочетание водного ресурса, скотоводства, обработки сырья и предварительно фиксируемого растительного компонента в условиях долины р. Жабай.

Сравнение с другими позднебронзовыми поселениями Северного Казахстана показывает, что Сандыктау вписывается в общую тенденцию размещения стационарных комплексов в ресурсно обеспеченных ландшафтах. С Шагалалы II, Саргары и Домалактас его сближают связь с водным ландшафтом, стационарная архитектура, преобладание домашних животных и хозяйственно-бытовая направленность материалов. Вместе с тем Сандыктау сохраняет

значение как самостоятельный локальный кейс Северной Сарыарки, поскольку по нему представлены конкретные остеологические показатели, костяные изделия и флотационные пробы.

Заключение

Проведенное исследование показало, что системы жизнеобеспечения позднебронзового населения Северного Казахстана формировались в условиях неоднородной природной среды. Общим принципом выступал выбор участков, где сочетались водные источники, кормовые ресурсы, дренированные площадки, строительное и сырьевое обеспечение. Вместе с тем материалы Северной Сарыарки, Тургайской впадины, Костанайского Притоболья, Павлодарского Прииртышья и Тоболо-Ишимского междуречья не позволяют свести хозяйственную организацию региона к единой модели.

Поселение Сандыктау конкретизирует эту реконструкцию на уровне Северной Сарыарки. Положение памятника в долине р. Жабай, стратиграфия комплекса, керамический материал, костяные изделия и орудия, остеологическая коллекция и предварительно выявленные растительные остатки показывают связь хозяйственной деятельности с локально доступными природными ресурсами. Эти данные подтверждают, что стационарное освоение территории было связано не только с близостью воды, но и с возможностью содержания скота, обработки сырья и организации производственной деятельности.

Археозоологические материалы Сандыктау свидетельствуют о скотоводческой основе хозяйства. Преобладание мелкого и крупного рогатого скота, а также наличие лошади отражают использование домашних животных как основного хозяйственного ресурса. При этом данные не дают оснований для реконструкции дальних сезонных перемещений или универсальной схемы выпаса.

Флотационные пробы и предварительно выявленные просовидные остатки расширяют характеристику комплекса, но пока не позволяют говорить об устойчивом растениеводстве. Их значение состоит в постановке вопроса о растительном компоненте в системе жизнеобеспечения позднебронзового населения Сандыктау. На данном этапе материалы позволяют говорить о скотоводческой основе жизнеобеспечения, использовании водно-кормовых и сырьевых ресурсов, обработке животного сырья и наличии предварительных признаков обращения к растительным ресурсам. Для уточнения происхождения просовидных остатков необходим дальнейший карпологический анализ.

Дальнейшее изучение палеоэкологии Северного Казахстана должно быть направлено на расширение локальных естественнонаучных серий, включая карпологический анализ, радиоуглеродное датирование угля, уточнение археозоологической выборки и сопоставление данных по отдельным поселениям. Это позволит точнее определить место поселения Сандыктау в системе позднебронзовых памятников Северной Сарыарки и уточнить характер хозяйственной адаптации позднебронзовых обществ в условиях позднеголоценовых природно-климатических изменений.

Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Экология, архитектура, модели жизнеобеспечения древних обществ Северного Казахстана» (регистрационный номер: AP26100215).

Литература

1. Ananyevskaya E., Aytqaly A.K., Beisenov A.Z., Dmitriev E.A., Garbaras A., Kukushkin I.A., Loman V.G., Sapolaite J., Usmanova E.R., Varfolomeev V.V., Voyakin D.A., Zhuniskhanov A.S., Motuzaite Matuzeviciute G., 2018. Early indicators to C4 plant consumption in central Kazakhstan during the Final Bronze Age and Early Iron Age based on stable isotope analysis of human and animal bone collagen // Archaeological Research in Asia. Vol. 15. P. 157–173. https://doi.org/10.1016/j.ara.2017.12.002

2. Bonora G.L., Sakenov S.K., 2015. The Bronze Age Settlement of Shagalaly II (Pavlovka) – Akmolinsk Region, Kazakhstan – and its Cultural Interaction with Middle Asia Contexts // Культурно-исторические процессы в Урало-казахстанских степях в древности и средние века: сб. науч. статей. Астана: Астанинский филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана. С. 50–68.

3. Motuzaite Matuzeviciute G., Lightfoot E., O'Connell T.C., Voyakin D., Liu X., Loman V., Svyatko S., Usmanova E., Jones M.K., 2015. The extent of cereal cultivation among the Bronze Age to Turkic period societies of Kazakhstan determined using stable isotope analysis of bone collagen // Journal of Archaeological Science. Vol. 59. P. 23–34. https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.03.029

4. Outram A.K., Stear N.A., Kasparov A., Usmanova E., Varfolomeev V., Evershed R.P., 2012. Patterns of pastoralism in later Bronze Age Kazakhstan: new evidence from faunal and lipid residue analyses // Journal of Archaeological Science. Vol. 39. No 7. P. 2424–2435. https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.02.009

5. Sakenov S.K., 2017. Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement // Anthropological Notebooks. Vol. 23. No 2. P. 83–98.

6. Ventresca Miller A.R., Winter-Schuh C., Usmanova E.R., Logvin A., Shevnina I., Makarewicz C.A., 2017. Pastoralist mobility in Bronze Age landscapes of northern Kazakhstan: 87Sr/86Sr and δ18O analyses of human dentition from Bestamak and Lisakovsk // Environmental Archaeology. Vol. 23. No 4. P. 352–366. https://doi.org/10.1080/14614103.2017.1390031

7. Ventresca-Miller A.R., 2026. Domesticated: How Cultivated Species Altered Ancient Silk Road Societies. New York: Oxford University Press. 275 p. https://doi.org/10.1093/9780197785973.001.0001

8. Акишев К.А., 1959. Памятники старины Северного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы: АН КазССР. Т. 7. С. 3–31.

9. Аубекеров Б.Ж., Чалыхъян Э.В., Жакупова Ш.А., 1989. Изменение климата и палеогеографических условий Центрального Казахстана в позднеледниковье и голоцене // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. М.: Наука. С. 98–102.

10. Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н., 1992. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). Алма-Ата: Ғылым. 218 с.

11. Белодеденко М.В., Варущенко А.Н., 1988. Изменение увлажненности аридных районов Евразии в голоцене // Известия АН СССР. Серия географическая. М.: Наука. No 2. С. 31–41.

12. Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В., 2017. Кент – город бронзового века в центре казахских степей. Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры. 338 с.

13. Дергачева М.И., Варфоломеев В.В., 2014. Почвенно-археологическое исследование могильника Тегисжол // Всадники Великой степи: традиции и новации. Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Т. IV. Астана. С. 310–316.

14. Евдокимов В.В., 1987. Заключительный этап эпохи бронзы Кустанайского Притоболья // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. Караганда: КарГУ. С. 68–79.

15. Евдокимов В.В., 1990. Потенциальная заселенность поселений эпохи бронзы Кустанайского Притоболья // Уральское археологическое совещание: тез. докл. Томск: ТГУ. С. 47–48.

16. Евдокимов В.В., 1993. Формально-типологический анализ поселений эпохи бронзы степного Притоболья // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии: сб. науч. тр. Петропавловск, отдел «Археология Северного Казахстана» ИА НАН РК. С. 71–78.

17. Евдокимов В.В., 2000. Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 140 с.

18. Зданович Г.Б., 1988. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации). Свердловск: Изд-во Урал. ун-та. 184 с.

19. Зданович Г.Б., Иванов И.В., Хабдулина М.К., 1984. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов исследования (курганы Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане) // Советская археология. No 4. С. 35–48.

20. Зданович С.Я., 1978. Жилища поселения финального бронзового века Саргары в Северном Казахстане // Древние культуры Поволжья и Приуралья. Куйбышев: КГУ. С. 35–37.

21. Зданович С.Я., 1983. Поселения и жилища саргаринской культуры // Поселения и жилища древних племен Южного Урала. Уфа: БФАН СССР. С. 59–76.

22. Иванов И.В., 1992. Эволюция почв степной зоны в голоцене. М.: Наука. 144 с.

23. Иванов И.В., Афонин М.М., Зданович Г.Б., 1980. Изменение полигональности черноземов

Северного Казахстана в позднем голоцене // Прогноз изменения криогенных почв под влиянием хозяйственного освоения территории. Пущино: ОНТИ НЦБИ АН СССР. С. 165–167.

24. Иванов И.В., Луковская Т.С., 1997. Роль пространственно-временных изменений экологических условий евразийских степей в развитии древних культурно-исторических общностей // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения П.Д. Рау (1897–1997). Саратов: СГПИ. С. 79–86.

25. Иванов И.В., Луковская Т.С., 1998. Динамика природных условий, почвообразования и взаимодействие природы и общества в степях Евразии, некоторые вопросы палеогеографии голоцена // Экология и почвы. Избранные лекции I–VII школ (1991–1997 гг.). Т. I. Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН. С. 283–302.

26. Калиева С.С., Логвин В.Н., 2008. Могильник у поселения Бестамак // Вестник археологии, антропологии и этнографии. No 9. С. 32–58.

27. Калиева С.С., Колбина А.В., Логвин В.Н., 2016. Некрополь эпохи бронзы Джангильды-5. Костанай: Костанайполиграфия. 208 с.

28. Климанов В.А., Тарасов П.Е., Тарасова К.В., 1994. Колебания климата степной зоны Казахстана в голоцене (по данным споро-пыльцевого анализа) // Вестник Московского университета. Серия 5. География. No 1. С. 99–104.

29. Кукушкин И.А., 2024. Материальная культура, социальная организация и мировоззрение населения Центрального Казахстана в эпоху бронзы (по материалам погребальных комплексов середины XIX–IX/VIII вв. до н.э.): автореф. дис. … д-ра ист. наук. Барнаул: Алтайский государственный университет. 54 с.

30. Маргулан А.Х. (ред.), Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М., 1966. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата. 435 с.

31. Матвеева Н.П., Зеленкова Р.Р., Третьяков Е.А., 2025. Материалы к изучению природного окружения и сельскохозяйственных занятий средневекового населения с Усть-Терсюкского городища // Вестник археологии, антропологии и этнографии. No 2 (69). С. 94–102. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2025-69-2-8

32. Николаев В.А., 1977. Антропогенный этап в истории степей Западной Сибири и Казахстана // Вестник Московского университета. Серия 5. География. No 3. С. 17–24.

33. Оразбаев А.М., 1959. Памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 7. Археология. С. 59–74.

34. Оразбаев А.М., 1970. Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука. С. 129–146.

35. Рябогина Н.Е., Иванов С.Н., 2011. Древнее земледелие в Западной Сибири: проблемы аргументации, палеоэтноботанические методы и анализ фактов // Археология, этнография и антропология Евразии. No 4 (48). С. 96–106.

36. Рябогина Н.Е., Иванов С.Н., Насонова Э.Д., 2018. Жилой ландшафт: природное окружение поселений позднего бронзового века в Притоболье // Вестник археологии, антропологии и этнографии. No 4 (43). С. 39–50. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2018-43-4-039-050

37. Рябогина Н.Е., Южанина Э.Д., 2020. Палеоэкологические реконструкции в Тоболо-Ишимье: сочетание пыльцевых on-site данных культурных слоев и off-site записей торфяников // Вестник археологии, антропологии и этнографии. No 4 (51). С. 85–96. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2020-51-4-8

38. Рябогина Н.Е., Южанина Э.Д., Афонин А.С., Якимов А.С., Новиков И.К., 2022. Палеоэкологические исследования приозерных водораздельных поселений Тоболо-Ишимского междуречья (поселение Золотое 1, Курганская область) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. No 4 (59). С. 43–54. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2022-59-4-4

39. Сакенов С.К., 2024. Поселение скотоводов и металлургов эпохи бронзы Шагалалы II. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XXIII. Алматы: ИА КН МНВО РК. 360 с.

40. Сакенов С.К., Ярыгин С.А., Кульмаганбетова Г.К., Ильдеряков Н.Н., 2024. Поселение и

могильник конца позднебронзового века Сандыктау (предварительные результаты исследования) // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». Т. 29. No 3 (115). С. 182–192. https://doi.org/10.31489/2024HPh3/182-192

41. Таиров А.Д., 2003. Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II–I тыс. до н.э.: материалы к историческим реконструкциям. Челябинск: Рифей. 68 с.

42. Ткачева Н.А., 1999. Динамика и характер развития поселенческих комплексов эпохи бронзы Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. No 2. С. 39–43.

43. Ткачева Н.А., Ткачев А.А., 2006. К вопросу о памятниках переходного времени от эпохи бронзы к раннему железному веку в Степном Прииртышье // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья: сб. науч. статей. Павлодар. Вып. 2. С. 100–104.

44. Ткачева Н.А., Ткачев А.А., 2008. Эпоха бронзы Верхнего Прииртышья. Новосибирск: Наука. 305 с.

45. Хабдулина М.К., Зданович Г.Б., 1984. Ландшафтно-климатические колебания голоцена и вопросы культурно-исторической ситуации в Северном Казахстане // Бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: Челябинский гос. университет. С. 136–158.

46. Черников С.С., 1954. Поселения эпохи бронзы в Северном Казахстане // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 53. С. 29–49.

47. Шагирбаев М.С., Сакенов С.К., 2023. Скотоводческое хозяйство населения эпохи бронзы Северного Казахстана (по материалам поселения Шагалалы II) // Археология Казахстана. No 4 (22). С. 212–242. https://doi.org/10.52967/AKZ2023.4.22.212.242

48. Шевнина И.В., Логвин А.В., 2015. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. VII. Астана: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 248 с.

49. Шнитников А.В., 1975. Из истории озер Северного Казахстана // Озера Казахстана и Киргизии и их история. Ленинград: Наука. С. 5–27.

References

1. Ananyevskaya E., Aytqaly A.K., Beisenov A.Z., Dmitriev E.A., Garbaras A., Kukushkin I.A., Loman V.G., Sapolaite J., Usmanova E.R., Varfolomeev V.V., Voyakin D.A., Zhuniskhanov A.S., Motuzaite Matuzeviciute G., 2018. Early indicators to C4 plant consumption in central Kazakhstan during the Final Bronze Age and Early Iron Age based on stable isotope analysis of human and animal bone collagen // Archaeological Research in Asia. Vol. 15. Pp. 157–173. https://doi.org/10.1016/j.ara.2017.12.002

2. Bonora G.L., Sakenov S.K., 2015. The Bronze Age Settlement of Shagalaly II (Pavlovka) – Akmolinsk Region, Kazakhstan – and its Cultural Interaction with Middle Asia Contexts // Kulturno-istoricheskie protsessy v Uralo-kazakhstanskikh stepyakh v drevnosti i srednie veka: sbornik nauchnykh statei. Astana: Astana Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Pp. 50–68.

3. Motuzaite Matuzeviciute G., Lightfoot E., O'Connell T.C., Voyakin D., Liu X., Loman V., Svyatko S., Usmanova E., Jones M.K., 2015. The extent of cereal cultivation among the Bronze Age to Turkic period societies of Kazakhstan determined using stable isotope analysis of bone collagen // Journal of Archaeological Science. Vol. 59. Pp. 23–34. https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.03.029

4. Outram A.K., Stear N.A., Kasparov A., Usmanova E., Varfolomeev V., Evershed R.P., 2012. Patterns of pastoralism in later Bronze Age Kazakhstan: new evidence from faunal and lipid residue analyses // Journal of Archaeological Science. Vol. 39. No 7. Pp. 2424–2435. https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.02.009

5. Sakenov S.K., 2017. Paleo-economy of North Kazakhstan during the Bronze Age based on the materials of the Shagalaly settlement // Anthropological Notebooks. Vol. 23. No 2. Pp. 83–98.

6. Ventresca Miller A.R., Winter-Schuh C., Usmanova E.R., Logvin A., Shevnina I., Makarewicz C.A., 2017. Pastoralist mobility in Bronze Age landscapes of northern Kazakhstan: 87Sr/86Sr and δ18O analyses of human dentition from Bestamak and Lisakovsk // Environmental Archaeology. Vol. 23. No 4. Pp. 352–366. https://doi.org/10.1080/14614103.2017.1390031

7. Ventresca-Miller A.R., 2026. Domesticated: How Cultivated Species Altered Ancient Silk Road

Societies. New York: Oxford University Press. 275 p. https://doi.org/10.1093/9780197785973.001.0001

8. Akishev K.A., 1959. Pamyatniki stariny Severnogo Kazakhstana [Antiquities of Northern Kazakhstan] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valikhanova [Proceedings of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography]. Almaty: AN KazSSR. Vol. 7. Pp. 3–31. [in Russian].

9. Aubekerov B.Zh., Chalykhyan E.V., Zhakupova Sh.A., 1989. Izmenenie klimata i paleogeograficheskikh uslovii Tsentralnogo Kazakhstana v pozdnelyednikove i golotsene [Climate and paleogeographic changes in Central Kazakhstan in the Late Glacial and Holocene] // Paleoklimaty pozdnelyednikovya i golotsena. Moscow: Nauka. Pp. 98–102. [in Russian].

10. Akhinzhanov S.M., Makarova L.A., Nurumov T.N., 1992. K istorii skotovodstva i okhoty v Kazakhstane (po osteologicheskomu materialu iz arkheologicheskikh pamyatnikov eneolita i bronzy) [On the history of pastoralism and hunting in Kazakhstan: based on osteological materials from Eneolithic and Bronze Age archaeological sites]. Alma-Ata: Gylym. 218 p. [in Russian].

11. Belodedenko M.V., Varushchenko A.N., 1988. Izmenenie uvlazhnennosti aridnykh raionov Evrazii v golotsene [Changes in humidity of Eurasian arid regions during the Holocene] // Izvestiya AN SSSR. Seriya geograficheskaya. No 2. Pp. 31–41. [in Russian].

12. Varfolomeev V., Loman V., Evdokimov V., 2017. Kent – gorod bronzovogo veka v tsentre kazakhskikh stepei [Kent: a Bronze Age city in the center of the Kazakh steppes]. Astana: Kazakh Scientific Research Institute of Culture. 338 p. [in Russian].

13. Dergacheva M.I., Varfolomeyev V.V., 2014. Pochvenno-arkheologicheskoe issledovanie mogilnika Tegiszhol [Soil-archaeological study of the Tegiszhol burial ground] // Vsadniki Velikoi stepi: traditsii i novatsii [Horsemen of the Great Steppe: traditions and innovations]. Trudy filiala Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana v g. Astana. Vol. IV. Astana. Pp. 310–316. [in Russian].

14. Evdokimov V.V., 1987. Zaklyuchitelnyi etap epokhi bronzy Kustanayskogo Pritobolya [Final stage of the Bronze Age in the Kostanay Tobol River area] // Voprosy periodizatsii arkheologicheskikh pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana. Karaganda: KarGU. Pp. 68–79. [in Russian].

15. Evdokimov V.V., 1990. Potentsialnaya zaselennost poselenii epokhi bronzy Kustanayskogo Pritobolya [Potential population of Bronze Age settlements in the Kostanay Tobol River area] // Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie: tezisy dokladov. Tomsk: TGU. Pp. 47–48. [in Russian].

16. Evdokimov V.V., 1993. Formalno-tipologicheskii analiz poselenii epokhi bronzy stepnogo Pritobolya [Formal-typological analysis of Bronze Age settlements of the steppe Tobol River area] // Problemy rekonstruktsii khozyaistva i tekhnologii po dannym arkheologii: sbornik nauchnykh trudov. Petropavlovsk: Otdel «Arkheologiya Severnogo Kazakhstana» IA NAN RK. Pp. 71–78. [in Russian].

17. Evdokimov V.V., 2000. Istoricheskaya sreda epokhi bronzy stepei Tsentralnogo i Severnogo Kazakhstana [Historical environment of the Bronze Age steppes of Central and Northern Kazakhstan]. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. 140 p. [in Russian].

18. Zdanovich G.B., 1988. Bronzovyi vek Uralo-Kazakhstanskikh stepei (osnovy periodizatsii) [Bronze Age of the Ural–Kazakhstan steppes: foundations of periodization]. Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta. 184 p. [in Russian].

19. Zdanovich G.B., Ivanov I.V., Khabdulina M.K., 1984. Opyt ispolzovaniya v arkheologii paleopochvennykh metodov issledovaniya (kurgany Kara-Oba i Obaly v Severnom Kazakhstane) [Using paleosol methods in archaeology: the Kara-Oba and Obaly kurgans in Northern Kazakhstan] // Sovetskaya arkheologiya. No 4. Pp. 35–48. [in Russian].

20. Zdanovich S.Ya., 1978. Zhilishcha poseleniya finalnogo bronzovogo veka Sargary v Severnom Kazakhstane [Dwellings of the Final Bronze Age settlement of Sargary in Northern Kazakhstan] // Drevnie kultury Povolzhya i. Kuibyshev: KGU. Pp. 35–37. [in Russian].

21. Zdanovich S.Ya., 1983. Poseleniya i zhilishcha sargarinskoi kultury [Settlements and dwellings of the Sargary culture] // Poseleniya i zhilishcha drevnikh plemen Yuzhnogo Urala. Ufa: BFAN SSSR. Pp. 59–76. [in Russian].

22. Ivanov I.V., 1992. Evolyutsiya pochv stepnoi zony v golotsene [Evolution of steppe-zone soils in the Holocene]. Moscow: Nauka. 144 p. [in Russian].

23. Ivanov I.V., Afonin M.M., Zdanovich G.B., 1980. Izmenenie poligonalnosti chernozemov Severnogo

Kazakhstana v pozdnem golotsene [Changes in the polygonality of chernozems of Northern Kazakhstan in the Late Holocene] // Prognoz izmeneniya kriogennykh pochv pod vliyaniem khozyaistvennogo osvoeniya territorii. Pushchino: ONTI NTsBI AN SSSR. Pp. 165–167. [in Russian].

24. Ivanov I.V., Lukovskaya T.S., 1997. Rol prostranstvenno-vremennykh izmenenii ekologicheskikh uslovii evraziiskikh stepei v razvitii drevnikh kulturno-istoricheskikh obshchnostei [Role of spatiotemporal environmental changes of Eurasian steppes in the development of ancient cultural-historical communities] // Epokha bronzy i rannii zheleznyi vek v istorii drevnikh plemen yuzhnorusskikh stepei: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posvyashchennoi 100-letiyu so dnya rozhdeniya P.D. Rau (1897–1997). Saratov: SGPI. Pp. 79–86. [in Russian].

25. Ivanov I.V., Lukovskaya T.S., 1998. Dinamika prirodnykh uslovii, pochvoobrazovaniya i vzaimodeistvie prirody i obshchestva v stepyakh Evrazii, nekotorye voprosy paleogeografii golotsena [Dynamics of natural conditions, soil formation, and nature–society interaction in Eurasian steppes: some issues of Holocene paleogeography] // Ekologiya i pochvy. Izbrannye lektsii I–VII shkol (1991–1997 gg.). Vol. I. Pushchino: ONTI PNTs RAN. Pp. 283–302. [in Russian].

26. Kalieva S.S., Logvin V.N., 2008. Mogilnik u poseleniya Bestamak [Burial ground near the Bestamak settlement] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No 9. Pp. 32–58. [in Russian].

27. Kalieva S.S., Kolbina A.V., Logvin V.N., 2016. Nekropol epokhi bronzy Dzhangildy-5 [Bronze Age necropolis of Dzhangildy-5]. Kostanai: Kostanaipoligrafiya. 208 p. [in Russian].

28. Klimanov V.A., Tarasov P.E., Tarasova K.V., 1994. Kolebaniya klimata stepnoi zony Kazakhstana v golotsene (po dannym sporo-pyltsevogo analiza) [Holocene climate fluctuations in the steppe zone of Kazakhstan: based on spore-pollen analysis] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 5. Geografiya. No 1. Pp. 99–104. [in Russian].

29. Kukushkin I.A., 2024. Materialnaya kultura, sotsialnaya organizatsiya i mirovozzrenie naseleniya Tsentralnogo Kazakhstana v epokhu bronzy (po materialam pogrebalnykh kompleksov serediny XIX–IX/VIII vv. do n.e.) [Material culture, social organization and worldview of the population of Central Kazakhstan in the Bronze Age: based on burial complexes of the mid-19th–9th/8th centuries BC]. Abstract of the Doctor of Historical Sciences dissertation. Barnaul: Altai State University. 54 p. [in Russian].

30. Margulan A.Kh. (ed.), Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M., 1966. Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. 435 p. [in Russian].

31. Matveeva N.P., Zelenkova R.R., Tretyakov E.A., 2025. Materialy k izucheniyu prirodnogo okruzheniya i selskokhozyaystvennykh zanyatii srednevekovogo naseleniya s Ust-Tersyukskogo gorodishcha [Materials for the study of natural environment and agricultural activities of the Medieval population from the Ust-Tersyuk settlement] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No 2 (69). Pp. 94–102. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2025-69-2-8 [in Russian].

32. Nikolaev V.A., 1977. Antropogennyi etap v istorii stepei Zapadnoi Sibiri i Kazakhstana [Anthropogenic stage in the history of the steppes of Western Siberia and Kazakhstan] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 5. Geografiya. No 3. Pp. 17–24. [in Russian].

33. Orazbaev A.M., 1959. Pamyatniki epokhi bronzy Tsentralnogo Kazakhstana [Bronze Age sites of Central Kazakhstan] // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. Vol. 7. Arkheologiya. Pp. 59–74. [in Russian].

34. Orazbaev A.M., 1970. Poselenie Chaglinka (Shagalaly). Nekotorye formy i tipy zhilishch [The Chaglinka (Shagalaly) settlement: some forms and types of dwellings] // Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka. Pp. 129–146. [in Russian].

35. Riabogina N.E., Ivanov S.N., 2011. Drevnee zemledelie v Zapadnoi Sibiri: problemy argumentatsii, paleoetnobotanicheskie metody i analiz faktov [Ancient agriculture in Western Siberia: problems of argumentation, paleoethnobotanical methods and analysis of facts] // Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. No 4 (48). Pp. 96–106. [in Russian].

36. Riabogina N.E., Ivanov S.N., Nasonova E.D., 2018. Zhiloi landshaft: prirodnoe okruzhenie poselenii pozdnego bronzovogo veka v Pritobole [Residential landscape: natural environment of Late Bronze Age settlements in the Tobol region] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No 4 (43). Pp. 39–50. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2018-43-4-039-050 [in Russian].

37. Riabogina N.E., Yuzhanina E.D., 2020. Paleoekologicheskie rekonstruktsii v Tobolo-Ishime: sochetanie pyltsevykh on-site dannykh kulturnykh sloev i off-site zapisei torfyanikov [Paleoecological reconstructions in the Tobol–Ishim region: combining on-site pollen data from cultural layers and off-site peat records] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No 4 (51). Pp. 85–96. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2020-51-4-8 [in Russian].

38. Riabogina N.E., Yuzhanina E.D., Afonin A.S., Yakimov A.S., Novikov I.K., 2022. Paleoekologicheskie issledovaniya priozernykh vodorazdelnykh poselenii Tobolo-Ishimskogo mezhdurechya (poselenie Zolotoe 1, Kurganskaya oblast) [Paleoecological studies of lakeside watershed settlements of the Tobol–Ishim interfluve: Zolotoe 1 settlement, Kurgan Oblast] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No 4 (59). Pp. 43–54. https://doi.org/10.20874/2071-0437-2022-59-4-4 [in Russian].

39. Sakenov S.K., 2024. Poselenie skotovodov i metallurgov epokhi bronzy Shagalaly II [Settlement of pastoralists and metallurgists of the Bronze Age Shagalaly II]. Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. XXIII. Almaty: IA KN MNVO RK. 360 p. [in Russian].

40. Sakenov S.K., Yarygin S.A., Kulmaganbetova G.K., Ilderyakov N.N., 2024. Poselenie i mogilnik kontsa pozdnebronzovogo veka Sandyktau (predvaritelnye rezultaty issledovaniya) [Settlement and burial ground of the end of the Late Bronze Age Sandyktau: preliminary research results] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». Vol. 29. No 3 (115). Pp. 182–192. https://doi.org/10.31489/2024HPh3/182-192 [in Russian].

41. Tairov A.D., 2003. Izmeneniya klimata stepei i lesostepei Tsentralnoi Evrazii vo II–I tys. do n.e.: materialy k istoricheskim rekonstruktsiyam [Climate changes of the steppes and forest-steppes of Central Eurasia in the 2nd–1st millennia BC: materials for historical reconstructions]. Chelyabinsk: Rifei. 68 p. [in Russian].

42. Tkacheva N.A., 1999. Dinamika i kharakter razvitiya poselencheskikh kompleksov epokhi bronzy Verkhnego Priirtyshya [Dynamics and development of Bronze Age settlement complexes of the Upper Irtysh region] // Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No 2. Pp. 39–43. [in Russian].

43. Tkacheva N.A., Tkachev A.A., 2006. K voprosu o pamyatnikakh perekhodnogo vremeni ot epokhi bronzy k rannemu zheleznomu veku v Stepnom Priirtyshe [On transitional-period sites from the Bronze Age to the Early Iron Age in the Steppe Irtysh region] // Izuchenie pamyatnikov arkheologii Pavlodarskogo Priirtyshya: sbornik nauchnykh statei. Issue 2. Pavlodar. Pp. 100–104. [in Russian].

44. Tkacheva N.A., Tkachev A.A., 2008. Epokha bronzy Verkhnego Priirtyshya [Bronze Age of the Upper Irtysh region]. Novosibirsk: Nauka. 305 p. [in Russian].

45. Khabdulina M.K., Zdanovich G.B., 1984. Landshaftno-klimaticheskie kolebaniya golotsena i voprosy kulturno-istoricheskoi situatsii v Severnom Kazakhstane [Holocene landscape-climatic fluctuations and issues of the cultural-historical situation in Northern Kazakhstan] // Bronzovyi vek Uralo-Irtyshskogo mezhdurechya. Chelyabinsk: Chelyabinsk State University. Pp. 136–158. [in Russian].

46. Chernikov S.S., 1954. Poseleniya epokhi bronzy v Severnom Kazakhstane [Bronze Age settlements in Northern Kazakhstan] // Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoi kultury. Issue 53. Pp. 29–49. [in Russian].

47. Shagirbaev M.S., Sakenov S.K., 2023. Skotovodcheskoe khozyaistvo naseleniya epokhi bronzy Severnogo Kazakhstana (po materialam poseleniya Shagalaly II) [Pastoral economy of Bronze Age populations of Northern Kazakhstan: based on Shagalaly II settlement materials] // Arkheologiya Kazakhstana. No 4 (22). Pp. 212–242. https://doi.org/10.52967/AKZ2023.4.22.212.242 [in Russian].

48. Shevnina I.V., Logvin A.V., 2015. Mogilnik epokhi bronzy Khalvai III v Severnom Kazakhstane [The Khalvai III Bronze Age burial ground in Northern Kazakhstan]. Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana. Vol. VII. Astana: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana. 248 p. [in Russian].

49. Shnitnikov A.V., 1975. Iz istorii ozer Severnogo Kazakhstana [From the history of lakes of Northern Kazakhstan] // Ozera Kazakhstana i Kirgizii i ikh istoriya. Leningrad: Nauka. Pp. 5–27. [in Russian].

***Сыдығалиев С.М.[1], Құнанбаева Ш.Б.[2]**
[1]«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Астана, Қазақстан
[2]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Астана, Қазақстан
*e-mail: sunki2000@mail.ru

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕЙІНГІ ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҢ ТІРШІЛІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖҮЙЕЛЕРІ: ПАЛЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЙТА ҚҰРЫЛЫМДАУ

Аңдатпа. Мақала Солтүстік Қазақстан кейінгі қола дәуіріндегі табиғи ортаны және халықтың тіршілікті қамтамасыз ету жүйелерін палеоэкологиялық тұрғыдан қайта құруға арналған. Зерттеуде жарияланған археологиялық, палинологиялық, палеотопырақтанулық, археозоологиялық және изотоптық деректер Сандықтау қонысында 2026 жылғы далалық зерттеулер барысында алынған жаңа материалдармен салыстырыла талданады. Зерттеудің мақсаты – табиғи-географиялық жағдайлардың кейінгі қола дәуірі тұрғындарының қоныстану сипатына, тұрақты тұрғын жайлардың қалыптасуына, жайылымдық мал шаруашылығына және өндірістік қызметіне ықпалын анықтау. Зерттеу б.з.д. XV–IX/VIII ғасырлар аралығын қамтиды және Солтүстік Сарыарқа, Торғай ойысы, Қостанайдың Тобыл маңы, Павлодардың Ертіс маңы және Тобыл-Есіл өзенаралық өңірлерінің материалдары қарастырылады. 2026 жылғы қазба жұмыстарының нәтижесінде Сандықтау қонысынан тұрғын жайдың қалдықтары, қыш ыдыстардың фрагменттері, сүйектен жасалған бұйымдар, мол остеологиялық материал және алдын ала анықталған тары тәрізді өсімдік қалдықтары тіркелді. Сандықтау қонысының материалдары Солтүстік Сарыарқаның өзен аңғарларын тұрақты игеру, мал шаруашылығы, жануарлар шикізатын өңдеу және алдын ала анықталған өсімдік компонентінің қатар дамыған өңір ретіндегі сипатын нақтылай түседі. Зерттеу нәтижелері кейінгі голоцендегі аридтену үдерістерінің өңірлерде әркелкі жүргенін және халықтың тіршілікті қамтамасыз ету жүйелерінің аймақтық тұрғыдан әртүрлі болғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, кейінгі қола дәуірі, палеоэкология, палинология, палеотопырақтану, археозоология, изотоптық талдау, табиғи орта, тіршілікті қамтамасыз ету жүйесі, жайылымдық мал шаруашылығы.

Дәйексөз үшін: Сыдығалиев С.М., Құнанбаева Ш.Б. Солтүстік Қазақстанның кейінгі қола дәуіріндегі халықтың тіршілікті қамтамасыз ету жүйелері: палеоэкологиялық қайта құрылымдау // Мәдени мұра. 2026. №3(114). Б.176-195 (орыс.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.12

***Sydygaliyev S.M.[1], Kunanbayeva Sh.B.[2]**
[1]State Historical and Cultural Museum-Reserve “Bozoq”
Astana, Kazakhstan
[2]A.Kh. Margulan Institute of Archaeology
Astana, Kazakhstan
*e-mail: sunki2000@mail.ru

SUBSISTENCE SYSTEMS OF THE LATE BRONZE AGE POPULATION OF NORTHERN KAZAKHSTAN: A PALEOECOLOGICAL RECONSTRUCTION

Abstract. The article is devoted to a paleoecological reconstruction of the natural environment and subsistence systems of the Late Bronze Age population of Northern

Kazakhstan. The study focuses on comparing published archaeological, palynological, paleopedological, archaeozoological, and isotopic data with materials from the 2026 field season at the Sandyktau settlement in Northern Saryarka. The study aims to identify the relationship between natural and geographical conditions, settlement patterns, stationary architecture, pasture-based livestock husbandry, and production practices of the Late Bronze Age population. The research covers the 15th to the 9th/8th centuries BCE and includes materials from Northern Saryarka, the Turgai Depression, the Kostanay Tobol region, the Pavlodar Irtysh region, and the Tobol-Ishim interfluve. As a result of the 2026 excavations at the Sandyktau settlement, remains of a dwelling structure, fragments of clay vessels, bone artefacts, abundant osteological material, and preliminarily identified millet-like plant remains were recorded. The materials from the Sandyktau settlement refine the characterization of Northern Saryarka as a region where the stationary occupation of river valleys was combined with livestock husbandry, the processing of animal raw materials, and a preliminarily identified plant component. The results demonstrate the uneven manifestation of Late Holocene aridization processes and the regional variability of subsistence systems.

Keywords: Northern Kazakhstan, Late Bronze Age, paleoecology, palynology, paleopedology, archaeozoology, isotope analysis, natural environment, subsistence system, pasture-based livestock husbandry.

For citation: Sydygaliyev S.M., Kunanbayeva Sh.B. Subsistence systems of the Late Bronze Age population of Northern Kazakhstan: a paleoecological reconstruction // Madeni Mura. 2026. №3(114). P. 176-195 (in Rus.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.12

Сведения об авторах:
Сыдыгалиев Сункар Маратулы, PhD докторант, автор-корреспондент, научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ», Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0009-0001-3103-4567
Scopus ID: 60569140900
Кунанбаева Шолпан Боранбаевна, PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан.
ORCID: 0000-0002-3335-4660
Scopus ID: 57190578318

Авторлар туралы мәліметтер:
Сыдығалиев Сұңқар Маратұлы, PhD докторант, автор-корреспондент, ғылыми қызметкер, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0009-0001-3103-4567
Scopus ID: 60569140900
Құнанбаева Шолпан Боранбайқызы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0002-3335-4660
Scopus ID: 57190578318

Information about the authors:
Sydygaliyev Sunkar, PhD student, Corresponding author, Researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve "Bozoq", Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0009-0001-3103-4567
Scopus ID: 60569140900
Kunanbayeva Sholpan, PhD, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-3335-4660
Scopus ID: 57190578318

Этнология/ Ethnology/ Этнология

ҒТАМР 03.20

https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.13

Смағұлов Б.Қ.[1], *Әшім Б.Ә.[2]
[1]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
Алматы, Қазақстан
[2]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: ashim.baglan@gmail.com

Г.Е. КАТАНАЕВТЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯСЫ ЖӨНІНДЕГІ МӘЛІМЕТТЕР

Аңдатпа. XVIII–XX ғасырдың басында Ресейдің әскери, ғылыми және мемлекеттік қайраткерлері мен саяхатшыларының Қазақстан аумағының географиялық және климаттық жағдайларына, оның тарихына, қазақтардың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне арналған сан алуан еңбектері жарық көрді. Аталмыш ғылыми мұраның ішінде

Г.Е. Катанаевтың да еңбектері маңызды. Оның қаламынан шыққан туындылары негізінен Қазақстан мен Батыс Сібірдің тарихы жөнінде материалдар болып табылады. Соның бір бөлігінде қазақ халқының этнографиясы туралы мәліметтер қамтылған. Мақаланың мақсаты – Г.Е. Катанаевтың материалдары мен еңбектеріндегі қазақтардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты мәліметтерге талдау жасау. Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттер қойылды: Г.Е. Катанаевтың жарияланған еңбектеріне шолу жасау; Г.Е. Катанаев жинастырған архив материалдарын талдау; Г.Е. Катанаевтың еңбектерін талдауға арналған тарихнаманың ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу барысында авторлар Г.Е. Катанаевтың материалдары мен еңбектеріндегі этнографиялық мәліметтерді үш топқа бөлуге болады деген байламға келді. Атап айтқанда, қазақ халқының этникалық құрамына байланысты мәліметтер; қазақтың көшпелі шаруашылығының ерекшеліктері; қазақтар мен казак-орыстар арасындағы өзара мәдени ықпал. Г.Е. Катанаевтың зерттеу мұрасы қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне байланысты сан алуан аспектілерді қамтиды.

Кілт сөздер: Г.Е. Катанаев, Қазақстан тарихы, қазақ халқының этнографиясы, дәстүрлі мәдениет, шала қазақтар, бұхаралықтар, қазақ шаруашылығы, балық аулау, қазақ-орыс қатынастары.

Дәйексөз үшін: Смағұлов Б.Қ., Әшім Б.Ә. Г.Е. Катанаевтың материалдары мен еңбектеріндегі қазақ халқының этнографиясы жөніндегі мәліметтер // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 196-208 (қаз.).

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.13

Кіріспе

XVIII–XX ғасырдың басында қазақ даласына қызметтік мақсатпен барған Ресейдің көптеген әскери және мемлекеттік қайраткерлерінің, сондай-ақ саяхатшылар мен зерттеушілердің жол естеліктерінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне байланысты әртүрлі этнографиялық материалдар айтарлықтай көлемде жинақталды. Алайда жиналған материалдарда қазақтардың әдет-ғұрыптары (үйлену тойы, жерлеу жосын-жоралғылары және т.б.) мен шаруашылығы (көшпелі шаруашылық, егіншілік мәдениеті және т.б.) жөніндегі өте құнды мәліметтер қамтылғанымен, олардың кейбір бөлігі бүгінге дейін ғылыми айналымға енбей келеді. Солардың бірі ретінде белгілі зерттеуші Г.Е. Катанаевтың қазақ халқының этнографиясына қатысты материалдарын атауға болады. Оның қазақтардың этникалық құрамы

(әсіресе, қазақтардың құрамындағы «шала қазақтар»), шаруашылығы, балық аулау кәсібі һәм қазақтар мен казак-орыстар арасындағы мәдени байланыстар және т.б. жөніндегі мәліметтері қазақтың дәстүрлі мәдениетін зерттеуде маңызды орын алады.

Георгий Ефремович Катанаев (1848–1921) – белгілі орыс әскери қайраткері, генерал-лейтенант, Сібір казак-орыс әскерінің тарихын зерттеуші. Ақмола облысының Атбасар станицасындағы казак-орыс офицерінің отбасында дүниеге келген. Омбы кадеттік корпусы мен Петровско-Разумовскідегі ауыл шаруашылығы академиясын (Петровско-Разумовская сельскохозяйственная академия) бітіргеннен кейін 42 жыл бойы Сібір казак-орыс әскерінде қызмет етті. Оның қаламынан қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне арналған көптеген еңбектер жарияланды. Ол зерттеу қызметін Ресейдің ғылыми мекемелерінде, соның ішінде Орыс географиялық қоғамының 1877 жылы Омбы қаласында ашылған Батыс Сібір бөлімшесінде (Западно-Сибирский отдел Русского географического общества) жүргізді. Осы ғылыми мекеменің жеті құрылтайшысының бірі әрі құрметті мүшесі, кейінірек төрағасы ретінде жұмыс істеді. Яғни, ол Орыс географиялық қоғамының Омбыдағы Батыс Сібір бөлімшесін ашуға елеулі үлес қосты, оның жұмысына белсенді қатысып, мақалалар жазды, көрмелер ұйымдастырды және ашық дәрістер өткізді (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. Краткая биографическая справка: 2; Жигулин, Захарова, 1998: 3; Носков, 2009: 48). Мысалы, 1911 жылғы Бірінші Батыс Сібір көрмесінде комиссар болды (Носков, 2009: 48). Г.Е. Катанаевтың Солтүстік және Шығыс Қазақстан мен Батыс Сібірдің, сондай-ақ Орта Азияның тарихы һәм мәдениеті жөніндегі көптеген еңбектері «Записки Западно-Сибирского отдела РГО» («ОГҚ Батыс Сібір бөлімшесінің Жазбалары») деп аталатын мерзімді басылымында жарық көрді. Оның көшпелі халықтарға, соның ішінде қазақтарға да қатысты кейбір жағымсыз көзқарастары, кереғар пікірлері мен идеологиялық ұстанымдарына қарамастан, еңбектері бүгінге дейін қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеу үшін маңызды әрі құнды болып табылады. Алайда Георгий Катанаевтың біршама материалдарына ғалымдар мән бергенімен, қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы мәселелер отандық зерттеушілер тарапынан тыс қалып келеді. Осыған орай Г.Е. Катанаевтың материалдары мен еңбектеріндегі қазақтардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты мәліметтерге талдау жасау мақаланың мақсаты болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалаға пайдаланылған материалдарды төмендегідей үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа Омбы облысының тарих архивіндегі (РФ Омбы қ.) Г.Е. Катанаевтың жеке қорындағы Қазақстан тарихына қатысты әртүрлі материалдар, соның ішінде қазақ халқының этникалық құрамы мен шаруашылығына (мал шаруашылығы, балық аулау, егіншілік және т.б.), сондай-ақ қазақтар мен казак-орыстардың арасындағы өзара мәдени әсеріне арналған мәліметтер жатады. Екіншітопқа Г.Е. Катанаевтың қаламынан шыққан жарияланымдары кіреді. Қазақ өлкесіне жасалған іссапарларының нәтижесінде Г.Е. Катанаев жергілікті тұрғындардың тұрмысы мен шаруашылығына байланысты біраз материалдар жинастырды. Аталмыш материалдардың бір бөлігі біздің зерттеу тақырыбымыздың кейбір аспектілерін қамтиды. Үшінші топқа қосымша материал ретінде қазақстандық, ресейлік және кеңестік зерттеушілердің тікелей немесе жанама қатысы бар ғылыми еңбектері жатады.

Мақала жазу кезінде ғылыми интерпретация жасау үшін төмендегідей әдістер қолданылды. Біріншіден, *факторлық талдау әдісі* – Г.Е. Катанаев сынды тарихи тұлғалардың ұстанымдарына әсер еткен әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени және т.б. факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, Г.Е. Катанаевтың казак-орыс офицері болғаны оның қазақ халқының этникалық тарихына, соның ішінде қазақ халқының этникалық аумағы мәселесіне деген көзқарасынан айқын көрінеді. Мысалы, өзінің еңбектерінде Г.Е. Катанаев Ертіс бойындағы жерлер қазақтікі емес, казак-орыстардың жері деп дәлелдеуге тырысты. Екіншіден, мақалада қолданылған *нақты-тарихи әдіс* белгілі бір зерттеуші мен оның өмір сүрген дәуірінің арасындағы байланыстарды талдауды көздейді. Сол дәуірдің нақты жағдайлары (мәдени, саяси және т.б.) есепке алынады. Бұл әдіс арқылы әрбір тарихи кезеңнің ерекшеліктерін анықтауға болады. Мәселен, мақалада негізінен XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. алғашқы онжылдығындағы қазақ қоғамының жағдайы көрсетілген.

Сондықтан да, нақты-тарихи әдісті қолдану қазақ халқының сол кездегі әлеуметтік жағдайын, күнделікті өмірін және т.б. жайттарды ашуға мүмкіндік береді. Үшіншіден, зерттеу барысында қолданылған салыстыру әдісі басқа зерттеулердің ерекшеліктерін айқындауды көздейді. Яғни *салыстыру әдісі* арқылы қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің еңбектерін талдай отырып, тақырыптың зерттелу деңгейін көруге болады. Жалпы алғанда, аталған әдістер әртүрлі факторлардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды аша отырып, мақалада қойылған мақсатқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Талдау

Г.Е. Катанаевтың материалдарындағы қазақтар туралы әртүрлі зерттеулерге ресейлік тарихшылар алғашқылардың бірі болып назар аударды. Мәселен, 1990 жылдардың бас кезеңінде В.А. Шулдяков (Шулдяков, 1990), А.И. Жигулин (Жигулин, 1998) сынды зерттеушілердің шағын мақалаларында қазақтар мен сібір казак-орыстарының арасындағы өзара қарым-қатынастардың кейбір аспектілері (саяси, шаруашылық және т.б.) баяндалады. А.И. Жигулиннің «Личный архив Г.Е. Катанаева как источник по этнической истории и материальной культуре казахского народа» («Г.Е. Катанаевтың жеке архиві қазақ халқының этникалық тарихы мен материалдық мәдениеті жөніндегі дереккөз ретінде») деп аталатын мақаласында қазақтар мен казак-орыстардың арасындағы өзара мәдени ықпал мәселесінің кейбір аспектілеріне қысқаша шолу жасалған (Жигулин, 1998). А.И. Жигулиннің И.В. Захаровамен бірігіп жазған «Г.Е. Катанаев как историк и этнограф» («Г.Е. Катанаев тарихшы әрі этнограф ретінде») деп аталатын тағы бір мақаласында авторлар Г.Е. Катанаевтың тарихи-этнографиялық зерттеу жұмыстарына сипаттама бере отырып, қазақтың балық аулау мәселесіне де қысқаша тоқталған. Авторлардың көрсетуінше, Г.Е. Катанаевтың «Озеро Нор-Зайсан и рыболовство на нем» («Нор-Зайсан көлі және ондағы балықшылық») атты мақаласында балық аулаудың негізгі әдіс-тәсілдерімен қатар, бұл кәсіптің экономикалық қырларына қатысты маңызды деректер келтірген (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 344-іс. 1905. 16 п.; Жигулин, Захарова, 1998: 6).

Г.Е. Катанаевтың қоғамдық және ғылыми қызметі жайында О.П. Дорошенконың диссертациялық зерттеуін де айта кеткен жөн. Автор зерттеуінде қазақтарға байланысты қызықты мәліметтер келтірсе де, бұлардың барлығы дерлік қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне емес, Қазақстанның XVIII–XX ғасырдың басындағы саяси оқиғаларға арналған (Дорошенко, 2022). Ресейлік этнолог Н.А. Томиловтың Сібірдегі ғылымның дамуы және ғылыми орталықтардың тарихы жөніндегі теориялық еңбектерінде Г.Е. Катанаевтың ғылыми мұрасы туралы сөз еткен. Оның «Периодизация этнографического сибиреведения и истории этнографических центров в Сибири» («Этнографиялық сібіртану ғылымын және Сібірдегі этнографиялық орталықтардың тарихын кезеңдеу») атты мақаласында XIX–XX ғасырлардағы Сібірдегі этнография ғылымының тарихын бірнеше кезеңге бөліп, әрбір кезеңге тән ерекшеліктерін сипаттаған. Бұл ретте автор Г.Е. Катанаевтың әртүрлі этнографиялық мәселелерге қатысты шығармаларына сипаттама жасап, оны 1877 жылы Омбы қаласында Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесі ұйымдастырылғаннан кейінгі кезеңдегі көрнекті ұйымдастырушы зерттеушілердің қатарында көрсеткен (Томилов, 2007: 112).

В.А. Шулдяков, А.И. Жигулин, Н.А. Томилов сынды зерттеушілерден басқа, Г.Е. Катанаевтың ғылыми қызметі Омбының жас тарихшыларының мақалаларында да көрініс тапқан. Мысалы, архив материалдарына негізделген А.В. Крихтің «Этнографические заметки о населении Степного края в путевом дневнике Г.Е. Катанаева 1893 г.» («Г.Е. Катанаевтың 1893 жылғы жол күнделігіндегі Далалық өлке тұрғындары туралы этнографиялық жазбалар») (Крих, 2020) деп аталатын жұмысында Г.Е. Катанаевтың қызмет бабымен Ақмола облысының Көкшетау уезіндегі казак-орыс станицаларына барған кезінде жинаған кейбір материалдары баяндалады. Мақалада келтірілген мәліметтерге қарағанда, А.В. Крих негізінен казак-орыстардың ортасындағы этномәдени (соның ішінде Қазақ даласына Ресей империясының ішкі губернияларынан келген әртүрлі халық өкілдері мен казак-орыстардың арасындағы өзара әсер) және этнотілдік (казак-орыстардың қазақ тілін меңгеру деңгейі) үрдістерге, сондай-ақ казак-орыстардың этникалық құрамы сияқты мәселелерге назар аударған (Крих, 2020: 203–204). А.В. Крихтің тағы бір мақаласы «Полевые исследования в работе Западно-Сибирского отдела Русского географического общества: на

примере служебных поездок Г.Е. Катанаева в 1880–1890-х годах» («Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің жұмысындағы далалық зерттеулер: Г.Е. Катанаевтың 1880–1890 жылдары жасаған қызметтік сапарлары мысалында») (Крих, 2023), жоғарыда аталған жұмыстың белгілі дәрежеде жалғасы болып табылады. Бұл жарияланымда Г.Е. Катанаевтың казак-орыстар мен қазақтардың дәстүрлі мәдениеті, оның ішінде шаруашылығы, сондай-ақ XIX ғасырдың аяғындағы Қазақ даласында жүргізілген зерттеулер туралы материалдар қамтылған (Крих, 2023: 133–138).

Соңғы жылдары қазақстандық зерттеушілер де Г.Е. Катанаевтың материалдары бойынша қазақ тарихы мен мәдениеті туралы тың мақалалар жариялады. Соның бірі Х.А. Аубакированың «Из истории сибирского казачества и национально-освободительного движения султанов Саржана, Кенесары Касымовых в трудах Георгия Катанаева» («Георгий Катанаевтың еңбектеріндегі сібір казактары және Саржан, Кенесары Қасымұлдары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тарихынан») (Аубакирова, 2014) деп аталатын еңбегінде Омбы облысының тарих архивіндегі Г.Е. Катанаевтың жеке қорында сақталған архивтік материалдары мен Г.Е. Катанаев жазған мақалаларға шолу жасаған. Автор Г.Е. Катанаевтың еңбектеріндегі төмендегідей мәселелерге көңіл бөлген: а) қазақ халқы мен сібір казактарының арасындағы қарым-қатынастар; б) сібір казактарының әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуының ерекшеліктері; в) қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы. Мысалы, Х.А. Аубакированың мақаласындағы 30 архивтік істің 27-сі Кенесарының 1837–1847 жылдардағы және 3-і 1824–1836 жылдардағы Саржанның көтерілістеріне арналған. Сонымен бірге автор Г.Е. Катанаевтың идеологиялық көзқарастары мен ұстанымдарына ерекше назар аударады. Автордың пайымдауынша, Ресей империясы билігінің ресми өкілі ретінде Г.Е. Катанаев осы империяның Қазақ өлкесіне қатысты отарлық саясатын жақтады. Бұл жайт оның зерттеу жұмыстарында да айқын көрініс тапқан (Аубакирова, 2014: 54, 56). Жалпы алғанда, Х.А. Аубакированың Г.Е. Катанаев материалдарына жасаған шолуында негізінен тарихқа қатысты мәселелер қамтылған. Мұны оның мақаласында келтірілген архивтік істердің атауларынан да көруге болады. Сонымен бірге автордың негізгі мақсаты этнографиялық мәселелерді арнайы қарастыру болмағанын ескеру қажет. Сонымен қатар, Омбы облысының тарих архивіндегі Г.Е. Катанаевтың жеке қоры материалдары бойынша осы зерттеу жұмысының авторлары Б.Қ. Смағұлов пен Б.Ә. Әшімнің ғылыми конференцияға бірлесіп дайындаған баяндамасы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, оның ішінде қазақтың балық аулау мәселесіне арналған (Смағұлов, Әшім, 2025).

Осылайша бүгінге дейінгі зерттеулерде Г.Е. Катанаевтың ғылыми қызметінің жекелеген аспектілеріне арналған сан алуан жарияланымдардың бар екенін айтуға болады. Алайда жарияланған еңбектердің басым бөлігі ең алдымен Г.Е. Катанаевтың өмір жолы мен тарихшы ретіндегі қызметін зерттеуге бағытталған. Атап айтқанда, ғалымдардың жарияланымдарында Г.Е. Катанаев және оның зерттеу жұмыстары кеңінен қарастырылғанымен, қазақтың дәстүрлі мәдениеті туралы мәліметтер қысқаша баяндалады. Өйткені Г.Е. Катанаевтың ғылыми мұрасымен айналысқан зерттеушілер көбінесе казак-орыстардың этнографиясына басымдық берген. Ал қазақтардың дәстүрлі мәдениеті ғалымдар тарапынан жеткілікті зерттелмеген.

Алынған нәтижелер

Г.Е. Катанаевтың қазақ халқы этнографиясының жекелеген мәселелерін қозғайтын материалдарын екі топқа бөлуге болады. Біріншісі – оның жарияланған еңбектері. Бірақ бұл ретте келесі жайтқа ерекше назар аударған жөн. Яғни Г.Е. Катанаевтың қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне арналған еңбектері жоқтың қасы. Оның сан алуан шығармаларында аталмыш мәселе жолай қарастырылады. Өйткені зерттеушінің еңбектерінде негізінен тарихи мәселелер сипатталады. Мәселен, Г.Е. Катанаевтың 1916 жылы жарияланған «Историческая справка о том, как и когда основан город Омск (К 200-летнему юбилею города)» («Омбы қаласының қалай және қашан салынғаны жөнінде тарихи анықтама (қаланың 200 жылдығына орай)») атты мақаласы (Катанаев, 1916) қазақ халқының саяси тарихы тұрғысынан ғана құнды. Өйткені мақалада этнографиялық мәліметтер мүлдем жоқ. Екінші топқа Г.Е. Катанаевтың жарияланбаған архивтік материалдары жатады.

Г.Е. Катанаевтың еңбектеріндегі мәліметтер қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің жекелеген

қырларын қамтиды. Қазақ халқының этникалық тарихының кейбір аспектілерін терең түсіну үшін Г.Е. Катанаевтың Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің «Жазбаларында...» 1893 жылы жарық көрген «Киргизские степи, Средняя Азия и Северный Китай в XVII и XVIII столетиях» («XVII және XVIII ғасырлардағы Қазақ даласы, Орта Азия һәм Солтүстік Қытай») (Катанаев, 1893а) атты жұмысы елеулі маңызға ие. Бұл еңбектің «Кіріспесінде» Г.Е. Катанаев сібір орыс-казактарының тарихына және Орталық Азияның, соның ішінде Қазақстанның да тарихы мен қазақ жеріне ұйымдастырылған экспедицияларға байланысты құнды мәліметтер келтіреді. Сонымен бірге мақаланың негізгі бөлігі қазіргі Солтүстік және Шығыс Қазақстандағы, сондай-ақ Батыс Сібірдегі XVI–XVII ғасырлардағы тарихи оқиғаларға арналған. Бұл тұрғыдан қарағанда, Г.Е. Катанаевтың осы шығармасы тарихи еңбектерге жататындығы еш күмән тудырмаса керек. Ал енді қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы айтатын болсақ, мақалада этнографиялық сюжеттерге де көңіл бөлінсе де, аталмыш аспектінің қысқаша ғана баяндалғандығын көруге болады. Мысалы, автор Семей облысының Өскемен уезіндегі шала қазақтар («чалаказаки») туралы «мұсылмандық-бұхаралық отырықшы өмір салты мен көшпелі қазақтардың дәстүрлі тұрмысымен тығыз араласып кеткендіктен, шала қазақтың өз болмысынан да, оның тұрмыстық ортасынан да отырықшы бұхаралық элементтердің қай жерде аяқталып, қазақы белгілердің қай тұстан басталатынын ажырату қиын. Қоныстары шикі кірпіштен немесе саз балшықтан тұрғызылған төбесі жалпақ тұрғын үйлер, бөренеден салынған орыс үлгісіндегі үйлермен, мешіттермен және киіз үйлермен қатар орналасқан», – дейді (Катанаев, 1893а: 39).

1904 жылы Г.Е. Катанаевтың «Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске» («Сібір казак әскеріндегі қазақ мәселесі») (Катанаев, 1904) атты еңбегі жарияланды. Бұл еңбекте қазақ және казак-орыс шаруашылықтары, қазақтар мен казактардың арасындағы жалгерлік қатынастар, казак офицерлерінің жер телімдері және т.б. мәселелер көрініс тапты. Сонымен бірге осы шығармада біздің тақырыпқа қатысты кейбір мәліметтер келтіріледі. Мәселен, аталған еңбекте автор қазақ халқының этникалық тарихына, соның ішінде қазақ халқының этникалық құрамына да қатысы бар жекелеген мәселелерге тоқталған. Осыған байланысты Ертіс өзенінің бойындағы қазақтар туралы айта отырып, мынадай жайтқа көңіл аударады: «...қазақтар осы бекеттерге (казак-орыс бекіністері) келіп тұрған «бұхаралықтар» һәм «шала қазақтармен» бірігіп сауда «слободкалары» деп аталатын жартылай отырықшылыққа тән қоныстарын салды. Мысал ретінде қазіргі уақытқа дейін Өскеменге қарама-қарсы Ертістің сол жағында ішінара сақталып қалған «Ахмирова» және «Меновная» слободкаларын, Семейге қарама-қарсы «Заречная» және «Бектемирова» слободкаларын; Омбы мен Петропавлға қарама-қарсы орналасқан бекеттерді немесе тауар айырбастау орындарын айтуға болады» (Катанаев, 1904: 13–14). Сонымен бірге Г.Е. Катанаев казак-орыстардың қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына әсері туралы: «... қазақтар ақырын-ақырын малға шөп беруге көшті, қысқы мерзімге арнайы шөп дайындауды үйренді...» (Катанаев, 1904: 15). Сонымен қатар, автор қазақтың дәстүрлі тағамында орын алған өзгерістерді де атап өтеді: «... сүт және ет өнімдерін ғана тұтынатын далалағы бауырластарынан гөрі нан тұтынуға да үйренген, линия бойындағы қазақтар («прилинейные киргизы») әрі қарай егіншілікпен көбірек айналыса түсті...» (Катанаев, 1904: 15).

Этнографиялық мәселелерге Г.Е. Катанаев өзінің «Боровое (Акмолинская область) как врачебно-климатический пункт Степного края» («Бурабай – Далалық өлкенің шипажайлық-климаттық орталығы ретінде») (Катанаев, 1915) деп аталатын еңбегінде де көңіл бөлген. Мысалы, Қазақ өлкесін әртүрлі жақтан зерттеуге болатындығын айта отырып, автор төмендегідей жайтқа назар аударады: «Географ-ғалым алысқа бармай-ақ, осында өмір сүрген казак-орыстар мен Ресейдің сан алуан аймақтарынан жаңадан келген крестьяндарға, сондай-ақ бұл жердің байырғы тұрғындары қазақтарға тән этнографиялық ерекшеліктерді көру үшін өте бай материалдар таба алады» (Катанаев, 1915: 5–6). Осымен бірге, автор қала тұрғындары мен ауылдықтар арасындағы тығыз әлеуметтік-экономикалық байланыстарды қарастырады. Мысалы, «...қала тұрғындары жеке-жеке немесе бірігіп, самаурын мен жеңіл тамақ алып, қаланың сыртына экскурсияға шығады. Ең жақын орналасқан қазақ ауылдарына қымыз ішуге және қой етін жеуге (де) жиі барып тұрады» (Катанаев, 1915: 6, 12). Аталмыш еңбегінде автор белгісіз бір әйел ақын шығарған өленді келтіреді (Катанаев,

«...Хотела я б уйти от всех людей!
Ты знаешь край, где с утренней зарей
Развозит в турсуках заботливый киргиз
Напиток, полный силою живой
Нектар, божественный кумыс...»

«...Сол жаққа, даланың ортасындағы
ғажайып өлкеге
Кетсем бе екен елдің бәрін тастап!
Бұл өлкеде таң арайында торсыққа құйып,
Сатып жүреді шаруақор бір қазақ
Толық күш-жігер беретін сусынды
Балшырын қымызды...»
(қазақшаға ауд. Б. Смағұлов)

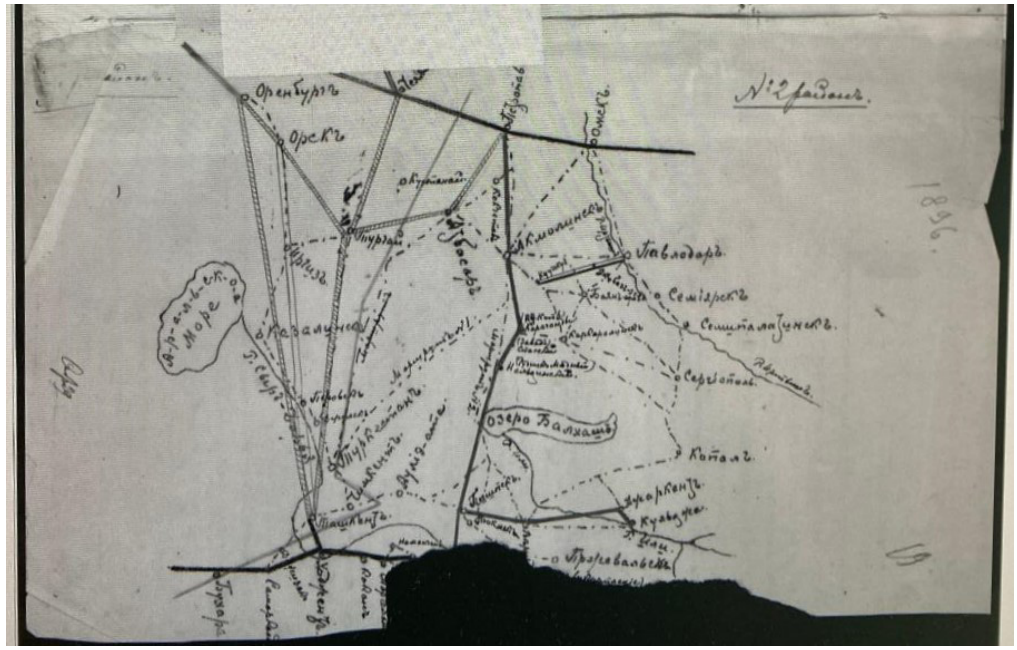
1915: 17). Бұл өлеңнің Бурабай мен қымызға арналғанын байқауға болады:

Жалпы алғанда, Г.Е. Катанаев қазақтың тағамдық мәдениетінде елеулі орын алған қымыздың емдік қасиеттеріне жоғары баға берген. Оның төмендегі сөзі де осыны дәлелдейді: «Бурабай аймағының емдік қасиеті туралы айтқанда, тек қымызды ғана атап өтер едім. Бұл осы аймақтың, әсіресе өкпе аурулары бар науқастар үшін өте қасиетті. Бурабайдың қымызы өзіне тән ерекшеліктерімен танымал. Жыл сайын Бурабайға келетін жүздеген адамдар қымыз үшін келеді. Қаланың сыртында саяжай үйлері бар адамдарға, айналадағы көптеген қазақтар қымызды арнайы әкеліп тұрады...» (Катанаев, 1915: 21).

Г.Е. Катанаевтың «Прииртышские казахи и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке» («Семей уезінің Ертіс жағалауындағы казак-орыстары мен қазақтарының тұрмысы және шаруашылығы») (Катанаев, 1893b) атты жұмысы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне тікелей арналған еңбек болып табылады. Бұл нақты эмпирикалық мәліметтерге негізделген еңбегінде Г.Е. Катанаев аталған аймақтағы тұрғындардың шаруашылық өмірін сипаттай отырып, олардың тағамдарына қысқаша тоқталады. Бұл тұста автор қазақтарда еттен басқа, балықтан жасалған тағамдар қосымша рөл атқаратынына назар аударады. Қазақтардың балық етін ұнатқанымен, оны жиі тұтынбағанын атап өтеді. Оның себебін балықтың қылтықтарының көптігімен байланыстырады (Катанаев, 1893b: 36). Сібір халықтарының этнографиясы туралы Г.Е. Катанаевтың «Разные записки к вопросу о быте, нравах и вообще характерных чертах сибирского народа» («Сібір халқының тұрмысы, әдет-ғұрыптары және оған тән ерекшеліктер жөнінде әртүрлі жазбалар») еңбегінде (Катанаев, 2012) қазақтарға қатысты біршама қызықты мәліметтер ұшырасады. Мысалы, ол казак-орыстардың этникалық құрамына татарлар, украиндар, қалмақтар, қазақтар т.б. халықтардың өкілдері кіргендігін атап өтеді. Автордың мәліметінше, «жергілікті казак-орыстарға азиялық әдет-ғұрыптар сіңіп кеткен, олардың өмір сүру дағдысы қазақтарға ұқсас келеді, ер адамдар қазақтар секілді қамзол, бешпент, шапан киіп жүреді және қымызды көп ішеді... Ал казак-орыстардың әйелдері де қазақ әйелдері сияқты жүреді: көйлектің орнына жейде киеді; қазақша киініп, атқа мініп жүргенде, кез келген казак-орыстан кем емес. Мен бұны Омбының өзінде де көрдім...», - деп жазады (Катанаев, 2012: 331–332).

Г.Е. Катанаевтың жеке қорында сақталған, бірақ бүгінгі күнге дейін жарияланбаған біршама архивтік қолжазбалар этнографияға қатысты мәліметтерді толықтырады. Онда дәстүрлі қазақ мәдениетінің әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде кейбір жер-судың төл атауларына, сауда жолдарына, шала қазақтарға, дәстүрлі шаруашылық пен балық аулауға қатысты тың мәліметтер кездеседі. Мысалы, статс-хатшы А.Н. Куломзинге[1] арналған «Записка о торговле Акмолинского уезда» («Ақмола уезіндегі сауда жөнінде жазба») (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 454-іс.) жазбасында Г.Е. Катанаев Ақмола қаласының тарихына байланысты қызықты деректер (соның ішінде қаланың «ақ мола» («Ак-мола»), «қара өткел» («Карауткуль») атауларының жайында) келтіре отырып, қазақ халқының этникалық тарихына қатысты мәселеге көңіл бөлген. Ақмоланың сауда маңызына назар аударып, автор Батыс Сібірдегі Түмен мен Тобольск қалаларының арасында көптеген «бұхаралықтардың елді мекендері» («бухарятские селения») орналасқандығын атап өтеді. Бұдан әрі бұхаралықтардың бір бөлігі қазақ халқының құрамына кіргендігін жазады: «Сол саудагерлерден қалғандар «шала қазақ» («чалаказаки») (сарт пен қазақ әйелінің мұсылман ұрпақтары) деп аталады; қазіргі уақытта олар саудамен ғана айналысып, Семейдің төңірегінде тұрады...» (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 454-іс. 2-п.). Осы жазбасында Г.Е. Катанаев

[1]Анатолий Николаевич Куломзин (1838–1923) – ресей мемлекеттік қайраткері, статс-хатшы, Мемлекеттік Кеңестің төрағасы. – авт.

Сур. 1. Қазақ өлкесінің жалпылама картасы. Қазақ өлкесінің оңтүстік, оңтүстік-шығыс, орталық, солтүстік және шығыс өңірлері (жалпылама карта). Г.Е. Катанаевтың материалдарынан (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 454-іс. 19-п.).

Fig. 1. General Map of the Kazakh Region. The southern, southeastern, central, northern, and eastern regions of the Kazakh Region (general map). Based on the materials of G.E. Katanaev (HAOR. F. 366. Op. 1. D. 454. L. 19).

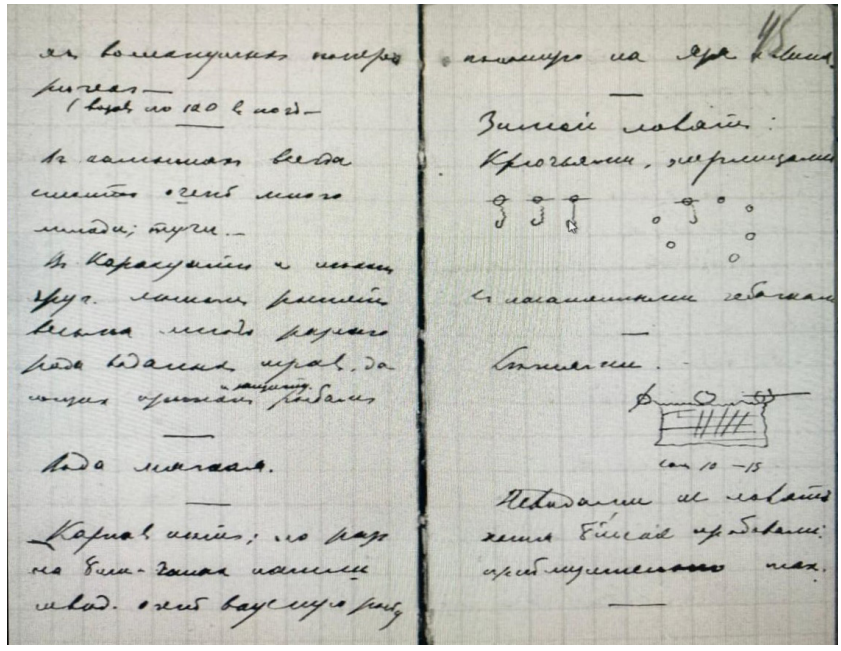
тағы бір қызықты мәлімет келтіреді: Ақмола арқылы өтетін сауда жолы XVI ғасырда да пайдаланылған; саудагерлер және олардың керуендері сол кезде бір-ақ қана [сауда] жолы болып табылатын Қараөткел арқылы жүрген. Бұл жалғыз жол сол кезеңде әскери маңызға да ие болған. Өйткені осы жолмен 1582 жылы Бұхара ханы Абдулла[2] қазақтардың көмегімен («при помощи киргизов») өзінің Ұлытау жорығын жүзеге асырып, Баба сұлтанның[3] әскерлерін талқандаған...» (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 454-іс. 2-п.).

Ары қарай автордың жазуынша, «ерте заманда («в отдаленные времена») [қазіргі Қазақстанның] топографиясы бүгінгідей емес, басқаша болған. Сол кезде Шу өзені Сырдарияға дейін жетіп, ірі өзен болып құйған, ал қазір соған 100 шақырымға жетпей, өзеннің жағалауындағы көне мәдени өмір құм астында қалған; дәл солай Есіл мен Нұра өзендерінің де суы мол болған, егін алқабын суландыру үшін көптеген арық-тоғандар қазылған (арналардың қалдықтары бүгінге дейін сақталған)... қазіргі уақытта «Бетпақдала» деп аталатын жерде [ертеде] хандардың арнайы күтіп ұстаған құдықтары болған; суы мол жердің шөбі де шүйгін болса керек. Ал қазір бұл құдықтар тапталып, қараусыз қалып, ластанған, суы ішуге де жарамайды» (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 454-іс. 2–3-пп.). Яғни Г.Е. Катанаевтың пайымдауынша, сан алуан тарихи оқиғалар мен әртүрлі табиғи-климаттық өзгерістер жергілікті халықтың шаруашылығы мен дәстүрлі мәдениетіне әсер етеді.

Г.Е. Катанаевтың «Путевые заметки о быте киргизов и рыболовстве / Усть-Каменогорск – пос. Красноярский – Кулунды – Каракас – оз. Песчаное» («Қазақтардың тұрмысы мен балықшылық жөніндегі жол естеліктері / Өскемен – Красноярский кенті – Құлында – Қарақас – Песчаное көлі») (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 435-іс.) атты қолжазбасында Ертіс бойында және Зайсан көлінің жағалауында тіршілік еткен казак-орыстар мен қазақтардың шаруашылығы, соның ішінде Шығыс Қазақстандағы жергілікті тұрғындардың балық аулау жөніндегі мәліметтер де баяндалған. Мысалы, балық түрлерін сипаттау кезінде Катанаев алабұға мен мөңке сияқты түрлерді атап өтіп, бекіре мен сүйрік балықтардың мүлдем кездеспейтінін жазады (РФ

[2] II Абдулла хан (1534–1598) – Шейбанидтер әулетінен шыққан өзбек ханы. – авт.

[3] Баба сұлтан (Баба хан) (1530–1582) – Шейбанидтер әулетінен шыққан, 1556–1582 жылдар аралығында Түркістанды басқарған билеуші. II Абдулла ханның бақталасы. – авт.

Сур. 2. Г.Е. Катанаев материалдарындағы балық аулаудың құрал-жабдықтары (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 429-іс. 45-п.)
Fig. 2. Fishing Equipment in the Materials of G.E. Katanaev. (HAOR. F. 366. Op. 1. D. 429. L. 45).

ООТА. 366-қ. 1-т. 435-іс. 29-п.). Сондай-ақ, қазақтар балық аулағанда қолданған әдіс-тәсілдерді де сипаттап өткен (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 435-іс. 56-п.). Катанаев келтірген мәліметтерге қарағанда, қазақтар артық балық өнімдерін Далалық өлкенің қалаларына, соның ішінде Омбыға апарып сатқан (салмағы 50 пұтқа дейін жеткен) (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 435-іс. 69-п.). Осы деректер XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында дәстүрлі қазақ қоғамында балықшылық пен оған байланысты шаруашылық қызметтердің кәсіпке айнала бастағанын көрсетеді. Келесі көлемді қолжазбасының бірі «Заметки по сельскому хозяйству Степного края» («Далалық өлкенің ауыл шаруашылығы жөнінде ескертпелер») (РФ ООТА. 366-қ. 1-т. 429-іс.) деп аталады. Онда қазақтың балық аулау кәсібіне қатысты қосымша мәліметтер берілген. Мысалы, деректерде балық аулау құралдарының түрлері сипатталып, Катанаев қазақтардың балық аулауда негізінен қармақ ілгектері («крючья») мен торларды («сеть») қолданғанын көрсеткен (Сур. 2).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, анықталған әдебиеттер мен архив деректерін талдау бүгінгі күні Г.Е. Катанаевтың қазақ этнографиясын зерттеудегі үлесін толыққанды ашатын арнайы зерттеу жұмысының жоқ екенін көрсетті. Бұл тұрғыда мақаламыз осы олқылықтың орнын ішінара толықтырып, мәселені одан әрі зерделеуге негіз болады. Дереккөздермен жұмыс және жүргізілген тарихнамалық шолу Г.Е. Катанаевтың ғылыми және шығармашылық мұрасын зерделеуге мүмкіндік берді. Деректанулық және тарихнамалық материалдар негізінде Г.Е. Катанаевтың қазақ этнографиясына қатысты мәліметтері, соның ішінде қазақ халқының этникалық құрамы, көшпелі шаруашылықтың ерекшеліктері және қазақтар мен казак-орыстар арасындағы өзара мәдени ықпал мәселелері талданды. Оның жазбалары қазақ халқының этномәдениетіне қатысты әлі де толық зерттелмеген мәселелерге назар аударуға мүмкіндік береді.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің қаржыландыруымен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында жүзеге асырылып жатқан IRN BR31715053 жобасы аясында даярланды.

Дереккөз

РФ ООТА – Ресей Федерациясы Омбы облысының тарих архиві

Әдебиеттер

1. Аубакирова Х.А. 2014. Из истории сибирского казачества и национально-освободительного движения султанов Саржана, Кенесары Касымовых в трудах Георгия Катанаева // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 3 (75). С. 52–57.

2. Дорошенко О.П. 2022. Общественная и научная деятельность Г.Е. Катанаева. Автореф. дисс… канд. ист. наук. Томск. 26 с.

3. Жигулин А.И. 1998. Личный архив Г.Е. Катанаева как источник по этнической истории и материальной культуре казахского народа // Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий: (по данным этнографии): материалы Всерос. конф. Омск, 1998. С. 44–46.

4. Жигулин А.И., Захарова И.В. 1998. Г.Е. Катанаев как историк и этнограф // Катанаевские чтения-98: Материалы докладов второй Всероссийской конференции. Омск, 1998. С. 3–7.

5. Катанаев Г.Е. 1893a. Киргизские степи, Средняя Азия и Северный Китай в XVII и XVIII столетиях // Записки ЗСО ИРГО. Кн. XIV. Омск: Тип. Штаба Омского военн. округа. 72 с.

6. Катанаев Г.Е. 1893b. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке (к вопросу о культурном взаимодействии рас) // Записки ЗСО ИРГО. Кн. XV. Вып. II. Омск: Тип. Штаба Омского военн. округа. С. 1–38.

7. Катанаев Г.Е. 1904. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск: Тип. окружн. штаба. 201 с.

8. Катанаев Г.Е. 1915. Боровое (Акмолинская область) как врачебно-климатический пункт Степного края. Омск: Электро-тип. Акмол. Обл. Прав. 23 с.

9. Катанаев Г.Е. 1916. Историческая справка о том, как и когда основан город Омск (К 200-летнему юбилею города). Омск: Худож. тип. 15 с.

10. Катанаев Г.Е. 2012. Разные записки к вопросу о быте, нравах и вообще характерных чертах сибирского народа // Очерки былого. Г.Е. Катанаев. Историко-биографический очерк. Омск: ООО «Омскбланкиздат». С. 311–332.

11. Крих А.А. 2020. Этнографические заметки о населении Степного края в путевом дневнике Г.Е. Катанаева 1893 г. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». Т. 7. № 1 (25). С. 201–216.

12. Крих А.А. 2023. Полевые исследования в работе Западно-Сибирского отдела Русского географического общества: на примере служебных поездок Г.Е. Катанаева в 1880–1890-х годах // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». Т. 10. № 2 (38). С. 133–141.

13. Носков В.А. 2009. Социальный состав и образовательный ценз чинов местного самоуправления Акмолинской области в 1890-х – 1917 гг. // Омский научный вестник. № 2. С. 46–49.

14. Смағұлов Б.Қ., Әшім Б.Ә. 2025. Г.Е. Катанаевтың этнографиялық материалдарындағы қазақтардың балық аулау туралы мәліметтер // Шоқан Уәлихановтың 190 жылдығына арналған «Шоқан Уәлиханов мұрасы және Орталық Азия тарихы мен этнологиясын зерттеудегі заманауи ұстанымдар» атты I Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ. Б. 215–218.

15. Томилов Н.А. 2007. Периодизация этнографического сибиреведения и истории этнографических центров в Сибири // Проблемы общей и региональной этнографии (к 75-летию А.М. Решетова): Сборник статей. СПб.: МАЭ РАН, 2007. С. 110–120.

16. Шулдяков В.А. 1990. Вопросы взаимоотношений сибирских казаков и казахов в XVIII – начале XX вв. в трудах Г.Е. Катанаева // Межнациональные отношения и национальная политика в СССР: Всесоюз. науч. конф. «Нац. и соц.-культур. процессы в СССР»: тез. докл. Омск, 1990. С. 66–68.

Sources

HAOR – Historical Archive of the Omsk Region, Russian Federation.

References

1. Aubakirova H.A. 2014. Iz istorii sibirskogo kazachestva i natsionalno-osvoboditelnogo dvizheniya

sultanov Sarzhana, Kenesary Kasymovykh v trudah Georgiya Katanaeva [The History of the Siberian Cossacks and the National Liberation Movements Led by Sultans Sarzhan and Kenesary Kasymov in the Works of Georgy Katanaev] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». No. 3 (75). pp. 52–57. [in Russian].

2. Doroshenko O.P. 2022. Obschestvennaya i nauchnaya deyatelnost G.E. Katanaeva [The Social and Scholarly Activities of Georgy E. Katanaev]. Avtoref. diss… kand. ist. nauk. Tomsk. 26 p. [in Russian].

3. Zhigulin A.I. 1998. Lichnyiy arhiv G. E. Katanaeva kak istochnik po etnicheskoy istorii i materialnoy kulture kazahskogo naroda [Personal archive G. E. Katanaeva as a source of ethnic history and material culture of the Kazakh people] // Etnicheskaya istoriya tyurkskih narodov Sibiri i sopredelnyih territoriy: (po dannyim etnografii): materialyi Vseros. konf. Omsk, 1998. pp. 44–46. [in Russian].

4. Zhigulin A.I., Zakharova I.V. 1998. G.E. Katanaev kak istorik i etnograf [Katanaev as a historian and ethnographer] // Katanaevskie chteniya-98: Materialyi dokladov vtoroy Vserossiyskoy konferentsii. Omsk, 1998. pp. 3–7. [in Russian].

5. Katanaev G.E. 1893a. Kirgizskie stepi, Srednyaya Aziya i Severnyiy Kitay v XVII i XVIII stoletiyah [Kazakh Steppes, Central Asia and Northern China in the 17th and 18th Centuries] // Zapiski ZSO IRGO. Kn. XIV. Omsk: Tip. Shtaba Omskogo voyenn. okruga. 72 p. [in Russian].

6. Katanaev G.E. 1893b. Pri-Irtyshskiye kazaki i kirgizyi Semipalatinskogo uezda v ih domashney i hozyaystvennoy obstanovke (k voprosu o kulturnom vzaimodeystvii ras) [Irtysh Cossacks and Kirghiz of the Semipalatinsk district in their home and economic environment (on the issue of cultural interaction of races)] // Zapiski ZSO IRGO. Kn. XV. Vyip. II. Omsk: Tip. Shtaba Omskogo voenn. okruga. pp. 1–38. [in Russian].

7. Katanaev G.E. 1904. Kirgizskiy vopros v Sibirskom kazachem voyske [The Kazakh Question in the Siberian Cossack Army]. Omsk: Tip. okruzhn. shtaba. 201 p. [in Russian].

8. Katanaev G.E. 1915. Borovoe (Akmolinskaya oblast) kak vrachebno-klimaticheskiy punkt Stepnogo kraya [Burabay (Akmola region) as a medical and climatic center of the Stepnoy Krai]. Omsk: Elektro-tip. Akmol. Obl. Prav. 23 p. [in Russian].

9. Katanaev G.E. 1916. Istoricheskaya spravka o tom, kak i kogda osnovan gorod Omsk (K 200-letnemu yubileyu goroda) [Historical background on how and when the city of Omsk was founded (for the city's 200th anniversary)]. Omsk: Hudoj. tip. 15 p. [in Russian].

10. Katanaev G.E. 2012. Raznyie zapiski k voprosu o byite, nravah i voobsche harakternyih chertah sibirskogo naroda [Various notes on the question of the life, customs and generally characteristic features of the Siberian people] // Ocherki byilogo. G.E. Katanaev. Istoriko-biograficheskiy ocherk. Omsk: OOO «Omskblankizdat», 2012. pp. 311–332. [in Russian].

11. Krih A.A. 2020. Etnograficheskie zametki o naselenii Stepnogo kraya v putevom dnevnike G.E. Katanaeva 1893 g. [Ethnographic notes on the population of the Steppe region in the travel diary of G.E. Katanaev, 1893] // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». T. 7. No. 1 (25). pp. 201–216. [in Russian].

12. Krih A.A. 2023. Polevyie issledovaniya v rabote Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obschestva: na primere slujebnyih poezdok G.E. Katanaeva v 1880–1890-h godah [Field research in the work of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society: based on the example of the official trips of G.E. Katanaev in the 1880s–1890s] // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki». T. 10. No. 2 (38). pp. 133–141. [in Russian].

13. Noskov V.A. 2009. Sotsialnyi sostav i obrazovatel'nyi tsenz chinov mestnogo samoupravleniya Akmolinskoi oblasti v 1890-kh–1917 gg. [The Social Composition and Educational Qualifications of Local Self-Government Officials in Akmola Oblast, 1890s–1917]. Omskii nauchnyi vestnik. No. 2. pp. 46–49. [in Russian].

14. Smagulov B.K., Ashim B.A. 2025. G.E. Katanaevtyn etnografialyk materialdaryndagy kazaktardyn balyk aulau turaly malimetter [Fishing practices among the Kazakhs in the ethnographic works of G. E. Katanaev] // Shokan Ualikhanovtyn 190 jyldygyna arnalgan «Shokan Ualikhanov murasy zhane Ortalyk Aziya tarikhy men etnologiyasyn zertteudegi zamanaui ustanymdar» atty I Khalykaralyk gylymi konferentsiya materialdarynyn zhinagy. Almaty: Uaalihanov at. TEI, 2025. pp. 215–218. [in Kazakh].

15. Tomilov N.A. 2007. Periodizatsiya etnograficheskogo sibirevedeniya i istorii etnograficheskih tsentrov v Sibiri [Periodization of Ethnographic Siberian Studies and the History of Ethnographic Centers in Siberia] // Problemy obshchey i regionalnoy etnografii (k 75-letiyu A.M. Reshetova): Sbornik statey. SPb.: MAE RAN,

2007. pp. 110–120. [in Russian].

16. Shuldyakov V.A. 1990. Voprosyi vzaimootnosheniy sibirskih kazakov i kazahov v XVIII – nachale XX vv. v trudah G.E. Katanaeva [The question of relations between Siberian Cossacks and Kazakhs in the 18th – early 20th centuries. in the works of G.E. Katanaev] // Mejnatsionalnyie otnosheniya i natsionalnaya politika v SSSR: Vsesoyuz. nauch. konf. «Nats. i sots.-kultur. protsessyi v SSSR»: tez. dokl. Omsk, 1990. pp. 66–68. [in Russian].

Смагулов Б.К.[1], *Ашим Б.А.[2]
[1]Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
Алматы, Казахстан
[2]Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
e-mail: ashim.baglan@gmail.com

СВЕДЕНИЯ ПО ЭТНОГРАФИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ И ТРУДАХ Г.Е. КАТАНАЕВА

Аннотация. В XVIII – начале XX в. было опубликовано множество работ русских военных, научных и государственных деятелей, а также путешественников, посвященных географическим и климатическим условиям казахских земель, их истории, обычаям и традициям казахов, а также другим вопросам. Среди указанного научного наследия особое значение имеют труды Г.Е. Катанаева. Его работы в основном содержат материалы по истории Казахстана и Западной Сибири. Вместе с тем часть сведений имеет отношение и к этнографии казахского народа. Цель статьи – осуществить анализ сведений о традиционной культуре казахов, содержащихся в материалах и трудах Г.Е. Катанаева. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: провести обзор опубликованных работ Г.Е. Катанаева; проанализировать архивные материалы, собранные Г.Е. Катанаевым; выявить особенности историографии работ Г.Е. Катанаева. В ходе исследования авторы пришли к выводу, что этнографические данные в материалах и работах Г.Е. Катанаева можно разделить на три группы. В частности, это данные, касающиеся этнического состава казахского народа, особенностей казахского кочевого хозяйства, а также взаимного культурного влияния казахов и казачьего населения. Научное наследие Г.Е. Катанаева охватывает широкий круг аспектов, связанных с традиционной культурой казахского народа.

Ключевые слова: Г.Е. Катанаев, история Казахстана, этнография казахского народа, традиционная культура, чалаказаки, бухарцы, казахское хозяйство, рыболовство, казахско-русские отношения.

Для цитирования: Смагулов Б.К., Ашим Б.А. Сведения по этнографии казахского народа в материалах и трудах Г.Е. Катанаева // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 196-208 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.13

Smagulov B.K. [1], *Ashim B.A.[2]
[1]R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
Almaty, Kazakhstan
[2]Ch.Ch. Ualikhanov Institute of History and Ethnology,
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: ashim.baglan@gmail.com

INFORMATION ON THE ETHNOGRAPHY OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS AND WORKS OF G.E. KATANAEV

Abstract. Between the 18th and early 20th centuries, numerous works by Russian military, scientific, and government figures, as well as travelers, were published on the geographic and climatic conditions of Kazakhstan, its history, and the customs and traditions of the Kazakhs. Among this scholarly legacy, the works of G.E. Katanaev are particularly significant. His works primarily cover the history of Kazakhstan and Western Siberia. Some of the information also pertains to the ethnography of the Kazakh people. The purpose of this article is to analyze information about the traditional culture of the Kazakhs contained in the materials and works of G.E. Katanaev. To achieve this goal, the study addresses the following objectives: review the published works of G.E. Katanaev; analyze archival materials collected by G.E. Katanaev; and identify the features of the historiography of G.E. Katanaev's works. The authors concluded that the ethnographic data in G.E. Katanaev's materials and works can be divided into three groups. Specifically, these data relate to the ethnic composition of the Kazakh people; the characteristics of the Kazakh nomadic economy; the mutual cultural influence of the Kazakhs and Cossack populations. The scholarly legacy of G.E. Katanaev covers a wide range of aspects related to the traditional culture of the Kazakhs.

Keywords: G.E. Katanaev, history of Kazakhstan, ethnography of the Kazakh people, traditional culture, Chalakazakhs, Bukharans, Kazakh traditional economy, fisheries, Kazakh-Russian relations.

For citation: Smagulov B.K., Ashim B.A. Information on the ethnography of the Kazakh people in the materials and works of G.E. Katanaev // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 196-208 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.13

Авторлар туралы мәлімет:
Болат Құдайбергенұлы Смағұлов, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Орталық Азия және Таяу Шығыс бөлімінің меңгерушісі. Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-7323-0515
Scopus ID: 57221562721
Бағлан Әбдірахманұлы Әшім, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімі, Қазақ ескерткіштану мәселелерінің ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0001-9334-3229

Сведения об авторах:
Болат Кудайбергенович Смагулов, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий отделом Центральной Азии и Ближнего Востока Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова. Алматы, Казахстан

ORCID: 0000-0002-7323-0515
Scopus ID: 57221562721
Баглан Абдрахманулы Ашим, докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, научный сотрудник отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Научно-исследовательского центра проблем казахского памятниковедения, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0001-9334-3229

Information about the authors:
Bolat Smagulov, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Central Asia and the Middle East, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-7323-0515
Scopus ID: 57221562721
Baglan Ashim, PhD student at Al-Farabi Kazakh National University, Research Fellow at the Department of Ethnology and Anthropology of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, and the Research Center for the Study of Kazakh Monuments. Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0001-9334-3229

ГРНТИ: 03.61.21 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.14

Кошман Т.В. [1], Ғайса А.М.[2]
[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
[2]НИИ археологии им. К.А. Акишева
Астана, Казахстан
*e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

НЕКРОПОЛЬ АХМЕТАУЛ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ: МЕМОРИАЛИЗАЦИЯ ПОТОМКОВ ҚОҢЫР-ҚҰЛЖА ТӨРЕ В XIX–XXI ВВ.

Аннотация. В статье рассматривается мемориальный комплекс потомков Қоңыр-Құлжа төре, расположенный в некрополе Ахметаул Нуринского района Карагандинской области. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения механизмов сохранения исторической памяти и воспроизводства династической идентичности казахской султанской элиты через мемориальные объекты и некропольное пространство. Целью работы является историко-генеалогическая реконструкция некрополя и определение его роли в сохранении родовой памяти потомков рода төре.

Исследование основано на материалах полевых обследований, проведённых в долине реки Нуры. В работе использованы методы полевой фиксации объектов, картографирования, историко-генеалогического анализа, сравнительного изучения мемориальных надписей и элементов материальной культуры, а также подходы memory studies.

В результате выявлены и введены в научный оборот захоронения представителей трёх поколений султанской линии Құдайменде – Қоңыр-Құлжа – Әділ – Ахмет төре. Установлено, что некрополь представляет собой единое мемориальное пространство, в котором посредством надгробных памятников, генеалогических надписей и современных практик мемориализации обеспечивается сохранение исторической памяти о султанской элите. Сделан вывод о том, что некрополь Ахметаул является важным элементом мемориального ландшафта Центрального Казахстана и материальным воплощением династической памяти рода төре.

Ключевые слова: мемориальная культура, историческая память, династическая память, некрополь Ахметаул, Қоңыр-Құлжа төре, султанская элита, мемориальный ландшафт, мемориализация, генеалогия, Центральный Казахстан.

Для цитирования: Кошман Т.В., Ғайса А.М. Некрополь Ахметаул в Центральном Казахстане: мемориализация потомков Қоңыр-Құлжа төре в XIX–XXI вв. // Madeni Mura. 2026. № 3(114). С. 209-219 (рус).
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.14

Введение

В современных исследованиях памяти некрополи рассматриваются не только как места захоронений, но и как особые мемориальные ландшафты, в которых материальные объекты становятся носителями исторической и культурной памяти. Мемориальный ландшафт формируется посредством взаимодействия природного пространства, погребальных сооружений, памятных знаков, родовых преданий и практик почитания предков.

Политика памяти является основой сакрализации и национальной идентичности, что дает право рассматривать природно-культурные и погребальные памятники как единое сакральное пространство, выполняющее духовную функцию (Кыдыралина, 2020: 88).

Изучение мемориальной культуры родовых некрополей возможно с различных

подходов. Подход memory studies основан на коллективной памяти. Память рассматривается не как простое сохранение сведений о прошлом, а как социальный процесс. Морис Хальбвакс считал, что коллективная память формируется и поддерживается социальной группой и культ мёртвых «… периодически давал семье случай сполиться и осознавать свою неразделенность и непрерывность» (Хальбвакс, 2007: 197). Автор считает, что память всегда связана с потребностями настоящего для членов семьи. Потомки рода төре сохраняют память о Қоңыр-Құлжа не только потому, что он жил в XIX веке, а потому, что его фигура остаётся значимой для современной родовой идентичности.

Другой подход – места памяти. Концепция Пьера Нора опирается на убеждение, что многочисленные места памяти существуют потому, что больше нет памяти социальных групп (Нора и др., 1999: 17). Пьер Нора считает, что память - это феномен, связанный с прошлым и нередко преобразует воспоминания в священное (Нора и др., 1999: 18), тем самым происходит процесс сплачивания социальной группы или родственников. Память концентрируется в особых объектах, местах и символах. В нашем случае зират с погребениями представителей рода выступает местом памяти, в котором концентрируются представления потомков о происхождении рода, его исторической роли и династической преемственности.

Память существует через материальные объекты: мавзолеи; ограды; надгробия; мемориальные надписи; генеалогические тексты, которые выступают носителями культурной памяти, обеспечивая её передачу между поколениями.

Изучение родовых кладбищ может свидетельствовать о мемориализация как современном процессе. Зират Ахметаула – историческое захоронение XIX века; стела 2008 года; стела 2021 года; памятный знак Ахмета төре, то есть память не просто сохранилась, а она постоянно обновляется. Установка новых мемориальных стел свидетельствует о продолжающемся процессе мемориализации, в ходе которого потомки заново актуализируют память о представителях султанской элиты и включают её в современное культурное пространство.

Все это свидетельствует о том, что с позиции memory studies некрополь Ахметаула следует рассматривать не только как совокупность захоронений, но и как мемориальный ландшафт, обеспечивающий воспроизводство династической памяти рода төре. Надгробные сооружения, генеалогические надписи и современные мемориальные практики выступают механизмами сохранения и актуализации исторической памяти о султанской элите Центрального Казахстана.

Некрополь Ахметаул представляет собой не просто совокупность отдельных захоронений, а единое мемориальное пространство, связанное с памятью о потомках султанской линии Құдайменде – Қоңыр-Құлжа төре. Пространственная близость захоронений Қоңыр-Құлжа, Әділ султана и Ахмета-төре отражает принцип родовой преемственности и символически объединяет представителей нескольких поколений одной династической линии.

Особое значение имеет сочетание различных по времени мемориальных объектов. Руины саманного надмогильного сооружения свидетельствуют о более раннем этапе оформления места погребения, тогда как современные гранитные стелы 2008 и 2021 гг. отражают современные формы мемориализации и стремление потомков сохранить память о своих предках. Таким образом, в пределах одного некрополя прослеживаются различные исторические этапы существования мемориальной традиции.

Важным элементом мемориального ландшафта выступают надписи на памятниках. Они не только обозначают место захоронения, но и фиксируют генеалогические связи, выступая механизмом передачи династической памяти следующим поколениям. Через перечисление предков формируется представление о происхождении рода и его месте в истории казахского общества.

Следовательно, некрополь Ахметаул следует рассматривать как мемориальный ландшафт, в котором посредством погребальных сооружений, памятных знаков, генеалогических надписей и родовой памяти осуществляется сохранение и воспроизводство исторической памяти о султанской элите Центрального Казахстана.

Память о Қоңыр-Құлже, Әділ и Ахмет-төре сохранилась не только в письменных источниках, но и в семейной традиции потомков, поддерживающих существование некрополя

как места памяти. На памятнике Адиля указана цепочка: Әз-Тәуке хан – Сәмеке хан – Есім хан – Құдайменде – Қоңыр-Құлжа – Әділ. В данном случае генеалогическая надпись выполняет функцию подтверждения принадлежности к султанской линии төре и выступает инструментом сохранения династической идентичности. А пространственная концентрация родственных захоронений Қоңыр-Құлжа – Әділ – Ахмет төре формирует единое мемориальное пространство, в котором воспроизводится память о нескольких поколениях султанской династии. Современное обустройство захоронений свидетельствует о возрождении интереса к истории султанских родов и стремлении потомков актуализировать собственную династическую идентичность через мемориальные объекты.

Таким образом, родовая память в некрополе Ахметаул сохраняется посредством сочетания материальных памятников, генеалогических надписей и семейной традиции потомков. Надгробные стелы фиксируют происхождение представителей рода төре и выступают средством воспроизводства династической идентичности. Пространственное объединение захоронений нескольких поколений потомков Қоңыр-Құлжа төре формирует единое мемориальное пространство, в котором память о предках становится важным элементом сохранения исторического наследия и родовой преемственности.

Одно из первых упоминаний о Қоңыр-Құлже встречается в материалах Ф. Назарова «Записки о некоторых народах и землях средней части Азии», побывавшего в казахской степи в 1813-1814 годах. Пересекая ишимскую степь, Ф. Назаров был принят султаном Қоңыр-Құлжой и получил поддержку для прохода через его владения. Автор отмечает неограниченное уважение и власть «султана Хундай-Менде», кочующего за рекой Ишим, у реки Нуры (Назаров, 1968: 27).

Согласно материалам формулярного списка 1827 года, после смерти своего отца Худайменды Ишимханова Қоңыр-Құлжа управлял Алтаевской и Карпыковской волостями и характеризовался как султан, обеспечивавший безопасность торговых путей и населения степи. В документе отмечается, что «Кунур-Кульджа Худайменди после смерти отца своего Худайменды Ишимханова управляет с усердием двумя многолюдными волостями – Алтаевской и Карпыковской, с отличной защитой торговцев» (История Казахстана, 2006: 20).

Потомок Тауке-хана, правнук Самеке-хана и внук Есим-султана, Қоңыр-Құлжа Құдайменділы занимал видное место в политической структуре казахской степи XIX века. В 1832 году он был утверждён старшим султаном Акмолинского окружного приказа (Лапин, 2024). Его административная деятельность была отмечена присвоением в 1833 году чина подполковника, а в 1840 году – чина полковника. Особое значение имело участие Қоңыр-Құлжи в составе казахской делегации, прибывшей в марте 1834 года в Санкт-Петербург на приём к императору Николаю I, что отражало его высокий авторитет среди казахской знати и статус одного из ключевых посредников во взаимоотношениях степной элиты с имперской властью (Астана, 2013: 28).

Қоңыр-Құлжа Құдайменділы, старший султан Акмолинского внешнего округа, в январе 1837 года стал первым казахом, получившим свидетельство о дворянском достоинстве. Это, по мнению автора, является свидетельством вовлечения казахской султанской элиты в состав российского дворянства (Sultangalieva и др., 2022).

В свою очередь, отдельные авторы интерпретируют этот факт не только как «сотрудничество с властью», но и как прагматическую стратегию взаимодействия казахской элиты с империей (Martin, 2017).

Конечно же, имя старшего султана неоднократно упоминается в рамках освещения восстания Кенесары Касымова. Ю.Маликов рассматривает Қоңыр-Құлжа Құдайменділы не только как часть новой административной системы, но и как участника военно-политического противостояния в степи (Malikov, 2005).

Особый интерес представляет содержащаяся в формулярных списках характеристика его сына Әділ. В формулярном списке он упоминается как «Адиль Конуркульджин», что позволяет проследить преемственность султанской линии Құдайменде – Қоңыр-Құлжа – Әділ. Документ свидетельствует не только о родственных связях, но и о сохранении единого хозяйственного пространства семьи. Так, отмечается, что Адиль кочевал совместно с отцом по реке Нуре: «Кочевки имеет вместе с отцом своим Конуркульджой Худайменди ным по реке Нура

от Байбактов до Кобетея» (История Казахстана, 2006: 286). Это свидетельствует о включённости Әділ в хозяйственную и социальную деятельность султанского рода ещё при жизни Қоңыр-Құлжи, имевшем влияние в Акмолинском округе.

Что касается Ахмет-торе, то известно, что зимовье Ахмет-төре располагалось в полутора километров от возвышенности Тобешик, где у султана были многочисленные табуны лошадей, стада крупного рогатого скота и отары овец (Каржасова, 2008: 3).

Материалы и методы исследования.

Источниковую основу исследования составили материалы полевых обследований, проведённых авторами в 2025-2026 гг. в долине реки Нуры на территории Нуринского района Карагандинской области в рамках проекта AP26101503 «Междисциплинарные исследования золотоордынских культовых мемориалов Сарысу-Тенгизского водораздела». В ходе маршрутных исследований был выявлен и зафиксирован мемориальный комплекс потомков Қоңыр-Құлжа төре, расположенный в некрополе Ахметаул.

В качестве исследовательских материалов использованы результаты фотофиксации объектов, обмеров и визуального обследования надмогильных сооружений, план некрополя, выполненный по результатам полевых наблюдений и спутниковых данных, тексты мемориальных надписей на памятниках, сведения устной исторической памяти местного населения, а также опубликованные архивные материалы о Қоңыр-Құлжа Құдаймендіұлы и его потомках.

Методологическую основу исследования составили историко-генеалогический, историко-сравнительный и историко-описательный методы. Историко-генеалогический метод позволил реконструировать родственные связи между представителями султанской линии Құдайменде –Қоңыр-Құлжа – Әділ – Ахмет-төре. Историко-сравнительный метод использован для сопоставления данных мемориальных надписей с архивными и опубликованными источниками. Посредством историко-описательного метода проведён анализ архитектурных особенностей мемориальных объектов и их пространственного расположения в структуре некрополя.

Для интерпретации объекта применены отдельные положения memory studies, рассматривающие некрополь как мемориальное пространство, в котором посредством материальных объектов, генеалогических надписей и практик мемориализации осуществляется сохранение и воспроизводство коллективной и династической памяти.

Анализ

В процессе маршрутных обследований были выявлены и зафиксированы ранее не введённые в научный оборот объекты некрополя, расположенного вблизи Ахметаула Нуринского района Карагандинской области, включая захоронения Қоңыр-Құлжа төре, Әділ султана и Ахмет-төре. Проведены фотофиксация памятников, определение их пространственного расположения, составление плана некрополя (рис. 1), описание архитектурных особенностей надмогильных сооружений и анализ мемориальных надписей.

Объект представляет собой локальный мемориальный комплекс, включающий захоронения представителей трех поколений султанской элиты казахского общества XIX – начала XX вв., расположенного в 3,5 метрах на юго-запад от Ахметаула Нуринского района Карагандинской области.

Планировочная структура некрополя Ахметаул характеризуется неравномерным распределением захоронений. Центральная часть кладбища представлена наиболее ранними и архитектурно выразительными объектами, среди которых локализованы захоронения представителей султанской линии Қоңыр-Құлжа. Пространственная концентрация данных объектов позволяет рассматривать центральную зону некрополя как историческое ядро мемориального комплекса.

В отличие от центральной части, восточный сектор некрополя отличается более высокой плотностью современных захоронений. Анализ планировки показывает, что расширение кладбищенского пространства происходило преимущественно в восточном направлении, где сформировались новые ряды надмогильных сооружений. Таким образом, современное развитие некрополя демонстрирует процесс постепенного территориального роста при сохранении исторического ядра, связанного с захоронениями представителей султанской элиты.

Согласно надмогильным памятникам и

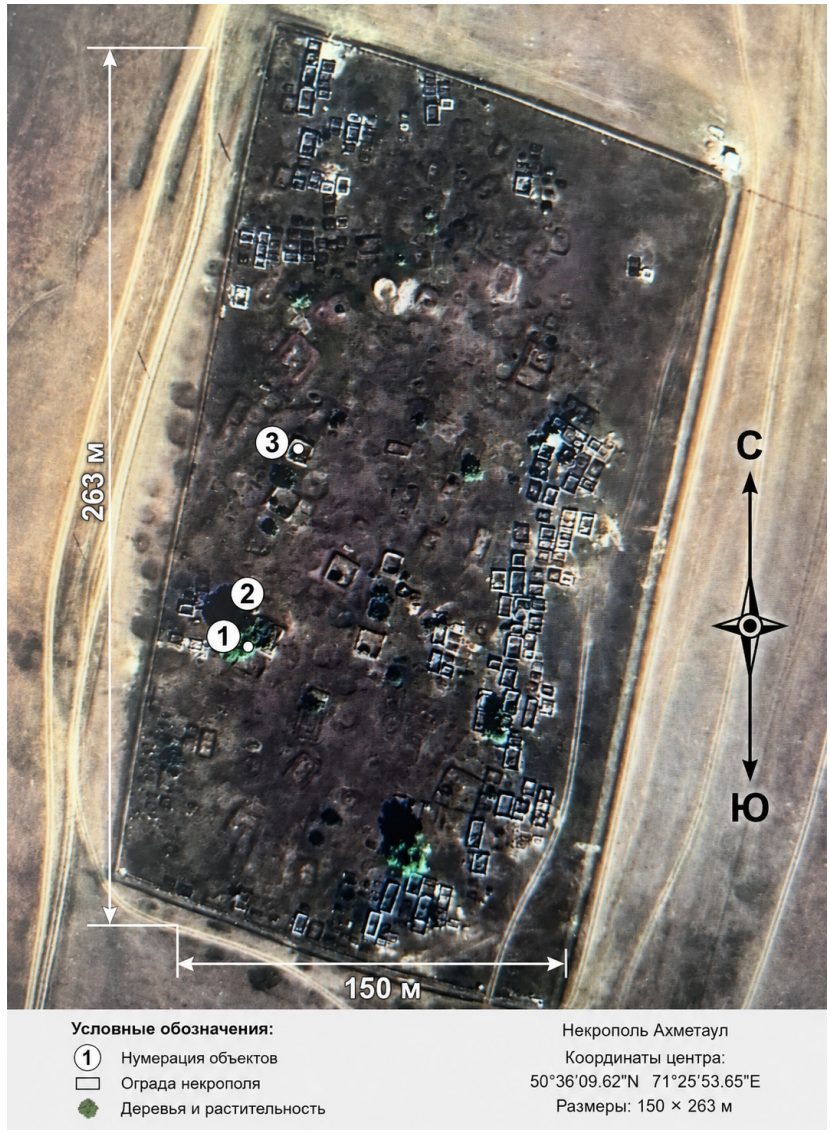

Рис. 1. План некрополя Ахметаул с указанием расположения захоронений Қоңыр - Құлжи, Әділ султана и Ахмет-төре (авторская графическая реконструкция по материалам полевых исследований 2026 г.)
Fig. 1. Plan of the Akhmetaul Necropolis Indicating the Burials of Konyr-Kulzha Tore, Sultan Adil, and Akhmet Töre (author's graphic reconstruction based on fieldwork data, 2026).

сохранившейся родовой памяти, в пределах комплекса идентифицированы захоронения султана Қоңыр-Құлжа Құдаймендіұлы (1794–1863), его потомков и представителей последующих поколений рода Төре. Надгробные памятники, установленные потомками в XXI веке, выполняют функцию актуализации исторической памяти и являются современным этапом мемориализации представителей традиционной элиты.

Центральное место в комплексе занимает захоронение султана Қоңыр-Құлжа Құдаймендіұлы, одного из наиболее известных представителей султанской знати Среднего жуза XIX века. В настоящее время его местоположение маркировано современной мемориальной надмогильной стелой, установленной потомками в 2008 году (рис. 2). Қоңыр-Құлжа Құдаймендіұлы – представитель султанской династии төре, потомок казахских ханов, старший султан Акмолинского округа. Являлся одним из наиболее влиятельных представителей казахской элиты Среднего жуза первой половины XIX века и сыграл заметную роль в политической истории Акмолинского региона.

Мемориальная надпись подчеркивает его

Рис. 2. Надмогильная стела Қоңыр - Құлжа төре (фото авторов, 2026).
Fig. 2. Funerary stele of Qonyr-Qulzha Töre (photograph by the authors, 2026)

Рис. 3. Надмогильная стела Әділ султана (фото авторов, **2026).**
Fig. 3. Funerary stele of Sultan Adil (photograph by the authors, 2026).

принадлежность к генеалогической линии казахских ханов, восходящей к Тауке хану, Самеке хану и Есиму хану. Тем самым мемориальный объект выступает не только знаком индивидуального захоронения, но и средством визуальной репрезентации династической памяти.

В непосредственной близости от захоронения Қоңыр-Құлжа Құдаймендіұлы, расположена современная мемориальная надмогильная стела, установленная в память об Әділ султане, одному из его сыновей (рис. 3).

Памятник представляет собой вертикальную прямоугольную стелу из полированного чёрного гранита, установленную на бетонном основании.

В верхней части памятника помещена кораническая формула на арабском языке, а также религиозная символика в виде полумесяца. Ниже размещена эпитафия на казахском языке, содержащая имя погребённого – Адиль султан, его происхождение по мужской линии и указание на принадлежность к потомкам казахских ханов.

Текст памятника фиксирует генеалогическую последовательность рода: Әз-Тәуке хан – Самеке хан – Есім хан – Қоныр-Құлжа – Әділ. Таким образом, надпись выполняет не только мемориальную, но и генеалогическую функцию, подчёркивая происхождение погребённого от представителей султанской элиты Среднего жуза.

Согласно надписи, памятник установлен потомками в 2021 году. По своим конструктивным особенностям объект относится к современным мемориальным надгробным стелам, получившим широкое распространение в Казахстане в конце XX – начале XXI века.

Изучение надмогильных плит посзволяет говорить о том, что плиты 2008 и 2021 гг. являются частью процесса актуализации исторической памяти о султанской элите Акмолинского округа потомками, а сами надписи выступают источником по современной родовой памяти и генеалогической традиции потомков төре.

Захоронения Қоңыр-Құлжи төре и Әділ султана расположены в пределах руинированного надмогильного сооружения, представленного сохранившимися остатками саманных стен высотой до 1 метра. В настоящее

время сооружение находится в разрушенном состоянии, фиксируется лишь сохранившиеся фрагментам ограждающих конструкций. Характер планировки и строительный материал позволяют предположить, что первоначально захоронения были оформлены в виде замкнутого саманного ограждения либо небольшого мавзолейного сооружения.

Особый научный интерес представляет расположенное рядом захоронение Ахмет-төре, представителя следующего поколения султанского рода, сыне одного из сыновей Қоңыр-Құлжа Ыбырая (рис. 4), что позволяет рассматривать объект как мемориальный комплекс трех поколений султанской элиты.

Письменные сведения об Ахмет-төре немногочисленны, однако отдельные сведения о нём сохранились в устной исторической памяти населения села Ахмет. По воспоминаниям старожилов, он являлся крупным скотовладельцем, владел казахским, арабским и русским языками, поддерживал развитие образования и пользовался уважением среди местного населения. В народной памяти Ахмет-төре сохранился как щедрый и просвещённый представитель султанского сословия. По имеющимся данным, его зимовье располагалось в окрестностях возвышенности Тобешик, приблизительно в 1,5 км от неё.

Рис. 4. Мемориальный памятный знак Ахмет - төре (фото авторов, 2026).
Fig. 4. Funerary stele of Akhmet Tore (photograph by the authors, 2026)

По своим конструктивным особенностям и лаконичности оформления он отличается от гранитных мемориальных стел, установленных Қоңыр-Құлже (2008 г.) и Әділ султану (2021 г.). Это позволяет предположить, что данный знак относится к более раннему этапу современной мемориализации захоронений представителей рода төре. Однако отсутствие даты установки не позволяет однозначно определить время его создания.

Пространственная концентрация родственных захоронений формирует единый некропольный ансамбль, отражающий традиции сохранения родовой памяти и сакрализации мест погребения представителей власти. В пределах некрополя прослеживаются несколько этапов современной мемориализации захоронений потомков Қоңыр-Құлжа төре: от простых идентификационных табличек до капитальных гранитных мемориальных стел с развернутыми генеалогическими надписями

Комплекс является примером функционирования мемориальной культуры казахской элиты, в которой память о предках сохраняется посредством некропольного пространства, генеалогических связей и современных практик мемориализации. В советский период многие элементы памяти о султанской элите были утрачены или вытеснены из публичного исторического пространства. Современное обустройство захоронений свидетельствует о процессе восстановления исторической памяти и переосмысления роли традиционной элиты в истории Казахстана.

Таким образом, объект представляет интерес не только как место захоронения отдельных исторических лиц, но и как материальное воплощение механизмов сохранения родовой памяти, династической преемственности и мемориальной культуры казахской султанской элиты XIX–XXI вв.

Результаты

Некрополь Ахметаул представляет собой не только место захоронения представителей султанской линии, но и пространство сохранения исторической памяти, в котором материальные объекты выступают носителями сведений о происхождении, статусе и родовой принадлежности погребённых. Пространственное объединение захоронений нескольких поколений формирует устойчивую традицию передачи памяти от предков к потомкам. Установка новых мемориальных стел 2008 и 2021 годов свидетельствует о продолжающемся процессе актуализации исторической памяти и стремлении потомков сохранить сведения о представителях султанского рода. Память сохраняется не только через место захоронения, но и через шежире,

нанесённое на памятники. Генеалогические надписи превращают надгробные памятники в своеобразные носители династической памяти, обеспечивающие передачу знаний о происхождении рода следующим поколениям.

Некрополь Ахметаула следует рассматривать как объект историко-культурного наследия, отражающий особенности мемориальной культуры казахской элиты и механизмы сохранения исторической памяти в постсоветский период.

Заключение

Таким образом, некрополь Ахметаул выступает не только местом захоронения представителей султанской линии Құдайменде – Қоңыр-Құлжа төре, но и пространством воспроизводства исторической памяти. Через систему родственных захоронений, генеалогические надписи, мемориальные памятники и современные практики их обновления обеспечивается сохранение и передача представлений о происхождении рода, его социальном статусе и месте в истории Казахстана. В этом контексте некрополь является важным элементом мемориального ландшафта Центрального Казахстана и материальным воплощением династической памяти казахской султанской элиты.

Значение объекта состоит в том, что он позволяет рассмотреть через место захоронения, генеалогические надписи, установку новых мраморных стел то, каким образом память о представителях султанского рода сохраняется на протяжении нескольких поколений. В данном случае памятники служат не только местом захоронения, но и средством демонстрации происхождения, позволяющие потомкам конструировать и сохранять память свое принадлежности к султанской династии. В советское время память о султанах и принадлежность к султанскому роду фактически стиралась, не акцентировалась. На современном уровне развития общества наблюдается процесс возвращения исторической памяти о традиционной элите казахской степи.

Значение некрополя Ахметаул для изучения мемориальной культуры казахской элиты заключается в том, что он позволяет проследить механизмы сохранения родовой памяти, воспроизводства династической идентичности и трансформации мемориальных практик султанского сословия. Объект демонстрирует, каким образом через систему захоронений, генеалогические надписи и современные мемориальные памятники осуществляется передача исторической памяти о представителях рода төре. Некрополь отражает процессы актуализации исторического наследия и возрождения памяти о традиционной элите Казахстана в постсоветский период.

Исследование выполнено в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26101503 «Междисциплинарные исследования золотоордынских культовых мемориалов Сарысу-Тенгизского водораздела».

Литература

1. Malikov Y., 2005. The Kenesary Kasymov rebellion (1837–1847): A national-liberation movement or “a protest of restoration”? // Nationalities Papers, 33(4). Pp. 569–597. DOI: https://doi.org/10.1080/00905990500354137
2. Martin V., 2017. Engagement with Empire as Norm and in Practice in Kazakh nomadic political culture (1820s–1830s) // Central Asian Survey, 36(2). Pp. 175–194. DOI: https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1203289
3. Sultangalieva G., Tuleshova U., Werth P.W., 2022. Nomadic Nobles: Pastoralism and Privilege in the Russian Empire // Slavic Review. Vol. 81 (1). P. 77–96. DOI: https://doi.org/10.1017/slr.2022.78
4. «АСТАНА». Книга – альбом. 2013. Астана: ОО Әдебиет. 384 с.
5. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. – 9 августа 1917 г. 2006. Том VIII. Часть 2. Алматы: Дайк-Пресс, 962 с.
6. Каржасова С., 2008. Ахмет ауылы // Нұра. 21 маусым. 3 б.
7. Кыдыралина Ж.У., 2020. Политика памяти и сакрализации пространства как фактор национальной идентичности // Мәдени мұра, №2 (89). С. 87-95.

8. Лапин Н.С., 2024. Султан Конуркульджа Кудаймендин – первый руководитель Акмолинского округа // «Edu.e-history.kz» [Электронды ресурс]. URL: https://e-history.kz/ru/library/show/24028
9. Назаров Ф., 1968. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М.: Главная редакция восточной литературы. 79 с.
10. Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М., 1999. Франция – память. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета. 328 с.
11. Хальбвакс М., 2007. Социальные рамки памяти. М.: Новое издательство. 348 с.

Reference

1. Malikov Y., 2005. The Kenesary Kasymov rebellion (1837–1847): A national-liberation movement or "a protest of restoration"? // Nationalities Papers, 33(4). Pp. 569–597. DOI: https://doi.org/10.1080/00905990500354137
2. Martin V., 2017. Engagement with Empire as Norm and in Practice in Kazakh nomadic political culture (1820s–1830s) // Central Asian Survey, 36(2). Pp. 175–194. DOI: https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1203289
3. Sultangalieva G., Tuleshova U., Werth P.W., 2022. Nomadic Nobles: Pastoralism and Privilege in the Russian Empire // Slavic Review. Vol. 81 (1). P. 77–96. DOI: https://doi.org/10.1017/slr.2022.78
4. «ASTANA» Kniga–al'bom [«ASTANA» Book Album]. 2013. Astana: OO Adebiet. 384 p. [in Russian].
5. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vv. O pochetneishikh i vliyatel'neishikh ordyntsakh: alfavitnye, imennye, formulyarnye i posluzhnye spiski. 12 noyabrya 1827 g. – 9 avgusta 1917 g. [History of Kazakhstan in Russian Sources of the 16th–20th Centuries. On the Most Honorable and Influential Horde Members: Alphabetical, Personal, Service and Record Lists. November 12, 1827 – August 9, 1917]. 2006. Vol. VIII. Part 2. Almaty: Daik-Press. 962 p. [in Russian].
6. Karzhasova S., 2008. Akhmet auyly [Akhmet Village]. Nura. 21 June. 3 p. [in Kazakh].
7. Kydyralina Zh.U., 2020. Politika pamyati i sakralizatsii prostranstva kak faktor natsional'noy identichnosti [The Politics of Memory and the Sacralization of Space as a Factor of National Identity] // Madeni Mura, №2 (89). Pp. 87–95. [in Russian].
8. Lapin N.S., 2024. Sultan Konurkul'dzha Kudaymendin – pervyy rukovoditel' Akmolinskogo okruga [Sultan Konurkuldzha Kudaymendin – the first head of the Akmola district] // «Edu.e-history.kz» [Electronic resource]. URL: https://e-history.kz/ru/library/show/24028 [in Russian].
9. Nazarov F., 1968. Zapiski o nekotorykh narodakh i zemlyakh srednei chasti Azii [Notes on Certain Peoples and Lands of Central Asia]. Moscow: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury. 79 p. [in Russian].
10. Nora P., Ozouf M., Puymège J. de, Winock M., 1999. Frantsiya – pamyat' [France – Memory]. Saint Petersburg: Saint Petersburg University Press. 328 p. [in Russian].
11. Hal'bvaks M., 2007. Sotsial'nye ramki pamyati [The Social Frameworks of Memory]. Moscow: Novoe izdatel'stvo. 348 p. [in Russian].

***Кошман Т.В. [1], Гайса А.М. [2]**
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
[2]К.А. Ақышев атындағы археология ғылыми-зерттеу институты Астана, Қазақстан
*e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АХМЕТАУЫЛ ҚОРЫМЫ: XIX–XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚОҢЫР-ҚҰЛЖА ТӨРЕ ҰРПАҚТАРЫН МЕМОРИАЛДАНДЫРУ ДӘСТҮРІ

Аңдатпа. Мақалада Қарағанды облысы Нұра ауданындағы Ахметауыл қорымында орналасқан Қоңыр-Құлжа төре ұрпақтарының мемориалдық кешені қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі мемориалдық нысандар мен қорым кеңістігі арқылы тарихи жадыны сақтау және қазақ сұлтандық элитасының әулеттік бірегейлігін жаңғырту

тетіктерін зерттеу қажеттілігімен айқындалады. Жұмыстың мақсаты – қорымның тарихи-генеалогиялық реконструкциясын жасау және оның төре руы ұрпақтарының әулеттік жадын сақтаудағы рөлін айқындау. Зерттеу Нұра өзені аңғарында жүргізілген далалық зерттеу материалдарына негізделген. Жұмыста нысандарды далалық тіркеу, картографиялау, тарихи-генеалогиялық талдау, мемориалдық жазбалар мен материалдық мәдениет элементтерін салыстырмалы зерттеу әдістері, сондай-ақ memory studies бағытындағы тәсілдер қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде Құдайменде – Қоңыр-Құлжа – Әділ – Ахмет-төре сұлтандық әулетінің үш ұрпақ буынына тиесілі жерлеу ескерткіштері анықталып, ғылыми айналымға енгізілді. Қорымның құлпытастар, генеалогиялық деректерді қамтитын жазбалар және заманауи мемориалдандыру тәжірибелері арқылы сұлтандық элитаға қатысты тарихи жадтың сақталуы мен қайта жаңғыртылуын қамтамасыз ететін біртұтас мемориалдық кеңістік екендігі анықталды. Ахметауыл қорымы Орталық Қазақстанның мемориалдық ландшафтындағы маңызды нысандардың бірі әрі төре әулетінің династиялық жадын материалдық тұрғыдан айшықтайтын тарихи-мәдени нысан болып табылатыны туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: мемориалдық мәдениет, тарихи жад, династиялық жад, Ахметауыл қорымы, Қоңыр-Құлжа төре, сұлтандық элита, мемориалдық ландшафт, мемориалдандыру, шежіре, Орталық Қазақстан.

Дәйексөз үшін: Кошман Т.В., Ғайса А.М. Орталық Қазақстандағы Ахметаул қорымы: XIX–XXI ғасырлардағы Қоңыр-Құлжа төре ұрпақтарының мемориалдандыру дәстүрі // Madeni Mura. 2026. № 3(114). бб. 209-219 (орыс).

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.14

***Koshman T.V.[1], Gaisa A.M.[2]**

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

[2]K.A. Akishev Research Institute of Archaeology
Astana, Kazakhstan

*e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

AHMETAUL NECROPOLIS IN CENTRAL KAZAKHSTAN: THE MEMORIALIZATION OF THE DESCENDANTS OF KONYR-KULZHA TORE IN THE 19th–21st CENTURIES

Abstract. This article examines the memorial complex of the descendants of Konyr-Kulzha Tore located within the Akhmetaul necropolis in the Nura District of the Karaganda Region, Kazakhstan. The study addresses the preservation of historical memory and the reproduction of dynastic identity among the Kazakh sultanic elite through commemorative monuments and the spatial organization of the necropolis. Its primary objective is to reconstruct the historical genealogy of the necropolis and to assess its role as a locus of ancestral memory for representatives of the Tore lineage.

The research is based on materials obtained during fieldwork conducted in the Nura River valley. The methodological framework integrates archaeological field documentation, cartographic analysis, historical-genealogical reconstruction, comparative examination of memorial inscriptions and material culture, and theoretical approaches derived from memory studies.

The study identified and documented the burial sites of representatives of four successive generations of the sultanic lineage: Qudaimende, Konyr-Kulzha, Adil, and Akhmet Tore. The

findings demonstrate that the Akhmetaul necropolis functioned as an integrated memorial landscape in which genealogical continuity, dynastic affiliation, and collective historical memory were maintained and transmitted through funerary monuments, commemorative inscriptions, and ongoing memorial practices.

Keywords: memorial culture, historical memory, dynastic memory, Akhmetaul necropolis, Qonyr-Qulzha tore, sultanic elite, memorial landscape, memorialization, genealogy, Central Kazakhstan.

For citation: Koshman T.V., Gaisa A.M. Ahmetaul Necropolis in Central Kazakhstan: the memorialization of the descendants of Konyr-Kulzha tore in the 19th–21st centuries // Madeni Mura. 2026. № 3(114). Pp. 209-219 (in Rus)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.14

Сведения об авторах:

Кошман Татьяна Васильевна, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры археологии и этнологии исторического факультета Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2005-9849

Scopus ID: 57219354959

Ғайса Ақерке Маратқызы, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник НИИ археологии им. К.А. Акишева ЕНУ им Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2625-2930

Авторлар туралы мәлімет:

Кошман Татьяна Васильевна, гуманитарлық ғылымдар магистры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті тарих факультетінің археология және этнология кафедрасының аға оқытушысы, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2005-9849

Scopus ID: 57219354959

Ғайса Ақерке Маратқызы, гуманитарлық ғылымдар магистры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің К.А. Ақышев атындағы Археология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Астана қаласы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2625-2930

Information about authors:

Koshman Tatyana Vasilyevna, master of Arts in the Humanities, Senior Lecturer of the Department of Archaeology and Ethnology, Faculty of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2005-9849

Scopus ID: 57219354959

Gaisa Akerke Maratkyzy, master of Arts in the Humanities, Researcher at the Research Institute of Archaeology named after K.A. Akishev, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2625-2930

ҒТАМР 03.61.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.15

Маулет А.[1], *Нұрдаулет П.[2], Камунов С.[1]
[1]Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Астана, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: mr.ardabi@mail.ru

АҚТӨБЕ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МӘДЕНИ МҰРАСЫН ИНВЕНТАРИЗАЦИЯЛАУ: КЕЙБІР ҰЛТТЫҚ ТАҒАМ ДӘСТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе қазақтарының материалдық емес мәдени мұрасын кешенді жинақтау арқылы ұрпақтар сабақтастығын сақтау мәселелері этнографиялық экспедиция материалдары негізінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – Ақтөбе қазақтарының материалдық емес мәдени мұрасын кешенді инвентаризациялау, ғылыми зерделеу, жүйелеу арқылы оның қазіргі ұрпақ сабақтастығы мен маңызын айқындау. Сонымен қатар өңірдегі материалдық емес мәдени мұраны сақтаушы жекелеген мұрагерлер мен қоғамдастықтардың мұраны сақтау мен кейінгі ұрпаққа жеткізудегі рөлін айқындау, мұра иелерінің тәжірибесін тіркеу және алынған деректер негізінде Ақтөбе қазақтарының материалдық емес мәдени мұрасының өңірлік ерекшеліктерін ғылыми айналымға енгізу көзделеді.

Зерттеуде Ақтөбе облысының елді мекендерінде кешенді экспедиция жүргізе отырып, Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының ұлттық тізіміне енген 79 элемент пен ЮНЕСКО-ның қорғауына алынған 14 элемент бойынша материалдық емес мәдени мұра үлгілері анықталып, ұлттық және өңірлік деңгейде бірнеше ұлттық тізім құжатталды. Экспедиция барысында этнографиялық материалды жинауды бақылау, сұхбат алу, ауызша және заттық деректерді анықтау және бекіту, деректерді өңдеу әдістері пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде алғаш рет Ақтөбе өңірінде материалдық емес мәдени мұра элементтері мен оларды сақтаушы мұрагерлердің өңірлік тізімі толық жасалып, алдағы уақытта Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының ұлттық тізімін толықтыруға ұсынылатын бірнеше жаңа элементтер анықталды. Сондай-ақ, өңірге тән кейбір ұлттық тағам түрлерінің дайындалу ерекшеліктері айқындалды.

Кілт сөздер: Ақтөбе қазақтары, этнографиялық экспедиция, материалдық емес мәдени мұра, инвентаризация, тары, нан пісіру мәдениеті, мұра тасымалдаушы, ұлттық тағам дәстүрлері.

Дәйексөз үшін: Маулет А., Нұрдаулет П., Камунов С. Ақтөбе қазақтарының материалдық емес мәдени мұрасын инвентаризациялау: кейбір ұлттық тағам дәстүрлері // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб.220-237(қаз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.15

Кіріспе

2003 жылғы 17 қазанда Парижде жасалған «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау» туралы конвенцияны Қазақстан 2011 жылы 21 желтоқсанда ратификациялады. Конвенцияның негізгі мақсаты – материалдық емес мәдени мұраны сақтау, қоғамдастықтардың, топтар мен жеке тұлғалардың дәстүрлеріне құрметпен қарау, оның маңыздылығы туралы барлық деңгейде хабар таратуды арттыру, сондай-ақ халықаралық ынтымақтастықты дамыту және қолдау көрсету. Конвенцияны ратификациялау арқылы Қазақстан оның мақсаттарына жету үшін бірқатар міндеттемелерді қабылдап, тиісті шараларды жүзеге асыруға келісті. Қазақстанның қатысушы мемлекет ретіндегі басты міндеті – ел аумағында бар материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі жалпы шараларды қабылдау және халыққа мәдени мұраның

жекелеген элементтерін сақтауға мүмкіндік беру, сонымен қатар оны насихаттау және қолдау көрсету (Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ға ақпараттық-анықтамалық каталогі, 2024: 13–14).

Осы халықаралық міндеттемелерді ескере отырып, облыс аумағындағы материалдық емес мәдени мұраны жинау, сақтау мақсатында Ақтөбе облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы мемлекеттік мекемесі Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорынының «Ақтөбе облысы аумағында сақталған қазақ халқының материалдық емес мәдени мұраларын жинау, зерттеу, сақтау және дәріптеу» жобасы аясында облыстың 12 ауданы бойынша кешенді этнографиялық ғылыми экспедиция ұйымдастырылды. Зерттеу жұмысының мақсаты – ЮНЕСКО-ның Репрезентативтік тізіміне енген 14 элемент пен ҚР-ның Ұлттық тізіміне енген 79 элемент бойынша инвентаризациялау жұмыстарын кешенді жүргізу арқылы, Ақтөбе облысы аумағындағы мұра элементтері мен оларды жалғастырушылар туралы деректерді біріздендіру, жүйелеу, қорғау және ғылыми айналымға енгізу.

Өңірде зерттеу нысаны болған материалдық емес мәдени мұра элементтерін өңірлік деңгейде кешенді инвентаризациялау, жүйелеу, ғылыми құжаттау жеткілікті дәрежеде қалыптаспаған. Мұндай жағдайда облыстағы МЕММ элементтерінің сақталу деңгейі, жоғалу қаупі төнген элементтердің дер кезінде анықталмауы, мұраны жалғастырушылар арқылы ұрпаққа берілу тетіктерінің айқындалмауы сияқты мәселелер шешімін таппай, мұра элементтерін түгендеу, анықтау, ғылыми сараптау және олардың өміршеңдігін бағалау қажеттілігі туындайды. Бұл зерттеу облыста сақталған МЕММ элементтері мен оларды тасымалдаушы мұрагерлерді түгендеу, элементтердің тарихи-мәдени ерекшеліктері мен таралу аймағын, өміршеңдігі мен жоғалу қаупі төнген-төнбегені туралы жай-күйін анықтау секілді міндеттерді ала отырып, зерттеудің нәтижесінде өңірдің МЕММ-нің ғылыми деректері толықтырылып, мұраны қорғау, сақтау, келешек ұрпаққа жалғау мәселелері ғылыми негізделіп, ұсыныстар әзірленеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізін Ақтөбе облысының елді мекендеріне жүргізілген кешенді этнографиялық экспедиция материалдары құрайды. Атап айтқанда, облыстың 12 ауданы (Алға, Мұғалжар, Шалқар, Ырғыз, Темір, Байғанин, Ойыл, Қобда, Мәртөк, Қарғалы, Хромтау, Әйтеке би аудандары) бойынша халқымыздың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне қатысты білімдер мен дағдылары, музыкалық фольклор, ұлттық ойындар, сүттен және дәнді дақылдардан ұлттық тағам дайындау, тері өңдеу, дәстүрлі аңшылық, ағаш өңдеу өнері, ұсталық өнері, қазақ дәстүрлі медицинасы, өңірлік сипатқа тән ырым-тыйымдар т.б. рухани мұра элементтерінің қазіргі жай-күйі мен ұрпақ сабақтастығын зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Ақтөбе облысындағы материалдық емес мәдени мұраны инвентаризациялау жұмыстарының нәтижесінде облыстың 12 ауданы көлемінде кешенді жинау, сақтау жұмыстарын жүргізу мақсат етілді. Облыста инвентаризация жұмыстары 109 ауылдық елді мекен мен 7 қалада жүрді.

Әйтеке би ауданында (18), Алға ауданы бойынша (6 ауыл, 1 қала), Байғанин ауданында (17), Қарғалы ауданында (5), Қобда ауданында (6), Мәртөк ауданында (8), Мұғалжар ауданында (11 ауыл, 3 қала), Ойыл ауданында (12), Темір ауданында (7), Ырғыз ауданында (6), Шалқар ауданында (9 ауыл, 1 қала), Хромтау ауданында (4 ауыл, 1 қала) және Ақтөбе қаласында (1 қала) сияқты ауылдық елді мекендер мен қалаларда құжаттау жұмысы жүргізілді.

Аталған елді мекендер бойынша МЕММ-нің әр бағыты бойынша 250-ден астам жеке тасымалдаушы мен 10-ға жуық қоғамдастық аудио, видео, фото форматта құжатталды. Құжаттау жұмыстарында:

- сақтаушылар мен қоғамдастықтардың байланыс деректерін жинау формасы;
- элементті түгендеу картасы;
- ұлттық тізімге және ЮНЕСКО-ға енген элементтер немесе жаңа табылған элементтер тізімі;
- инвентаризация кестесі;
- ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдени мұраны (МЕММ) қорғау жөніндегі Жаһандық нәтижелер негіздемесіндегі (Global Results Framework) және ІСН-10 есеп беру нысанының С бөліміндегі С1–С7 көрсеткіші (UNESCO, 2024) бойынша жұмыстар жүргізілді.

Зерттеу барысында орындаушылық өнер мен

қолөнердің және ұлттық тағам жасаудың ұлттық және ішінара өңірлік сипатқа тән әдіс-тәсілдері мен ерекшеліктерін практикалық тұрғыдан көрсету, әр элементті «жаңды мұра» ретінде жалғастырушының қатысуында көрсету барысы нақтыланып, құжатталды. Бұл әр элементтің өңірлік сипатқа тән қолданыста болуын айғақтай отырып, ұрпаққа жалғасқан тәжірибелік ерекшеліктері салыстырмалы талдау нысанына айналды.

Бұл тақырыпқа қатысты бұрынғы зерттеулерге шолу жасағанда, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерімен қатар бұрын Ақтөбе облысына жасалған экспедиция материалдарын айтуға болады. Мысалы, Ақтөбе өңірі қазақтарының музыкалық фольклоры мен этнографиялық құндылықтарының зерттелуіне елеулі үлес қосқан академик А. Жұбанов, А.В. Затаевич және Д.Д. Букинич, Р.А. Бекназаров, Ә. Байгаскина, Р. Құспанова, М. Байғанин, А. Серікбаева, Ә. Нұрбаев, Н. Қыдыршина, Б. Аманов, А. Құнанбаева т.б. зерттеушілердің еңбектері мен экспедиция материалдары бар.

Зерттеу барысында сипаттау, талдау және синтез сияқты жалпығылыми, сонымен қатар тарихи-салыстырмалы арнайы ғылыми әдістер қолданылды. Этнографиялық экспедицияны ұйымдастыру барысында этнографиялық материалды жинау әдістері (бақылау, сұхбат алу, ауызша және заттық деректерді анықтау және бекіту, деректерді өңдеу) пайдаланылды. Бақылау әдісі – элементтің табиғи ортада қалай жасалатынын немесе орындалатынын бақылау немесе анықтау. Мысалы, ұлттық тағам дайындау барысы, қолөнер бұйымдарын жасау техникасы, орындаушылық өнердің немесе салт-жоралардың орындалуын бақылау. Сұхбат алуда тасымалдаушының аты-жөні, туған ай-күні, руы, туған және тұрып жатқан жерінен бастап, ұстанып отырған мұраның кімнен, қалай берілгені, қазіргі жай-күйі, мемлекеттік қолдаудың бар-жоғына дейін еркін сұхбат жасалады. Ауызша және заттық деректерді анықтау және бекітуде жазба деректерде кездеспеген деректерді аңыз-әңгімелер, шежіре, ел мен жердің тарихына қатысты аңыздар, ырым-тыйымдар, салт-жораларға қатысты білімдер мен дағдыларды ауызша жеткен мәлімет арқылы тіркеу жұмысы. Заттық деректерді анықтау және бекітуде материалдық емес мәдени мұраның сақталуы мен қолданылуына қатысты құрал-саймандар, аспаптар, бұйымдардың мәдени қызметін жүйелеу. Деректерді өңдеуде далалық зерттеуде жиналған барлық материалдар мен деректерді жүйелеу, салыстыру, ғылыми айналымға енгізу әдістері қолданылды.

Талдау

Қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасы дегеніміз – халықтың жадында сақталып келе жатқан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, орындаушылық өнердің салалары, табиғат пен ғаламға қатысты білім мен дағдылары, қолөнер туындылары, сондай-ақ оларға қатысты құралдар, заттар, артефактілер мен мәдени кеңістіктер (Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ға ақпараттық-анықтамалық каталогі, 2024: 10). Бұл құндылықтар еліміздегі белгілі қауымдастықтар, топтар және кейбір жағдайларда жеке тұлғалардың арқасында олардың мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде танылып, тарихи және мәдени маңызға ие болып, ұрпақтан-ұрпаққа тасымалданып өміршеңдігін сақтап келеді. Бұл ұғым 1990 жылдары материалдық мәдениетке баса назар аударатын Әлемдік мұра тізімінің аналогы ретінде ұсынылған. Қазіргі таңда Халықаралық ЮНЕСКО болашақ ұрпақ үшін осы жаһандық мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтауға ұмтылады.

Бізбен көршілес Қытай, Ресей, Жапония, Оңтүстік Корея, Қырғызстан, Өзбекстан т.б. мемлекеттер ширек ғасырға жуық уақыттан бері өз елдерінің материалдық емес мәдени мұрасын түгендеу, сақтау, қорғау бойынша жемісті еңбек еткенін аңғаруға болады. Мысалы, Оңтүстік Кореяда орналасқан ICHCAP ұйымы – ЮНЕСКО қамқорлығымен жұмыс істейтін материалдық емес мәдени мұра бойынша Азия-Тынық мұхиты өңіріндегі халықаралық ақпарат және желілік орталық (ICHCAP, 2026). Сондай-ақ Қытайда орналасқан CRIHAP ұйымы – ЮНЕСКО қамқорлығындағы материалдық емес мәдени мұра саласындағы халықаралық оқу-дайындау орталығы (CRIHAP, 2026). Соңғы жылдары бұл ұйымдармен Азия-Тынық мұхиты өңірі елдері, оның ішінде Қырғызстан өз елінің материалдық емес мәдени мұрасын сақтау, қорғау және әлемдік деңгейде насихаттауда жүйелі жұмыс жүргізіп отыр (ICHCAP, 2026) .

Қазақстан Республикасы Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі халықаралық конвенцияның міндеттемелерін ескере отырып, соңғы жылдары ел көлемінде МЕММ-ді инвентаризациялау, қорғау жұмыстарын

ілгерлету бойынша бірқатар жемісті жұмыстар атқарды. Солардың қатарында Қазақстан Республикасының МЕММ алғашқы Ұлттық тізімі Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 01.03.2013 ж. №50 бұйрығымен бекітілген, кейіннен ол материалдық емес мәдени мұра элементтерін қосуға байланысты толықтырылды. Мәдениет және спорт министрлігінің 30.11.2015 ж. №368 бұйрығымен «Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің Ұлттық тізімін жүргізу ережелері» бекітілді. Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің тізімі мезгіл-мезгілімен толықтырылып, жаңартылды.

2024 жылдың мамырында Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрінің 28.05.2024 ж. №211 бұйрығымен Ұлттық тізімнің жаңартылған құрамы бекітілді. Құрамға Конвенцияның (2003 ж.) бес домені бойынша 79 элемент енгізілді.

2024 жылы Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенциясын (2003) іске асыруға қатысты ұлттық баяндамасы (Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ға ұлттық баяндамасы, 2024) мен Қазақстан Республикасында ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенциясын (2003) іске асыру жөніндегі ақпараттық-анықтамалық каталогы (Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ға ақпараттық-анықтамалық каталогы, 2024) дайындалды. Бұл көлемді еңбектерді дайындауда Қазақстанның 10 облысына (Қостанай, Батыс Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Алматы, Павлодар, Қызылорда облыстары және Ұлытау) сарапшылардың қатысуымен экспедиция ұйымдастырылып, ЮНЕСКО-ның Репрезентативтік тізіміне енген 14 элементті қоса алғанда Ұлттық тізімдегі 79 элементтің жай-күйін анықтау жұмыстары жүргізілді. Бұл жұмыс негізінде аталған өңірлердің материалдық емес мәдени мұраны сақтау бойынша табысты тәжірибелері туралы ақпарат беріліп, мұраны сақтауға қауіп төндіретін өзекті мәселелер, соның ішінде жаһандану әсері, урбанизация, өмір салтының өзгеруі және қаржыландырудың жеткіліксіздігі қарастырылып, әр өңірдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік берді.

2025 жылы Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінің қолдауымен «Қазақстандық қоғамдық даму институты» КеАҚ ұйымдастыруымен Абай, Ақтөбе, Жамбыл, Түркістан, Батыс Қазақстан, Маңғыстау облыстарына материалдық емес мәдени мұраны түгендеу мақсатында ғылыми экспедиция жүргізілді. Мақала авторларының бірі А. Маулет осы экспедицияға қатысып, Ақтөбе облысында 20 күн зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, Қазақстандық қоғамдық даму институты тарапынан алты өңірге жүргізілген экспедиция материалдары негізінде шағын альбом жарық көрді (Рухани мұра – ұлт қазынасы, 2025). Тіпті отандық ғалымдар тарапынан зерттелген МЕММ бойынша ғылыми еңбектер аз деуге болады. Қазақстанда 2026 жылы ғана бұл саланы зерттеу бойынша этнограф, ғалым Тәттігүл Картаеваның жетекшілігінде, тұңғыш рет Салтанат Әлиякпарқызы Әшімова докторлық (PhD) диссертация қорғағанын айта кетуіміз керек (Әшімова, 2026: 204).

Облыстардың жер көлемінің өте үлкен, ауылдық елді мекендерінің санының тым көптігін ескергенде, жоғарыдағы 2024–2025 жылдарда 16 облыста бір ай уақыт көлемінде ғана жүргізілген ғылыми экспедициялардың уақыты жеткіліксіз деп баға беруге болады. Мысалы, мақала авторларының қатысуымен 2025 жылы Ақтөбе облысында жүргізілген 20 күндік экспедиция барысында облыс аумағының ауқымдылығы және өңірде материалдық емес мәдени мұра элементтері мен оларды тасымалдаушы мұрагерлердің әлі де мол сақталғаны анықталды. Осыған байланысты өңірде сақталған МЕММ элементтерін толық қамту және оларды жүйелі түрде инвентаризациялау үшін кемінде алты ай көлемінде кешенді ғылыми экспедиция жүргізу қажеттілігі айқындалды. Аталған қажеттілікті ескере отырып, Ақтөбе облысы әкімдігінің қолдауымен 2026 жылғы наурыз–қыркүйек айлары аралығында 12 аудан көлемінде кешенді ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Облыс аумағында жүргізілген кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстары материалдық емес мәдени мұраның көрініс табатын бес негізгі бағытын қамтыды. Атап айтқанда:

- материалдық емес мәдени мұраның тасымалдағышы ретінде тілді қоса алғанда, пайымның ауызша дәстүрлері мен нысандары;
- орындаушылық өнер;
- әдет-ғұрыптар, рәсімдер, мерекелер;
- табиғат пен ғаламға қатысты білім мен

әдет-ғұрыптар;

- дәстүрлі қолөнерге байланысты білім мен дағдылар. Осы бағыттар бойынша кешенді зерттеу жүргізілді.

Біздің осы кешенді зерттеуімізге дейін Ақтөбе өңірінің рухани мұрасы туралы біраз этнографиялық экспедициялар жасалған. Яғни алғашқы жұмыстар XX ғасырдың 20-жылдары Александр Викторович Затаевичтен (1920–1936) басталып, әр кезеңде жүріп отырды (Затаевич, 1963). Академик А. Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» атты іргелі еңбектерінде Ақтөбе өңірінің халық композиторлары туралы және ел арасынан жиналған материалдар берілген (Жұбанов, 1963).

Өңірдегідәндідақылдарженеоданжасалатын ұлттық тағамдар туралы *Д.Д.* Букиничтің «Общий очерк Иргиз-Тургайского района и пр. Труды Тургайской мелиоративной экспедиции за 1920–1923/24 гг.» атты еңбегінде айтылады (Букинич, 1930: 25–44).

1973 жылдан бастап Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының фольклорлық кабинеті Ақтөбе облысына бірнеше музыкалық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырған.

1973 жылы Ақтөбе облысының Байғанин ауданынан Б. Амановтың жетекшілігімен магнитофон таспасына 68 күй, 7 ән, 10 жыр, 2 терме, барлығы 87 шығарма жазылды.

1974–1978 жылдар аралығында Орал, Ақтөбе (3 рет) облыстарына ірі экспедициялар ұйымдастырылып, оған Ә. Байгаскина, Р. Құспанова, М. Байғанин, А. Серікбаева, Ә. Нұрбаев, Н. Қыдыршина, Б. Аманов, А. Құнанбаева сынды оқытушылар мен қызметкерлер жетекшілік етті.

1975 жылы Ақтөбе облысының Қобда ауданы Абдыбиринск совхозы, Акрабский, ҚазССР-нің 30 жылдығы колхозы, Қызыл ту совхозы, Ойыл ауданының орталығы Берсиевка совхозы, Жеті көл совхозы, Жангелдин совхозы, Құрмановка, Еңбек-Қызыл-ту, Комсомол совхоздарына фольклорлық экспедиция жасалған. Экспедиция жетекшісі: Р. Құспанова.

1982 жылы Ақтөбе облысына фольклорлық экспедиция жасалған. Экспедицияның бағыты Октябрь және Байғанин аудандары болды. Экспедиция нәтижесінде 32 күй және 2 терме жазылып алынды. Экспедиция жетекшісі: А.А. Нұрбаев.

1989 жылдың 4–20 шілде аралығында Ақтөбе облысына фольклорлық экспедиция жасалған. Экспедиция бағыты: Октябрь ауданы (бұрынғы Кандагачский), Октябрьск қаласы. Экспедиция жетекшісі: А. Айтуарова.

2000 жылы Ақтөбе облысына фольклорлық экспедиция жасалған.

Бірінші топ: Ақтөбе қаласы, Ырғыз, Алға, Қандағаш аудандарында, екінші топ: Шалқар, Қобда аудандарында болды. Экспедиция жетекшісі: Ә. Сабырова.

25.05.2000–14.07.2000 аралығында Ақтөбе облысы Қандағаш қаласы, Алға ауданы, Ембі қаласы, Шұбаркұдық Темір ауданында «Менің Қазақстаным» атты үгіт пойызымен фольклорлық экспедиция жүргізіліп, дәстүрлі ән-күй, жыр, терме, толғау, сыңсу, қараөлең, беташар, жоқтау, т.б. сияқты музыкалық мұралар ел ішіндегі орындаушылардан 9 бейне, 4 аудио таспаға (кассета) түсіріліп сақталды. Экспедиция жетекшісі: М. Әбуғазы (Бекмұханбет және т.б., 2019).

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де өңірдің рухани мұрасына ғалымдар зерттеулер жасаған. Мысалы, зерттеуші ғалым Бекназаровтың еңбектерінде Солтүстік Арал маңы қазақтарының тұрмыс-тіршілігі, оның ішінде ішкен асы мен пайдаланған заттары жайында көп жазылады (Бекназаров, 2010).

Ақтөбе өңірінің жергілікті өлкетанушы, тарихшылары тарапынан да зерттеулер жасалған. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің Гуманитарлық зерттеулер институты мен облыстық тарих, этнография және археология орталығының қолдауымен Әйтеке би ауданының бірнеше елді мекеніне жүргізілген экспедицияда халық емшілері мен бақсы-балгерлері, әулие тұлғалары туралы жақсы мәліметтер берілген (Мұсаев, 2006: 353).

Мақаланы әзірлеу барысында облыс көлемінен жиналған материалдардың ішінен байырғы жасалу қалыбы сақталған кейбір ұлттық тағамдарды дайындаудың әдіс-тәсілдері зерделенді.

Экспедициябарысындает,сүт,үнөнімдерінен және дәнді дақылдардан дайындалатын өңірлік ерекшелікке ие бірнеше тағамның жасалу жолдары туралы көптеген мәліметтер алынды. Өңірде «сары су» деп аталатын ұлттық тағамның жасалу дәстүрі де сақталған. Осы тағамның дайындалу тәсілін анықтау мақсатында Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданы Көрпе ауылының тұрғыны, сүттен ұлттық тағамдар

дайындау шебері Шүйіншалина Гүлбаршын Алпамысқызымен (1965 жылы туған, руы – Кіші жүз, Шөмекей, Сырым) 2026 жылғы 17 тамызда сұхбат жүргізілді. Сұхбат барысында «сары судың» дайындалу технологиясы, оған қажетті өнімдер және тағамды әзірлеу ерекшеліктері туралы мәліметтер алынды. Сұхбат аудио, бейне және фотоматериалдар түрінде тіркелді. Әдетте сары су деп айран не сүттен шығатын сары су айтылады. Зерттеуімізде кездескен «сары су» тағамы қазақтың барлық аймағында жасалатын қызыл ірімшікті қайнатқаннан кейін қазан түбінде қалатын сары суды әрі қарай қайнату арқылы дайындалатын тағам екені анықталды. Яғни айранды қазанға құйып әбден қайнатып барып, қызыл ірімшік жасалады. Сол қызыл ірімшік қайнаған қазанның түбінде аздап сары су қалады, сол сары суды тынбай қайнатып, «сары су» тағамы жасалады екен. Ол қайнатылған сары ірімшік сияқты тағам түрі. Ал басқа өңірлерде ұйытылған айранды дорбаға құйып, даладағы құрт жаятын өренің астына іліп қойғанда, дорбаның түбінен тамшылап ағатын сары түсті суды «сары су» деп атайды. Гүлбаршын Алпамысқызының айтуынша, оның құрамында адамға қажетті дәрумендер, ақуыздар мен минералдар бар. Сондай ұлттық тағамдардың қатарында байырғы дәстүрлі әдістерімен әлі де жиі дайындалатын «қазанжаппай», «табанан» және «тары, талқан» тағамдарын ел арасында жасаушыларды көп кездестірдік.

Дәстүрлі нан пісіру. «Нан пісіру мәдениеті» элементі жайындағы дәстүрлі білімдер өңірде жақсы сақталған. Дәлірек атсақ, экспедиция барысында «табанан», «қазанжаппай» дайындау әдіс-тәсілдері жазылып алынды. Халық арасында «табанан» мен «қазанжаппай» дайындауды бала күнімнен көрдім, білемін, әжемнен, енемнен, анамнан көріп, үйрендім деушілер кездесті. Бірақ күнделікті өмірде іс жүзінде іске асырып жатқандар санаулы. Оған бірнеше себеп бар деп есептейміз: біріншіден, қолдан нан пісірудің көптеген баламалары бүгінде қолжетімді (дүкеннен дайын нан өнімдерін сатып алу); екіншіден, бүгінде Ақтөбе облысы халқының 97 пайызы көгілдір газбен қамтылған (Ақтөбе облысының әкімдігі, 2025). Бұл өз кезегінде дәстүрлі нан пісіру әдістерінің негізінде малдың қиы, ағаш, сақ (сақ деп өңірде от тұтату үшін тамыздық орнында қолданылатын ұсақ ағаш қалдықтары не қидың ұсақ үгінділерін айтады) секілді отын түрлерінің қолданыстан шығуына алып келді. Ал газбен немесе электр қуатымен жұмыс істейтін асүй құрылғыларымен

Сур. 1. Табанан дайындаушы Зәуре Сарсенова. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Ембі қаласы
Fig. 1. Tabanan maker Zaure Sarsenova. Emba, Mugalzhar District, Aktobe Region, Kazakhstan.

Сур. 2. Дайын болған табанан. Зәуре Сарсенова. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Ембі қаласы
Fig. 2. Prepared tabanan. Zaure Sarsenova. Emba, Mugalzhar District, Aktobe Region, Kazakhstan.

дайындалатын нан өнімдерінің қатарында табанан, қазанжаппай жоқ. Оған қоса ошақ басында, ашық оттың қасында нан пісірудің бейнеті салыстырмалы түрде бірнеше есе көп. Дегенмен, Мұғалжар ауданы Ембі қаласының тұрғыны Зәуре Сарсенова, Ырғыз ауданы Қалыбай ауылының тұрғыны Күлән Әбділдина мен Әйтеке би ауданы Ақкөл ауылының тұрғыны Айнагүл Құттыбайқызы және Сарыат ауылының тұрғыны Тұрсынай Қайырханқызы сияқты ауыл тұрғындары қолдан нан пісіруді, оңай баламаларының барына қарамастан, күнделікті өмірлерінде іске асырып отыр. Олар бізге табанан мен қазанжаппайды дайындауды басынан аяғына көрсетіп берді. Қысқаша баяндасақ, ашытылған қамыр қалың табаға салынып, үсті де табамен жабылып, шоққа көміледі.

Ал қазанжаппай пісіру үшін, мұрагерлердің айтуынша, тек әбден кепкен ақ тезек қана жарамды. Отқа қазанды қыздырады, қызған қазанның ішіне түгел тұзды су бүркіледі. Тұзды су бүркілген қазанның іші ақшыл тартып толық кепкен соң, қазанның ішіне ашытылған қамырды жайып, жапсырып алады. Қазанның бір шетін ошақтың аузына сыйғанша жанып жатқан отқа тигізіп қойып, ауық-ауық айналдырып отырады. Нанның асты піскен соң, қазандағы нанның бетін пісіру үшін ошақтың алдындағы алақшынына ошақ ішіндегі шоқты тартып, сол шоқтың үстіне қазанды төңкеріп қояды. Қазанның ішіне тұзды су бүркудің себебі – қазанжаппайдың асты піскен соң, үстін пісіру үшін қазанды төңкергенде нанның шоққа түсіп кетпеуін қамтамасыз ету. Тұзды су себілген қазанға салған қамыр мықтап жабысып, қазанды төңкергенде шоққа түспейді. Нанның асты-үсті қызарып піскенде ерітілген сарымай жағылады. Кейбір зерттеулерде нан пісіру технологиясының Қазақстанның басқа да өңірлерінде жақсы сақталғаны айтылады (Дүзенова, 2019). Облыстағы мәдениет үйі, кітапхана, музейлер «Нан пісіру мәдениеті» элементінің мұрагерлерін түрлі іс-шараларға тарту арқылы элементтің насихатталуына қолдау көрсетіп отырғаны анықталды.

Солтүстік Арал маңы қазақтарының этнографиялық құндылықтарын зерттеген ғалым Рахым Бекназаров өз еңбектерінде: «В среде казахов Северного Приаралья в XIX – начале XX вв. Получает распространение печеный хлеб в виде небольших лепешек таба нан, выпекаемых в чугунных округлых формах – сковородах, прилагаемых плотно друг к другу. В качестве топлива использовалась горячая зола от прессованного кизяка – кый (қи). Традиционные среднеазиатские лепешки, выпекаемые в тандыре, как такового распространения в полукочевой среде казахов не получили. Особо хотелось бы подчеркнуть, что казахи исследуемого нами региона использовали муку не только для выпечки хлеба и бауырсаков, но

Сур. 3. Қазанжаппай дайындаушы Күлән Әбділдина. Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Қалыбай ауылы
Fig. 3. Kazanzhappai maker Kulan Abdildina. Kalybai village, Yrgyz District, Aktobe Region, Kazakhstan.

и применяли ее в качестве наполнителя каш – например, каши-болтушки (быламык)», – деп Ақтөбе өңіріндегі қазақтардың ұнды таба нан пісіруден бөлек, ботқаға қоспа ретінде быламық дайындауда да пайдаланғанын ерекше атап өткен (Бекназаров, 2010: 31).

Қазанжаппай дайындаушылардың айтуынша, әдетте қазанжаппай газда немесе көмір отынында пісірілмейді. Өздері бала күнінен көрген дайындау әдісінде тек тезек немесе қи отынына пісірілгенін айтады. Ырғыз ауданы Қалыбай ауылының тұрғыны, қазанжаппай дайындаудың білгірі Күлән Әбділдина (12.10.1950 ж. туған. Руы – Кіші жүз, Шөмекей, Тоқа) басқа дайындаушыларға қарағанда, бір қызық мәлімет берді. 24.08.2026 күні Қалыбай ауылында Күлән Әбділдинаның қазанжаппай пісіру барысы (аудио, видео, фото форматта) жазылып алынды. Сұхбат барысында Күлән Әбділдинаның айтуынша, қазанжаппай дәмді болуы үшін, өзі көрген бұрынғы үлкендер шоққа тек далада күн мен жаңбырда ұзақ жатып әбден саңғырлап кепкен сиыр малының тезегін арнайы істетеді екен. Себебі далада ұзақ жатып, жаңбыр мен күн ұрған тезекті ошаққа жаққанда газ бөлініп шықпай, таза болады екен. Ал қорада күн көрмей жиналып тұрған қи да жақсы, бірақ онда табиғи мөлшерде газ бөлініп шығады. Қидан бөлініп шыққан газдың өзі қазанжаппай нанының дәмі мен иісіне аз болса да әсері болатынын айтады. Облыстың бірнеше ауданынан қазанжаппай нанын дайындайтын бірнеше мұрагерлерді кездестіргенімізбен, осы тағамды дайындаудың далалық байырғы әдіс-тәсілдеріне жататын жаңағыдай әдістерді тек Күлән Әбділдинадан жазып алдық. Мұндай көнеден келе жатқан әдістер қазанжаппай дайындауда ғана емес, ұлттық тағамның басқа да түрлерін әзірлеуде де сақталған болуы мүмкін. Бұл – халық жадында сақталған дәстүрлі білімдер мен дағдылардың бір көрінісі.

Облыстың кей аудандарында қазанжаппай ұлттық тағамын жасау әдіс-тәсілдерін жас ұрпаққа насихаттау мақсатында аудан көлемінде осы мұраны ұстанушылардың байқауын ұйымдастыратыны анықталды. Зерттеу экспедициямызда 26.08.2026 күні Ақтөбе облысының Ырғыз ауданы Ырғыз ауылында Арай мәдениет үйінің «Берекелі ауыл – бақытты болашақ» жобасы аясында «ҚАЗАНЖАППАЙ Fest – 2026» аудандық қазанжаппай тағамын дайындаушылардың байқауы өтті. Шараға ауылдық округтерден 21 үміткер қатысып, бақ сынады. Аудан орталығына жиналған барлық қазанжаппай пісірушілер өздерімен бірге жағатын тезегі мен қиын ала келіп, белгіленген орында жер ошақтар, темірден арнайы жасалған ошақтар немесе кірпіштен сол жерде ошақ жасап, отынға тек малдың тезегі мен қиын жағып бір уақытта қазанжаппай дайындады.

Сур. 4. Қазанжаппай дайындаушы Тұрсынай Қайырханқызы. Ақтөбе облысы, Әйтеке би ауданы, Сарыат ауылы.
Fig. 4. Kazanzhappai maker Tursynai Kaiyrkhankyzy. Saryat village, Aiteke Bi District, Aktobe Region, Kazakhstan.

Бағалаушылар дайындалған қазанжаппайдың дәмінен бастап, қамырдың қатты-жұмсақ иленуі, тағамның қызарып күймей пісуі мен тіске қатты-жұмсақтығына дейін бағалады. Мұндай шаралар қазанжаппай дайындаушы мұрагерлерді инвентаризациялауға, ұлттық тағам дайындаудың байырғы әдістерін сақтауға, қазанжаппай дайындаудағы білім мен тәжірибені жас ұрпаққа беруге, өңірдің туристік әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Тары дайындау әдісі. Тары салынған шай ерекше дәм мен хош иіске ие. Жалпы тарының тағамдық жоғары құнарлылығы ертеден белгілі және ол туралы ғалымдардың зерттеулерінде де айтылады (Yousaf және т.б., 2021). Дайын тарының диірменнен өткізілгенін талқан немесе жарма деп атайды. Бұл тағамның атаулары жайында, яғни жарма сөзі талқанның балама атауы екендігі туралы зерттеулерде де кездеседі: «Бұл тағам түрлері туралы орта ғасырлардан бері «талқан» атауы қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр тілдерінде өзгеріссіз қолданылса, орта ғасырда қолданылған «йарма» сөзі талқанның баламасы ретінде түрік, әзербайжан, өзбек, түрікмен тілдерінде сақталған. Бүгінде талқан – тіліміздегі тамақ ретінде, жарма дәнді-дақылдардың майдаланып жарылған түрі, дәмді әрі құнарлы ас дегенді білдіреді. Этнографиялық деректерге сүйенсек, таза тарыны (сөк), Ақтөбе өңірі төмендегідей дайындаған: тарыны жуып, суға қайнатып, кептіріп, қазанға қуырып алып, келіге түйген.» (Қосыбаев және т.б., 2024: 282).

«Сөк» атауы қазақтың дәстүрлі тағам мәдениетінде ақталған тарыны білдіреді. «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» бұл атау Орал (Чапаев, Жымпиты), Жезқазған (Ұлытау), Қостанай (Торғай), Ақтөбе (Ырғыз) өңірлері мен Саратов қазақтарының тілдік қолданысында тіркеліп, «ақталған тары» мағынасында түсіндірілген (Қалиев және т.б., 2005).

Талқанды көбіне екі жолмен тұтынады: сүтке, майға немесе қаймаққа езіп жейді немесе одан жент жасайды. Мұғалжар ауданына қарасты Ембі қаласының тұрғыны Зәуре Сарсенова шикі қызыл тарыны тазалап, қайнатудан бастап, қуырып, келіге салып, келсаппен түйіп, желге ұшырып тазалап, дайын болғанға дейінгі тары дайындау барысын көрсетіп шықты. Көргеніміздей бұл жұмыс айтарлықтай күш пен ұқыптылықты талап етеді. Бір адам бір қазан тары дайындау үшін 5–6 сағат ошақ маңындағы шаруамен айналысуы керек. Алдымен шикі тарыны сумен шайып, шала піскендерінен айырады. Жуылған тарыны қазанға салып, былғауышпен араластырып отырып қуырады. Қуырылған тарыны келіге салып түйеді. Түйілген тарының қауызын ұшырып, келіге екінші қайтара салады. Осындай жүйелі үдерісті облыстың Мұғалжар, Ырғыз, Ойыл аудандарында жазып алдық. Тары дайындаудың дәстүрлі әдісін білетін

Сур. 5. Қазанжаппай Fest-2026 байқауы. Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Ырғыз ауылы
Fig. 5. Kazanzhappai Fest-2026 competition. Yrgyz village, Yrgyz District, Aktobe Region, Kazakhstan

мұрагерлердің айтуынша, бүгінде нарыққа үлкен көлемде арзан өнім шығару үшін қызыл тарыны шала піскендерінен айырмай қуыру, келі-келсаптың орнына электрлі келіні қолдану орын алған. Технологиядағы мұндай өзгерістер дайын өнімнің көлемін көбейткенімен, сапасын төмендетуде. Мысалы, қуырылған тарыны келі-келсаппен түйсең дәні толық таза шығады. Ал электрлі келіге салып айналдырсаң, тарыны жарып жіберетінін айтады.

Ақтөбе облысының Ойыл ауданы тары өнімдерімен дүниеге танымал мекен. Тары өсіруден рекорд орнатқан Шығанақ Берсиев (1881–1944) тары өсіруден әлемдік рекордқа қол жеткізіп, еңбегі үшін екі мәрте Ленин орденімен марапатталған. Аудан көлемінде әр жыл сайын Шығанақ Берсиев есімін жаңғырту мақсатында тары дайындаудан айтулы іс-шаралар

Сур. 6. Тары дайындаушы Әсем Руқызы Аранжанова. Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, Ш. Берсиев ауылы
Fig. 6. Asem Rukyzy Aranzhanova preparing millet. Sh. Bersiev village, Oiyl District, Aktobe Region, Kazakhstan.

Сур. 7. Экспедиция жетекшісі Ардаби Маулет тары дайындаушы Әсем Руқызы Аранжановамен сұхбатта. Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, Ш. Берсиев ауылы.
Fig. 7. Expedition leader Ardabi Maulet interviewing Asem Rukyzy Aranzhanova during millet preparation. Sh. Bersiev village, Oiyl District, Aktobe Region, Kazakhstan.

ұйымдастырылып тұратыны анықталды (Oiyl_madeniet, 2025).

Ақтөбе қазақтары үшін тары күнкөріс түрі болғанын Д.Д. Букинич «Общий очерк Иргиз-Тургайского района и пр. // Труды Тургайской мелиоративной экспедиции за 1920–1923/24 гг.» атты еңбегінде қазіргі Ақтөбе облысының Ырғыз, Әйтеке би аудандарына қарасты елді мекендердегі егіншілік кәсібіне, оның ішінде дәнді дақылдар өсіргеніне қатысты мынадай мәліметтер келтіріледі: «Основными земледельческими культурами у казахов являлись просо – тары, пшеница – бидай, рожь – арпа и др. Первые две в рассматриваемый период использовались почти во всех регионах Казахстана. На исследуемых нами территориях просо также являлось основной культурой местных егинши. Просо выращивали как на поливных, так и на неполивных землях. Большая часть территории СПР, а именно «окраины степных озер или же «бидаяков» была приспособлена под богарные посевы проса. Это озера в водоразделе реки Ыргыз и Олькейек – Сулуколь, Карасор, Туздыколь, Отек, Карашатау, Егизкара, Жабасак и др. Это те пункты, «около которых имеются значительные распашки под просо на светло-каштановых супесчаных склонах». При этом «небольшие посевы встречаются также в верховьях Талдыка, Каинды – притоков реки Иргиз – и по истокам последней. Еще меньше площади бесполивного проса засеваются по притокам р. Тургай – в их верховьях» (Букинич, 1930: 25–44).

Алынған нәтижелер

Зерттеу барысында барлығы 38 МЕММ элементі тіркелді. Оның ішінде 25 элемент ҚР Ұлттық тізіміне, 9 элемент ЮНЕСКО-ның Репрезентативтік тізіміне енген. Сонымен қатар Ұлттық тізімге енгізу ұсынылатын 4 жаңа элемент анықталды. ҚР МЕММ Ұлттық тізіміндегі 79 элементтің қатарында жоқ, алдағы тізімді толықтыру барысында ұсынуға болатын «дәнді дақылдардан ұлттық тағамдар дайындау», «сүт өнімдерінен ұлттық тағамдар дайындау», «тұрмыс-салт әндері», «Мұғалжар жылқысын өсіру, баптау» сияқты элементтер анықталды. Мысалы, Ұлттық тізімде дәнді дақылдарға қатысты «Нан пісіру мәдениеті» элементі болғанымен, тары, арпа, бидай сияқты дақылдардан тағам дайындауға қатысты білімдер қамтылмаған. Экспедиция барысында мұндай білімнің мұрагерлері мен насихаттаушылары құжатталғандықтан, осы жаңа элемент Ұлттық тізімге енгізуге ұсынылуы тиіс деп санаймыз. Себебі, бұл элементтер:

- мемлекет және мәдени мұра тұрғысынан

маңызды;

- қазіргі таңда бұл элементтер ұрпақтан-ұрпаққа белсенді түрде беріліп, өміршеңдігі сақталуда;

- бұл элементтер Қазақстан аумағында іс жүзінде адам өмірімен бірге жанды мұра ретінде қолданыста болып, оны белгілі этнос өкілдері, топтар немесе жеке тұлғалар өздерінің мәдени сәйкестігінің бір бөлігі ретінде танып өміршеңдігін сақтап келеді.

Өңірге кешенді экспедиция жүргізу арқылы ЮНЕСКО-ның Репрезентативтік тізіміне енгізілген элементтердің жай-күйі анықталды. Бұл тізімнен Ақтөбе облысында келесі МЕММ элементтері тіркелді: 1) Нан пісіру мәдениеті; 2) Бие байлау, қымыз дайындаумен байланысты салт-дәстүрлер; 3) Кестелеу өнері; 4) Киіз басу; 5) Айтыс – суырып салмалық өнер; 6) Домбырамен күй тарту өнері; 7) Асық ойыны; 8) Қазақ күресі; 9) Тоғызқұмалақ ойыны.

Сондай-ақ, ҚР МЕММ Ұлттық тізіміне енген келесі элементтер бойынша құжаттау жүргізілді: 1) Қазақтың жыраулық дәстүрі; 2) Қазақтың дәстүрлі ән өнері; 3) Қобызда күй тарту өнері; 4) Ет асу және табақ тарту; 5) Садақ ату; 6) Емшілік және сәуегейлік білімдер; 7) Өрімшілік өнер; 8) Ер-тұрман жасау және қолдану; 9) Кимешек тігу мен кию мәдениеті; 10) Кілем тоқу өнері; 11) Тақия, тымақ, қалпақ кию мәдениеті; 12) Тері илеу өнері; 13) Ісмерлік, тігіншілік өнер; 14) Аза тұтумен байланысты фольклорлық мұралар; 15) Көрұғлы жыры; 16) Бақсылық; 17) Ертегі, аңыз-әңгіме айту дәстүрі; 18) Жарапазан – рамазан айында ересектер мен балалар айтатын өлең; 19) Терме айту; 20) Бата, бата беру; 21) Баланың дүниеге келуіне байланысты салт-жоралар; 22) Қазақы ит тұқымдары – тазы мен төбет ұстау, күзетке, мал бағуға, аңшылыққа баулу; 23) Балалар мен жасөспірімдердің дәстүрлі ойындары; 24) Қараөлең; 25) Қазақтың халық ауыз әдебиетінің дидактикалық қысқа жанрлары.

Ақтөбе облысына жасалған бұл іргелі жұмыстар Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенциясын (2003) іске асыруға қатысты алдағы кезеңдік ұлттық баяндамасын (алдағы бес жылдықтағы Қазақстанның ЮНЕСКО-ға мемлекеттік есебі) өңірлік деректермен қамтуға үлкен мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері Ақтөбе облысындағы материалдық емес мәдени мұра элементтерінің қазіргі жай-күйі мен өміршеңдігін, оларды жеткізушілер мен қоғамдастықтардың рөлін, ұрпақтан-ұрпаққа берілу жолдарын, сондай-ақ қорғауды қажететін (жоғалып кету қаупі төнген) мұраларды айқындауға жол ашады. Сонымен қатар, жинақталған этнографиялық аудио, бейне және фото форматтағы экспедициялық материалдар алдағы ұлттық деңгейде жасалатын инвентаризацияны толықтыруға, мұраны қорғау жөніндегі нақты шешімдерді қабылдауға және Қазақстан Үкіметінің Материалдық емес мәдени мұра конвенциясының міндеттемелерін іске асыру барысын әлемдік деңгейде нақты деректермен негіздеуге дереккөз бола алады.

Бұл бағыттың маңыздылығы ЮНЕСКО-ның мерзімдік баяндаманы тек есеп беру құжаты ретінде емес, Қазақстан Үкіметінің өңірлердегі инвентаризацияны жаңарту және болашақтағы мұраны қорғау стратегиясын нақты айқындау құралы ретінде қарастыруымен айқындалады.

Қорытынды

Ақтөбе өңірінде сақталған МЕММ элементтерін кешенді инвентаризациялау жұмыстары негізінде облыста бұған дейін жүргізілген жинау жұмыстарының жүйелі жасалмағаны байқалды. МЕММ-нің өміршеңдігін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі – ұстаз–шәкірт жолымен берілетін сабақтастықтың сақталуы. Мысалы, МЕММ ұстанушы көнекөздердің жыл санап өмірден өтуіне байланысты осы дәстүрдің қазіргі таңдағы тікелей ұстанушылары азайып, мұра элементтері мен соған сай білім мен дағдылар жоғалуда. Бұл өз кезегінде рухани құндылықтарымыздың жойылуымен қатар, рухани мұраға ғана тән, атадан-балаға жалғасқан сабақтастықтың үзілуіне әкеліп соғатыны сөзсіз.

Конвенцияда айқындалған бес доменнің алғашқы екеуіне – (a) материалдық емес мәдени мұраның тасымалдағышы ретінде тілді қоса алғанда, пайымның ауызша дәстүрлері мен нысандарына және (b) орындаушылық өнерге қатысты элементтердің сақталуы мен дамуына кері әсер ететін бірқатар факторлар бар. Олардың қатарында жаһандану үдерісі, ақпараттық кеңістіктің өзгеруі және кеңестік кезеңдегі халық музыкасына қатысты жүргізілген саясаттың салдары байқалады. Нәтижесінде халық арасында ұлттық музыка тілі мен қазақ тілін түсінбеу, өзінің ауызша мәдениетіне экзотика есебінде қарау орын алып отыр. Бұл халық музыкасы

мен халық ауыз әдебиетінің аудиториясы едәуір тарылғанын айғақтайды. Жалпы қандай да бір өнер түрінің өмір сүруінің алғы шарты – тұрақты аудиторияның болуы. Ал жыршылық дәстүр, дәстүрлі ән, күй тарту, аңыз-ертегілер айту, ғұрыптық немесе тұрмыс-салт әндерін орындау элементтерінің аудиториясы тарылу үстінде. Бұл тұрғыда бұл элементтер басқарушы органдар тарапынан, қоғам тарапынан қолдауды қажет етеді. Демек, ендігі жерде мемлекеттің мәдени саясаттағы жаңа міндеті халық музыкасының және халық ауыз әдебиетінің аудиториясын тәрбиелеу. (c) әдет-ғұрыптар, салттар, мейрамдар; (d) табиғат пен әлемге қатысты білім мен әдет-ғұрыптар. Бұл бағыттарда жоғалу қаупі төнген мұралар тізіміне облыста «қазақтың саятшылық өнері» элементін жатқызуға болады. Мысалы, экспедиция барысында Мұғалжар ауданы, Жағабұлақ ауылының тұрғыны, құсбегі Нысанбек Атабергенұлы Қартбаевты арнайы іздеп барғанымызда, бізге жолсерік болған ауыл әкімі Мирамбек Маратұлы Боқаештің айтуынша, Нысанбек Атабергенұлы Қартбаевтың баптап отырған бүркітінің заңды құжаты болмаған. Осыған байланысты оған бүркіт баптауға заң бойынша шектеу қойылған. Соның салдарынан құсбегі баптап отырған бүркітін амалсыздан түзге қоя бергені анықталды. Бұл жағдай Ақтөбе өңірінде онсыз да кенжелеп, енді ғана қолға алына бастаған саятшылық өнердің жойылуына әкеліп соғуы мүмкін. Бұл жағдай Павлодар т.б. облыстарда да орын алғаны айтылуда. Мұндай заңдық тұрғыдағы сәйкессіздіктер елімізде материалдық емес мәдени мұраны қорғауға арналған арнайы заң қабылдауды қажет ететіні сөзсіз. Наурыз мейрамы, көрісу күндері сияқты әдет-ғұрыптар мен салт-жоралар насихатталатын жалпы мереке-мейрамдарға қауіп жоқ деп айтуға болады.

Ұлттық ойындар мен ұлттық спорт түрлеріне қатысты республикада және облыста жасалып жатқан жұмыстар аз емес. Ат спорты ойындарына арналған ипподромның ашылуы, аудандардағы спорт мектептерінде бұрын-соңды болмаған ұлттық спорт секцияларының ашылуы, орта мектептерде оқу бағдарламасына балаларға арналған ұлттық ойын түрлерінің кіріктірілуі аталмыш элементтердің өміршеңдігін арттырып отырғаны сөзсіз.

(e) Дәстүрлі кәсіптермен байланысты білім мен дағдылар доменіне негізінен қолөнер түрлеріне қатысты элементтер жатады. Облыста қолөнер түрлері даму барысында айтарлықтай жетістіктерге жеткен. Дегенмен аса күрделі болып табылатын «тері илеу» (теріден ыдыс жасау) немесе «кестелеу өнері» секілді элементтердің мұрагерлері өз кәсіптерін энтузиазм негізінде сақтап отырғандарын мәлімдеді.

«Қазақтың жыраулық дәстүрі», «нан пісіру мәдениеті», «кестелеу өнері», «кілем тоқу өнері», «тері илеу өнері», «домбырамен күй тарту өнері» элементтерінің жақсы сақталғаны, бұл элементтердің ұстаз–шәкірт жолымен беріліп отырғаны анықталды. Кәсіби білім беру орындарынан тыс, дәстүрлі ұстаз-шәкірт, атадан-балаға үйрету жүйесі нәтижесінде элемент мұрагері болып отырған санаулы ғана жыршылардың, күйшілердің, қолөнер шеберлерінің, тағам дайындау шеберлерінің «МЕММ мұрагері» деген мағынадағы мәртебеге ие болуы, олардың заңнамалық, материалдық, инфрақұрылымдық тұрғыда мемлекет тарапынан қолдау табуы еліміздің болашақта материалдық емес мәдени мұраларынан айырылмауына маңызды негіз болар еді.

Мақала Ақтөбе облысы әкімдігінің қолдауымен, Ақтөбе облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасына қарасты Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі жүзеге асырып отырған «Ақтөбе облысы аумағында сақталған қазақ халқының материалдық емес мәдени мұраларын жинау, зерттеу, сақтау және дәріптеу» жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. Ақтөбе облысының әкімдігі, 2025. 2025 жылы Ақтөбе облысында газдандырылған ауылдар саны 31-ге жетті [Электрондық дерекөз]. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe/press/news/details/1129884 (қаралған күні: 26.08.2026).

2. Затаевич А.В., 1963. Қазақ халқының 1000 әні. Ән мен күйлер. Москва: Мемлекеттік музыка баспасы. 589 б.

3. Әшімова С., 2026. Материалдық емес мәдени мұраларды сақтау және музейлендіру (отандық

және шетелдік тәжірибелерді салыстырмалы сараптау): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 8D02207 / Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы. 204 б.

4. Бекмұханбет Бекмұханбет Б.Д., Мылтықбаева М.Ш., Сабырова Ә.С., Пазылова А.Р., Дәрібаева А.А., Қайрулла К.И., 2019. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы. Алматы: Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы. 240 б.

5. Бекназаров Р.А. Казахи Северного Приаралья в XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Алматы, 2010. 56 с.

6. Букинич Д.Д. (ред.), 1930. Труды Тургайской мелиоративной экспедиции за 1920–1923/24 годы. Ташкент: Казнаркомзем. 196 с.

7. Дүзенова Г., 2019. Астың дәмдісі – қазанжаппай // Қармақшы таңы: Қармақшы аудандық қоғамдық-саяси газеті. № 73 (9828) [Электрондық дерекөз]. URL: https://qarmaqshy-tany.kz/zanalyk/ruhaniyt/10358-asty-dmds-azanzhappay.html (қаралған күні: 23.08.2026).

8. Жұбанов А., 1963. Замана бұлбұлдары. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 442 б.

9. Жұбанов А., 2002. Ғасырлар пернесі. Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. Алматы: Дайк-Пресс. 328 б.

10. Қазақстан Республикасында ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенциясын (2003) іске асыру жөніндегі ақпараттық-анықтамалық каталог. 2024. Астана. 363 б.

11. Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенциясын (2003) іске асыруға қатысты ұлттық баяндамасы. 2024. Астана. 589 б.

12. Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш., Үдербаев А., 2005. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі: 22 000 сөз. Алматы: Арыс. 824 б.

13. Қосыбаев М.М., Жиембай Б.С., Халметов А.Р., 2024. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі тағам атауларының қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. № 2 (147). Б. 275–292.

14. Мұсаев А., 2006. Әйтеке би аймағының этномәдени мұрасы. Ақтөбе. 353 б.

15. Рухани мұра – ұлт қазынасы. Қазақстанның алты өңірінде жүргізілген экспедиция альбомы. 2025. Астана. 150 б.

16. CRIHAP. International Training Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region under the auspices of UNESCO [Электрондық дерекөз]. URL: https://en.crihap.cn/ (қаралған күні: 26.08.2026).

17. ICHCAP. Intangible Cultural Heritage of Kyrgyzstan. Seoul: International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region [Электрондық дерекөз]. URL: https://archive.unesco-ichcap.org/eng/ek/sub2017_5/sub.php?tab=Kyrgyzstan (қаралған күні: 26.08.2026).

18. ICHCAP. International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region. UNESCO and Category 2 Center [Электрондық дерекөз]. URL: https://www.unesco-ichcap.org/menu.es?mid=a10101000000 (қаралған күні: 26.08.2026).

19. Oiyl_madeniet, 2025. «Ауыл FEST» елдің еңсесін көтерді [Instagram әлеуметтік желісіндегі бейнематериал] [Электрондық дерекөз]. URL: https://www.instagram.com/reels/DMj71kyISPd/ (қаралған күні: 25.08.2026).

20. UNESCO. Form ICH-10: Report on the Implementation of the Convention and on the Status of Elements Inscribed on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Part C: Status of Elements Inscribed on the Representative List (C.1–C.7). Paris: UNESCO [Электрондық дерекөз]. URL: https://ich.unesco.org/en/forms (қаралған күні: 02.09.2026).

21. Yousaf L., Hou D., Liaqat H., Shen Q., 2021. Millet: A review of its nutritional and functional changes during processing // Food Research International. Vol. 142. Article 110197. DOI: 10.1016/j.foodres.2021.110197

References

1. Aktobe oblysynyn akimdigi, 2025. 2025 zhyly Aktobe oblysynda gazdandyrylgan auyldar sany 31-ge zhetti [In 2025, the number of gasified villages in the Aktobe region reached 31]. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe/press/news/details/1129884 (accessed: 26.08.2026). [in Kazakh].

2. Zatayevich A.V., 1963. Kazakh khalkynyn 1000 ani. An men kuiler [1000 songs of the Kazakh people. Songs and kuis]. Moscow: Memlekettik muzyka baspasy, 589 p. [in Kazakh].

3. Ashimova S., 2026. Materialdyk emes madeni muralardy saktau zhane muzeilendiru (otandyk zhane sheteldik tazhiribelerdi salystyrmaly saraptau) [Safeguarding and museumification of intangible cultural heritage (comparative analysis of domestic and foreign practices)]: PhD dissertation: 8D02207 / Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, 204 p. [in Kazakh].

4. Bekmukhanbet B.D., Myltykbayeva M.Sh., Sabyrova A.S., Pazylova A.R., Daribayeva A.A., Kairulla K.I., 2019. Kurmangazy atyndagy Kazakh ulttyk konservatoriyasynyn folklorlyk zertkhanasy [Folklore laboratory of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory]. Almaty: Kurmangazy Kazakh National Conservatory, 240 p. [in Kazakh].

5. Beknazarov R.A. 2010. Kazakhi Severnogo Priaral'ya v XIX – nachale XX vv. [The Kazakhs of the Northern Aral Sea region in the 19th – early 20th centuries] (historiko-etnograficheskoe issledovanie): avtoref. dis. ... d-ra ist. nauk. Almaty. 56 p. [in Russian].

6. Bukinich D.D. (ed.), 1930. Trudy Turgayskoy meliorativnoy ekspeditsii za 1920–1923/24 gody [Proceedings of the Turgai Land Reclamation Expedition for 1920–1923/24]. Tashkent: Kaznarkomzem, 196 p. [in Russian].

7. Duzenova G., 2019. Astyn damdisi – kazanzhappay [The tastiest dish is kazanzhappay] // Karmakshy tany: Karmakshy audandyk kogamdyk-sayasi gazeti. No. 73 (9828). URL: https://qarmaqshy-tany.kz/zanalyk/ruhaniyt/10358-asty-dmds-azanzhappay.html (accessed: 23.08.2026). [in Kazakh].

8. Zhubanov A., 1963. Zamana bulbuldary [Nightingales of the era]. Almaty: Kazaktyn memlekettik korkem adebiet baspasy, 442 p. [in Kazakh].

9. Zhubanov A., 2002. Gasyrlar pernesi. Kazaktyn khalyk sazgerlerinin omiri men shygarmashylygy turaly ocherkter [Strings of the centuries. Essays on the life and works of Kazakh folk composers]. Almaty: Daik-Press, 328 p. [in Kazakh].

10. Kazakhstan Respublikasynda UNESCO-nyn Materialdyk emes madeni murany korgau turaly konventsiyasyn (2003) iske asyru zhonindegi akparattyk-anyktamalyk katalog [Information and reference catalogue on the implementation of UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003) in the Republic of Kazakhstan]. 2024. Astana, 363 p. [in Kazakh].

11. Kazakhstan Respublikasynyn UNESCO-nyn Materialdyk emes madeni murany korgau turaly konventsiyasyn (2003) iske asyruga katysty ulttyk bayandamasy [National report of the Republic of Kazakhstan on the implementation of UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003)]. 2024. Astana, 589 p. [in Kazakh].

12. Kaliyev G., Nakysbekov O., Sarybayev Sh., Uderbayev A., 2005. Kazakh tilinin aimaktyk sozdigi: 22 000 soz [Regional dictionary of the Kazakh language: 22,000 words]. Almaty: Arys, 824 p. [in Kazakh].

13. Kosybayev M.M., Zhiyembai B.S., Khalmetov A.R., 2024. M. Kashkaridyn «Diuani lugat it-turk» enbegindegi tagam ataularynyn kazirgi turki tilderindegi koldanysy [The use of food names from M. Kashgari's "Diwani Lughat al-Turk" in modern Turkic languages] // L.N. Gumilyov atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin khabarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaktanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. No. 2 (147). P. 275–292. [in Kazakh].

14. Musayev A., 2006. Aiteke bi aimagynyn etnomadeni murasy [Ethnocultural heritage of the Aiteke Bi region]. Aktobe, 353 p. [in Kazakh].

15. Rukhani mura – ult kazynasy. Kazakhstannyn alty onirinde zhurgizilgen ekspeditsiya albomy [Spiritual heritage is the treasure of the nation. Album of an expedition conducted in six regions of Kazakhstan]. 2025. Astana, 150 p. [in Kazakh].

16. CRIHAP. International Training Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region under the auspices of UNESCO. URL: https://en.crihap.cn/ (accessed: 26.08.2026). [in English].

17. ICHCAP. Intangible Cultural Heritage of Kyrgyzstan. Seoul: International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region. URL: https://archive.unesco-ichcap.org/eng/ek/sub2017_5/sub.php?tab=Kyrgyzstan (accessed: 26.08.2026). [in English].

18. ICHCAP. International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region. UNESCO and Category 2 Center. URL: https://www.unesco-ichcap.org/menu.es?mid=a10101000000 (accessed: 26.08.2026). [in English].

19. Oiyl_madeniet, 2025. «Auyl FEST» eldin ensesin koterdi [“Auyl FEST” raised the spirit of the people]. URL: https://www.instagram.com/reels/DMj71kyISPd/ (accessed: 25.08.2026). [in Kazakh].

20. UNESCO. Form ICH-10: Report on the Implementation of the Convention and on the Status of Elements Inscribed on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Part C: Status of Elements Inscribed on the Representative List (C.1–C.7). Paris: UNESCO. URL: https://ich.unesco.org/en/forms (accessed: 02.09.2026). [in English].

21. Yousaf L., Hou D., Liaqat H., Shen Q., 2021. Millet: A review of its nutritional and functional changes during processing // Food Research International. Vol. 142. Article 110197. DOI: 10.1016/j.foodres.2021.110197. [in English].

Маулет А.[1], *Нурдаулет П.[2], Камунов С.[1]
[1]Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: mr.ardabi@mail.ru

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ: НЕКОТОРЫЕ ТРАДИЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУХНИ

Аннотация. В статье на основе материалов комплексной этнографической экспедиции рассматриваются вопросы сохранения преемственности поколений посредством систематического сбора нематериального культурного наследия казахов Актюбинской области.

Цель исследования – выявление современного значения и преемственности поколений нематериального культурного наследия казахов Актюбинской области путем его комплексной инвентаризации, научного анализа и систематизации. Кроме того, в работе освещается роль отдельных носителей и локальных сообществ в сохранении и передаче этого наследия, фиксируется опыт информантов, а также вводятся в научный оборот региональные особенности нематериального культурного наследия актюбинских казахов.

В ходе полевых исследований в населенных пунктах Актюбинской области были выявлены образцы нематериального культурного наследия, соответствующие 79 элементам Национального перечня нематериального культурного наследия Республики Казахстан и 14 элементам Репрезентативного списка ЮНЕСКО, а также задокументированы оригинальные материалы на национальном и региональном уровнях. В процессе сбора этнографических данных применялись методы включенного наблюдения, интервьюирования, выявления и фиксации устных и вещественных источников, а также методы систематизации данных.

В результате исследования впервые был составлен комплексный региональный реестр элементов нематериального культурного наследия и их информантов (носителей) в Актюбинской области, а также выявлен ряд новых элементов, рекомендуемых для включения в Национальный перечень нематериального культурного наследия РК. Вместе с тем были определены специфические особенности приготовления некоторых традиционных блюд, характерных для данного региона.

Ключевые слова: казахи Актюбинской области, этнографическая экспедиция, нематериальное культурное наследие, инвентаризация, просо (тары), культура хлебопечения, носитель наследия, традиционная гастрономическая культура.

Для цитирования: Маулет А., Нурдаулет П., Камунов С. Инвентаризация нематериального

культурного наследия казахов Актюбинской области: некоторые традиции национальной кухни // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 220-237 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.15

Maulet A.[1], *Nurdaulet P.[2], Kamunov S.[1]
[1]National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
e-mail: mr.ardabi@mail.ru

INVENTORY OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF THE KAZAKHS OF THE AKTOBE REGION: SELECTED TRADITIONS OFNATIONAL CUISINE

Abstract. Based on materials from a comprehensive ethnographic expedition, this article examines the preservation of generational continuity through the systematic collection of the intangible cultural heritage of the Aktobe region Kazakhs.

The study aims to identify the contemporary significance and generational continuity of the intangible cultural heritage of the Kazakhs of the Aktobe region through its comprehensive inventory, scientific analysis, and systematization. It highlights the crucial role of individual bearers and local communities in preserving and transmitting this heritage, documents the experience of bearers, and introduces regional features into scientific circulation. During field research across settlements of the Aktobe region, samples of intangible cultural heritage were identified corresponding to 79 elements of the National Register of Intangible Cultural Heritage of the Republic of Kazakhstan and 14 elements of the UNESCO Representative List, with original materials documented at national and regional levels. The research employed methods of participant observation, interviewing, identification and recording of oral and material sources, and data processing.

A comprehensive regional register of intangible cultural heritage elements and their bearers was compiled for the first time, identifying several new elements recommended for inclusion in the National Register. Additionally, specific preparation techniques for region-specific traditional dishes were determined.

Keywords: Kazakhs of the Aktobe region, ethnographic expedition, intangible cultural heritage, inventory, millet (tary), breadmaking culture, heritage bearer, traditional food practices.

For citation: Maulet A., Nurdaulet P., Kamunov S. Inventory of the intangible cultural heritage of the Kazakhs of the Aktobe region: selected traditions of national cuisine // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 220-237 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.15

Авторлар туралы мәлімет:
Маулет Ардаби, PhD, Қазақтың дәстүрлі мәдениеті бөлімінің жетекшісі, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-7625-0407
Scopus Author ID: 57192094008
Нұрдаулет Пәкизат, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0005-2950-7926
Камунов Сержан Русланович, Қазақтың дәстүрлі мәдениеті бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0009-0005-4075-2850

Сведения об авторах:
Маулет Ардаби, PhD, руководитель отдела традиционной культуры казахов, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-7625-0407
Scopus Author ID: 57192094008
Нурдаулет Пакизат, докторант Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
ORCID: 0009-0005-2950-7926
Камунов Сержан Русланович, младший научный сотрудник отдела традиционной культуры казахов, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан.
ORCID: 0009-0005-4075-2850

Information about the authors:
Maulet Ardabi, PhD, Head of the Department of Traditional Kazakh Culture, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-7625-0407
Scopus Author ID: 57192094008
Nurdaulet Pakizat, Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0009-0005-2950-7926
Kamunov Serzhan Ruslanovich, Junior Researcher, Department of Traditional Kazakh Culture, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0009-0005-4075-2850

ҒТАМР 17.71.07 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.16

Жалелов Д.С.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: daulet.zhalel1994@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖЫРАУЛЫҚ ЖӘНЕ ТҮРІК АШЫҚТЫҚ ДӘСТҮРІ: ЭТНОМӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҚТЫҢ ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада қазақ жыраулық және түріктің ашықтық дәстүрлерінің тарихи тұрғыдан қалыптасуы, қоғамда атқарған қызметтері мен этномәдени байланыстары этнологиялық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қос дәстүрдің ұзан/озандық типпен үндестігін айқындап, олардың этноәлеуметтік негізде сараланған қоғамдық қызметі мен өмір сүрген ортадағы дәрежесін салыстыру арқылы жырау мен ашықтардың этномәдени сипатын анықтау. Зерттеу барысында салыстырмалы-типологиялық, тарихи-этнологиялық және мәтіндік талдау әдістері негізге алынды. Әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану нәтижесінде жырау мен ашық дәстүрлерінің бір түбірден тарағанымен, тарихи жағдайларға байланысты әлеуметтік ортада өзіндік ерекшеліктерімен түрленіп, институттық сипат алғандығы айқындалады. Қазақ жыраулық дәстүрінің басты қызметтері хан мен халық арасындағы байланысты қамтамасыз ету, қайраткерлік, эпикалық жадты сақтау, кеңесшілік ету және саяси ықпалы бар титулдық дәрежедегі тұлға ретінде танылуымен сипатталады. Түрік ашық типінде саз аспабымен орындаушылық өнер, ұстаз бен шәкірт арасындағы байланыс, сопылық сарынмен үндестік алдыңғы қатарға шығады. Мақалада қоғамдық сөздің, ойдың мәртебеге ие болып, институционалдану бедеріне де назар аударылып, жыраулардың хандық кезеңде саяси-идеологиялық, медиаторлық, тарихи-жадтық қызметтері жырау титулының әлеуметтік дәрежесіне ұйысқаны, ал Османлы кезеңінде осындай қызметтердің сарай, сопылық сарындарда, керуен сарайларында, орындаушылық кеңістікте жетіле бастағаны ғылыми тұрғыдан зерттеушілер пікірі негізге алынып талданады. Ғылыми жұмыстың нәтижелері қазақ және түрік халықтарындағы қос дәстүрдің этноәлеуметтік сипатын, мәдени трансмиссия тетіктерін және ортақ рухани мұра трансформациясының көріністерін этнологиялық тұрғыдан кешенді зерделеуге бағытталады.

Кілт сөздер: жырау, ашық, дәстүр, этномәдени сабақтастық, этноәлеуметтік сипат, институт, озан.

Дәйексөз үшін: Жалелов Д.С. Қазақ жыраулық және түрік ашықтық дәстүрі: этномәдени сабақтастықтың этнологиялық қырлары // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 238-249 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.16

Кіріспе

Халқымыздың жыраулық мұрасы мен Анадолыдағы түріктің ашықтық дәстүрі түбі бір туысқан ұлттың ертеден қалыптасқан тарихи жадын, ізгі қоғам құруға бағытталған адами құндылықтары мен материалдық емес мәдени бірліктерін ұрпақтар сабақтастығы арқылы бір негізде жеткізетін этномәдени институттар. Тамыры тереңде түйісетін жыраулық және ашықтық дәстүрлердің этногенездік негізі, ұлттық деңгей мен әлеуметтік ортадағы әлеуеті, фольклор мен авторлық ауыз әдебиетін сақтау жолдары кешегі кемелденген өркениеттің ішкі байланыстары мен тарихи даму сатыларын айғақтайды.

Жыраулық және ашықтық дәстүрлеріндегі этномәдени сабақтастық – қазақ пен түрік халықтарының көне дәуірлерден бастау алған ортақ құндылықтарының, қоғамдық

қызметі мен орындаушылық дәстүрінің әр халықтың тарихи-мәдени ортасына бейімделе отырып бүгінге дейін жалғасу үдеріс. Біз айтып отырған сабақтастық жалаң қайталау емес, дәстүрдің қазіргі трансформациялық сипатын зерделейді. Ал этнологиялық қыры сол халықтың этникалық кеңістігінде өмір сүруі. Біз бұл орайда этномәдени байланыстың этнологиялық қырларын анықтауда тарихи, институционалдық, генетикалық, рухани, мәдени, әлеуметтік сабақтастықтарын назарда ұстағанымыз жөн.

Этнологиялық тұрғыдан қалыптасқан тұжырымдарда түп негізі бір бастаудан тарайтын халықтардың мәдениетін салыстыра зерттеу қай кезеңде болмасын өзекті. Жырау мен ашықтардың мұраларын этнографиялық әдіспен, оның ішінде мәтіндік талдау бойынша, қарастыру дәстүрлердің негізгі ерекшеліктерін айқындайды. Тарихи этнология негізінде зерделеу жыраулар мен ашықтардың әлеуметтік ортадағы функционалдық әлеуетін және ұлттық сана жасақтаудағы рөлін көрсетеді.

Этномәдени байланысты қамтитын зерттеулерде кез келген халықтың өзіне сай дәстүрі мен өнерінің қоғамдағы атқарар қызметі, рухани танымның жаңғыру көзі, ортақ түйсіктің жандануы және этникалық бірегейліктің сарыны ғылыми ортада сан түрлі теориялық негіздер арқылы қарастырылды. XIX ғасырдың екінші жартысында Э. Тайлор, *Л.* Морган, *Д.* Фрэзер сынды зерттеушілер мәдениеттің пайда болуы және дәстүрлердің қоғамдағы орны жайлы алғашқы ғылыми тұжырымдарды ұсынды (Тайлор, 1989; Морган, 1934; Фрэзер, 1980). Тарихи және функционалдық кезеңде Ф. Боас, Б. Малиновский, М. Мосс сынды этнологтар мен антропологтар халықтың дәстүрі тұтас өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік әлеуетіне әсер ете алатынын дәлелдеді (Боас, 1997; Малиновский, 2005; Мосс, 1996). Н.А. Долгих этномәдениетті кез келген ұлттың рухани танымын терең түсіну құралы, сонымен бірге өнер мен дәстүрге ерекше күш беретін дереккөз деп түсіндіреді (*Долгих,* 2018). Бұл ақпарат ұлттық сипатқа ие дәстүрлердің этномәдени сабақтастығын анықтауымызға бағыт бола алады. Түркі халықтарының тарихы мен этногенезін зерттеген *Л.* Гумилев, В. Радлов, В. Томсен бастаған ғалымдар этностың бастаулары, тарихи тұрғыдан даму кезеңдері және туыстас халық арасындағы мәдени сабақтастық турасында құнды пікірлер ұсынды (Гумилев, 1990; Радлов, 1870; Thomsen, 1896). Қазақ халқының тарихшы, әдебиетші, этнографтары Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, М. Мағауин, Е. Тұрсынов, Х. Арғынбаев, А. Сейдімбек, Қ. Жарықбаев, Ө. Озғанбаев еңбектері дәстүрлердің этномәдени қырын, жырау мен ашық типінің бастау көздерін анықтауда басшылыққа алынды (Уәлиханов, 1984; Марғұлан, 1985; Мағауин, 1968; Тұрсынов, 1976; Арғынбаев, 1969; Сейдімбек, 1997; Жарықбаев, Озғанбаев, 2014).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының деректік қоры қазақтың жыраулық және түріктің ашықтық дәстүрінің таңдаулы мәтіндері – Қорқыт, Асан Қайғы сынды жыраулардың бізге жеткен аңыздық және жазба мұрағаттары, ұлттық негіз қалыптастырудағы дәстүрлердің этномәдени қыры, тарихи-этнографиялық, фольклортанулық ізденістер зерттеудің негізін құрады. Жыраулық дәстүрдің этномәдени сабақтастығын анықтауда «Бес ғасыр жырлайды» атты жыраулар толғаулары топтастырылған жинақтан үзінділер мысалға алынды (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Түрік зерттеушілерінің еңбектері ашық дәстүрінің бастапқы арналары мен қоғамдағы функциясын танытатын ғылыми тұжырымдар жинақталған жарияланымдар негізінде сұрыпталды. Е. Артунның «Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı» деп аталатын зерттеу жұмысы ашық дәстүрінің этностың руханиятына этномәдени тұрғыдан әсерін анықтауда ықпал ете алды (Artun, 2005).

Мақала тақырыбының өзегіне жету тарихи, этномәдени репрезентативтілік қағидамен жүйеленді. Басты хронологиялық тірек жырау мен ашықтардың классикалық бастау арналары саналатын көне түркі дәуірі, XV ғасырда хандықпен бірге қалыптасқан қазақ жыраулық институты және Анадолыдағы озандық кезеңнің жалғасы саналатын ашықтық дәстүрі басталған тұсты қамтиды. Аталмыш аумақтық жіктеу қос дәстүрдің ерекшелігін механикалық тұрғыдан саралаудан гөрі, үндес туысқан халықтардың қоғамдық ортада қандай әлеуетке ие болғандығын салыстыру негізінде қолданылды.

Мақаланың теориялық-әдіснамалық бөлігін қазақ халқының әлеуметтік, тұрмыстық ахуалының құрылымын зерделеп, тарихи-этнографиялық жақтан талдаған Х. Арғынбаевтың, ұлтымыздың руханиятын

тұтас этномәдени жағынан зерттеп, түрлі тұжырымдар ұсынған А. Сейдімбектің, жырау, бақсы типтерінің генезисін және типологиясын зерттеген Ә. Марғұлан, М. Мағауин, Е. Тұрсынов зерттеулері құрады. Ұлттық дүниетаным мен тарихи тұрғыда толыққан психологиялық қағидаларды этнопсихологиялық салада түсіндірген Қ. Жарықбаев пен Ө. Озғанбаевтың еңбегі, жырау мен ашықтың шығармашылығы, ұстанымдарының ұлттық мінез қалыптастырудағы әсерін айтуда тірекке айналды.

Мақалада бірнеше әдіс жүзеге асты. Тарихи-салыстырмалы әдіс – жырау мен ашықтың бастау арналарын салыстыру үшін қолданылды. Осы әдіс негізінде ұзан/озандық дәстүрдің билікке және қоғамға әсері анықталды. Ұзан/озан типінен қалыптасқан жырау мен ашық дәстүрі эволюциялық тұрғыдан емес, үндес мәдени ортақтастық әрі этникалық ортада жандану негізінде түсіндірілді. Келесі салыстырмалы-типологиялық әдіс ашық пен жыраудың әлеуметтік ортадағы, биліктегі қызметін салыстыруда негізге алынды. Жыраулардың хан мен халыққа, әскерге өз ойын айтып, орындата алуы, тарихи оқиғаларды жеткізуі және оқиғаларды саралап, орындаушылық сипатта таратуы сынды түрлі синкретті қырлары салыстыру арқылы талданды. Тарихи-этнографиялық және мәтіндік талдау – толғау мен дастандардағы ақпараттарды әлеуметтік ортаның өмір сүру салтымен байланыстыра бір ізде түсіндіру мақсаты үшін тірек болды. Зерттеуде сапалық тұрғыдан тарихи-этнологиялық, салыстырмалы талдауға басымдық берілді.

Ғылыми зерттеу жұмысы ішінара байланысқан кезеңдер арқылы жүргізілді. Ең алдымен жырау мен ашық типінің арғы бастауларымен жалғасқан генезисіне қатысты ақпараттар жинақталды. Ұзан/озан, бақсы, қам сынды ұғымдармен байланысы тарихи деректермен дәлелденді. Екі дәстүрдің генезисі, этносқа ықпалы, институттық қалыптасу жолы, этноәлеуметтік функциясы, ауызша түрде кемелденген мәдени үндестігі, сакралды және этникалық кеңістік, атажұрт, атақоныс, мәңгілік өмір туралы түсініктермен бір негізде зерделенді. Жырау мен ашық ұлттың этникалық жадын қалыптастыруға, дәстүрлі танымды жетілдіруге, кеңістік пен этносқа қатысты құндылықтарды нығайтуға, этномәдени тәжірибені әр кезеңде өмір сүрген ұрпаққа тасымалдауға айрықша қызмет жасады.

Жырау мен ашықтың этномәдени сабақтастығын айқындауда деректанулық-сын әдісіне басымдық берілді. Өйткені қос өнердің қалыптасуы, атқарған қызметіне қатысты мәліметтер ауызша және жазбаша түрде жетті және пікір беруші зерттеушілердің реконструкциясы да әсер етті. Мұраларындағы ақпараттар, қалыптасу кезеңі, орындаушылық өнері жалпы алғанда синкретті сипаты ескеріліп, әлеуметтік контексі де назардан тыс қалмай салыстырыла зерттелді.

Сонымен қатар екі дәстүрдің хронологиялық сипаты мен аймақтық ерекшеліктері де назарға ілікті. Жырау мен ашықтың қалыптасу арналары үндес болғанымен, тұрғылықты мекеніне қарай функциясы өзгеріске ұшырады. Жыраулар хандықтың негізгі тірегіне айналып, билік өкіліне айналды. «Жырау» ұғымы титулдық дәрежеге ие болды. Ал түрік ашығы Анадолы мен Османлы кезеңіндегі қалалық мәдениетке төселген ортаны, діни-сопылық сарындар мен ғашықтық оқиғаларды санасына сіңірді. Жырау мен ашық көне дәуірден келе жатқан түркілік мәдени түбірді этноәлеуметтік жағдайда түрлі сипатта жандандыра алды.

Жырау мен ашық типіне қатысты жазылған зерттеу жұмысы тарихи-этнографиялық және мәтіндік ақпараттарды өзара байланыста жүйелі саралай отырып, дәстүрлердің классикалық қалыптасу құрылымын ұзан типінен тарқатып, одан кейін этноәлеуметтік сипатына қарай, институционалдық жандануына негіздей отырып, кешенді түрде зерделеуге бағытталған. Қос дәстүрдің поэтикалық қырын емес, әртүрлі әлеуметтік ортадағы бедерін, мәдени тұрғыда қалыптасқан институттар негізіндегі орнын, үндес түркілік түрлену трансформациясын, этникалық жад пен мәдени үндестікті танытуды, салыстыра отырып зерттеуді мақсат етеді.

Талдау

Жырау мен ашықтардың классикалық бастау арналары түркілік танымдағы ортақ синкретті тұтастық – ұзан/озан типтерінен бастау алады. Әуелде ұзан/озан ұғымдары екі дербес институттан гөрі этномәдени тұрғыда бір-бірімен жанасқан, тарихи танымен орныққан. Аталмыш типтің эпикалық, сәуегейлік, саяси, жауынгерлік, медиаторлық, кеңесшілік сынды синкретті сипаттары ашық дәстүріне қарағанда жырауларда сақталған. Сакралды сенімі мен

ғұрыптық жолы екі дәстүрде де көрініс береді. Анадолыда озан типі түрленіп, исламдық, сопылық дүниетанымммен астасып, ашық типінің қалыптасуына негіз болған. Жырау мен ашықтың этномәдени жақындығы жыршылық, орындаушылық байланыстан гөрі, ұзан/озаннан басталатын рухани жадты нығыздау, халық атынан үн қату және мәдени құндылықтарды келешекке жеткізу сынды қызметпен тарих сахнасында қалды.

Этнолог Ф. Боас кез келген мәдени өзгерісті тарихи даму динамикасының нәтижесі негізінде бағалау керектігін баса айтады (Boas, 1927: 4). Боастың этнологиялық тұжырымына сүйенсек, ұзан/озан тұлғасының түркі халықтарында трансформациялануы рухани түбірдің ұсақталуы емес, халықтың қоғамдық құрылымы мен өмір сүру салтына бейімделуі деп түсіну керек. Демек, ерте түркі кезеңінде қалыптасқан ұзан типі дербес екі этномәдени кеңістікте түрленіп, жаңаша сипат алды. А. Сейдімбектің «Еуразияның алып даласында көне түркі тайпалары белгілі бір этномәдени тұтастықты ғана қамтамасыз етіп қоймай, өзіндік өрнегімен екі дүниенің тұтасқан жүйесі туралы ілім-білім, наным-сенім қалыптастырғандары талас тудырмайтын ақиқат» деген пікірі – жыраулық өнердің синкретті табиғатын, эстетикалық-функционалдық қызметін тарихи-мәдени тереңдікпен ұштастыра түсіндіруге мүмкіндік береді (Сейдімбек, 1997). Ұзан типінің ерте кезеңдерде пайда болғандығын дәлелдейтін ақпараттар жетерлік. М. Мағауин XV ғасырда қағаз бетіне түскен ертедегі оғыз-түріктің көне эпосы саналатын «Кітаби Қорқыт» еңбегінде ақындарды «ұзан» деп атағанын айтады (Мағауин, 1968: 130). М. Мағауин осы көне кітаптан «ұзан» типіне қатысты толғау сарынындағы мәтінді ұсынады:

«Қобыз алып қолына,
Ел біткенді аралап,
Бек біткенді адалап,
Ер біткенді мадақтап,
Ез біткенді табалап,
Ұлан-асыр той болса...
Ұзан сөйлер саралап» (Мағауин, 1968: 130).

Түркі халықтары Қорқытты ортақ ұзаны санайды. Ғалым Ә. Марғұлан Қорқыт бабамыздың өз дәуірінде кемеңгер қарияға айналып, оғыз-қыпшақ тайпаларының сөз ұстайтын ұзанына айналғанын айтады (Марғұлан, 1985). Ә. Қоңыратбаев та оғыздар мен қыпшақтар эпос айтушыларды «ұзан» деп атағанын алға тартады (Қоңыратбаев, 2006). Антрополог Б. Малиновский дәстүрді, мәдениетті жеке дара белгілердің тек механикалық бірігуі емес, ішкі бөліктері бір-біріне тәуелді, тұтас қоғамның өмір сүру қағидаларының шеңберінде институтқа айналған жүйе негізінде түсіндіреді (Малиновский, 2005). Антропологтың теориялық пікірін негізге ала отырып, ұзан/озан типінің жыр қалыптастырушы, орындаушы ғана емес, билеуші мен халықтың арасын байланыстыратын, қоғамның мәселесін шешіп, тарихи жадын нықтайтын, рухани құндылықтарды өз тұлғасынан өткізетін этномәдени институт деп айтуымызға негіз бар.

Көне түркілік кезеңдегі шаман, бақсы, қам, абыз сынды тұлғалардың қызметінде ғұрыптық әрекеттермен қатар болжампаздық, орындаушылық және поэтикалық сипаттар да тоғысқан. Қазақ танымына шаманға қарағанда бақсы типі жақынырақ. Жырау мен ашық дәстүрінің тарихи бастаулары бақсы типімен де жанасады. Жыраулардағы алдын ала болжау қасиетінің арғы түбінде бақсыларда кеңінен тараған сәуегейлік жатыр. Мәселен, Ш. Уәлихановтың мәліметінше, бақсы моңғолдар мен ұйғырлар арасында тәлімгерлік пен ұстаздық рөлде, ал түрікмендерде ақын және әнші ретінде сипатталған (Уәлиханов, 1984).

Ұзандармен қатар қам типі де жыраулық өнердің архаикалық бастау кезеңдеріне жатады. Қамдар сөз бен әуенді қимылмен ұштастырып, қауым мен қоғамға ықпал ете алған. Біз мұны көне түркілік дәстүрлердің жыраулық дәстүрге әсері мен функционалдық-этномәдени байланыстың бір көрінісі ретінде бағалай аламыз.

Жыраулық өнерді зерттеуге тұтас ғұмырын арнаған М. Мағауин жыраулық феноменнің өзегі ақындық қасиет екенін дәлелдеп, «жырау» сөзінің бастауы «жыр» сөзінен басталғанын көрсетеді. Жыраулық дәстүрдің көпқырлы қасиеттерін жіктеп, елдік мүдде жолындағы қызметтерін айрықша атап көрсетеді (Мағауин, 1968). Ал «жырау» тұлғасының классикалық қалыптасу арналары, аталмыш өнер типінің алғашқы бастаулары Е. Тұрсынов зерттеулерінде кеңінен өріс алған (Тұрсынов, 1976). Қос зерттеуші де жыраулық дәстүрдің синкретті сипатын санамалап береді. Соның ішінде жыраудың қайраткерлік қасиетіне ерекше тоқталады. Жыраудың басты синкретті қасиетінің бірі орындаушылығы емес, хан мен халық арасын

жалғап, хандыққа әсер ете алу функциясы. Жырау осы қасиетінің арқасында Қазақ хандығының этносаяси жүйесіне бейімделді. Жыраулармен қатар хандықта билер институты да ел өркендеуі жолында қызмет атқарды. Билердің этноәлеуметтік міндеттері ішінара түрленген. Негізгі міндеттері хандықтағы заңның, тәртіптің орындалуын қадағалап, әдет-ғұрып және құқық қағидаларына сәйкес қызмет етіп, дау шешіп, тыныштықты сақтау жолында өз жұмыстарын атқарды. Жыраулар хан мен халық арасында алтын көпір болып, ішкі және сыртқы саясатта бітімгерлік, кеңесшілік қызметін алды. Кейбір тұстарда жыраудың қоғамдық-саяси ықпалы билердің қызметімен қатар, кейде одан да жоғары бағаланған. Жыраулар мен билердің қызметтік арақатынасы хандықтағы сөз билігінің әлеуметтік салмағын танытады. Халық жадында Майқы би айтыпты-мыс, не болмаса Майқы биге телінетін афоризм, мақал-мәтелге айналып кеткен сөздер жетерлік. Мысалы, «Парақор биге ісің түспесін, Сараң үйге кісің түспесін», «Хан қасында ақылды би болса – қара жерден кеме жүргізеді», «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген нақыл сөздер әділдік биігіндегі ғана қағидаттарды айқындайтын даналық тұжырымдар сапында қарастырылады. Бұл тұжырым іспетті афоризмдер қазақ билігінің төрелігіндегі, жергілікті және жалпы әкімшілік басқарудағы көзқарасын сипаттайды. Заманында тоғыз ханның таққа отырғанын көрген Сыпыра жырау «жыраудың» негізгі қызметін, қоғамдағы орнын толғаумен сипаттайды.

Мен жыраумын, жыраумын,
Шөп басында қыраумын.
Хан қасында төремін,
Ханға кеңес беремін.
Би қасында биікпін,
Ел ішінде иықпын.
Сөз бар жерде жүйрікпін,
Шөлде жүрген киікпін.
Көл бар жерде сүйрікпін,
Құс бар жерде қанатпын,
Күш бар жерде қуатпын,
Өсек сөзден жырақпын (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Толғаудағы екі тармаққа назар аударайық. «Хан қасында төремін», «Би қасында биікпін» деген түйдекті жолдар жыраулардың билік өкілі ретіндегі орнын анықтайды. Ханның жанындағы төре атану әлеуметтік топ атауын меңзеп тұрған жоқ. Бұл жердегі «төре» сөзінің контекстегі қолданысы заң, ереже мағынасында болуы керек. Жырау өзін шешетін билерден жоғары, заң жүйесін жасайтын, қалыптастыратын маңызды тұлға ретінде көрсетеді. Көне түркі әдебиетінде: «Түрік бүтін халық үшін Төресін жүргіздім, Елді тұтып Төре етті» деген қанатты сөзге айналған ұғым бар. Сондықтан да «төре» сөзінің әуелбастан мемлекеттіктің, қоғамдық тәртіп орнатудың тұтқа сөзі болғанына иланамыз. Түркілерде «Төре» заңдар жинағы деген ұғыммен сабақтасады. «Түрə» сөзі «заң» деген сөзбен үндес екендігі татар тілінің этимологиялық сөздіктерінде де жазылады (Әхмәтьянов, 2001). Жырау мен би типтерінің бірлікте қызмет атқаруы хандық кезеңдегі этноәлеуметтік тұтастыққа тән жіктелісті көрсетсе, оғыздық тармақта аталмыш міндеттер өзгеше сипатқа ие болды. XVI-XVIII ғасырларда Осман мемлекетінде ашық дәстүрімен үзеңгілес меддах, хаяли сынды дәстүрлі өнер иелері өмір сүрді. Ашық саз аспабын меңгеріп, сопылық діни сарында қоғамға әсер етсе, меддахтар керуен-сарайлар мен базарларда аңыз, эпостарды нақышына келтіріп баяндады (Artun, 2005). Ал хаялилер дәстүрлі Қарагөз көлеңкелі театрлар арқылы этникалық және түрлі әлеуметтік топтардың мінезі мен болмысын сатиралық жанрда көпшілікке ұсынды (And, 2001).

Л.Н. Гумилев этностардың біртұтастығын тіл, діл және антропологиялық, әдет-ғұрыптық ұқсастығымен ғана шектеу жеткіліксіз дейді. Туыстас халықтардың дүниетанымының басқалардан айырмашылығын анықтайтын «біз» танымымен бағамдау керектігін айтады (Гумилев, 1990: 95). Ғалымның этнологиялық тұрғыда айтылған ұстанымын негізге ала отырып, Қазақ хандығы кезеңіндегі жыраулар мен билер ұлттың этникалық тұтастығын өз қызметтеріне сәйкес нықтап бекітті. Этномәдени ұстанымдарды сөз қуаты арқылы орнықтырып, халықты елі мен жерін қадір тұтуға, ақиқат жолында өмір сүруге шақырды. Сондықтан да жыраулардың ханға кеңес беруі – этностың түйінді шешімін, ортақ көзқарасын хан кеңесінде танытатын, шешіміне кеңестің өзі құрметпен қарайтын дәстүрлі этносаяси ықпалы бар қызмет болды.

К. Гирцтің мәдениетті әуелден бастап тарихи кезеңдермен көрініс беретін символдық мәндегі мағыналар топтамасы негізінде түсіндіруі ашықтардың әлеуметтік және қоғамдық қызметін саралауға бағыт болады (Geertz, 1973: 89). Дегенмен, бұл пікір ашық дәстүрінің функциясын

жыраулармен саяси әлеуеті тұрғысынан бірдей болды деп айтуға негіз болмайды. Османлы кезеңінде ашық өкілдерінің билеушісіне түрлі мәселелерде кеңес беріп, өз уәжін айтып отыратын тұстары көп кездесе бермейді. II Мұрат тұсында сарайдағы жиынның бірінде елге есімдері белгілі ақындар мен ашықтардың шақырылып өнер көрсетуі туралы пікірлер бар (Artun, 2005). Ашықтардың әскери ортадағы бейнесі ошақ ашықтары (ocak âşıkları) арасында кеңінен танылды (Artun, 2005). Ошақ ашықтары қазақ танымындағы жорық жыршылары мағынасымен үйлеседі. Олар Османлы әскерінің қатарына қосылып, жорықтардағы оқиғаларды жырлаған. Қаһармандарының даңқын асыруда да ашықтардың рөлі бар. Сол кезеңде өмір сүрген Қайықшы Құл Мұстафа да ашық дәстүрінің көрнекті өкілі. Ашықтың әскери ортадағы қарым-қатынасы жақсы болған. Заманында Мұрат Рейстің жанында жүргені, Стамбулға келген соң жаңа әскер (yeniçeri) құрамында болып, жорықтар мен батырлардың ерлігін өлеңге қосқаны туралы ақпараттар кездеседі (Artun, 2005). Әйгілі «Жас Осман» дастаны да тарихи оқиғалардың куәгері ретіндегі туындысы. Сонымен қатар Аббастың әскер ертіп Бағдатқа аттануы мен жеңісін, Абаза Хасан паша көтерілісі тәрізді туындыларында жырлап, этностың жай-күйін де назардан тыс қалдырмаған. Қайықшы Құл Мұстафаның билеушіге кеңес беру қызметінен гөрі, өзі көрген тарихи оқиғаларды ауызша баяндап жеткізуі және мұраны тарихи жад ретінде қалыптастыруы арқылы тарихта қалғаны айқын көрінеді (Albayrak, 2022: 78). Сол кезеңде өмір сүрген ашықтардың көбінде осы қызмет сақталған.

Этнологиялық ұстанымдарда этникалық кеңістік – ұрпақ атажұртының қонысы, көшпелі өмір салты, шаруашылығы және жалпы тарихи жадын ұйыстыратын рухани аумақ болып есептеледі. Осы түсінік қазақ жырауларында атақоныс, Жерұйық сынды атауларда көрінеді. Жыраулардың атасы саналатын Қорқыттың мәңгілік өмір сүретін жерді іздеуі мен Асан Қайғының Жерұйықты іздеуінде ел бақытын ойлаған жыраулардың ғибратты ізденісі жатыр. Бұл жай іздеу емес, түбінде халық тыныш, ынтымақта өмір сүруі керек деген идея жатыр. Ал туыстас түрік ашықтарында туған жер мен жырақта жүру тәжірибесі sıla және gurbet ұғымдары арқылы беріледі. Түрік ашығы Қаражаоғлан поэзиясында бұл ұғымдар сағыныш, айырылысу және аңсау сарындарымен сабақтас көрінеді (Altun, 2007: 217–228).

Түркі халқының ортақ тұлғасына айналған Қорқыттың шартарапты кезіп, мәңгілік өмір сүретін мекен іздеуі туысқан түркі жұртының ұрпақтар сабақтастығы арқылы мәңгілікке жетелейтін архаикалық танымын кеңістік арқылы бедерлейтін мифтік-этномәдени модель ретінде танытады. Қорқыттың қайда жолға шықса да қарсы беттен көр қазғандар жолығады. Бұл түсінік өміршеңдікке өнер, ізгі жол арқылы ғана жетуге болатындығын меңзейді. Қорқыттың негізгі миссиясы туған елін бақытты ету. Сол жолдағы сапар ажалдың ақиқат екендігі, адам өзінің ізгілігі арқылы еркіндікке, бақытқа жете алатындығын пайымдайды. Ә. Марғұлан: «Оғыз жұртының басына екіталай іс түссе пәтуаны Қорқыт Ата айтатын. Маңызды мәселелердің барлығы да соның алдынан өтуге тиіс еді. Қорқыт Ата берген кеңес жерде қалмады. Оның ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болды» (Марғұлан, 1985). Қ. Жарықбаев пен Ө. Озғанбаев еңбектерінде Қорқыттың танымын түркі бастауындағы халықтық психологияның арғы қабаттарымен байланыстырады (Жарықбаев, Озғанбаев, 2014). Бұдан шығатын қорытынды Қорқыт мәңгілікті физикалық тіршіліктен гөрі рухани мұрадан іздестіреді және мәңгілікке ізгілік жолымен ғана бара алатындығын жеткізеді. Түркі танымында импровизаторлық қасиет, жыр, толғаудың түпкі мәні де мәңгілік сарынмен байланысып жатыр (Alimbayev т.б., 2020). Қорқыт туралы бізге жеткен аңыздарда архаикалық түсінік пен рухани-этникалық пайым жанданды.

Асан жыраудың хандық пен халық бақытты ғұмыр кешетін – Жерұйықты іздеу сапарының түпкі мәнінде экзистенциялық сипат жатыр. Аталмыш экзистенциялық мән Асан жырауға халықтың «қайғы» сөзін беруіне түрткі болды. Ж. Аймұхамбет: «Жерұйық – түркі мәдени кеңістігінде байлық пен ырыстың, бақ пен берекенің, азаттықтың, бақыттың мекені» дейді (Аймұхамбет, 2017). Асанның:

...Тіл алсаң іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің?! (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Жыраудың «Жерұйық» деп аталатын сапарын тек аңыздық мәнде өрілген утопиялық қиял деп қана топшылауымызға болмайды. Оны халықтың әлеуметтік әлеуетін, қоныстық-

тұрмыстық жағдайын және хандықтың этносаяси тұтастығын нығайтуға бағытталған прагматикалық ізденіс ретінде түсінуге болады. Асан Қайғының келесі бір толғауына назар салсақ,

«Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін;
Қырда жүрген дуадақ,
Су қадірін не білсін!
...Көшіп-қонып көрмеген,
Жер қадірін не білсін?!» (Бес ғасыр жырлайды, 1989), деп берілген. Толғаудың бастапқы қатарындағы суреттелетін кеңістік табиғи түрдегі құбылыспен қатар, белгілі бір дәрежеде тіршілік дағдысын бедерлеп, табиғаттың құбылысын сипаттаған этномәдени ландшафтқа айналған. Қоңыр қаздың, дуадақтың басқа мекенді жерсінбей өз туған өлкесіне икемделуі арқылы Асан Қайғы адамның да өз мекенімен тығыз байланыста өмір сүретінін меңзейді. «Көшіп-қонып көрмеген» деген тіркес көшпелі ортадағы жалпы кеңістікті бағамдаудың тәжірибелік бейнесін аңғартады. Х. Арғынбаев маусымдық көшке қатысты зерттеулерінде қазақтардың шаруашылықты табиғи-географиялық жағдайға бейімдеп шаруашылықты табиғи-географиялық сипатқа бейімдеп, жыл мезгілдеріне қарай көшіп-қонуды реттеп отырған. Қыстау мен жайлаудың, көктеу мен күзеудің де қажеттіліктен қалыптасқан кеңістік игеру екендігін пайымдайды (Арғынбаев, 1969). Асан Қайғы көшіп-қонып көрген адам ғана жердің қадір-қасиетін біледі дегенді меңзейді. Сонымен қатар, су мен қырды параллель суреттеу табиғи аймақпен ғана шектелмей, сол мекендегі адамдардың дүниетанымы мен тіршілік сипатының ерекшеліктерін білдіреді. Жырау шығармашылығында атажұрттың бедері этникалық бейнеде топталған мәдени кеңістік түрғысынан беріледі.

Алынған нәтижелер

Ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелері жырау мен ашық дәстүрінің арасындағы ортақ этномәдени сабақтастықты тек тарихи негіздегі тізбек деп түсіндірумен шектелмеу керектігін нақтылайды. Салыстырмалы әдіс олардың қайнар көзінде көне түркі дәуіріндегі ауызша қалыптасқан ұзан, бақсы типтерінің жатқандығын айқындады. Бір өзектен тарағанымен қоғамдық ортадағы функциялары этникалық ортада бір-біріне ұқсамайтын институционалдық бедер алғандығын аңғартады. Демек, ғылыми жұмыста сарапталған сабақтастықтың негізгі сипаты дәстүрлердің сыртқы жанрлық үндестігінде емес, ауызша қалыптасқан сөз өнерінің қоғамдық мәртебесі, жырау мен ашықтың халық алдындағы абыройы, тарихи жад негізінде жалғастыру жолы және әлеуметтік коммуникация негізінде жетілдіру тетіктерінің жандануынан көрінеді. А. Сейдімбек өз зерттеу еңбектерінде ауызша қалыптасқан мәдениет пен тарихи дәстүрді этностың тарихи әлеуеті мен шежірелік танымын үздіксіз жандандырып отыратын рухани тетік негізінде қарастырады (Сейдімбек, 2008: 41).

Ұзан/Озан типінің қалыптасу арналарын анықтауда Қорқыт болмысының мәні ерекше. Жыраулардың пірі саналатын Қорқытқа қатысты туысқан түркі танымында сөз, үн, сакралды таным, мәңгілік сынды түсініктер көрініс табады. Осы деректер Қорқытты біз қарастырып отырған дәстүрлердің қалыптасуына негіз болған, поэтикалық сөз бен сакралды мәртебе әлі толық жіктелмеген кезеңдегі архаикалық мәдени типтің басты өкілдерінің бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді

Түрік ашықтарына қатысты ақпараттарды жинастыру барысында жыраулаға қарағанда ерекшеліктер байқалды. Ашықтық дәстүрін ұстанушылар жыраулар сияқты хандық кеңесте сөз бастап, хан қасында кеңесшілік қызметінен гөрі ауыл мен қалада, түрлі керуен сарайларында, діни орындарда кейде әскер жиналатын жерлерде саз аспабымен өнер көрсетті. Зерттеуші Ерман Артун ашықтардың әртүрлі аймақтарда өмір сүруіне қарай ішінара ерекшеліктері болатынын негіздеген. Бұл пікірден аңғаратынымыз – ашықтардың өзі өмір сүретін мекеннің тіршілігіне бейімделіп, этномәдени ортамен байланысқандығы. Ашықтардың кәсіби деңгейде әлеуметтік ортада орнығуына ұстаз бен шәкірт арасындағы байланыс, лақап атқа ие болу, ел аралау сынды сатылармен де жүргені деректерден белгілі. Ашық дәстүрінің өзіндік қасиеті стихиялық жағдай емес, мәдени механизмнің көрсеткіші ретінде бағаланады. Бұдан барып жырау мен ашық әлеуметтік ортада жалпы қоғамда мойындалып, ауызша өнер арқылы өз туған халқының тарихи тіршілік ету салтын көпшілікке насихаттады.

Этномәдени байланыстың тағы да бір ерекшелігі дәстүрлердің кәсіби әлеуетін мәдени негізде жүйелеу тәсілдері болды.

Түрік ашықтық типінің танымында түс көру, аян алу, баде ішу, ұстаз, пірден хабар алу сынды сарындарды зерделеу тек поэтикалық негіздегі мотив ғана емес, дәстүрдің жаңа бір дәрежеге енуін ұғындыратын инициациялық модель функциясын атқарғандығын аңғартады. Ашықтардың осы қасиеттерінің біраз бөлігі мысалға түс көру, аян алу сынды тылсымға толы сюжеттер Сыр, Маңғыстау бойында өмір сүрген эпикалық жырауларда да кездеседі. Бұл құбылыс архаикалық түркілік бастаудың негізінде қайтадан жандануы деп түсінуіміз керек.

Этникалық кеңістікке негізделген талдауда сабақтастықтың бір негізде ғана емес, әртүрлі дәрежеде байланысқан көрінісі қарастырылды. Қорқыттың мәңгілік мекен іздеуінен мифтік-сакралды кеңістік моделі анықталды. Осы анықтаудан кеңістік танымының символдық өрісі байқалады. Асан жыраудағы «Жерұйық» мәні халық үшін қолайлы, бақытты мекен іздеу және прагматикалық ізденіс негізінде түсіндірілді. Жыраулар шығармашылығынан мифтік-құтты жер – әлеуметтік әлеуеті дамыған қоныс және тарихи атажұрт танымындағы семантикалық күрделенуді аңғарамыз.

Ашықтардағы кеңістік бедерін салыстыру барысында ерекше мәдени модель алдыңғы қатарға шықты. Қаражаоғлан танымында gurbet, sıla ұғымдарының айырылысу, сағыныш және аңсау сарындарымен қатар көрінуі ақынның жеке дүниетанымы мен өмірлік тәжірибесін, туған жерден алыстау сезімін танытады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, зерттеу жырау мен ашық дәстүрі арасындағы этномәдени байланыстың үш тағанға негізделген деңгейін анықтауымызға мүмкіндік берді. Біріншісі, ұзан/озан типінен бастау алып, тұрғылықты жеріне қарай бейімделген қос дәстүр. Екіншісі, қоғамға өзінің талантын мойындатып, әлеуметтік тәжірибені, рухани және тарихи жадты, нормативтік қағидаларды жеткізуге бағытталған функционалдық сабақтастық. Үшіншісі, үндес мәдени құрылымдардың этноәлеуметтік жағдайына қарай қайтадан түрленіп, институттық әрі семантикалық сипатқа айналуы. Бұл түрленуді трансформациялық сабақтастық деп атаймыз. Аталған тұжырым ашық пен жыраудың бір рухани түбірдің әртүрлі кеңістіктегі бейімделу жүйелері ретінде түсінуді қажет етеді. Зерттеудің негізгі өзегінен шығатын қорытынды жырау мен ашық өзара байланысқан ұқсас дәстүрлер деген дәстүрлі қорытындыдан әлдеқайда ауқымдырақ. Салыстырмалы зерттеудің түйіні жырау мен ашыққа дарыған сөздің қоғамға әсер ете алуында, ауызша мәдениеттің тұлғалар арқылы жетілуінде, рухани мұраның ұрпақ арқылы жалғасуында, этноәлеуметтік ортаға сай икемделе алуында деген тұжырымдарға алып келді.

Осылайша зерттеуде қос дәстүрдің этномәдени сабақтастығы бастапқы шығу тегін іздеумен ғана аяқталмайды. Олардың саяси мінбердегі және қоғамдағы орны, этноәлеуметтік ортаға бейімделуі және этникалық кеңістіктің сан қырлы модельдерін өз бойына сіңіре алған этномәдени институт негізіндегі ерекшеліктерімен өлшенеді.

Сайып келгенде жырау мен ашық арасындағы этномәдени үндестікті тек ортақ рухани мұраны таратушы ретінде ғана емес, өзі өмір сүрген қоғамды мәдени негізде тәрбиелеуші, тарихи өзгерістердің өзінде дәстүрге сай құндылықтар мен танымды сақтап қалған дәстүрлі этномәдени институт деп бағалауымыз керек.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен AP25797027 «Сандық платформадағы жаңа медиа-диалог: қазақ жыраулық өнері мен түрік ашықтық дәстүрі» гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Albayrak N., 2022. Kayıkçı Kul Mustafa // TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. C. 25. S. 78.
2. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K., 2020. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. № 12 (4), pp. 1-11. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29
3. Altun I., 2007. Karacaoğlan'da Şiirsel Bir İmge Olarak Giyim, Kuşam // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. C. 14, S. 35. S. 217–228.

4. And M., 2001. Karagöz // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları.
5. Artun E., 2005. Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı. İstanbul. 481 s.
6. Boas F., 1927. Primitive Art. Oslo: H. Aschehoug & Co.; Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 376 p.
7. Geertz C., 1973. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. New York: Basic Books. 470 p.
8. Thomsen V., 1896. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors: Imprimerie de la Société de littérature finnoise. 224 p.
9. Аймұхамбет Ж., 2017. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. № 43. 25–43 б.
10. Арғынбаев Х.А., 1969. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым. 170 б.
11. Әхмәтьянов Р.Г., 2001. Татар теленең кыскача этимологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр. 227 б.
12. Бес ғасыр жырлайды, 1989. XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ жырауларының шығармалары: 2 т. / құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. Алматы: Жазушы. Т. 1. 384 б.
13. Боас Ф., 1997. Методы этнологии / пер. Ю.С. Терентьева // Антология исследований культуры. Т. 1. Санкт-Петербург: Университетская книга. С. 519–527.
14. Гумилев Л.Н., 1990. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград: Издательство Ленинградского университета. 496 с.
15. Долгих Н.А., 2018. Этапы формирования этнокультурной компетентности в процессе обучения художника, дизайнера // Научно-педагогическое обозрение (Pedagogical Review). Вып. 3 (21). С. 85–93. DOI: 10.23951/2307-6127-2018-3-85-93.
16. Жарықбаев Қ., Озғанбаев Ө., 2014. Қазақ этнопсихологиясына кіріспе: оқу құралы. Алматы: Астана Медиа Пресс. 216 б.
17. Қоңыратбаев Ә., 2006. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Ана тілі. 302 б.
18. Мағауин М., 1968. Қобыз сарыны: XV–XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. Алматы: Жазушы. 154 б.
19. Малиновский Б., 2005. Научная теория культуры / пер. с англ. И.В. Утехина; сост. и вступ. ст. А.К. Байбурина. 2-е изд., испр. Москва: ОГИ. 184 с.
20. Марғұлан Ә.Х., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар. Құраст. Р. Бердібаев. Алматы: Жазушы. 366 б.
21. Морган Л.Г., 1934. Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / пер. с англ. под ред. М.О. Косвена; предисл. Я.П. Алькора. Ленинград: Издательство Института народов Севера ЦИК СССР. 350 с.
22. Мосс М., 1996. Техники тела // Общества, обмен, личность: Труды по социальной антропологии. Москва: Восточная литература РАН. С. 242–263.
23. Радлов В.В., 1870. Образцы народной литературы тюркских племен. М.; СПб., 214 с.
24. Сейдімбек А., 1997. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. Алматы: Санат. 463 б.
25. Сейдімбек А., 2008. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу. Астана: Фолиант. 728 б.
26. Тайлор Э.Б., 1989. Первобытная культура / пер. с англ. Д.А. Коропчевского; предисл. и примеч. А.И. Першица. Москва: Политиздат. 573 с.
27. Тұрсынов Е.Д., 1976. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы: Ғылым. 195 б.
28. Уәлиханов Ч.Ч., 1984. О формах казахской народной поэзии // Собрание сочинений: в 5 т. Т. 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. С. 280–286.
29. Фрэзер Дж.Дж., 1980. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ.; послесл. и коммент. С.А. Токарева. Москва: Политиздат. 831 с.

References

1. Albayrak N. 2022. Kayıkçı Kul Mustafa [Kayıkçı Kul Mustafa] // TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Vol. 25. P. 78. [in Turkish].

2. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. 2020. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. Vol. 12. No. 4. P. 1-11. DOI: 10.21659/rupkatha.v12n4.29. [in English].

3. Altun I. 2007. Karacaoğlan'da Şiirsel Bir İmge Olarak Giyim, Kuşam [Clothing and attire as a poetic image in Karacaoğlan] // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Vol. 14. No. 35. P. 217-228. [in Turkish].

4. And M. 2001. Karagöz [Karagöz] // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Vol. 24. Istanbul: TDV Yayınları. [in Turkish].

5. Artun E. 2005. Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı [The minstrel tradition and minstrel literature]. Istanbul, 481 p. [in Turkish].

6. Boas F. 1927. Primitive Art. Oslo: H. Aschehoug & Co.; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 376 p. [in English].

7. Geertz C. 1973. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. New York: Basic Books, 470 p. [in English].

8. Thomsen V. 1896. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées [Deciphered Orkhon inscriptions]. Helsingfors: Imprimerie de la Société de littérature finnoise, 224 p. [in French].

9. Aimukhambet Zh. 2017. Turki mifologiyasy: tipologiyalyq sipaty, ortaq motivter zhane keipkerler [Turkic mythology: Typological features, common motifs and characters] // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. No. 43. P. 25-43. [in Kazakh].

10. Argynbayev Kh.A. 1969. Qazaqtyn mal sharuashylygy zhailynda etnografiyalyq ocherk [An ethnographic essay on Kazakh animal husbandry]. Almaty: Gylym, 170 p. [in Kazakh].

11. Akhmatyanov R.G. 2001. Tatar telenen qyskacha etimologik suzlege [Concise etymological dictionary of the Tatar language]. Kazan: Tatar kit. nashr., 227 p. [in Tatar].

12. Bes gasyr zhyrlaidy. XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deiingi qazaq zhyraularynyn shygarmalary [Five centuries sing. Works of Kazakh zhyrshy and zhyrau poets from the 15th to the early 20th century]: in 2 vols. / Comp. M. Magauin, M. Baidildayev. 1989. Almaty: Zhazushy. Vol. 1, 384 p. [in Kazakh].

13. Boas F. 1997. Metody etnologii [Methods of ethnology] / Transl. Yu.S. Terentyev // Antologiya issledovanii kultury. Vol. 1. St. Petersburg: Universitetskaya kniga, P. 519-527. [in Russian].

14. Gumilev L.N. 1990. Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the biosphere of the Earth]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, 496 p. [in Russian].

15. Dolgikh N.A. 2018. Etapy formirovaniya etnokulturnoy kompetentnosti v protsesse obucheniya khudozhnika, dizainera [Stages of formation of ethnocultural competence in the training of artists and designers] // Nauchno-pedagogicheskoe obozrenie (Pedagogical Review). No. 3 (21). P. 85-93. DOI: 10.23951/2307-6127-2018-3-85-93. [in Russian].

16. Zharykbayev Q., Ozganbayev O. 2014. Qazaq etnopsikhologiyasyna kirispe: oqu quraly [Introduction to Kazakh ethnopsychology: Textbook]. Almaty: Astana Media Press, 216 p. [in Kazakh].

17. Qonyratbayev A. 2006. Qazaq adebietinin tarikhy [History of Kazakh literature]. Almaty: Ana tili, 302 p. [in Kazakh].

18. Magauin M. 1968. Qobyz saryny: XV-XVIII gasyrlarda zhasagan qazaq aqyn, zhyraulary [The sound of the kobyz: Kazakh poets and zhyraus of the 15th-18th centuries]. Almaty: Zhazushy, 154 p. [in Kazakh].

19. Malinovskii B. 2005. Nauchnaya teoriya kultury [A scientific theory of culture] / Transl. from English by I.V. Utekhin; comp. and introd. by A.K. Baiburin. 2nd ed., rev. Moscow: OGI, 184 p. [in Russian].

20. Margulan A.Kh. 1985. Ezhelgi zhyr, anyzdar: gylymi-zertteu maqalalar [Ancient epics and legends: Research articles] / Comp. R. Berdibayev. Almaty: Zhazushy, 366 p. [in Kazakh].

21. Morgan L.G. 1934. Drevnee obshchestvo, ili issledovanie linii chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez varvarstvo k tsivilizatsii [Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization] / Transl. from English, ed. M.O. Kosven; foreword by Ya.P. Alkor. Leningrad: Izdatelstvo Instituta narodov Severa TsIK SSSR, 350 p. [in Russian].

22. Moss M. 1996. Tekhniki tela [Techniques of the body] // Obshchestva, obmen, lichnost: Trudy po sotsialnoy antropologii. Moscow: Vostochnaya literatura RAN, P. 242-263. [in Russian].

23. Radlov V.V. 1870. Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen [Samples of folk literature of the Turkic tribes]. Moscow; St. Petersburg, 214 p. [in Russian].

24. Seidimbek A. 1997. Qazaq alemi: etnomadeni paiymdau [The Kazakh world: Ethnocultural interpretation]. Almaty: Sanat, 463 p. [in Kazakh].

25. Seidimbek A. 2008. Qazaqtyn auyzsha tarikhy: zertteu [The oral history of the Kazakhs: A study]. Astana: Foliant, 728 p. [in Kazakh].

26. Tailor E.B. 1989. Pervobytnaya kultura [Primitive culture] / Transl. from English by D.A. Koropchevskii; foreword and notes by A.I. Pershits. Moscow: Politizdat, 573 p. [in Russian].

27. Tursynov E.D. 1976. Qazaq auyz adebietin zhasaushylardyn baiyrgy okilderi [Ancient representatives of the creators of Kazakh oral literature]. Almaty: Gylym, 195 p. [in Kazakh].

28. Ualikhanov Ch.Ch. 1984. O formakh kazakhskoy narodnoy poezii [On the forms of Kazakh folk poetry] // Sobranie sochinenii: v 5 t. Vol. 1. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, P. 280-286. [in Russian].

29. Frezer Dzh.Dzh. 1980. Zolotaya vetv: Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: A study in magic and religion] / Transl. from English; afterword and comments by S.A. Tokarev. Moscow: Politizdat, 831 p. [in Russian].

Жалелов Д.С.
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: daulet.zhalel1994@gmail.com

КАЗАХСКАЯ ТРАДИЦИЯ ЖЫРАУ И ТУРЕЦКАЯ ТРАДИЦИЯ АШИКОВ: ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ

Аннотация. В данной научной статье с этнологической точки зрения рассматриваются процессы исторического формирования и этнокультурные взаимосвязи общественных функций казахской традиции жырау и турецкой традиции ашиков. Основная цель исследования заключается в выявлении корреляции обоих феноменов с архаичным озанским архетипом, а также в определении их этнокультурной специфики путем сравнительного анализа социализации, общественного статуса и этносоциальной роли в соответствующей исторической среде. В качестве методологической базы использованы сравнительно-типологический, историко-этнологический и текстологический методы.

Результаты исследования демонстрируют, что традиции жырау и ашиков, восходя к общему источнику, в силу специфических исторических условий трансформировались в самостоятельные социальные институты. Главная функция казахской традиции жырау характеризуется как институт государственно-политического медиаторства, советничества при ханах, идеологического руководства и трансляции эпической памяти. В свою очередь, в турецком типе ашиков на первый план выходят исполнительское мастерство с использованием саза, система «учитель–ученик» (usta–çırak ilişkisi) и синтез с суфийской традицией. В работе также анализируются процессы институционализации поэтического слова: сравниваются государственно-политическая функция жырау в Казахском ханстве и исполнительские формы ашиков в дворцовой, суфийской и караван-сарайной среде Османской империи. Результаты работы направлены на комплексное этнологическое изучение этносоциальных параметров, механизмов культурной трансмиссии и трансформации общего духовного наследия казахского и турецкого народов.

Ключевые слова: жырау, ашик, традиция, этнокультурная преемственность, этносоциальные характеристики, институт, озан.

Для цитирования: Жалелов Д.С. Казахская традиция жырау и турецкая традиция ашиков: этнологические аспекты этнокультурной преемственности // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 238-249 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.16

Zhalelov D.S.
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: daulet.zhalel1994@gmail.com

THE KAZAKH ZHYRAU AND TURKISH AŞIK TRADITIONS: ETHNOLOGICAL DIMENSIONS OF ETHNOCULTURAL CONTINUITY

Abstract. This research paper offers an ethnological examination of the historical evolution, functional dynamics, and ethnocultural intersections between the Kazakh zhyrau and Turkish aşık traditions. The primary objective is to delineate the shared genesis of both traditions rooted in the archaic ozan archetype, and to identify their distinct ethnocultural profiles through a comparative analysis of their socio-political status, institutional role, and societal functions. The methodology employs a synthesis of comparative-typological, historical-ethnological and textual analysis methods.

The findings demonstrate that while both zhyrau and aşık originate from a singular cultural root, divergent historical trajectories led to their institutional transformation within their respective social environments. The Kazakh zhyrau tradition operated primarily as a high-ranking political institution, characterized by statesmanship, diplomatic mediation between the Khan and the populace, strategic advisory role, and the preservation of epic memory. Conversely, the Turkish aşık figure is defined by musical performance accompanied by the saz, master-apprentice transmission, and strong convergence with Sufi mysticism. The paper highlights the institutionalization of the oral tradition, contrasting the political-ideological authority of zhyraus during the Kazakh Khanate with the performance-oriented, Sufi, and courtly contextualizations of aşıks in the Ottoman era. Ultimately, this study provides a comprehensive ethnological perspective on the ethnosocial characteristics, cultural transmission mechanisms, and evolutionary transformations of the shared Turkic spiritual heritage.

Keywords: zhyrau, aşık, tradition, ethnocultural continuity, ethnosocial characteristics, institution, ozan.

For citation: Zhalelov D.S. The Kazakh Zhyrau and Turkish Aşık traditions: ethnological dimensions of ethnocultural continuity // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 238-249 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.16

Автор туралы мәлімет:
Жалелов Дәулет Серікұлы, PhD, қазақ әдебиеті кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-3336-6442

Сведения об авторе:
Жалелов Даулет Серикулы, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-3336-6442

Information about the author:
Zhalelov Daulet Serikuly, PhD, Lecturer at the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-3336-6442

ҒТАМР 13.91.11

https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.17

Мейрманова Г.А., *Егізбаева М.К., Терекбаева Ж.М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫНДАРЫ МЕН ОЙЫНШЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАДАҒЫ САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ балаларының дәстүрлі ойындары мен ойыншықтары мәдени мұра жүйесіндегі өзара сабақтас құбылыстар ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – балалар ойындарының тарихи қолданыс аясын, құрылымдық ерекшеліктерін көрсету, тәрбиелік қызметін этнографиялық деректер негізінде жүйелеу, мәдени мұра ретінде маңызын анықтау. Теориялық негіз ретінде тарихи-этнографиялық еңбектер, бала тәрбиесіне арналған зерттеулер мен жарияланымдар пайдаланылды. Балалар ойындарының, дәстүрлі ойыншықтардың мазмұндық сипатын анықтауда салыстырмалы-тарихи және типологиялық әдістер қолданылды. Дүмпілдек, марламқаш, тақия тастамақ, асық ату, лаңгі тәрізді ойындармен қатар қуыршақ, ағаш ойыншықтар мен ортеке тәрізді дәстүрлі бұйымдар талданды. Талдау дәстүрлі ойындардың қимыл-қозғалыстық, танымдық, әлеуметтік, мәдени функцияларды қамтитынын көрсетті. Этнографиялық материалдар ойындардың тек көңіл көтеру құралы емес, баланы еңбекке, ортақ тәртіпке, өзара жауапкершілікке және қоршаған ортамен әрекеттесуге бейімдейтін тәжірибе болғанын көрсетеді. Асық ойынының қазақ, қырғыз және түрік халықтарындағы ұқсас үлгілері, дүмпілдек атауының қазақ-қырғыз кеңістігіндегі қолданысы тарихи-мәдени байланыстар тұрғысынан қарастырылды. Дәстүрлі ойыншықтардың жасалу материалы мен қолданылу ерекшеліктері арқылы баланың тұрмыстық ортаға араласуы сипатталды. Зерттеу нәтижелері ұлттық ойындар мен ойыншықтарды музей, білім беру және отбасылық ортада жаңғыртудың маңызын айқындайды. Сонымен қатар, олардың мәдени жадты сақтаудағы орны көрсетілді.

Кілт сөздер: балалар ойыны, дәстүрлі ойыншық, асық ату, дүмпілдек, марламқаш, тақия тастамақ.

Дәйексөз үшін: Мейрманова Г.А., Егізбаева М.К., Терекбаева Ж.М. Қазақ балаларының дәстүрлі ойындары мен ойыншықтарының мәдени мұрадағы сабақтастығы // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 250-263 (қаз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.17

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев заман талабына сай цифрландыру үдерісінде ұлттық құндылықтарды сақтаудың маңыздылығын атап өтеді. Осыған сәйкес балалар ойындары мен дәстүрлі ойыншықтар – ұлттық және патриоттық тәрбиенің маңызды құралы. Дәстүрлі ортада бала үлкендер әлеміне бірден араласып кеткен жоқ. Ол еңбекке, ортақ тәртіпке, өзара жауапкершілікке алдымен ойын арқылы бейімделді. Ойынның ережесі, қатысушылар, жеңіс пен жеңіліске қатысты ұстанымдар мен қолданылатын заттар қоғамның мінез-құлық нормаларымен байланысты болды. Ғалым Б.Ә. Төтенаев қазақтың ұлттық балалар ойындарын талдай отырып, олардың шапшаңдық, ептілік, тапқырлық секілді қасиеттерді қалыптастырудағы орнын көрсетеді (Төтенаев, 1978: 62). Демек, балалар ойыны этнографиялық дерек ретінде де, тәрбие тәжірибесінің тұрақты тірегі ретінде де назар аударуға лайық.

Мақаланың мақсаты – қазақ балаларының дәстүрлі ойындары мен ойыншықтарын тарихи-этнографиялық тұрғыдан жүйелеп, олардың бала тәрбиесіндегі қызметін және қазіргі мәдени

кеңістіктегі маңызын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: қазақ балалар ойындары туралы шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерін салыстыру; ойындардың сипаты, қатысушылар саны мен құрылымына қарай жіктеу ұсыну; кейбір көне ойындардың этнографиялық сипатын анықтау; дәстүрлі ойыншықтардың жасалу жолы мен әлеуметтік қызметін сипаттау.

Балалар этнографиясы қазақ этнологиясында жеке бағыт ретінде біркелкі зерттелмеді. Дәстүрлі шаруашылық, киім, баспана, отбасылық қатынастар мен әдеп-ғұрыптарға арналған еңбектер мол болғанымен, баланың ортасы, заттық құндылықтары, ойыншықтары мен ойын түрлері қосалқы дерек ретінде ғана тіркелді. Музей қорларында сақталған балаларға қатысты бұйымдардың салыстырмалы түрде аз болуы да осы мәселені арнайы қарастыру қажеттігін көрсетеді. Сондықтан мақалада зерттеу нысандары біртұтас мәдени мұра ретінде қарастырылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізін XVIII ғасырдың екінші жартысынан XXI ғасырға дейінгі тарихи-этнографиялық еңбектер, ғылыми мақалалар, сөздіктер мен музей қорларындағы материалдарға арналған жарияланымдар құрады. Мақаланы жазу барысында талдау, жинақтау, салыстырмалы-тарихи және типологиялық әдістер қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс қазақ, қырғыз және түрік халықтарындағы ойын атаулары мен олардың құрылымдық ұқсастықтарын салыстыру үшін қолданылды. Типологиялық әдіс ойындарды мазмұны, қатысушылар саны және іс-әрекет сипаты бойынша топтастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық негізінде ойынның мәдени және әлеуметтік табиғатын түсіндіретін еңбектер басшылыққа алынды. Л.С. Выготский-дің мәдени-тарихи тұжырымдамасы баланың дамуындағы әлеуметтік тәжірибе мен мәдени құралдардың маңызын түсіндіруге мүмкіндік береді (Выготский, 1991). Ғалым В.П. Зинченко еңбектерінде білім беру мен таным үдерісінің мәдени ортадан ажырамайтыны көрсетіледі (Зинченко, 2018). Ф. Арьес балалық шақтың тарихи өзгермелі құбылыс екенін қарастырса (Арьес, 1999), Ю.М. Лотман мәдени мәтін мен таңбалық жүйелердің қоғамдағы қызметіне назар аударады (Лотман, 1969). Ал Й. Хейзинга ойын феноменін мәдениеттің қалыптасуымен байланыстырып, ойынға тән шарттылық, ереже, бәсеке және ортақ қатысу белгілерін түсіндіреді (Хейзинга, 1997). Бұл теориялық ұстанымдар қазақ балалар ойындарын мәдени тәжірибе ретінде талдауға негіз болады.

Ш. Уәлиханов (Валиханов, 1961), Ә.А. Диваев (Диваев, 1905), В.В. Радлов (Радлов, 1989), Н.А. Мелкова (Мелкова, 1921) сияқты зерттеушілер халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпын сипаттау барысында ойын-сауық пен балалар тәрбиесіне қатысты мәліметтерді де қағазға түсірді. Бұл деректердің құндылығы – ойынның кейінгі кезеңде өзгеріп кеткен немесе мүлде сиреген үлгілерін сол уақыттағы қолданыс контексімен бірге көрсетуінде. Сонымен бірге, ұлттық ойындар туралы мәліметтер ауыз әдебиеті, саяхатшылар жазбалары, отбасылық-тұрмыстық сипаттамалар және музей коллекциялары арқылы толықтырылып отырады.

Этнограф Ш.Уәлиханов еңбектерінде қазақ балалар ойынының тек ермек қызметімен шектелмегенін, оның белгілі бір ортадағы мәдени түсініктермен астасқанын байқауға болады. Ғалым ойынның сыртқы формасы мен ішкі мағынасын қатар қарастырады (Валиханов, 1961: 48).

Ал Н.А. Мелкованың «Игры киргизов» атты еңбегі қазақ ойындарын арнайы сипаттаған ерте зерттеулердің бірі. Автор онда ойындардың атауын, орындалу тәртібін және қатысушылар әрекетін жүйелі түрде тіркеп, барлығы отыз үш ойын түрі туралы мәлімет береді. Сонымен қатар тарихи кезеңдегі ойын сипаттамасын ұсынып, ақпарат берушімен жұмыс істеуге арналған сұрақтар ұсынады (Мелкова, 1921: 44).

Қазақ этнографиясын жүйелі зерттеген Ә. Диваев еңбектерінде қазақ балаларының ойыны фольклорлық мәтін, тұрмыс-салтпен және тәрбие тәжірибесімен байланысты қарастырылады. Оның жазбаларында ойын өлеңдері, қимылға негізделген ойындар мен балаларды алдандыру, жұбату тәсілдері нақты этнографиялық материал ретінде тіркелген. Ғалым өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде ұлттық ойындарды қатысушылардың жас ерекшелігіне қарай жіктейді. Мысалы, «соқыр теке» ойынында балалар қатар отырып, санамақ сипатты сөздерді айтады; таңдалған баланың көзі байланып, басқа ойыншыны

ұстап, кім екенін табуы керек. «Түйе-түйе» ойынында балалар бірнеше топқа бөлініп, бір топ «түйе мен боталарды» бейнелейді. Басқа топ боталарды алып кетеді, «інген» оларды іздейді. Ойын барысында диалог, өтініш, іздеу және рөлдік әрекеттер орындалады. «Тұмалақ ағаш» тәрізді доп пен таяққа негізделген ойынды да сипаттап, оны Орынбордағы орыс балаларының ұқсас ойындарымен салыстырады (Диваев, 1905).

Қазақ даласындағы ойын-сауық пен бала тәрбиесіне қатысты мәліметтер саяхатшылар мен өлкетанушылар еңбектерінде де кездеседі. Орыс ғалымы, географ әрі тарихшы А.И. Левшин өзінің «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегінде қазақтың ұлттық ойындарына «теңге алу», «күрес» т.б. айрықша назар аударған. Ол балалардың қимылды ойындары олардың шынығуына, мықты әрі төзімді болуына ықпал ететінін сипаттайды (Левшин, 1832). П.С. Паллас қазақ қоғамының тұрмыстық ерекшеліктерін сипаттау барысында дене ептілігі мен жарысқа негізделген әрекеттерге назар аударған (Паллас, 1773: 26). Г.Н. Потаниннің материалдары қазақ және көршілес түркі-моңғол халықтарының фольклорлық әрі тұрмыстық ұқсастықтарын салыстыруға мүмкіндік береді (Потанин, 1881). А. Алекторов қазақ отбасындағы бала тәрбиесінің тәртібін, ата-ана беделі мен баланың әлеуметтік ортаға ену үдерісін сипаттайды (Алекторов, 1891). Ал В.В. Радловтың этнографиялық бақылаулары көшпелі ортадағы күнделікті өмірдің кең контексін береді (Радлов, 1989). Бұл еңбектерді қатар қарастыру ойынның оқшау құбылыс емес, бүкіл тәрбие жүйесінің бір бөлігі болғанын аңғартады.

XX ғасырдағы отандық зерттеулерде ұлттық ойындарды жүйелеу мен олардың тәрбиелік мазмұнын ашуға көбірек көңіл бөлінді. Ә. Марғұлан қазақтың материалдық және рухани мәдениетіне қатысты деректерді кешенді қарастырып, дәстүрлі тұрмыс заттарының әлеуметтік мәнін көрсетуге үлес қосты (Маргулан, 1984). Б.Ә. Төтенаев ұлттық ойындарды арнайы жинақтап, оларды мазмұны мен орындалу сипатына қарай жіктеуге ұмтылды. Оның еңбегінде «Ақ боран», «Қалтырауық», «Қамыр кемпір», қазақша күрес, жаяу жарыс, жамбы ату, күміс алу, жорға жарыс секілді ойындар мен жарыстарға сипаттама берілген (Төтенаев, 1978: 72). Мұндай еңбектер дәстүрлі ойынның дене шынықтырумен ғана емес, батылдық, әділдік, ережеге бағыну және топ алдындағы жауапкершілік сияқты мінездік қасиеттермен байланысын айқындауға негіз береді.

Х. Арғынбаевтың қазақ отбасы туралы зерттеуі баланың жасына қарай отбасындағы орны мен тәрбиелік міндеттердің қалай өзгергенін түсіндіруге мүмкіндік береді. Автор көрсеткендей, ерте жаста ұл мен қыздың ортақ ойын кеңістігі басым болып, есейген сайын олардың күнделікті міндеттері мен әрекет үлгілері біртіндеп жіктеле түседі (Арғынбаев, 1996). У.Х. Шалекенов материалдық мәдениет тарихын қарастыру барысында тұрмыстық заттар мен археологиялық деректердің әлеуметтік қызметіне назар аударады (Шалекенов, 1980). Өңделген асықтар, саздан жасалған ұсақ бұйымдар мен ысқырық тәрізді заттар ойын мәдениетінің заттық қырын зерттеуде маңызды. Олар бала әрекетінің арнайы сатып алынған ойыншықпен ғана емес, қоршаған ортадағы қолжетімді материалды қайта пайдалану тәжірибесімен де қалыптасқанын көрсетеді.

Р.М. Мустафина дәстүрлі нанымдар мен тұрмыстық исламның өзара қабысуын талдай отырып, асық сияқты күнделікті заттардың ойыннан бөлек болжамдық және рәсімдік мағына иелене алатынын көрсетеді (Мустафина, 1992). Бұл дерек балалар ойыны мен ересектердің символдық тәжірибесі арасында әрқашан қатаң шекара болмағанын аңғартады. Бір зат әр контексте ойын құралы, тұрмыстық бұйым немесе белгілі бір сенімге қатысты белгі қызметін атқаруы мүмкін. Сондықтан ойын атрибуттарын зерттегенде олардың тек практикалық қызметін емес, мәдени семантикасын да ескерген жөн.

Қазіргі зерттеулер дәстүрлі ойындарды тәрбие, мерекелік мәдениет және этникалық бірегейлік мәселелерімен байланыстыра қарастырады. Ш.Ж. Тохтабаева қазақ этикетін талдау барысында балаға қатысты бұйымдар мен қуыршақтардың қорғаныштық және әлеуметтік қызметіне назар аударады (Тохтабаева, 2015). А. Қалыш ұлттық ойындар мен жарыстарды мерекелік мәдениеттің бір бөлігі ретінде сипаттайды (Kalysh, 2012). Б. Қалшабаева мен Г. Иманберлиева ұлттық ойындардың жастар тәрбиесіндегі орнын, батылдық, отансүйгіштік және мәдени мұраға құрмет секілді құндылықтармен байланысын қарастырған (Kalshabayeva, Imanberlinova, 2018). Ал А. Айтбаева, А. Хазбулатов және Ж. Шайгозова балалар ойыны мен дәстүрлі білім беру

арасындағы сабақтастықты қазіргі жағдаймен байланыстыра талдайды (Aitbayeva et al., 2021). Осы зерттеулер тақырыптың тек өткен кезеңмен шектелмей, бүгінгі тәрбие және мәдени саясат аясында да өзекті екенін көрсетеді.

Талдау

Қазақтың дәстүрлі балалар ойындарын талдағанда олардың бірнеше қызметі ескеріледі. Ойын қозғалысқа негізделіп, онда ереже сақтау, қарсыластың әрекетін болжау, кезек күту, топ мүддесін жеке әрекеттен жоғары қою қатар жүреді. Олар баланың ортаға бейімделуін, өз әрекетінің салдарын түсінуін және құрдастарымен келісуін күнделікті тәжірибе арқылы үйреткен.

Ойынның этнографиялық мәні оның қоғамдағы басқа салалармен байланысынан анық көрінеді. Қимылды ойындарда мал шаруашылығына, жарысқа, нысана көздеуге немесе кеңістікте бағдарлауға тән дағдылардың ізі сақталады. Ал үй ішіндегі ойындарда отбасы тұрмысы, қолөнер, киім тігу, бесікке бөлеу секілді әрекеттердің шағын үлгісі көрінеді. Ойын барысында бала белгілі бір әрекетті қайталап қана қоймай, сол әрекетке қоғам берген мағынаны да меңгереді. Осы себепті балалар ойынын этнопедагогикамен қатар этнология, психология, мәдениеттану, мәдениет тарихы тұрғысынан зерделеу маңызды.

1-кестеде қазақ балалар ойындарының мазмұны, қатысушылар саны және іс-әрекет сипаты бойынша жіктелуі берілді. Жиналған материалдарды мазмұны, қатысушылар саны және негізгі іс-әрекет сипаты бойынша үш өлшеммен топтастыруға болады. Мазмұндық тұрғыдан танымдық, дамытушылық, тәрбиелік, шығармашылық бағыттар өзара сабақтас келеді. Танымдық ойындар санау, есте сақтау, салыстыру және тапсырманы түсіну қабілетін іске қосса, дамытушылық ойындар баланың логикалық ойлауы мен әрекет жылдамдығына көбірек салмақ түсіреді. Тәрбиелік мазмұн ережеге адал болу, серіктесін сыйлау, жеңілісті қабылдау сияқты қатынас нормаларынан көрінеді. Ал шығармашылық сипаттағы ойындарда қолөнер, бейнелеу, құрастыру немесе сюжетті өз бетінше дамыту мүмкіндігі басым.

Қатысушылар саны да ойынның әлеуметтік қызметіне ықпал етеді. Жеке орындалатын ойындар баланың дәлдігіне, шыдамдылығына және өз нәтижесін бақылауына бағытталса, жұптық ойындар серіктестің әрекетіне жауап беруді талап етеді. Топтық және ұжымдық ойындарда ортақ ереже, рөл бөлу, келісу, көшбасшыны мойындау, топ ішінде шешім қабылдау тәжірибесі қалыптасады. Әсіресе жарыс сипатындағы ойындарда жеке шеберлік пен ұжым мүддесінің арақатынасы анық байқалады. Бұл қасиет дәстүрлі ойындардың балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудегі маңызын күшейтеді.

Іс-әрекет сипаты бойынша қимыл-қозғалыс, зияткерлік, сюжеттік-рөлдік және дидактикалық ойындарды ажыратуға болады. Қимыл-қозғалыс ойындары шапшаңдық, дәлдік, тепе-теңдік пен төзімділікке негізделеді. Зияткерлік ойындарда есептеу, стратегия құру және бірнеше қадам алға ойлау басым. Тоғызқұмалақ пен кейбір асық ойындары осы топқа жатады. Сюжеттік-рөлдік ойындарда бала ересектердің әлеуметтік рөлін қайталайды. Дидактикалық мазмұн тапсырманы ойын жағдайында шешу арқылы көрінеді.

Қазақ балалар ойындары. Қазақ балаларының дәстүрлі ойын қорында кең далада ойнайтын қимылды жарыстар да, шағын топқа арналған ептілік ойындары да, үй ішінде орындалатын тыныш әрекеттер де болған. Асық, бестас,

Кесте 1 – Қазақ балалар ойындарының типологиясы
Table 1 – Typology of Kazakh Children's Games

Қызметіне қарай	Қатысушы санына қарай	Іс-әрекет сипатына қарай
Танымдық – сандық ойындар	Жеке	Қимыл-қозғалыс
Дамытушылық – логикалық ойындар	Жұптық	Зияткерлік – шахмат, дойбы
Тәрбиелік – адалдық, сыйластық	Топтық	Сюжеттік-рөлдік ойындар
Шығармашылық – көркемдік, қолөнер	Ұжымдық	Дидактикалық – тапсырмаға негізделген ойындар

Дереккөз: авторлар құрастырған.

соқыртеке, ақсерек-көксерек, тоғызқұмалақ, ханталапай сияқты ойындар күні бүгінге дейін өзінің мәдени маңызын жоғалтпады. Ал қазіргі кезде сирек ойналатын дүмпілдек пен марламқаш тәрізді ойындарға этнографиялық талдау жасау, мәдени мұра ретіндегі маңызын анықтаудың қажеттілігі зор.

Дүмпілдек. Бұл ойынның тарихи сипатына қатысты ерекше мән беруді қажет ететін дерек бар. Ойын сипаты туралы деректердің бірі – 1923 жылғы «Сана» журналының №1 санында «Қырғыз» бүркеншік атымен жарияланған «Дүмпілдек» ойынының ережесі. М. Дулатұлының 1924 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралы» (Қирағат) кітабында бұл ойын қырғыз ойыны деп берілген (Дулатұлы, 1924). Бұл дерек дүмпілдекті қазақ-қырғыз мәдени кеңістігінде таралған ортақ, өзара алмасқан ойын үлгісі ретінде зерттеудің дұрыстығын көрсетеді.

Қырғыз тілінде ойын «дүмпүлдөк», кейбір нұсқаларда «кара коюм дүмпүлдөк» түрінде аталады. К.К. Юдахин сөздігінде дүмпүлдө атауы «тұйық, үзік-үзік дыбыс шығару» мағынасында, ал дүмпүлдөк жеке ойын атауы ретінде берілген (Юдахин, 1965). Бұл түсінік ойынның мазмұнымен де сәйкес келеді. Ойынның ережесі бірнеше қатысушыдан тұратын екі топтың кезектесіп шабуылдау және қорғану әрекетіне негізделеді. Деректерде оны шамамен 7–8 жастан бастап жылы мезгілде, кейде ай жарығында ойнайды. Ойын барысында бір топты арқан ұстаған ойыншы қорғап, екінші топ тиіп-қашу тәсілімен шабуылдайды. Бұдан бөлек, «ақ шөп басы», «шап кетті» секілді ойын терминдері қолданылады. Типологиялық тұрғыдан бұл ойын шабуыл мен қорғаныс рөлдері ажыратылған топтық ойын.

Марламқаш – топтық әрекетке құрылған ұлттық балалар ойыны. Негізгі өзегі – жасырыну, іздеу, қауіпсіз орынға дер кезінде жету. Ойын көбіне жазғы кеште балалар көп жиналған кезде ойналған. Қатысушылар екі топқа бөлінеді. Бір топ белгілі бір заттарын «орда» ретінде белгіленген ортақ орынға қалдырып, алысырақ барып тығылады. Екінші топ оларды іздейді. Іздеушілердің дауыстап белгі беруі ойынның басталғанын білдіреді. Тығылған ойыншы қарсыласын байқап қалса, ұстатпай ордаға жетуге тырысады, ал іздеушінің міндеті – оны жолда ұстау. Осылайша ойында бақылау, дыбыс пен кеңістікке бағдарлану, қауіптің жақындауын сезу және тез шешім қабылдау қатар қолданылады. Зерттеуші Г.Н. Потанин жазбаларында осыған ұқсас балалар әрекеттерінің кең таралғаны көрінеді (Потанин, 1881: 112). Ойынның тәрбиелік мәні жағдайды бағалап, топпен келісуді үйретеді.

Тақия тастамақ – зейін мен жылдамдықты талап ететін ойын. Б. Қалиевтің түсіндірме сөздігінде қазақ ойындарының қатарында «тақия жүгіртпек» атауы берілген. Онда хан қалай, белбеусоқ, тақия жүгіртпек, сақина тықпақ секілді бірнеше ойын қатар алынады (Қалиев, 2014). Типологиялық тұрғыдан жасырын зат қалдыру, оны аңғару, қуу және рөл алмастыру моделіне негізделген шеңберлік қимыл ойыны. Балалар шеңбер жасап отырады. Жүргізуші олардың сыртынан айналып жүріп, бір ойыншының артына тақияны білдірмей тастайды. Тақияны байқаған бала оны тез алып, жүргізушіні қуып жетуге әрекет етеді. Байқамай қалса, ойынның келесі кезеңінде оның рөлі өзгереді. Тақия тастамақта баланың тек қозғалысы емес, тыңдау, айналадағы жағдайды бақылау, белгісіз әрекетке дайын отыру қабілеті сыналады.

Асық ату мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі қоғамға тән, баланы ептілікке, ұтқырлыққа, болашақ тұрмысқа баулитын тәрбиелік мәні бар ұлттық балалар ойыны. Ойын барысында қойдың, ешкінің (ешкімек), киіктің (шүкейт), арқар мен таутекенің (құлжа, қолқар), қозы-лақтың (кентай) асықтары қолданылады. Сирек жағдайда сомпа, сақа, топай деп аталатын түйе, сиыр асықтары да пайдаға асады. Асық салмағын арттыру үшін ішіне қорғасын құйылған (Қазақ этнографиялық категориялар..., 2017: 299).

Асық сүйегін ойын құралы ретінде пайдалану қазақтарға ғана тән құбылыс емес. Ғалым Х. Бозбай асық сүйегінің (aşık, aşık kemiği) Анадолыдағы және одан да көне археологиялық мәдениеттердегі қолданысын талдап, оны нысанаға ату, лақтыру, кездейсоқ түсу қалпына негізделген ойындар сияқты бірнеше типке бөледі. Зерттеуші асықпен ойнаудың Еуразияда өте терең тарихи қабаты бар екенін көрсетеді (Bozbay, 2013). Ғалым Н. Рысмендеева «Кыргыз элинин чүкө оюндары» атты арнайы еңбегінде қырғыз дәстүрінде сүйек ойындарының (чүкө) мол нұсқаларының сақталғанын атап өтті (Рысмендеева, 2016).

А.И. Левшиннің 1832 жылы шыққан еңбегінің үшінші бөлімі арнайы «Игры и забавы Киргизов» деп аталады. Мұнда ат жарысы, ерлер мен әйелдердің ат үстіндегі жарысы және

жастардың шеңберде ойнайтын ойындары бір мәдени кешен ретінде беріледі. Левшин сипаттаған ойындардың бірінде қойдың шағын сүйегі ойын құралы ретінде пайдаланылғаны көрсетіледі (Левшин, 1832). Бұл дерек мал сүйегі тұрмыстық қалдықтан ойындық және символдық затқа айналғанын көрсетеді. Ал Н.А. Мелкованың «Игры киргизов» еңбегінің соңғы бетінде ойынның атауы *дәл* (асық уйнайды, игра в бабаки) деп берілген. Көктем, жаз, күз мезгілдерінде екіден онға дейін ұл бала ойнайды. Әр ойыншы бір-бірден асық тігеді. Ойыншылар шамамен он-он бес қадам қашықтыққа кетіп, асықтарды тас тақташалармен атып құлатуға тырысады. Кім көбірек асық құлатса, сол ұтады (Мелкова, 1921). Қазіргі стандартталған асық атуда сақа негізгі соққы құралы ретінде қабылданады. Ал Мелкова 1921 жылы тіркеген нақты аймақтық нұсқада асықтарды басқа асықпен емес, тас тақташамен ұрады. Сондықтан асық ойынының заттық өзегі тұрақты болғанымен, ойын техникасы мен соққы құралы аймақтық және тарихи жағынан өзгеріп отырған.

Қазақ халқының ойыншық түрлері. Дәстүрлі ортадағы ойыншықтың ерекшелігі – оның баланың күнделікті өмірімен байланысты болуы. Ағаш, жүн, киіз, сүйек, тері, ши және саз сияқты қолжетімді материалдар ойыншық жасауға пайдаланылды. Көп жағдайда ойыншықты ата-ана, үлкен бауыр немесе баланың өзі дайындаған. Сондықтан ойыншық дайын бұйым ғана емес, оны жасау үдерісінің өзі тәрбиелік әрекетке айналды. Материалды таңдау, кесу, байлау, тігу немесе қарапайым пішін жасау баланың қол икемін жетілдіріп, заттың қалай құрылатынын тәжірибе арқылы түсінуге мүмкіндік берді. Мұндай бұйымдардан дәстүрлі шаруашылықтың, қолөнердің және отбасы ішіндегі еңбек бөлінісінің шағын моделі көрінеді.

Ұл балалардың ойыншықтары арасында ағаш ат, арба, садақ, қылыш, қамшыға ұқсас қарапайым бұйымдар жиі кездескен. Олардың мазмұны ересектердің шаруашылық және ер азаматқа тән деп қабылданған әрекеттерін қайталауға негізделді. Мысалы, ағаш арба жасау үшін бала дөңгелек пен осьтің өзара байланысын байқап, қозғалыстың қарапайым тетігін іс жүзінде меңгереді. Ағаш ат немесе қамшы бейнесі мал шаруашылығы ортасын ойын кеңістігіне көшіреді. Кейбір ойыншықтарды ересектер әдемілеп, оюлап бергенімен, баланың өз қолымен жасалған қарапайым нұсқасы да маңызды болды. Өйткені мұнда нәтиже ғана емес, жасаудың өзі – ағашты өлшеу, тегістеу, бөлшектерді біріктіру – тәжірибелік білімнің бөлігі. Осы себепті дәстүрлі ойыншықты қолөнердің жеңілдетілген үлгісі әрі баланы еңбекке біртіндеп енгізудің тәсілі ретінде қарастыруға болады.

Қыз балалардың ойын кеңістігінде қуыршақ, шағын бесік, матадан немесе жүннен жасалған жануар бейнелері ерекше орын алды. Қуыршақтың киімін тігу, оны бесікке бөлеу, әлдилеу және тұрмыстық көріністі қайталау арқылы бала ересектердің әрекетін ойын түрінде меңгерді. Қуыршақтар көбіне үйде бар мата, киіз, жіп, жүн секілді материалдан жасалғандықтан, әрқайсысының пішіні мен безендірілуі әртүрлі болды. Қарапайым қуыршақ үшін мата қиындысын ши немесе таяқшаға орау жеткілікті болса, күрделі нұсқаларында киім пішіліп, кесте, жиек, ұсақ әшекей қолданылған. Осы жұмыс барысында ине сабақтау, мата бүктеу, тігіс жүргізу, затты ұқыпты ұстау сияқты дағдылар ерте қалыптасты. Қазіргі көзқараспен мұны тек белгілі бір гендерлік рөлді қайталау деп шектеу жеткіліксіз. Ең алдымен ол баланың тұрмыстық затпен әрекет ету, қамқорлық көрсету және қол еңбегін меңгеру тәжірибесін көрсетеді.

Ойын мен өнердің шекарасында тұрған қызықты бұйымдардың бірі – ортеке. Қазақ, қырғыз және қарақалпақ мәдениетінде кездесетін бұл ағаш мүсін музыка ырғағымен қозғалтылатын шағын механикалық бейне ретінде белгілі. Шебер текенің денесін жеңіл ағаштан ойып, аяқ, тізе, мойын тәрізді қозғалатын бөліктерін жіп арқылы байланыстырады. Орындаушы жіпті домбыра немесе басқа аспаптағы ырғаққа сай тартып-босатқанда, мүсін билеп тұрғандай әсер береді. Ортеке осы ерекшелігімен кәдімгі ойыншықтан асып, қолөнер, музыка және көріністік өнердің тоғысқан нысанына айналады. Бала үшін оның қызығы дайын бейнені тамашалауда ғана емес, қозғалыстың қалай жасалатынын түсінуде де жатыр. Жіптің тартылуы мен буын қозғалысының арасындағы байланысты бақылау ұсақ моторика мен себеп-салдарлық ойлауды іске қосады, ал музыкалық сүйемелдеу ұлттық өнерге эмоциялық қызығушылық тудырады.

Ләңгі – қарапайым материалдан жасалып, жоғары қимыл үйлесімін талап ететін ойын құралы. Оның нұсқалары әр өңірде әртүрлі болған. Салмақ беру үшін қорғасын немесе ұсақ металл, жұмсақтау ету үшін мата мен жүн, ал ұшуын тұрақтандыру үшін тері не түк

пайдаланылған. Негізгі мақсат – *лаңгіні* аяқпен жерге түсірмей мүмкіндігінше көп рет қағу. Ойын жеке шеберлікті де, кезекпен жарысуды да қамтиды; қатысушы санын ортаға қарай өзгертуге болады. *Лаңгі* ойнағанда бала табан, аяқтың қыры, тізе сияқты әртүрлі қозғалыс тәсілін игеріп, дене тепе-теңдігін сақтауға үйренеді. Б. Төтенаев еңбегінде *лаңгі* және соған ұқсас ептілік ойындары ұлттық ойын қорының бір бөлігі ретінде қарастырылады (Төтенаев, 1978). Ұлттық ойындардың жастар тәрбиесіндегі маңызын талдаған зерттеулер де мұндай қимылды әрекеттердің шыдамдылық пен шапшаңдықты қалыптастырудағы орнын атап өтеді (Kalshabayeva, Imanberlinova, 2018: 85).

Қуыршақ қазақ балаларының заттық мәдениетін зерттеуде айрықша мәнге ие. Қазақтың этнографиялық ұғымдарына арналған энциклопедиялық еңбекте қуыршаққа қатысты атаулар мен дәстүрлі түсініктер жүйеленген (Әлімбай, 2012: 455). Ал музей қорлары бұл бұйымның нақты пішінін, материалын және киім үлгісін көруге мүмкіндік береді. И.В. Стасевичтің зерттеуінде Санкт-Петербургтегі Ресей ғылым академиясының I Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорындағы қазақ қуыршақтары арнайы қарастырылған. Автор XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші жартысына жататын бірнеше коллекциядағы ондаған қуыршақты сипаттап, олардың қорлық құжаттамасы мен жасалу ерекшеліктеріне назар аударады (Стасевич, 2024: 64). Осындай музейлік деректер ауызша сипаттаманы нақты заттық материалмен салыстыруға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі қуыршақтардың киімінен қазақтың күнделікті және мерекелік киім мәдениетінің шағын үлгісі көрінеді. Бас киім, көйлек, сырт киім немесе әшекей бөлшектері ересектер киіміндегі пішім мен безендіру тәсілін ықшам түрде қайталайды. Кейбір үлгілерде моншақ, түйме, металл пластина, тері жолағы және қауырсын секілді ұсақ бөлшектердің қолданылуы қуыршақтың жай ойын заты емес, қолөнер шеберлігін көрсететін бұйым болғанын аңғартады. Қыздардың қуыршаққа киім дайындауы мата өлшеу, пішу, тігу және сәндеу әрекеттерін ойынмен ұштастырған.

Музей қорында сақталған дәстүрлі қазақ қуыршақтарының екі үлгісі 1- және 2-суреттерде

Сур. 1. *Әйел қуыршақ (Қатын қуыршақ). Жетісу облысы, Лепсі уезі, XIX ғасырдың соңы. Дереккөз:* МАЭ (Ресей ғылым академиясының I Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера)), № 411–12.
Fig. 1. Female doll (Qatyn quyrshaq). Lepsinsk Uyezd, Semirechye Oblast, late 19th century. Source: Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera), Russian Academy of Sciences, MAE No. 411–12.

Сур. 2. *Қалыңдық қуыршақ. Ақмола облысы, Петропавл уезі, XX ғасырдың басы. Дереккөз:* МАЭ (Ресей ғылым академиясының I Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунсткамера)), № 1287–81.
Fig. 2. Bride doll. Petropavlovsk Uyezd, Akmola Oblast, early 20th century. Source: Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera), Russian Academy of Sciences, MAE No. 1287–81.

көрсетілді.

Отандық этнографияда балалар әлеміне қатысты материалдардың жеке тақырып болып қалыптасуы бірден жүзеге асқан жоқ. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы коллекционерлер мен этнографтар қазақ мәдениетін тұтас кешен ретінде көрсетуге тырысқандықтан, балалар киімі, бесік, тұмар, шағын тұрмыстық бұйымдар мен ойыншықтар да музей қорына түсе бастады. Дегенмен бұл заттар ұзақ уақыт бойы балалар мәдениетінің дербес дерегі ретінде емес, жалпы тұрмыс коллекциясының бір бөлігі ретінде сипатталды. Қазіргі зерттеулер, соның ішінде қазақ қуыршақтарына арналған қорлық талдаулар, бұрын назардан тыс қалған осы материалдың ғылыми мүмкіндігін көрсетіп отыр (Стасевич, 2024). Ойыншықтың жасалу техникасы, пайдаланушының жасы, киім үлгісі және жинақталған жері бойынша зерттеу арқылы балалық шақтың тарихи тәжірибесін нақтылауға болады.

XX ғасырдың орта шенінен бастап фабрикалық ойыншықтардың таралуы мен тұрмыс салтының өзгеруі үй жағдайында жасалатын көптеген дәстүрлі бұйымдардың қолданысын азайтты. Қазіргі кәдесый қуыршақтарының бір бөлігі көне үлгінің сыртқы пішінін қайталағанымен, олар бұрынғы ойындық немесе тұрмыстық контекстті толық сақтай бермейді. Бұл айырмашылық мұрагерлік мәселесін айқын көрсетеді. Заттың формасын сақтау мен оның мәдени қызметін жалғастыру бір нәрсе емес. Сондықтан дәстүрлі балалар мәдениетін жаңғыртуда бұйымның сыртқы бейнесімен қатар оның жасалу тәсілін, ойын ережесін, қолданылған сөздік қорын және қатысушылар арасындағы қарым-қатынасты да жеткізу қажет. Сонда ғана ойын мен ойыншық музейлік экспонат деңгейінде қатып қалмай, қазіргі бала түсіне алатын тірі мәдени тәжірибеге айналады.

Алынған нәтижелер

Нәтижелерді жинақтау қазақ балалар ойындарының төрт өзара байланысты қызметін айқындауға мүмкіндік берді. Біріншісі – қимыл-қозғалыстық қызмет, ол дәлдік, жылдамдық, тепе-теңдік және кеңістікті бағдарлау қабілетін қажет етеді. Екіншісі – танымдық қызмет. Бала ойын барысында ережені есте сақтайды, әрекет ретін жоспарлайды, қарсыластың келесі қадамын болжайды. Үшіншісі – әлеуметтік қызмет. Топтық ойындар келісу, кезек сақтау, ортақ шешімге бағыну және жауапкершілікті бөлісу тәжірибесін қалыптастырады. Төртіншісі – мәдени қызмет. Ойын атаулары, құралдары, қимылдары мен рәсімдік элементтері арқылы бала өз ортасының сөздік қорын, тұрмыстық бейнелерін және құндылықтарын меңгереді.

Заттық материалды талдау ойыншықтардың да осындай көпқызметті сипатын көрсетті. Ағаш ат пен арба шаруашылық ортасының ықшам моделін ұсынса, қуыршақ пен бесік отбасылық-тұрмыстық әрекетті қайталауға жағдай жасайды. Ортеке музыка мен қолөнерді біріктіреді, ал лаңгі дене қимылын затпен дәл үйлестіруді талап етеді. Бұл бұйымдардың басым бөлігі табиғи және қолжетімді материалдан жасалғандықтан, бала дайын затты тұтынушы ғана болмай, оны жасауға немесе жөндеуге қатыса алды. Яғни дәстүрлі ойыншықта ойын мен еңбек арасы қатаң бөлінбейді. Баланың затты өзі жасап көруі оның қол икемін жетілдірумен бірге материалдың қасиетін түсінуіне, қарапайым техникалық шешім табуына және жасаған бұйымына жауапкершілікпен қарауына мүмкіндік берген.

Салыстырмалы материалдар қазақ ойын мәдениетінің оқшау дамымағанын да көрсетеді. Түркі және Орталық Азия халықтарында асық, сүйек, доп, жасырыну, қуалау немесе есепке негізделген ұқсас ойындар кездеседі. Мұндай параллельдерді бір халықтан екіншісіне тікелей көшірілген үлгі деп түсіндіру әрдайым дұрыс емес; ортақ шаруашылық жағдай, ұқсас материалдық орта және ұзақ тарихи байланыстар да ұқсастық туғызуы мүмкін. Қазақ және тува балаларының ойындарын салыстырған зерттеу ортақ элементтермен қатар жергілікті ереже мен атаулардың айырмашылығын көрсетеді (Баудиярова және т.б., 2026). Демек, дәстүрлі ойын бір жағынан кең аймақтық мәдени байланыстарды танытса, екінші жағынан әр қауымның өзіндік бейімдеу тәсілін сақтайды.

Дәстүрлі және цифрлық ойындарды бір-біріне қарсы қою зерттеу мақсатына сай келмейді, өйткені олардың қызметі мен ортасы әртүрлі. Дегенмен салыстыру кейбір айырмашылықты анық көрсетеді. Дәстүрлі ойындардың көпшілігі нақты кеңістікті, дене қозғалысын, бетпе-бет қарым-қатынасты және қолмен ұстайтын затты қажет етеді. Ереже көбіне ауызша түсіндіріледі және ойыншылар жағдайға қарай оны өзара келісіп нақтылай алады. Бұл балаға келіссөз, дау шешу және ортақ

тәртіп құру тәжірибесін береді. Цифрлық ортада ереженің едәуір бөлігі бағдарлама арқылы алдын ала белгіленеді. Сондықтан дәстүрлі ойындарды қазіргі балалардың өміріне қайтарудың басты мәні технологияны ығыстыруда емес, экрандық тәжірибені денелік, әлеуметтік және заттық тәжірибемен теңгеруде деп қарастыру орынды.

Практикалық тұрғыдан ұлттық ойындарды үш ортада жүйелі қолдануға болады: білім беру ұйымында, музей-мәдени кеңістікте және отбасылық ортада. Мектепте ойын жас ерекшелігі мен оқу мақсатына сәйкес таңдалуы керек. Музейде тарихи дерек пен түпнұсқа затқа сүйенген түсіндіру басым болғаны жөн. Отбасында ережесі қарапайым және арнайы жабдықты қажет етпейтін ойындар қолайлы. Мұндай жіктеу бір ойынның барлық жерде бірдей қолданылмайтынын ескеруге көмектеседі. Сонымен бірге қауіпсіздік мәселесі де назардан тыс қалмауы тиіс. Бұрынғы ортада қалыпты саналған кей әрекеттерді бүгінгі балаларға сол күйінде ұсыну міндетті емес. Дәстүрдің мәнін сақтай отырып, қауіпті қимылдарды жеңілдету немесе құралды қауіпсіз нұсқамен алмастыру – мұраны бұрмалау емес, оны қазіргі ортаға жауапкершілікпен бейімдеу.

Осылайша, зерттеу қазақ балалар ойындары мен ойыншықтарын мәдени мұра ретінде бағалаудың тек «көне» немесе «ұлттық» деген сипаттамамен шектелмеуі керектігін көрсетті. Олардың құндылығы нақты қызметінде: балаға қозғалу, ойлау, келісу, зат жасау және мәдени мағынаны тәжірибе арқылы меңгеру мүмкіндігін беруінде. Мұраны сақтау үшін ойын атауын тізімге енгізу жеткіліксіз; оның ережесін, жергілікті нұсқаларын, қолданылатын затын, сөздік қолданысын және орындау ортасын бірге құжаттау қажет. Осындай кешенді тәсіл ғылыми сипаттаманы да нақтылайды, мектеп пен музейдегі жаңғырту жұмыстарын да мазмұнды етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қазақ балаларының дәстүрлі ойындары мен ойыншықтары халықтың материалдық және рухани тәжірибесін байланыстыратын күрделі мәдени құбылыс екені анықталды. Ойынның ережесі мен қимылында қоғамдық тәртіп, өзара көмек, бәсеке және жауапкершілік нормалары көрінсе, ойыншықтың материалы мен жасалу тәсілінде дәстүрлі қолөнер, шаруашылық және эстетикалық талғамның белгілері сақталған. Асық ату, дүмпілдек, марламқаш, тақия тастамақ, ағаш ат, лаңгі сияқты ойындар мен ойын құралдары әртүрлі болғанымен, оларды біріктіретін ортақ сипат – олардың баланың белсенді қатысуына құрылуы. Бала дайын ақпаратты қабылдамайды. Ол қозғалады, байқайды, қателеседі, қайталайды, затты қолымен жасап көреді және құрдастарымен келіседі. Осы тәжірибе ойынның тәрбиелік күшін түсіндіреді.

Зерттеу дәстүрлі ойындарды қазіргі ортаға енгізуде көріністік сипатпен шектелмеу керектігін де көрсетті. Наурыз мерекесі, этнофестиваль немесе мәдени шара ұлттық ойынды көпшілікке таныту үшін маңызды болғанымен, бір реттік көрсетілім баланың тұрақты дағдысын қалыптастырмайды. Сондықтан мектептер мен қосымша білім беру ұйымдарында жас ерекшелігіне бейімделген қысқа ойын модульдерін тәрбие сағатына, дене шынықтыруға, өлкетану және шығармашылық сабақтарға енгізу орынды. Инклюзивті білім беру жағдайында ойынның ережесін жеңілдетіп, қозғалыс қарқынын немесе құралын қатысушының мүмкіндігіне қарай өзгертуге болады. Мұнда ұлттық ойын емдеу тәсілі ретінде емес, әлеуметтік қатысуға, қозғалысқа және ортақ әрекетке жағдай жасайтын мәдени құрал ретінде қарастырылғаны дұрыс.

Дәстүрлі ойыншықтарды зерттеу де бірнеше маңызды қорытындыға әкелді. Табиғи материалды пайдалану, бұйымды қолмен жасау және оны ойын барысында қайта өзгерту баланы заттық ортаға белсенді қатыстырған. Ағаш арбада қарапайым механикалық түсінік, қуыршақ киімінде тігін мен безендіру тәжірибесі, ортекеде музыка мен қозғалыс байланысы, лаңгіде дене үйлесімі көрінеді. Сондықтан мұндай бұйымдарды «ескі ойыншық» ретінде ғана көрсету олардың мазмұнын тарылтады. Олар баланың қол еңбегін, ұқыптылығын, кеңістіктік ойлауын және эстетикалық талғамын дамытуға қатысқан шағын мәдени модельдер болды.

Мәдени мұраны сақтау үшін дәстүрлі ойындарды ғылыми құжаттау, музей қорларындағы ойыншықтарды сипаттау және оларды балаларға түсінікті форматта таныстыру жұмыстары қатар жүруі тиіс. Цифрлық платформалар мен әлеуметтік желілер ойын ережесін бейне арқылы көрсетуге, өңірлік нұсқаларды тіркеуге және жас аудиторияны тартуға мүмкіндік береді, бірақ олар тікелей

ойнау тәжірибесін алмастырмайды. Ең тиімді нәтиже тарихи дерек, музейлік зат, шеберлік әрекеті және тірі ойын тәжірибесі өзара байланысқанда байқалады. Осы бағыттағы жүйелі жұмыс қазақ балалар ойындары мен ойыншықтарын өткеннің көрінісі ретінде ғана емес, қазіргі мәдени білімнің белсенді ресурсы ретінде сақтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу AP23490262 «Тарбағатай қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX–XXI ғасырдың басы)» атты мемлекеттік гранттық қаржыландыру аясында жүзеге асырылды.

Әдебиеттер

1. Алекторов А., 1891. О рождении и воспитании детей киргизов, о правилах и власти родителей. Оренбург: Тип. Тургайского областного правления. 82 с.

2. Арғынбаев Х., 1996. Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар. 288 б.

3. Арьес Ф., 1999. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета. 416 с.

4. Әлімбай Н. (ғылыми редактор және жоба жетекшісі), 2012. Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». Т. 4. 878 б.

5. Баудиярова К.Б., Егизбаева М.К., Мейрманова Г.А., 2026. Сходства и различия национальных детских игр казахов и тувинцев // Новые исследования Тувы. № 2. С. 176–191.

6. Валиханов Ч.Ч., 1961. Следы шаманства у киргиза // Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата. Т. 4. С. 48–71.

7. Выготский Л.С., 1991. Проблема культурного развития ребенка // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. № 4. С. 5–18.

8. Диваев А.А., 1905. Игры киргизских детей // Туркестанские ведомости. № 152. С. 33–36.

9. Дулатұлы М., 1924. Оқу құралы. Бастауыш мектепте екінші жыл оқылатын қирағат кітабы. 5-басылым. Орынбор. 126 б.

10. Зинченко В.П., 2018. Психология образования. М.: Центр гуманитарного образования. 384 с.

11. Қалиев Б., 2014. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы. 728 б.

12. Қазақ этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, 2017. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 856 б.

13. Левшин А.И., 1832. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 3. Этнографические известия. Санкт-Петербург: Типография К. Крайя.

14. Лотман Ю.В., 1969. Статьи по типологии культуры. Тарту. 240 с.

15. Маргулан А.Х., 1984. Этнографические очерки. Алма-Ата: Наука. 230 с.

16. Мелкова Н.А., 1921. Игры киргизов // Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. Вып. 1. С. 41–77.

17. Мустафина Р.М., 1992. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX–XX вв.). Алматы: Қазақ университеті. 173 б.

18. Паллас П.С., 1773. Путешествие по разным провинциям Российского государства. Ч. 1. СПб.: Имп. Акад. Наук. 657 с.

19. Потанин Г.Н., 1881. Очерки Северо-западной Монголии: результаты путешествия, исполненного в 1876–1877 годах по поручению Императорского Русского географического общества. СПб.: Тип. В. Безобразова. Вып. 1. 389 с.

20. Радлов В.В., 1989. Из Сибири: страницы дневника. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. 740 с.

21. Рысмендеева Н., 2016. Кыргыз элинин чүкө оюндары: этнографиялык иликтөө. Ғылыми ред. Т.К. Чоротегин. Бишкек: Кыргыз жер. 176 б.

22. Стасевич И.В., 2024. Казахские игрушки-куклы из фондов Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН // Вестник ЗКИТУ. Научный журнал. № 4 (32). С. 63–70.

23. Тохтабаева Ш.Ж., 2015. Этикет казахов. Алматы: Дайк-Пресс. 500 с.

24. Төтенаев Б.Ә., 1978. Қазақтың ұлттық ойындары (Казахские национальные игры). Алматы: Ғылым. 94 б.

25. Хейзинга Й., 1997. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. М.: Прогресс-Традиция. 416 с.
26. Шалекенов У.Х., 1980. История материальной культуры Казахстана. Алматы. 116 с.
27. Юдахин К.К., 1965. Киргизско-русский словарь: около 40 000 слов. М.: Советская энциклопедия. 974 с.
28. Aitbayeva A.B., Khazbulatov A.R., Shaigozova Zh.N., 2021. Narrative and children's game in Kazakh traditional education system: understanding in the context of new realities // Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. № 1 (75). Pp. 4–15.
29. Bozbay H., 2013. Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları // Folklor/Edebiyat. Cilt 19. Sayı 73. S. 147–161.
30. Kalshabayeva B.K., Imanberlinova G.A., 2018. Role and importance of national games in Kazakh society in upbringing of young people // Journal of History. № 1 (88). Pp. 83–89.
31. Kalysh A., 2012. Traditional Games and Competitions, Gaieties and Holidays of Kazakhs as Cultural Phenomena in the Period of Domination by the Russian Empire // Sensus Historiae. Vol. VII (2012/2). Pp. 147–160.

References

1. Alektorov A. 1891. O rozhdenii i vospitanii detey kirgizov, o pravilakh i vlasti roditeley [On the birth and upbringing of children among the Kyrgyz, on the rules and authority of parents]. Orenburg: Tip. Turgayskogo oblastnogo pravleniya, 82 p. [in Russian].
2. Argynbaev Kh. 1996. Qazaq otbasy [The Kazakh family]. Almaty: Qainar, 288 p. [in Kazakh].
3. Aries F. 1999. Rebenok i semeynaya zhizn pri starom poryadke [The child and family life under the old regime]. Ekaterinburg: Izd-vo Uralskogo universiteta, 416 p. [in Russian].
4. Alimbay N. (gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi). 2012. Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalary, ugymdary men ataularynyn dasturli zhuyesi [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Entsiklopediya. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya». Vol. 4, 878 p. [in Kazakh].
5. Baudiyarova K.B., Yegizbayeva M.K., Meyrmanova G.A. 2026. Skhodstva i razlichiya natsionalnykh detskikh igr kazakhov i tuvintsev [Similarities and differences between the national children's games of Kazakhs and Tuvans] // Novye issledovaniya Tuvy. No. 2. P. 176–191. [in Russian].
6. Valikhanov Ch.Ch. 1961. Sledy shamanstva u kirgiz [Traces of shamanism among the Kyrgyz] // Sobranie sochineniy v pyati tomakh. Alma-Ata. Vol. 4. P. 48–71. [in Russian].
7. Vygotskiy L.S. 1991. Problema kulturnogo razvitiya rebenka [The problem of the cultural development of the child] // Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14. Psikhologiya. No. 4. P. 5–18. [in Russian].
8. Divaev A.A. 1905. Igry kirgizskikh detey [Games of Kyrgyz children] // Turkestanskie vedomosti. No. 152. P. 33–36. [in Russian].
9. Dulatuly M. 1924. Oqu quraly. Bastauysh mektepte ekinshi zhyl oqylatyn qiragat kitaby [Textbook. Reading book for the second year of primary school]. 5-basylym. Orenburg, 126 p. [in Kazakh].
10. Zinchenko V.P. 2018. Psikhologiya obrazovaniya [Psychology of education]. Moscow: Tsentr gumanitarnogo obrazovaniya, 384 p. [in Russian].
11. Qaliev B. 2014. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty, 728 p. [in Kazakh].
12. Qazaq etnografiyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Entsiklopediya. 2017. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya», 856 p. [in Kazakh].
13. Levshin A.I. 1832. Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Ch. 3. Etnograficheskie izvestiya. Saint Petersburg: Tipografiya K. Krayya. [in Russian].
14. Lotman Yu.V. 1969. Stati po tipologii kultury [Articles on the typology of culture]. Tartu, 240 p. [in Russian].
15. Margulan A.Kh. 1984. Etnograficheskie ocherki [Ethnographic essays]. Alma-Ata: Nauka, 230 p. [in Russian].
16. Melkova N.A. 1921. Igry kirgizov [Games of the Kyrgyz] // Trudy Orenburgskogo obshchestva

izucheniya Kirgizskogo kraya. Issue 1. P. 41–77. [in Russian].

17. Mustafina R.M. 1992. Predstavleniya, kulty, obryady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v kontse XIX–XX vv.) [Beliefs, cults and rituals among the Kazakhs in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the late 19th–20th centuries]. Almaty: Qazaq universiteti, 173 p. [in Russian].

18. Pallas P.S. 1773. Puteshestvie po raznym provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva [Journey through various provinces of the Russian state]. Ch. 1. Saint Petersburg: Imp. Akad. Nauk, 657 p. [in Russian].

19. Potanin G.N. 1881. Ocherki Severo-zapadnoy Mongolii: rezultaty puteshestviya, ispolnennogo v 1876–1877 godakh po porucheniyu Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Essays on Northwestern Mongolia: results of the journey undertaken in 1876–1877 on behalf of the Imperial Russian Geographical Society]. Saint Petersburg: Tip. V. Bezobrazova. Issue 1, 389 p. [in Russian].

20. Radlov V.V. 1989. Iz Sibiri: stranitsy dnevnika [From Siberia: pages from a diary]. Moscow: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 740 p. [in Russian].

21. Rysmendeeva N. 2016. Kyrgyz elinin chuko oyundary: etnografiyalyk iliktoo [Traditional knucklebone games of the Kyrgyz people: an ethnographic study]. Gylymi red. T.K. Chorotegin. Bishkek: Kyrgyz zher, 176 p. [in Kyrgyz].

22. Stasevich I.V. 2024. Kazakhskie igrushki-kukly iz fondov Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN [Kazakh toy dolls from the collections of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences] // Vestnik ZKITU. Nauchnyy zhurnal. No. 4 (32). P. 63–70. [in Russian].

23. Tokhtabaeva Sh.Zh. 2015. Etiket kazakhov [Etiquette of the Kazakhs]. Almaty: Dayk-Press, 500 p. [in Russian].

24. Totenayev B.A. 1978. Qazaqtyn ulttyq oyindary [Kazakh national games]. Almaty: Gylym, 94 p. [in Kazakh].

25. Huizinga J. 1997. Homo Ludens; Stati po istorii kultury [Homo Ludens; Articles on the history of culture]. Moscow: Progress-Traditsiya, 416 p. [in Russian].

26. Shalekenov U.Kh. 1980. Istoriya materialnoy kultury Kazakhstana [History of the material culture of Kazakhstan]. Almaty, 116 p. [in Russian].

27. Yudakhin K.K. 1965. Kirgizsko-russkiy slovar: okolo 40 000 slov [Kyrgyz-Russian dictionary: about 40,000 words]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 974 p. [in Russian].

28. Aitbayeva A.B., Khazbulatov A.R., Shaigozova Zh.N. 2021. Narrative and children's game in Kazakh traditional education system: understanding in the context of new realities // Filosofiya, madeniettanu, sayasattanu seriyasy. No. 1 (75). P. 4–15. [in English].

29. Bozbay H. 2013. Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları [Knucklebone games from past to present] // Folklor/Edebiyat. Vol. 19. No. 73. P. 147–161. [in Turkish].

30. Kalshabayeva B.K., Imanberlinova G.A. 2018. Role and importance of national games in Kazakh society in upbringing of young people // Journal of History. No. 1 (88). P. 83–89. [in English].

31. Kalysh A. 2012. Traditional Games and Competitions, Gaieties and Holidays of Kazakhs as Cultural Phenomena in the Period of Domination by the Russian Empire // Sensus Historiae. Vol. VII (2012/2). P. 147–160. [in English].

Мейрманова Г.А., *Егизбаева М.К., Терекбаева Ж.М.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИОННЫХ ИГР И ИГРУШЕК КАЗАХСКИХ ДЕТЕЙ В КУЛЬТУРНОМ НАСЛЕДИИ

Аннотация. В статье традиционные игры и игрушки казахских детей рассматриваются как взаимосвязанные явления в системе культурного наследия. Цель

исследования – показать историческую сферу бытования детских игр и их структурные особенности, систематизировать воспитательные функции на основе этнографических материалов и определить их значение как культурного наследия. Теоретическую основу составили историко-этнографические труды, исследования и публикации по вопросам воспитания детей. Для выявления содержательных особенностей детских игр и традиционных игрушек применялись сравнительно-исторический и типологический методы. Наряду с такими играми, как дүмпілдек, марламқаш, тақия тастамақ, асық ату и ләңгі анализировались традиционные предметы – куклы, деревянные игрушки и ортеке. Анализ показал, что традиционные игры выполняли двигательные, познавательные, социальные и культурные функции. Этнографические материалы свидетельствуют, что игра была не только формой досуга, но и средством приобщения ребенка к труду, общему порядку, взаимной ответственности и взаимодействию с окружающей средой. Рассмотрены сходные формы игры в асык у казахов, кыргызов и турок, а также употребление названия думпилдек в казахско-кыргызском культурном пространстве. Показано значение традиционных игр и игрушек для музейной, образовательной и семейной практики и сохранения культурной памяти.

Ключевые слова: детская игра, традиционная игрушка, асық ату, дүмпілдек, марламқаш, тақия тастамақ.

Для цитирования: Мейрманова Г.А., Егизбаева М.К., Терекбаева Ж.М. Преемственность традиционных игр и игрушек казахских детей в культурном наследии // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 250-263 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.17

Meyrmanova G.A., *Yegizbayeva M.K., Terekbayeva Zh.M.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

CONTINUITY OF TRADITIONAL GAMES AND TOYS OF KAZAKH CHILDREN IN CULTURAL HERITAGE

Abstract. The article examines traditional Kazakh children's games and toys as interconnected phenomena within cultural heritage. The study aims to show the historical use and structural features of children's games, to systematize their educational functions on the basis of ethnographic materials, and to determine their significance as cultural heritage. The theoretical framework draws on historical and ethnographic works, as well as studies and publications on child upbringing. Comparative-historical and typological methods were used to identify the content and distinctive features of traditional games and toys. Alongside games such as dumpildek, marlamkash, takiya tastamak, asyk atu and langi, the study examines traditional objects including dolls, wooden toys and Orteke. The analysis shows that traditional games combined physical, cognitive, social and cultural functions. Ethnographic evidence suggests that play was not merely entertainment, but also a way of introducing children to work, shared rules, mutual responsibility and interaction with their environment. Similar forms of asyk games among Kazakhs, Kyrgyz and Turks, as well as the use of the name dumpildek in the Kazakh-Kyrgyz cultural space, are discussed. The study also highlights the value of traditional games and toys for museums, educational and family practices and for preserving cultural memory.

Keywords: children's games, traditional toys, asyk atu, dumpildek, marlamkash, takiya tastamak.

For citation: Meyrmanova G.A., Yegizbayeva M.K., Terekbayeva Zh.M. Continuity of traditional games and

toys of Kazakh children in cultural heritage // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 250-263 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.17

Авторлар туралы мәлімет:
Мейрманова Гулжан Асанқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-3990-0172
Scopus ID: 57192670862
Егизбаева Меруерт Карпыковна, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-3338-291X
Scopus ID: 57222375144
Терекбаева Жазира Махмудовна, PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-0719-1447
Scopus ID: 58348297400

Сведения об авторах:
Мейрманова Гульжан Асановна, кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0003-3990-0172
Scopus ID: 57192670862
Егизбаева Меруерт Карпыковна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-3338-291X
Scopus ID: 57222375144
Терекбаева Жазира Махмудовна, PhD, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
ORCID: 0000-0003-0719-1447
Scopus ID: 58348297400

Information about the authors:
Meyrmanova Gulzhan Asankyzy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-3990-0172
Scopus ID: 57192670862
Yegizbayeva Meruyert Karpykovna, Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-3338-291X
Scopus ID: 57222375144
Terekbayeva Zhazira Makhmudovna, PhD, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-0719-1447
Scopus ID: 58348297400

ҒТАМР 03.61.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.18

Жуандыкова А.Д., *Искаков К.А.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz

ИРАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҮЙЛЕНУГЕ ДЕЙІНГІ РӘСІМДЕРІ: ДИАСПОРА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа. Мақалада Иранда өмір сүріп жатқан қазақ диаспорасындағы салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, оның ішінде үйленуге қатысты рәсімдердің сақталу деңгейі талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдерінің қазіргі сипатын, олардың сақталу дәрежесін этнографиялық тұрғыдан талдау және оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу тәжірибелерін анықтау. Зерттеуде жар таңдау, қыз айттыру, құда түсу, құдаласу, қалыңмал беру және қыз ұзату сияқты дәстүрлі рәсімдердің орны мен мәдени маңызы қарастырылады. Деректерді талдауда сапалық контент-талдау және мультимодальды талдау әдістері қолданылды. Далалық зерттеуде сұхбат әдісі қолданылды. Негізгі дереккөз ретінде Иран қазақтарының тұрмыс-тіршілігіне қатысты бейнематериалдар, жарияланған этнографиялық еңбектер және салыстырмалы ғылыми әдебиеттер пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдерінің қазіргі кезеңде этникалық бірегейлікті сақтауда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Жастардың жар таңдауда еркіндігі артқанымен, неке мәселесінде әлі де болса ата-ананың келісімі, құдалық институты мен туыстық байланыстар бұрынғыдай маңызын сақтаған. Сонымен қатар кей рәсімдердің әлеуметтік және символдық қызметтері сақталған.

Зерттеуде Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдері материалдық емес мәдени мұра тұрғысынан кешенді түрде қарастырылып, олардың диаспора жағдайындағы сақталу және қолданылу ерекшеліктері айқындалды. Алынған нәтижелер шетелдегі қазақ диаспорасының салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарының мәдени сабақтастығын зерттеуге және материалдық емес мәдени мұраны сақтау мәселелерін түсіндіруге үлес қосады.

Кілт сөздер: Иран қазақтары, салт-дәстүр, үйлену рәсімдері, үйлену тойы, құдалық, қалыңмал, қызқашар, қыз ұзату.

Дәйексөз үшін: Жуандыкова А.Д., Искаков К.А. Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдері: диаспора жағдайындағы мәдени сабақтастық // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 264-273 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.18

Кіріспе

Жаһандану адам өмірінің барлық салаларын, оның ішінде көші-қон мен мәдени жаһандану үдерістері айқын байқалатын әлеуметтік кеңістіктерді де қамтиды. Мәдениеттер пайда болып, қалыптасады, дамиды және өзара ықпалдасады. Диаспоралық орта мәдениеттердің өзара ықпалдасуы айқын көрінетін әрі мәдени тәжірибелердің сақталуы мен өзгеруіне ықпал ететін әлеуметтік кеңістік ретінде қарастырылады. Диаспора қауымдастығының мәдени дамуы өз құндылықтары мен дәстүрлерін сақтау және қабылдаушы қоғаммен өзара ықпалдасу үдерістері арқылы жүреді.

Мәдениет жаңа ортаға қоныс аударған адамдардың этникалық және мәдени бірегейлігін қалыптастыру мен сақтаудың негізгі тетігіне айналады. Әсіресе көші-қон жағдайында мәдениет ұжымдық бірегейлікті сақтайтын, ұрпақтар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ететін және қауымдастықтың ішкі тұтастығын нығайтатын маңызды әлеуметтік тетік ретінде қызмет атқарады. Ал мәдени мұра диаспора қауымдастықтарында этникалық сәйкестікті, тарихи жадты және қауымдық

бірлікті сақтаудың негізгі ресурсы болып табылады. Осыған байланысты салт-дәстүрлер, рәсімдер, тіл, ауызша мұра және тарихи жад мәдени тұрақтылықты қамтамасыз ететін әрі ұрпақаралық сабақтастықты сақтайтын маңызды факторлар ретінде қарастырылады.

Адамзат қоғамының рухани және әлеуметтік өмірінде рәсімдердің маңызы ерекше. Олар белгілі бір тарихи кезеңде қалыптасқан мәдени нормалар мен құндылықтарды бейнелейтін, қоғам мүшелерінің мінез-құлқын реттейтін және әлеуметтік қатынастарды ұйымдастыратын символдық әрекеттер жүйесі болып табылады. Энциклопедиялық еңбектерде рәсім дәстүр немесе қоғамда қалыптасқан ережелерге сәйкес белгілі бір тәртіппен жүретін символдық әрекеттердің жиынтығы ретінде анықталады (Encyclopaedia Britannica, 2024). Осы тұрғыдан үйлену ғұрыптары үйленуші жастардың жаңа әлеуметтік мәртебесін бекітіп қана қоймай, екі отбасы арасындағы туыстық байланысты қалыптастыруға, мәдени құндылықтарды сақтауға және этникалық бірегейлікті нығайтуға қызмет етеді. Әсіресе диаспора жағдайында үйленуге дейінгі рәсімдер тарихи-мәдени сабақтастықты сақтаудың және этникалық қауымдастықтың мәдени ерекшелігін кейінгі ұрпаққа жеткізудің маңызды тетіктерінің бірі болып табылады.

Мақалада Ирандағы қазақ диаспорасының үйленуге байланысты салт-дәстүрлерінің сақталу деңгейі талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдерінің қазіргі жүйесін, олардың сақталу ерекшеліктерін этнографиялық тұрғыдан талдау және оларды келешек ұрпаққа жеткізу тәжірибелерін көрсету.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мәселенің зерттелу тарихында Х. Арғынбаевтың еңбектері маңызды орын алады. Ғалымның «Қазақтың отбасылық дәстүрлері» (Арғынбаев, 2005), «Қазақ халқындағы семья мен неке: Тарихи-этнографиялық шолу» (Арғынбаев, 1973) еңбектерінде қазақтың отбасылық салт-дәстүрлері, неке және отбасы қарым-қатынастары жан-жақты талданған.

Ү.С. Қыдыралиннің «Маңғыстау қазақтарының мәдениеті мен тұрмысы (Төңкеріске дейінгі кезеңіне тарихи-этнографиялық шолу)» атты еңбегінде де мәселе арнайы қарастырылған. Автор өз еңбегінің «Неке және үйлену тойы» атты тарауында Маңғыстау қазақтарының үйленуге қатысты салт-дәстүрлерін талдайды (Қыдыралин, 1995).

Мансур Киайдің (алғаш рет парсы тілінде 2007 жылы жарияланып, 2012 жылы қазақ тіліне аударылған) «Иран қазақтарының салт-дәстүрлері» атты кітабында қазақтардың Иранға қоныс аударуы, олардың материалдық және рухани мәдениеті, салт-дәстүрлері сипатталған (Киай, 2012).

Профессор Ислам Жеменейдің «Иран және Ирандағы қазақтар» атты кітабында Иран қазақтарының тарихы мен тұрмыс-салты талданған (Жеменей, 2012).

Мақаланың эмпирикалық базасын авторлардың далалық зерттеу жұмысы барысында жинаған материалдары мен YouTube платформасындағы Иран қазақтарының үйлену тойына байланысты соңғы үш жылдағы бейнематериалдар құрады. Бейнематериалдарды талдауда сапалық контент-талдау және мультимодальды талдау әдістері қолданылды.

Далалық зерттеу барысында сұхбат алу әдісі қолданылып, авторлар алдын ала дайындалған сұрақтар бойынша Иранан соңғы жылдары елімізге келіп, бүгінгі күні Алматы қаласындағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дайындық курсын тәмамдаған студенттерден және 1990 жылдары елге көшіп келіп, Маңғыстау өңірінде тұрып жатқан қазақтардан сұхбат алынды (этика талаптарына сәйкес жалпы саны 15 сұхбатқа қатысушының есімдері жарияланбады). Сұхбат нәтижелеріне сапалық талдау жасалды. Жиналған материалдар мәтінде «авторлардың далалық материалдары» (АДМ) қысқартуымен беріледі. Иранда қазақтар Гүлістан облысының Горган, Күмбед-Кавус, Бендер Түркімен деген үш қаласында тұрады. Маңғыстауды мекендеген Адай рулары 1928–1933 жылдар аралығында кеңестік биліктің саяси қысымы мен алым-салықтың көбеюіне байланысты Маңғыстаудан Түркіменстан арқылы Каспий жағалауларынан өтіп, Иран жеріне жеткен (Zhuandykova, Iskakov, 2025).

Мақалада пайдаланылған тағы бір маңызды дерек – авторлар тарапынан аударылып, осы зерттеуде ғылыми дерек ретінде пайдаланылып отырған Парвиз Раджабидің Ирандағы қазақтар жайлы «Тамаша» (تماشا) басылымының 1996 жылғы 10 тамыздағы № 275 санында жарияланған «Қазақтармен танысу» атты мақаласы болып

отыр. Мақала қазақтарды ирандықтарға таныстыру мақсатымен жазылған. Мақаланы парсы тілінен А. Жуандыкова аударған.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылып, Иран қазақтарының және Маңғыстау қазақтарының үйленуге дейінгі ғұрыптары салыстырмалы түрде талданды. Бұл әдіс үйлену рәсімдері жүйесіндегі ортақ және өзгеше белгілерді, сондай-ақ диаспоралық қауымдастықта қалыптасқан өзгерістер мен сақталған дәстүрлі элементтерді анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде жар таңдау, қыз айттыру, құда түсу, құдаласу және қалыңмал беру секілді негізгі рәсімдердің орындалу тәртібіне назар аударылды.

Талдау

Қазақ халқының үйленуге дейінгі рәсімдері мен салт-жоралғылары этнографиялық еңбектерде егжей-тегжейлі жазылған. Дәстүрлі қазақ қоғамында жеті атаға дейін қыз алысып, қыз беріспеу қағидасы сақталған. Зерттеу материалдарында Иран қазақтарының бұл қағиданы ұрпақтан ұрпаққа жеткізетіні және оны сақтау үшін шежірені білудің маңызды екені айтылады (АДМ). Зерттелген бейнематериалдар мен информанттар мәліметтерінде өзге этнос өкілдерімен некеге тұруға шектеу қойылатыны айтылады (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық | Ирандағы қазақтардың тойы, 2024). Қазақ рулары арасында жеті атаға дейінгі туыстардың некелесуіне тыйым салу экзогамиялық (exogamy) қағидаға жатады, ал өзге этнос өкілдерімен некеге тұрмау ұстанымы эндогамиялық (endogamy) бағдармен байланысты (Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі, 2019: 424; Киай, 2012).

Көшпелілерде қалыптасқан дала заңына сәйкес қазақтар балаларын ерте отау құруға, үйлендіруге ұмтылған. Қыздарды 13–14 жасында ұзатып тұрмысқа берсе, ер балаларды балиғатқа толды деп 15–16 жасында үйлендірген. Халық түсінігі бойынша жастарды ерте үйлендірсе, олар теріс әрекеттерден, жағымсыз қылықтардан аулақ болып, ұрпақтары сау, мықты болады деген сенімде болған (Қыдыралин, 1995). Иран қазақтарында бұл үрдіс 1980 жылдарға дейін сақталған. П. Раджаби өзінің «Қазақтармен танысу» атты мақаласында қазақтардың, әдетте, өте ерте үйленіп, 10–11 сыныпта оқитын ұл баланың әйелі мен баласы болатынын жазады (Раджаби, 1996). Информанттардың айтуынша, жастар жоғары оқу орнын бітірген соң 22–25 жасында отау құрады (АДМ). Зерттеу барысында заман талабына сай жастардың отау құру жасы ұлғайғаны байқалады. Бұл өзгерістерге білім алу мерзімінің ұзаруы, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және Иран қоғамының мәдени ортасы ықпал етуі мүмкін.

Бұрынғы кезеңге қатысты деректерде Иран қазақ жастарының жар таңдау еркіндігі шектеулі болғаны сипатталады. Ата-ана баласына лайықты деген қызды таңдап, әулетімен, ағайындарымен ақылдасып, құда түсіп, қызды айттыруға шешім қабылдаған (Жеменей, 2012; Киай, 2012; АДМ). Далалық зерттеу барысында жиналған материалдардың негізінде қазіргі уақытта жастар некеге өз таңдауы бойынша тұратыны белгілі болды (АДМ). Бұл үрдіс YouTube платформасындағы бейнематериалда да көрініс тапқан (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық. Ирандағы қазақтардың тойы, 2024). Жігіттер мен қыздар тойларда, басқа да мерекелік іс-шараларда немесе қоғамдық орындарда еркін кездесіп, араласа алады. Мұндай орта олардың бір-бірін жақын тани білуіне, өмірге көзқарастары мен ұстанымдарын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу материалдарында отбасы мүшелерінің жастарды арнайы таныстырып, отбасын құруға бағыттауы сирек кездесетіні байқалады (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық | Ирандағы қазақтардың тойы, 2024; АДМ). Ата-ананың рөлі мен жастардың жеке таңдауын диаспора жағдайында салыстыру үшін Финляндиядағы сомали диаспорасын зерттеген А. Исмаил (A. Ismail) еңбегіндегі ұқсас үрдіс назарға алынды. Автордың көрсетуінше, отбасы неке үдерісіне белсенді қатысқанымен, жар таңдаудағы негізгі шешімді жастардың өзі қабылдайды, ал ата-ананың рөлі кеңес беру мен қолдау көрсетуге негізделеді (Ismail, 2018).

Үйленуге дейінгі рәсімдердің негізгісі – құдаласу. Дәстүрлі қазақ қоғамында құдаласудың бірнеше түрі қалыптасқан. Бірінші – бел құда, яғни әйелдері жүкті кезінде, балалар құрсақта жатқанда құдаласады (Ибраев, 2005). «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында Сарыбай мен Қарабайдың балаларын атастыру желісі көрініс табады (Қозы Көрпеш – Баян сұлу, 2002). Келесі түрі – бесік құда, бесікте жатқан екі нәрестені атастыру (Ибраев, 2005). Ү. Қыдыралин Р. Карутцқа сілтеме жасап, Маңғыстау қазақтарында 3–8 жас арасындағы

балаларға құда түсу жиірек кездескенін айтқан (Қыдыралин, 1995).

Құдалықтың бастауы – айттыру. Отбасы үлкендері жігіт пен қыздың үйленуіне келісім бергеннен кейін, жігіт жақтан өкілдер қыздың туыстарына хабарласып, ниеттерін білдіреді. П. Раджаби ер бала балиғат жасына жеткенде оның әкесі өзінің отбасының мүшелерімен ақылдаса отырып, тез арада өзі таңдаған қызды айттыратынын жазады (Раджаби, 1996). Қыздың ата-анасы ақылдасып, өз жауаптарын береді. Осыдан кейін қыздарын беруге келіскен жағдайда жігіт жақтың жасы үлкен ағайындарынан бірнеше адам қыздың үйіне барады. Сөйтіп екі жақ өз ризашылықтарын білдіріп, сөз байласып, құда болу рәсімін жасайтын күнді белгілейді (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық..., 2024).

Құда болу рәсімі өтетін күні екі жақ кездесіп, салт-дәстүргесайқалыңмалмөлшерінанықтайды. Зерттеу материалдары қалыңмал мөлшерінің уақыт өте өзгеріп отыратынын көрсетеді. 2024 жылғы бейнематериалда қалыңмал мөлшері 5 млн түмен ретінде көрсетілген (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық. Ирандағы қазақтардың тойы, 2024). Аталған бейнематериалда бұл төлем дәстүрдің жалғасуын білдіретін символдық сипатта түсіндіріледі. Бұл рәсім екі жақ туыстарының бас қосып, өзара байланысын нығайтатын құдалық жиыны ретінде сипатталады. Бүгінгі күні бір қойдың құны 40 млн түмен. Осыған байланысты символикалық түрде берілетін қалыңмал сомасы да өзгеріп отырады. Материалдық мүмкіндігі жоғары отбасылар бұдан да жоғары сома әкеледі. Дерек берушілердің мәліметіне сәйкес соңғы екі жылда материалдық жағдайы жақсы отбасылар қалыңмалға 50 млн түмен әкелген. Қалыңмал бір немесе екі кезеңге бөлініп беріледі. Иран қазақтары арасында қалыңмалдың оннан бірі «Ағалық хақы» деп беріледі. П. Раджаби мақаласында қыздың әкесі осы берілген қалыңмалдың бір бөлігін өзінің бауырлары мен ұлдарына беретіндігін, бұл «ағалық» деп аталатындығын жазады (Раджаби, 1996). Қалыңмал төленген соң екі жақ құдалық той жасау күнін белгілейді.

Құдалық әуелі қыз жақта өтеді. Құдалыққа алдымен таңертең ер адамдар барады. Түстен кейін әйелдер барады. Құдалар келгенде оларға шашу ретінде ақша шашылады. Құдалықта қой сойылады, бас тартылады. Ет асылып, қамыр жайылады. Ер адамдардың отырысы қысқа, 2 сағат шамасында ғана болса, әйелдер жағы сый-сияпаттарын, киіттерін ала барып, жөн-жоралғыларын жасайды, бұл 5 сағатқа жуық жалғасады. Құдалар үйден шығарда ақ ниетпен иығына ұн себеді (Иран қазақтары: Өзге ұлтқа қыз бермейміз! Ас татып көру, 2025). Киай қазақтарда қалжыңдауға ыңғайы келген құданы ұнға әбден малындырып, тұла бойын аппақ қардай қылып тастайтын болған. Кейін оның тек ырымы ғана жасалғанын жазады (Киай, 2012). Алайда бейнематериалда жасы үлкен құдаларға ырым ретінде аздап ұн себілсе, құрдастарын әлі күнге дейін аппақ қардай етіп ұнға малу көрінісі байқалады. Яғни, бұл салт әлі күнге дейін сақталған (Иран қазақтары: Өзге ұлтқа қыз бермейміз! Ас татып көру, 2025).

Қыз ұзату тойы. Құдалық пен қыз ұзату рәсімдері үйлерде өткізіледі. Зерттеу материалдарында бұл рәсімдердің мейрамханаларда немесе дәмханаларда өткізілмейтіні айтылады. Қызды түске дейін ұзатады. Жоғарыда айтылғандай қыз ұзату тойында да ер адамдар бөлек, әйелдер бөлек отырып тойлайды. Дастарқан жерге жайылып, қонақтарға «ғейме» деп аталатын, ет, сары асбұршақ және күріштен дайындалатын иран тағамы беріледі (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық..., 2024). Жоғарыда айтылғандай, құдалық тойда қазақтың ұлттық тағамы ет берілсе, қыз ұзату тойында қонақтардың көп болуына байланысты, көп жағдайда ет қымбат болғандықтан иран тағамы беріледі (АДМ). Қыз ұзатуға күйеу жігіт үстіне плащ, басына шляпа киіп келеді (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық..., 2024). И. Жеменей бұл рәсімнің ертеден сақталғанын атап өтеді, алайда оның шығу тегін нақтыламайды (Жеменей, 2012). Информанттардың айтуынша, бұрын қазақы шапан мен тымақ табылмаған кезеңде жігіттер плащ пен шляпа киген, кейін бұл киім үлгісі рәсімдік сипат алған (АДМ). Күйеу жігіт дастарқан басында отырған үлкендермен қос қолдап сәлемдеседі, оған үлкендер ақша ұстатады (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық..., 2024).

Тойбастар айтылып болғаннан кейін жігіттің жеңгелері қалыңдықты алып кету рәсімін жасауға кіріседі. Бірақ қыздың жеңгелері қыздың айналасын арқанмен қоршап, қимастық танытып, бермеуге тырысады. Сөйтіп, екі жақтың қызға таласуы басталады. Бұл рәсім

Сур. 1. Плащ пен шляпа киген күйеу жігіт[1]
Fig. 1. A groom wearing an overcoat and a hat

«Тартыс» деп аталады. Жеменей бұл рәсімнің қазіргі кезде сирек орындалатынын атап өтеді (Жеменей, 2012). Қазақ дәстүрінде ертеде тартыс ойынын өткізу үшін қыздың ата-анасының үйінің жанынан жеке отау тігілетін болған (Қақабаев, Қатран, 2017: 316).

Иран қазақтарында сақталған тағы бір ерекше салт – «Қызқашар». Тартыс ойынынан кейін қызды әдемі алашаға орап, «Қызқашар» ойын кеші өтетін үйге алып барады. Қызқашар кеші қыздың әке жағынан туыстарының бірінің үйінде өткізіледі (Киай, 2012). Жоғарыда айтылғандай қазақта тартыс ойыны бөлек отауда өтетін. Иран қазақтарында тартыс пен қызқашар рәсімдерін ата-анасының үйінен бөлек үйде өткізу дәстүрі әлі күнге дейін сақталған. Бұл кеште жастар ойын-сауық құрады. Ойын кеші аяқталғаннан кейін қонақасы беріліп, одан соң көпшілік қонақтар тарасады. Келесі кезекте молда шақырылып, неке қию рәсімі басталады. Молда неке қиғаннан кейін қыз бен жігіт діни рәсім тұрғысынан ерлі-зайыпты деп танылады. Бұдан кейін жеңгелері қалыңдық пен күйеудің қол ұстату рәсімін қыздың әкесінің үйінде өткізеді. Жеңгесі қалыңдық пен күйеудің оң қолдарын жібек матамен орайды. Қалыңдық пен күйеу жігіт бір-бірінің беттерін сипайды. Екі жасты біраз оңашада қалдырып, бір-бірімен әңгімелесіп, сырласуға мүмкіндік береді, содан соң жеңгелер ішке кіріп күйеу баланы бөлмеден шығарып салады. Киай сипаттамасында бұл түнде олардың арасында жақындасу болмайтыны көрсетіледі (Киай, 2012).

Келесі күні қызды күйеу жігіттің үйіне шығарып салатын болғандықтан, қыздың әкесі құдаларға қонақасы береді. Қыз үйден шығар кезде, «сыңсу» жырын айтып, елімен қоштасады. Ұзатылып бара жатқанда абысындары оны кілемге отырғызып, көтеріп көлікке мінгізеді. Бұл ғұрып барған жерінде қиындық көріп, ренжіп қайтып келмесін деген ниетпен жасалады.

Зерттеу материалдарымен салыстырғанда, Иран қазақтарында жастардың некесін қыздың әкесінің үйінде қию, қызқашар және қол ұстату сияқты бірқатар рәсімдер сақталған.

Қызды ұзатқанда жасауы бірге беріледі. Қыздың жасауына төсек-орын, көрпе-жастық, жатын бөлменің жиһазы, тұрмысқа қажет жабдықтар, тұрмыстық техника, ыдыс-аяқ, киім-кешек кіреді (Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық..., 2024).

Иран қазақтарында үйлену тойына дейінгі барлық дерлік рәсімдерде шашу орнына ақша беру тәжірибесі кездеседі. Күйеу жігіт үлкендермен сәлемдескенде, құдаларды күтіп, қарсы алғанда, шығарып салғанда, бата бергенде,

[1]Фотоматериалдар информанттардан алынды

Сур. 2. Ұзатылуға дайындалып отырған қыз
Fig. 2. A bride preparing for her farewell ceremony

табақ тарту кезінде де ақша береді. Шашу орнына ақша ұстату тәжірибесінің қалыптасқаны байқалады.

Сұхбат берушілер бұрынырақта шашуда тәттілермен қатар тиындар да шашқандығын айтады. Қазіргі кезде ақша ұстатуды бұрынғы тиын шашу дәстүрінің трансформацияланған түрі ретінде қарастыруға болады деген болжам жасалады. Бұл тәжірибенің парсы немесе түрікмен мәдени ортасымен байланысы және оның ішкі трансформация сипаты қосымша зерттеуді қажет етеді.

Иран қазақтары күнделікті өмірде ұстанатын салт-дәстүрлер мен үйленуге қатысты рәсімдерді келешек ұрпаққа өзгеріссіз жеткізу мақсатын көздейді. Олар жастарға атадан балаға жалғасып келе жатқан салттар мен әдет-ғұрыптардың мәнін түсіндіріп, оларды ұстанудың ата-баба жолы екенін жүйелі түрде айтып отырады. Информанттар дәстүр сабақтастығының әлсіреуі этникалық бірегейлікке әсер етуі мүмкін екенін атап өтеді.

Алынған нәтижелер

Зерттеу нәтижесі Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдерінің негізгі элементтері қазіргі кезеңге дейін сақталғанын көрсетті. Жар таңдау, қыз айттыру, құда түсу, құдаласу, қалыңмал беру, қыз ұзату сияқты дәстүрлердің мазмұны мен символдық мәні жалғасып отыр.

Сонымен бірге дәстүрлердің орындалу формасында өзгерістер байқалады. Қазіргі кезде жастардың жар таңдаудағы еркіндігі артып, неке жасы ұлғайған. Ата-ананың келісімі, туыстық байланыстар, құдалық, жеті ата қағидасы өз маңызын сақтаған. Ал қалыңмал мөлшері мен кейбір рәсімдердің орындалу тәртібі қазіргі әлеуметтік жағдайға бейімделген.

Құдалық пен қыз ұзату кезінде шашу, қой сою, бас тарту сияқты дәстүрлі жоралғылардың сақталуы мәдени сабақтастықтың маңызды көрсеткіші болып табылады. Ал шашудың орнына ақша беру, ірандық тағамдардың ұсынылуы және киім үлгілерінің (плащ, шляпа) өзгеруі дәстүрдің жергілікті ортаға бейімделгенін көрсетеді.

Үлкендердің мұндай дәстүрлерді жастарға түсіндіріп, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге ұмтылуы туыстық байланыстарды сақтай отырып, қауымдастықтың мәдени тұтастығын нығайтары анық.

Дәстүрлердің негізгі мазмұны сақталғанымен, олардың кейбір формалары қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайға бейімделген. Бұл Иран қазақтарының мәдени мұрасы дәстүрлі құндылықтарды сақтай отырып, жаңа ортада жаңғырып отырғанын көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу Иран қазақтарында Маңғыстау қазақтарына тән үйленуге дейінгі бірқатар рәсімдердің сақталғанын көрсетті. Соның ішінде үйлену тойына дейінгі рәсімдердің көпшілігі әлі күнге дейін сақталған. Бұл сабақтастықтың қалыптасуына қауымның ішкі туыстық байланыстары мен дәстүрді ұрпаққа жеткізу тәжірибесі ықпал етуі мүмкін; алайда оның себеп-салдарлық тетіктерін нақтылау қосымша зерттеуді қажет етеді.

Жоғарыда келтірілген Иран қазақтарының үйленуге дейінгі рәсімдері өзге мәдени ортада этникалық бірегейлікті сақтаудың тетігі ретінде қызмет атқарады. Информанттар бұл рәсімдердің жастарға дәстүр мәнін түсіндіруде тәрбиелік қызмет атқаратынын атап өтеді. Бұл рәсімдер тарихи жадты қолдауға және ұрпақаралық сабақтастықты нығайтуға ықпал етеді. Үйленуге қатысты жиындар тек бас қосу, ас ішу және уақыт өткізу формасы емес, салт-дәстүрді ұрпаққа жеткізетін әлеуметтік-мәдени кеңістік ретінде көрінеді.

Әдебиеттер

1. Encyclopaedia Britannica. 2024. Ritual. URL: https://www.britannica.com/topic/ritual (қаралған күні: 25.06.2026).
2. Ismail A.A., 2018. "They All Encouraged Me To Do It, But After All, The Decision Is Mine": Marriage Practices among Diaspora Somalis in Finland // Nordic Journal of Migration Research. Vol. 8. No. 2. P. 124–131. DOI: https://doi.org/10.1515/njmr-2018-0012.
3. Zhuandykova A.D., Iskakov K.A., 2025. The history of Kazakh migration to Iran: causes, stages and consequences // Otan tarihy. Vol. 28. No. 3. P. 553–562. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_553-562.
4. АДМ – Авторлардың далалық материалдары. Маңғыстау облысы, 2025; Алматы қаласы, 2026.
5. Арғынбаев Х., 2005. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар. 215 б.
6. Арғынбаев Х.А., 1973. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). Алматы: Ғылым. 328 б.
7. Бір жапырақ нанға қызымызды айырбастадық | Ирандағы қазақтардың тойы. 2024. [Бейне]. YouTube. URL: https://youtu.be/-gHhq139BTU?si=_vf34DJ4mTWq3Y74 (қаралған күні: 25.06.2026).
8. Жеменей И., 2012. Иран және Ирандағы қазақтар: деректі зерттеу. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. 264 б.
9. Ибраев М., 2005. Сарыарқа қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Т. 1. Алматы: «Арыс» баспасы. 328 б.
10. Иран қазақтары: Өзге ұлтқа қыз бермейміз! Ас татып көру. 2025. [Бейне]. YouTube. URL: https://youtu.be/owhqS4H9r7k?si=xvKUHPzYUoSggfys (қаралған күні: 25.06.2026).
11. Киай М., 2012. Иран қазақтарының салт-дәстүрлері. Парсы тілінен аударған Нияз Тобыш. Алматы: «Орхон» баспа үйі. 200 б.
12. Қақабаев Б., Қатран Д., 2017. Тартыс // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. Т. 5. Алматы: ТОО «АлемДаму Интеграция». Б. 316.
13. Қозы Көрпеш – Баян сұлу. 2002. Астана: Фолиант. 692 б.
14. Қыдыралин Ү., 1995. Маңғыстау қазақтарының мәдениеті мен тұрмысы (төңкеріске дейінгі кезеңіне тарихи-этнографиялық шолу). Ақтау. 239 б.
15. Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі. 2019 / К. Калхунның редакциясымен. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. 480 б.
16. Раджаби П., 1996. Қазақтармен танысу // Тамаша. № 275. 10 тамыз. Б. 22–23. Парсы тілінен аударған А.Д. Жуандыкова.

References

1. Encyclopaedia Britannica. 2024. Ritual. URL: https://www.britannica.com/topic/ritual (accessed: 25.06.2026). [in English].
2. Ismail A.A., 2018. "They All Encouraged Me To Do It, But After All, The Decision Is Mine": Marriage Practices among Diaspora Somalis in Finland // Nordic Journal of Migration Research. Vol. 8. No. 2. P. 124–131. DOI: https://doi.org/10.1515/njmr-2018-0012. [in English].
3. Zhuandykova A.D., Iskakov K.A., 2025. The history of Kazakh migration to Iran: causes, stages and consequences // Otan tarihy. Vol. 28. No. 3. P. 553–562. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_553-562. [in English].
4. ADM – Avtorlardyn dalalyq materialdary [Authors' fieldwork data]. Mangystau region, 2025; Almaty, 2026. [in Kazakh].
5. Argynbaev H., 2005. Qazaqtyn otbasylyq dasturleri [Kazakh family traditions]. Almaty: Qainar. 215 p. [in Kazakh].
6. Argynbaev H.A., 1973. Qazaq halqyndagy semia men neke (tarihi-etnografialyq sholu) [Family and marriage in the Kazakh people (historical and ethnographic review)]. Almaty: Gylym. 328 p. [in Kazakh].
7. Bir japyraq nanga qyzymyzdy aiyrbastadyq | Irandagy qazaqtardyn toiy [We exchanged our daughter for a piece of bread | Kazakh wedding in Iran]. 2024. [Video]. YouTube. URL: https://youtu.be/-

gHhq139BTU?si=_vf34DJ4mTWq3Y74 (accessed: 25.06.2026). [in Kazakh].

8. Jemenei I., 2012. Iran jane Iran qazaqtary: derekti zertteu [Iran and Iranian Kazakhs: a documentary study]. Almaty: Duniejuzi qazaqtarynyn qauymdastygy. 264 p. [in Kazakh].

9. Ibraev M., 2005. Saryarqa qazaqtarynyn salt-dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of the Kazakhs of Saryarka] // Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary. Vol. 1. Almaty: «Arys» baspasy. 328 p. [in Kazakh].

10. Iran qazaqtary: Ozge ultqa qyz bermeimiz! As tatyp koru [Kazakhs in Iran: We do not give our daughters to other ethnic groups! Food tasting]. 2025. [Video]. YouTube. URL: https://youtu.be/owhqS4H9r7k?si=xvKUHPzYUoSggfys (accessed: 25.06.2026). [in Kazakh].

11. Kiai M., 2012. Iran qazaqtarynyn salt-dasturleri [Traditions and customs of Kazakhs of Iran]. Translated from Persian by Niaz Tobysh. Almaty: «Orhon» Baspa uii. 200 p. [in Kazakh].

12. Qaqabaev B., Qatran D., 2017. Tartys [Ritual contest] // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi: ensiklopedia. Vol. 5. Almaty: TOO «AlemDamu Integratsiya». P. 316. [in Kazakh].

13. Qozy Korpesh – Baian Sulu. 2002. [Kozy Korpesh – Bayan Sulu: a lyric-epic poem]. Astana: Foliant. 692 p. [in Kazakh].

14. Qydyralin U., 1995. Mangystau qazaqtarynyn madenieti men turmysy (tonkeriske deiingi kezenine tarihi-etnografialyq sholu) [Culture and life of Mangistau Kazakhs (historical and ethnographic review of the pre-revolutionary period)]. Aqtau. 239 p. [in Kazakh].

15. Oksford aleumettik gylymdar sozdigi [Oxford Social Sciences Dictionary]. 2019 / K. Kalhunnyn redaksiasymen. Almaty: «Ulttyq audarma burosy» qogamdyq qory. 480 p. [in Kazakh].

16. Rajabi P., 1996. Qazaqtarmen tanysu [Acquaintance with Kazakhs] // Tamasha. No. 275. 10 August. P. 22–23. Translated from Persian by A.D. Zhuandykova. [in Persian; Kazakh translation].

Жуандыкова А.Д., *Искаков К.А.
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz

ПРЕДСВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ КАЗАХОВ В ИРАНЕ: КУЛЬТУРНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В УСЛОВИЯХ ДИАСПОРЫ

Аннотация. В статье анализируется степень сохранности свадебных обычаев и традиций у иранских казахов, проживающих в условиях диаспоры. Цель исследования – с этнографической точки зрения проанализировать современный характер предсвадебных обрядов иранских казахов, особенности их сохранения, а также выявить практики их передачи последующим поколениям. Рассматриваются функции и культурное значение таких традиционных обрядов, как выбор брачного партнёра, предварительное сватовство, официальное сватовство, установление родственных отношений между семьями и выплата калыма, а также проводы невесты. В ходе исследования применялись методы качественного контент-анализа и мультимодальный метод. В рамках полевого исследования использовался метод интервью. Основными источниками послужили видеоматериалы, отражающие быт и повседневную жизнь казахской диаспоры в Иране, опубликованные этнографические труды и сравнительная научная литература.

Результаты исследования показали, что предсвадебные обряды казахской диаспоры в Иране и в настоящее время остаются важным механизмом сохранения этнической идентичности. Несмотря на расширение свободы личного выбора среди молодёжи, согласие родителей, институт сватовства и родственные связи по-прежнему сохраняют своё значение в вопросах заключения брака. Также сохраняются социальные и символические функции отдельных обрядов.

В исследовании предсвадебные обряды казахской диаспоры в Иране комплексно рассмотрены с точки зрения нематериального культурного наследия и выявлены особенности их сохранения в условиях диаспоры. Полученные результаты вносят вклад в изучение культурной преемственности казахской диаспоры и способствуют более глубокому пониманию проблем сохранения нематериального культурного наследия.

Ключевые слова: казахская диаспора в Иране, обычаи и традиции, свадебные обряды, свадьба, сватовство, калым, кызкашар, проводы невесты.

Для цитирования: Жуандыкова А.Д., Искаков К.А. Предсвадебные обряды казахов в Иране: культурная преемственность в условиях диаспоры // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 264-273 (каз.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.18

Zhuandykova A.D., *Iskakov K.A.
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz

PRE-WEDDING RITUALS OF KAZAKHS IN IRAN: CULTURAL CONTINUITY IN THE CONTEXT OF THE DIASPORA

Abstract. This article examines the extent to which wedding-related traditions and customs have been preserved among Kazakhs in Iran living in a diaspora. The study aims to ethnographically analyse contemporary pre-wedding rituals among Kazakhs in Iran, their preservation, and transmission to future generations. The study examines the functions and cultural significance of traditional practices such as partner selection, betrothal, matchmaking, establishment of affinal ties, bridewealth, and the bride's farewell ceremony. The data were analyzed using qualitative content analysis and a multimodal approach. Interviews were conducted as part of the fieldwork. The primary sources included video materials depicting the everyday life of Iranian Kazakhs, published ethnographic works, and comparative scholarly literature.

The findings show that pre-wedding rituals among Kazakhs in Iran remain important for maintaining ethnic identity. Despite greater freedom in partner choice, parental consent, matchmaking, and kinship ties remain significant in marriage. The findings also indicate that the principal social and symbolic functions of certain rituals have been preserved.

The study examines the pre-wedding rituals of Kazakhs in Iran as intangible cultural heritage and identifies features of their preservation and practice in a diasporic context. The findings contribute to understanding cultural continuity in the Kazakh diaspora and the preservation of intangible cultural heritage.

Keywords: Kazakhs in Iran, traditions and customs, wedding rituals, wedding ceremony, matchmaking, bridewealth, qyzghashar, bride's farewell ceremony.

For citation: Zhuandykova A.D., Iskakov K.A. Pre-wedding rituals of Kazakhs in Iran: cultural continuity in the context of the diaspora // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 264-273 (in Kaz.)

DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.18

Авторлар туралы мәлімет:

Жуандыкова Айнур Даулетовна, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-4571-3202

Искаков Куаныш Алдабергенович, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық

университеті, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-2409-8068
Scopus Author ID: 57930186700.

Сведения об авторах:
Жуандыкова Айнур Даулетовна, докторант Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-4571-3202
Искаков Куаныш Алдабергенович, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0003-2409-8068
Scopus Author ID: 57930186700.

Information about the authors:
Ainur Dauletovna Zhuandykova, Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-4571-3202
Kuanysh Aldabergenovich Iskakov, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-2409-8068
Scopus Author ID: 57930186700.

Тарих/ History/ История

МРНТИ 03.61.91 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.19

***Тастанбеков М.М.[1], Сандыбаева А.Д.[2]**
[1]«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Түркістан, Қазақстан Республикасы
[2]Халықаралық Туризм және меймандостық университеті
Түркістан, Қазақстан Республикасы
e-mail: murat-t@mail.ru

ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНЕ ТИЕСІЛІ БОЛҒАН ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАР

Аңдатпа. Мақалада Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты тарихи-мәдени мұралар жан-жақты зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – кесенеде әр кезеңде сақталған және түрлі тарихи жағдайларға байланысты әкетілген тарихи жәдігерлерді деректік материалдар негізінде іздестіру, олардың қазіргі орналасқан жерлерін анықтау. ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұралар тізіміне енген бірегей сәулет ескерткіші – Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің мемлекет қорғауына алынғанға дейін жоғалған, ұрланған немесе әкетілген заттарына қатысты зерттеу жүргізілді. Зерттеу барысында архивтік құжаттар, мерзімді басылымдар, естелік еңбектер мен ғылыми мақалалар пайдаланылып, аталған тарихи жәдігерлерге қатысты ғылыми тұрғыдан негізделген ақпарат ұсынылды.

Сондай-ақ, Ясауи кесенесіне тиесілі болған тарихи-мәдени мұралар үш топқа бөлініп, кесенеде сақталған, әкетілген орындары анықталған, қайда екені белгісіз ескерткіштерге жіктеледі. Ахмет Ясауи кесенесінің Қазақстанның ғажап мұрасы ретінде беймәлім тұстарын тану және таныту, кесенеге тиесілі болған Қазақстан мен шет мемлекеттердің музей, архив, кітапханаларында сақталған тарихи-мәдени мұраларды анықтау бойынша тың деректер беріледі және оларға ғылыми талдау жасалады. Тақырыпты зерттеу барысында деректерді талдау, тұжырымдар мен фактілерді салыстыру, болжам жасау әдістері қолданылған. Сонымен қатар, мақалада тарихи-мәдени мұра ескерткіштерінің көшірмелері мен суреттерін алу, зерттеу-зерделеу, ғылыми айналымға енгізу, тақырыптық көрме ұсыну және кесене тарихын зерттеудің деректік қорын кеңейту жөнінде ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Әзірет Сұлтан, Ясауи кесенесі, Түркістан, шырағдан, экспонат, музей, көрме, архив.

Дәйексөз үшін: Тастанбеков М.М., Сандыбаева А.Д. Ясауи кесенесіне тиесілі болған тарихи-мәдени мұралар // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 274-294 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.19

Кіріспе

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – Қазақстан Республикасынан ЮНЕСКО тізіміне бірінші болып енген ескерткіш, бүкіл халқымыздың зор мақтанышы, айрықша құндылық. Ортағасырлық сәулет өнерінің дара үлгісі ретінде бізге дейін жеткен Қожа Ахмет Ясауи кесенесі өзінің ғажап архитектурасымен қатар, XIV–XV ғасырлардың шеберлері жасаған алып тайқазан, қола шырағдандар, қола лаухасы бар ту, қабіржапқыш, өрнекті есіктері сияқты көркем дүниелермен де ерекшеленеді. Кесене ұлттық мұраның аса маңызды нысаны болса, ондағы сақталып жеткен заттардың да тарихи-мәдени мұра ретіндегі маңызы зор. Әлемдік мұралар тізіміне алынған Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің өзіндік, көп айтыла бермейтін тарихы бар. Солардың бірі ұлы тұлғаның кесенесінен жоғалған және әкетілген заттардың бар екендігі. Алты жүз жылдан астам тарихында кесенеге тиесілі көптеген құндылықтар

жоғалып, тыс жерлерге әкетілген. Олардың бір бөлігі шетелдік музейлер, кітапханалар мен архивтерде сақталса, кейбірінің қазіргі орны белгісіз.

Ясауи мазаратының басына зәулім кесене тұрғызылғаннан кейінгі ғасырларда кесенеге сый етілген заттардың саны артқанымен, олардың жоғалу, алып кету, т.б. жағдайлардың жалғасуы мәселеге ғылыми тұрғыдан зерттеу нысаны ретінде қарау өзектілігін тудырып отыр. «Әзірет Сұлтан» музей-қорығы ұйымдастырылғанға дейін түрлі тарихи кезеңдерде кесенеден белгілі және белгісіз жағдайлармен Қазақстан мен шетел мемлекеттеріне өткен жәдігерлер мәселесі арнайы мамандар мен қоғам назарынан тыс қалған емес.

Осыған байланысты Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мұраларының тарихи тағдырын анықтау, жоғалу және әкетілу себептерін зерделеу, қазіргі сақталу орындарын нақтылау және деректік негізін толықтыру мен жүйелеу – өзекті ғылыми мәселелердің бірі. Бұл зерттеу ұлттық тарихи-мәдени мұраны түгендеуге ғана емес, тарихи жадыны қалпына келтіруге, деректер мен анықталған құндылықтарды ғылыми айналымға енгізуге және оларды болашақта елге қайтару немесе көшірмелерін жасату жұмыстарына негіз қалыптастыруға бағытталады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі, ел ішінде сақталған, Қазақстан аумағынан әкетілген және қазіргі орналасқан жері белгісіз тарихи-мәдени мұраларды анықтау, олардың тарихи тағдырын архивтік, жазба, археологиялық және бейнелік деректер негізінде кешенді түрде зерттеу және жүйелеу – ғылыми мақаланың негізгі мақсаты. Аталған құндылықтардың тарихын бір жүйеге келтіріп, оларды сақталған және әкетілген орны анықталған, бірақ қазіргі орны белгісіз мұралар ретінде топтастыруды – зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде қарастыруға болады. Әртүрлі ғылыми еңбектер мен архивтік, мерзімдік және бейнелік деректерді салыстыру арқылы Ясауи мөрі, он бір Ахметтің туы, жоғалған есік тоқпақшалары, тәсбих, кітаптар мен кесене құжаттары сияқты мұралардың тарихы нақтыланады. Бұл тәсілдер жоғалған мұраларды іздестіруге, электрондық дерекқор қалыптастыруға, олардың негізгі сипаттамасын жасауға және шетелдегі нұсқалардың көшірмелерін елге әкелу жұмыстарын жүйелеуге негіз болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ясауи кесенесіне тиесілі бұйымдардың тоналу тарихы тереңде, Әмір Темір мен Тоқтамыс ханның қақтығыстары кезеңінен бастау алады. Сол себепті көтеріліп отырған мәселе тарихнамасы да тереңде жатыр. Әмір Темір Гураганның пәрменімен Қожа Ахмет Ясауи бейітінің басына кесене тұрғызғанға дейінгі XII ғасырдағы алғашқы кесенесі Тоқтамыс хан тарапынан қиратылып және тоналғаны тарихтан белгілі. Е. Массон «Қожа Ахмет Ясауи мавзолейіне» атты кітабында (Массон, 1930: 9) Молла Имам Сағнақи еңбегіне сүйеніп, Алтын Орданың ханы Тоқтамыстың кезекті жорығында Қожа Ахмет Ясауи мазарына зиярат етушілердің алып келген құнды заттары мен Ясауи ұрпақтарының мүліктерін алып кеткендігін атап өтеді: «Шараф әд-Дин Әли Йездидің келтірген деректері бойынша, 1388 жылы Ясыны Тоқтамыстың әскерлері талқандап, түрік тайпаларының қасиетті мекеніне айналған Қожа Ахмет Ясауи мазарын тонайды. Әмір Темір Тоқтамысты талқандағаннан кейін жаулап алған олжаның бір бөлігін Қожа Ахмет Ясауи кесенесін салуға жұмсайды» - деген деректерді келтіреді. Аталған мәселе туралы О. Дастанов та: «1387 жылы Алтын Орда ханы – Тоқтамыс, Орта Азияға қайта-қайта шабуыл жасаған. Бір рет келгенінде ол Қожа Ахмет Ясауи мазарын күзетуші шайхтардың дүниесіне қоса, «әулиеге» тиісті мүлікті де алып кетеді» [Дастанов, 1967: 8], - деп жазады. Бұл жерде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің алғашқы тоналғаны туралы жазғанымен, кесенеге тиесілі қандай құнды заттардың болғандығы немесе нендей бұйымдардың қолды болғаны туралы мәлімет айтылмайды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі болған мұралар мәселесі, мәселенің тарихнамасы дегенде «Әзірет Сұлтан» музей-қорығы ұйымдастырылғанға дейін түрлі тарихи кезеңдерде кесенеден белгілі және белгісіз жағдайлармен жоғалған және әкетілген құндылықтар мәселесі сөз болмақ. Зерттеудің деректік негізін архивтік құжаттар, мерзімді басылымдар, музей қорының материалдары, қолжазбалар, есептер, естеліктер мен ғылыми еңбектер құрады.

Архивтік деректер қатарында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚРОМА) 374-қоры, 1-тізбесі, 5153-ісінде сақталған Ясауи мөрінің 1848 жылғы құжатқа түскен бедері, Түркістан облысы мемлекеттік архивінің (ТОМА) 1129-қоры, 3-тізбесі, 90-іс материалдарындағы

1889 жылғы оқиғалар барысында Ясауи мөрі мен Ясауи тәсбихіне қатысты мәліметтер, Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік архивінің (ӨзР ОМА) И-1-қоры, 12-тізбе, 828-істе 1906 жылы жоғалған шырағдан бойынша 15 наурыз – 3 сәуір аралығындағы хат алмасулар, Қазақстан Республикасы Президенті архивінің (ҚР ПА) 141-қоры 1-тізбесі, 1881-ісіндегі тайқазан мен шырағдандарды қайтару мәселесіне қатысты 1935–1937 жылдардағы жазылған хаттар мен құжаттар қарастырылды.

Мерзімді басылымдардан XIX–XX ғасырлар тоғысындағы «Туркестанские ведомости» (ТВ) газетінің материалдары ерекше маңызға ие. Ташкент қаласында алғашқы басылып шыққан газет бүкіл Түркістан өлкесіне таратылды. Біздің зерттеу тақырыбымызға қатысты материалдар осы газет беттерінде көптеп жарияланды. Атап айтқанда, 1893 жылғы №63 санында Диваевтың Күлтөбеден табылған піл мүсіні, 1901 жылғы №39 санында Әмір Темірдің Ясауи кесенесіне берген вакф құжатының аудармасы, 1906 жылғы №26 санында шырағданның үстіңгі бөлігінің ұрланғандығы туралы хабарлама, 1906 жылғы № 94 санында Н.Ф. Петровскийдің ұрланған шырағданға қатысты сұраулары, 1906 жылғы №99 санында В.В. Вяткиннің оқиға туралы Н.Ф. Петровскийге берген жауабы, 1910 жылғы №162 санындағы салыстыру үшін шырағданның астыңғы бөлігін сұрату және 1913 жылғы №253 санындағы Императорлық археологиялық комиссияның өтініші мақала жазу барысында пайдаланылды. Шырағданға қатысты жарияланымдар оның жоғалу және іздеу тарихын хронологиялық тұрғыдан нақтылауға мүмкіндік береді.

П.Н. Ахмеровтың «Описание печати Ахмеда Ясави» (1896), А. Семеновтың «Мечеть Ходжа Ахмеда Есевийского» (1926), М.Е. Массонның «О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане» (1929), Б.В. Лунинның «Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане» (1958), Б.Т. Тұяқбаеваның «Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави» (1989), А.Ивановтың «О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви» (1995), А. Муминовтың «Исторические документы Йасави» (2017), М. Тұяқбаевтың «Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар» (2000), М.Тастанбековтың «Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі жәдігерлер» (2020) және «Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және жоғалған тоқпақшалар» (2021) еңбектері мен зерттеулері негізгі ғылыми база ретінде пайдаланылды. Бұл еңбектердегі тарихи мұралар туралы мәліметтер бір-бірін толықтырып тұрумен ерекшеленеді.

Кесенеге тиесілі мұралар мәселесі жөнінде М. Тұяқбаевтың «Алып кетілген, жоғалған және ұрланған жәдігерлер» (2019), Ә. Муминов пен М. Қожаның «Кесененің қолды болған жәдігерлері жайында» (2018), Т. Жұртбайдың «Кеудесі қуыс қалған далам-ай...» (2001), О. Дастановтың «Әулиелі жерлер» туралы шындық» (1967) және т.б. мақала, есеп, еңбектеріндегі ұстанымдары назарға алынды.

Алаштың ардақтылары Міржақып Дулатовтың 1913 жылы «Қазақ» газетінің алғашқы сандарында жариялаған «Хазірет сұлтан» (Түркістан. 7 қараша (№ 44) мақаласы, Жүсіпбек Аймауытовтың 1929 жылы қамауға алынардан бұрын жариялаған «Әзірет Сұлтан» (Жаңа әдебиет. №1. 70-81 беттер) мақалаларында жерленген тұлғалар мен кесене ішінде тұрған заттар туралы баяндалады. Дулатов тайқазан мен кітаптар, кесененің жөндеу жұмыстарына жанжақтан жинаған мал туралы жазса, Аймауытов құлпытастар, шамдал, лауха тудағы қодас жүні, Татар көпесінің сыйы т.б. мол ақпарат береді.

Сонымен қатар, неміс және француз деректерінен Ясауи кесенесі және ондағы жәдігерлер, кесененің сызба суреттері туралы мәліметтер Н. Витсеннің «Северная и Восточная Тартария» (2006), Ш.Е. Ужфальвидің «Сырдарья-Зеравшан. Страна семи рек и Западная Сибирь» (2006), Бурдон М. Ужфальвидің «Из Оренбурга в Самарканд, Фергана, Кульджа и Западная Сибирь» (2006) т.б. шетелдік ғалым-саяхатшылардың естелік жазбаларынан қолданылды.

Марат Қымызұлы бұл жәдігерлерді «алып кетілген, жоғалған, ұрланған» деп топтайды. Біз аталған мәселенің деректік қоры және тарихнамасымен таныса келе, Ясауи кесенесіне тиесілі жәдігерлерді сақталған, әкетілген орны анықталған, бірақ қазіргі орны белгісіз мұралар ретінде үш топқа жіктеуді жөн көріп отырмыз. Бұл топтау олардың тарихи тағдырын саралауға және ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік беретін болады.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымында кеңінен орын алған зерттеу әдістері мен принциптер, атап айтқанда тарихи-салыстырмалы, хронологиялық, деректанулық, жүйелеу, типологиялық және визуалды

талдау әдістері басшылыққа алынды. Архивтік құжаттар мен мерзімді басылымдағы мәліметтер өзара салыстырылып, олардың уақыттық және мазмұндық сәйкестігі тексерілді. Сондай-ақ, хронологиялық талап шеңберінен шықпау т.б. қатаң сақталып, жүзеге асырылды.

Осы әдістердің жиынтығы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі жәдігерлердің қозғалысын кезең-кезеңімен қалыпқа келтіруге, олардың қазіргі орналасқан жерлерін нақтылауға және жоғалған мұраларды әрі қарай іздестіру мен көшірмелерін жасатуға негіз болатын ғылыми деректік жүйе қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Талдау

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі болған, кесене тарихымен тығыз байланысты бұйымдарды тарихына қарай, сақталу, әкетілу және жоғалу жағдайларын салыстыра зерттеуге мүмкіндік беретін үш топқа жіктеуге болады. Біріншісі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде сақталып бүгінгі күнге дейін жеткен, қазіргі таңда музей-қорықтың қорын толтырып тұрған жәдігерлер. Екіншісі, Ясауи кесенесінен әкетілген, жоғалған және қазіргі уақытта әлем музейлері, кітапханалары, архивтерінде анықталған тарихи-мұралар. Үшіншісі, кесене үшін арнайы жасалып, мақсатты қолданыста пайдаланылып келген, жоғалу жағдайы мен қазіргі орны белгісіз, кейбірінің сызба-суреттері ғана сақталған бұйымдар.

Бірінші топқа жататын мұралар Ясауи кесенесімен тікелей байланысты құндылықтар екендігімен маңызды. XIV–XV ғасырлардың шеберлері жасаған кесененің қақпа есігі, қабірхана есігі, қабіржапқыш, тайқазан, қола шырағдандар, қола лауха, құбба, кесене ішінде сақталған құлпытастар туристер назарына ұсынылатын және ең сұранысқа ие жәдігерлер болып табылады. Аталған жәдігерлерді 1958 жылы Ясауи кесенесінің сақтаушысы лауазымына қабылданған Орынбай Дастанов тізімдеп, 1967 жылы ашылған музей-қорықтың қорына өткізген. Олар жөнінде монография, мақала жазылып, ақпарат құралдары мен әлеуметтік желіде біршама жарияланып жүр. Дей тұрғанмен, осы тұстас жәдігерлердің бөлшектері қақпа есіктің ауысқан ілгегі мен жоғалған ысырмасы, тудың шашағы бекітілген темір бөлшегі, қабірхана есігінің ұрланған тоқпақшасы, шырағдан даналарының Лувр және Эрмитаждағы нұсқаларының тарихы кейінгі екі топтамада талқыланатын болады. Қабірхана есігінің маңдайшасында орнатылған Әмір Темір шежіресі жазылған тақтайша, XII–XIV ғасырлардың қаптама қыштары, қақпа есік табалдырығы, құрылыс кезінде пайдаланылған шығыр мен ұста заттары және XVIII–XIX ғасырларға тән кесене ішінде сақталып жеткен панжара, жазба тақтайшалар, шамдал, жолбарыс терісі, арқар бас сүйектері т.б. музей қорындағы жәдігерлер де назар аударарлық мұралар. Олардың бірқатары еліміздің Ұлттық мәдени мұра игіліктер объектісі тізіміне енгізілген.

Екінші топқа Ясауи кесенесінде ұзақ уақыт сақталып, белгілі-белгісіз себептермен жоғалған, қазіргі уақытта тұрған орындары белгілі және анықталған мұраларды жатқызамыз. Кесененің қабірхана және кітапхана бөлмесіндегі тұрған құрандар мен хикмет кітаптары, әлемдік музейлерден орын алып отырған шырағдандар, кесененің қаптама қыштары, ұстындар, балбал тастар мен басқа да археологиялық табылымдар т.б. құндылықтар жатады. Бұл мұралардың қысқаша тарихы, оның ішінде жоғалған уақыты мен оларды анықтау бойынша атқарылған жұмыстар, кейінгі ғылыми ізденістер туралы мақала барысында нақтырақ аталады.

Үшінші топқа келсек, он бір Ахмет есімі жазылған Ясауи мөрі (1797 жылы жасалған), Ясауи есімі ғана жазылған мөр, Тайқазан құлақшаларына байланған он бір Ахмет тулары, Ясауидің тәсбихы, екі арыстан, бес құс бейнеленген қақпа есіктің ысырмасы (засов), қабірхана есігінің тоқпақшасы (алқасы), кесене пештағында ілулі тұрған мыс шар, кесене ішінде болған құлпытастар, Қылует жерасты мешітінің есігі, кесенеде жерленгендер тізімі жазылған жеті дәптер, кесене құжаттары т.б. жатқызуға болады. Бұл жәдігерлер бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде аталғанымен, өкінішке орай бізге дейін жетпеген. Бұлардың ішінде 1797 жылы жасалған он бір Ахмет есімі жазылған Ясауи мөрінің қағазға түскен бедері, қабірхана есігінің тоқпақшасының, он бір Ахмет туының XIX соңы – XX ғасырда түсірілген суреттері ғана сақталған.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі үшін арнайы жасалып, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы қорында сақталған жәдігерлерді жоғарыда атап өттік. Сонымен қатар, музей-қорықтың экспозицияларына қойылған және тақырыптық көрмелерде ұсынылып жүрген түпнұсқа жәдігерлер жөнінде де біршама мәлімет берейік. Ортағасырлық

ұлы ғұлама, шайқылардың сұлтаны құл Қожа Ахмет Ясауиге тұрғызылған кесененің қабірхана бөлмесінде тұрған бабамыздың қабіртасынан бастап, барлығы 41 құлпытас тізімге алынған. Олардың көпшілігінде кімге арналғаны белгіленіп, жазылған. Аты-жөні жазылмаса да «бұл Абылай ханның басына», «бұл Қазыбек бидің басына қойылған тас» деп көрсетіліп келген құлпытастар бар. Олар негізсіз де емес.

Бүгінде кесене үшін арнайы жасалған заттардан өз орнында тұрған салмағы 2 тонналық Тайқазан мен қабірханаға кіре берісте 8 метрлік ту ағашының басындағы лауханы ғана атауға болады. Тайқазанның өзі сол уақыттағы Ленинград қаласына әкетіліп, 54 жылдан кейін ғана қайтарылғаны туралы тарихтан белгілі. Сонымен қатар, Ясауи кесенесінен әкетіліп, қайта қайтарылған жалғыз мұра да Тайқазан емес. Өзбекәлі Жәнібек «...Сөз орайына қарай айта кететін жайт – манағы музейдегі заттардың арасынан «Әзірет Сұлтан» қорығындағы Ахмет Иасауидің қабірінің бұрын жоғалып кеткен деп есептеліп келген көне жамылғысының табылғаны. XIV ғасырдың ескерткіші болып табылатын бұл жамылғы да музей қорына қайтарылды» (Жәнібеков, 1996: 124). Тарихымыздың жанашыры Өзбекәлі Жәнібековтың тек Тайқазан ғана емес, қабіржапқыш сияқты Ясауи кесенесіне тиесілі мұраның да қайтарылуына атсалысқанын көреміз (Тастанбеков, Байболов, т.б., 2026: 116).

Тайқазан мен шырағдандарды қайтару туралы алғашқы хат 1935 жылы-ақ жазылғандығын архив құжаттары дәлелдейді. ҚР Президентінің архивінде Темірбек Жүргеновтің Ясауи кесенесіне реставрация жүргізуге мамандар шақыру, қаржы бөлгізу және Эрмитажға әкетілген Тайқазанды кесенеге қайтару мәселелері бойынша бірнеше құжаттары сақталған. Аталған екінші мәселе бойынша 708 қорда Бүкілодақтық коммунистік партия Орталық Комитетінің Ғылым, ғылыми-техникалық өнертабыстар және ғылыми жаңалықтар бөлімінің меңгерушісі К.Я. Бауманға Бүкілодақтық Өнер істері комитетінің төрағасы П. Керженцевтің, Мемлекеттік Эрмитаж директоры Иосиф Орбелидің жазған хаттарының куәландырылған көшірмесі, сондай-ақ Бауманның БКП /б/ Қазақстан Өлкелік комитетінің хатшысы Мирзоянға жазған 1937 жылғы хаттары сақталған. Құжаттар арасында Темірбек Жүргеновтің жазған хаты болмағанымен «Жүргенов жолдастың Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи мешітіне 1935 жылы Мемлекеттік Эрмитажға жөнелтілген қазан мен екі шырағданды қайтару туралы өтінішіне байланысты академик Орбели мен жолдас Керженцевтен қорытынды талап еттім, оларды осы хатқа қоса тігіп отырмын», деп басталатын Бауман хатының мазмұнынан Т. Жүргенов хатына жауап жолдап отырғанын көреміз. Бауман әрі қарай хатты «Жеке өз басым бұл көненің көзі ескерткіштердің Ленинградта, Мемлекеттік Эрмитажда қалғанын дұрыс көремін. Компенсация мәселесін жолдас Жүргенов пен жолдас Керженцев жеке шешуін ұсынамын», (ҚР ПА ф. 141, оп. 1, д. 1881, л. 27) деп аяқтаған.

Хатқа 17 сәуір 1937 жылы қол қойылған. Сол жылдың 3 тамызында Темірбек Қараұлы «халық жауы» деген жалған айыппен ұсталып кетті. Бұл жерде еріксіз «кесенеге тиесілі Тайқазан, екі шырағданды қайтару мәселесін ұсталып кетуіне байланысты аяқтай алмады ма екен?» деген ой туындайды.

Кесененің барлық бөлмелерін дәліздер арқылы біріктіріп тұрған қазандық бөлмесі бірнеше жылдан бері ғылыми-зерттеу және реставрациялық жұмыстардың жүруіне байланысты уақытша жабық тұр. Музей қорындағы ең құнды жәдігерлерді көпшілікке ұсыну үшін музей-қорықтың әкімшілік кеңсесі ішінен 2024 жылдың сәуір айынан «Сирек жәдігерлер залы» ашылған болатын. Жаңа экспозицияға Ясауи кесенесіндегі қабірхана есігі, Ясауи құлпытасының қабіржапқышы, Ясауи кесенесі күмбезінің ұшар басында тұрған құбба, Ясауи кесенесі құрылыстарында қолданған XII, XIV ғасыр кірпіштері мен қаптама қыш үлгілері, Әмір Темірдің арнайы жасатқан 6 шырағданының сақталған 3 данасы, хәлім ботқасын таратуда қолданған XIV ғасыр қос ағаш астау, XIX ғасырға тән кесене ішінде сақталып жеткен панжара, жазба тақтайшалар, шамдал, кесене құрылысында қолданылған ағаш шығыр, Ясауидің күйеу баласы Әлқожа ата кесенесінің ұстыны сияқты бірегей мұралар да осы залға қойылды.

Сонымен қатар, бұл залда Ясауи кесенесі қақпа есігінің тоқпақшасы мен есік ілгектерінің үлгілері де қойылған. Есіктің жасалған уақыты мен ұстасының есімі осы тоқпақшаларда жазылған. Бұдан оның XIV ғасырда кесене үшін арнайы жасалғандығына көз жеткіземіз. Қақпа есік қазіргі таңда «Остров Крым» зертханасына реставрацияға жөнелтілген. Қырым Алтынбеков

есік тоқпақшаларын алу кезінде астынан жақсы сақталған ою-өрнектердің ашылғанын айтады. XIV ғасыр ою-өрнегінің жақсы сақталған үлгілерінің анықталуы қақпа есігін реставрациялау кезінде үлкен көмек болары анық. Кезінде есік ілгегінде кездесетін жазбаға да мән бермегенге ұқсайды. Ілгектегі шағын көлемді жазбаны кейінгі жылдары оқығандығы туралы да мәліметіміз жоқ. Есіктің бұл бөлшегі 1990 жылдары Ясауи кесенесінде жүргізілген ауқымды және бірнеше жылға созылған реставрация жұмыстары басталған уақытта музей қорына алынған. Музей қызметкері Ұлықбек Жүнісбаев оқуы бойынша ілгекте: «Ақыры түбі қайырлы болсын! Амала ұста Мұхамад Назар 1257 (1841) жыл», - деген жазу бар. XIV ғасыр есігінде жасалғанына 185 жыл болған ілгектің анықталуы қақпа есіктің де өз тарихы барын көрсетеді.

Алаш ардақтысы Жүсіпбек Аймауытов тұтқындалардан бірнеше ай бұрын жариялаған «Әзірет Сұлтан» мақаласында осы есіктің айбынын асқақтата былай деп жазған еді: «Мешіттің қарсы алды (күншығысы) – жалғыз есік. Бірақ есік деуге тым зор, дарбаза (қақпа) демесек. Әзіретті бұрын көрмеген болсаңыз, аспанға қарамай, алақтамай, ішіне тез кіріп кете алмайсыз. Биік тауды қақ жарып, бір бетін алып тастап, қалған бетін төбесіне дейін үңгіп жіберсе, қандай зор айбынды боп көрінер еді. Дарбазаның айбыны да содан бір кейін емес». Әрі қарай оқысақ «...он жақтағы кішкене есіктің бірінен кірсеңіз, пеш сынды қыш үстінде жыбырлаған арқардың мүйізі (зиратшылардың байлаған әлемі)» (Аймауытов., 1929: 72–74) - деп жазады. 1866 жылы тамыз айының соңғы аптасында Түркістанның көрікті орындарымен танысқан А.К. Гейнстің күнделігінен, «Могила Юлбарса закрыта резною деревянною решеткою. Около, на глиняном пьедестале навалена целая куча голов ovis argali с огромными рогами. Это, по словам мулл, дар, приносимый киргизами, приходящими молиться к могиле Юлбарса» (Гейнс, 2014) - деген мәлімет оқимыз. Кесене ішіндегі мешіт бөлмесіне кірер есікке қарама-қарсы қабір орны –Жолбарыс хан жерленген орын. Тарихи деректерде ол Жолбарысхан дәлізі деп аталады. 1990 жылға дейін бейіттің үстіне жолбарыстың терісі жабылып, басына арқардың мүйіздері қойылған. Қабірдің басында шырақ жағатын орны сақталған. 1993–1999 жылдары Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Түркия Республикасының «Вакиф иншаат» құрылыс фирмасы күрделі реставрациялық жұмыстар жүргізіп, осы жұмыстардың барысында қабір басына қойылған 14 дана арқар мүйізі мен жолбарыс терісі музей-қорықтың қорына алынды (Тастанбеков, т.б., 2021: 178).

Жоғарыда аталған музей-қорықтың экспозициясында тұрған және қорында сақталған кесенеге тиесілі барлық жәдігерлер туралы ақпарат ресми сайтта, музей қызметкерлерінің мақалаларында әрдайым жазылып, насихатталып келеді. Сондықтан, әр жәдігердің сипатталуы мен ерекшеліктеріне тоқталуды мақсат етпейміз. Сондықтан, ендігі кезекте шартты түрде екінші және үшінші топтама деп атап алған, Ясауи кесенесінен тыс жаққа кеткен тарихи-мәдени мұра ескерткіштерді анықтау мәселесі бойынша жұмыстарға тоқталамыз.

Екінші топтамада Ясауи кесенесінен әкетілген, жоғалған және қазіргі уақытта елімізде және әлем музейлері, кітапханалары, архивтерінде анықталған тарихи мұралар жөнінде сөз қозғалатын болады. Бұл тізімде бізге қазіргі уақытта белгілі болып отырған құндылықтар ғана қарастырылады. Олардың қатарында Ясауи кесенесінде өткен ғасырдың 30–40 жылдарына дейін сақталған XII ғасырдың құран кітабы, XVIII ғасырдың құран кітабы, Ясауидің әкесі Ибрахимнің насабнамасы (шежіресі), кесенеге хадия (сый) ретінде берілген кітаптар, кесененің қаптама қыштары, Түркістан қаласынан әкетілген ұстындар мен балбал тастар, Әмір Темірдің кесенеге берген вакфтық құжаты, Әмір Темірдің арнайы жасатқан кесенеден әкетілген 3 шырағданды атауға болады.

XIX-XX ғасыр басында Ясауи кесенесінің қабірхана бөлмесіне кіргендер ішінде құлпытастан бөлек назар аудартатын құран және хикмет кітаптарының жататынын жазған. Тарихқа жүгінсек, кесене ішінде көне кітаптардың болғандығы туралы

А.И. Добромыслов 1912 жылы шыққан «Города Сырдарьинской области. Чимкент, Туркестан» деген еңбегінде (Добромыслов, 1912.), Міржақып Дулатов 1913 жылы «Қазақ» газетіне басылған «Хазірет Сұлтан» атты мақаласында (Дулатов, 2019.), А. Семеновтың 1922 жылы кесенені арнайы комиссия құрамында көріп шыққан соң жазған қорытындысында (Семенов А., 1926.) жазады. Ж. Аймауытов кесене ішінде «одан әрі айналсаңыз, тағы бір кішірек үйге кіресіз. Қабырғалары ойдым-ойдым (ышқапша). Бұл жай бір заманда кітапхана болып, 30 мыңдай

кітап сақталған екен. Бұл күнде бірі қалмапты» (Аймауытов, 1929) десе, О. Дастанов: «Бұрынғы кездерде оның екі этажы да түрлі діни кітаптарға иін тіресіп тұрғаны баршаға мәлім» (Дастанов, 1967: 23) деп жазады.

Алайда, кесенеде сақталған кітаптар қазіргі музей-қорық құрылғанға дейін қолды болып кеткен. Белгілі шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлиев өзінің «Шыңырау бұлақтар» деген еңбегінде «Мұнда ескі мұралардың ішінен XII ғасырға жататын екі Құран мен Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметі» қойылған. Бұлардың барлығы қазір Алматыдағы Қазақ ССР Ғылым Академиясының қолжазба қоры мен республикалық А.С. Пушкин атындағы кітапханада (қазіргі Ұлттық кітапхана) сақтаулы тұр», - деп жазады (Дербісәлиев Ә., 1982: 160-161).

Қазіргі Ұлттық кітапханаға XII ғасырдың құран кітабы қандай жағдайда жеткізілгені туралы нақты дерекке қарағанда болжамдар көп. Соның бірінде Қоңырқожа Қожықовтың да есімі аталады. Құран кітабының мұқабасының ішкі бетінде кітапхана түсірген «Ясауи кесенесінен әкелінген. Сабитов, 1941 жыл» деген жазба бар. XII ғасыр құран кітабының өзіндік тарихы бар. Сонымен қатар, Ясауи кесенесінде аса ұқыптылықпен ұзақ уақыт сақтап келуінің, келушілерге зор құрмет ретінде көрсетілуінің де себебі үлкен болған. Құран кітабы Қарахан дәуірінің, Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген уақыттың құнды мұрасы. XYIII ғасырдың құран кітабы да кесенеден келген кітаптар қатарында саналады. Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар қорында бұрын кесенеге тиесілі болған екі құран мен бірнеше «хикмет» кітаптардан басқа да кітаптардың бар екендігін соңғы зерттеулер дәлелдеп отыр. Ғалым А. Муминов, Г. Абикенова берген мәліметтерге қарағанда Ұлттық кітапхана қорынан Ясауи кесенесіне сый ретінде берілгендігі туралы жазба түсірілген 20-дан аса кітап анықталған.

Осы орайда Ұлттық кітапханада сақталған Насабнама да назар аудартады. Насабнама Ясауи жолының тарихы және Ясауи жолының өкілі болып табылатын, өз шежірелерін Али ибн Абу Талибтің ұлы Мұхаммед ибн Ханафийадан бастайтын қожа әулеттерінің шежіресі. «Насабнаманың» 70-тен аса қолжазбасы табылған десек (Түркістан – руханият бесігі, 2018: 316), Ұлттық кітапханада сақталған насабнамадағы басты ерекшелік екінші бетінде «Ясауи мөрінің» басылғандығы. Бұл құжатты 1947 жылы Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы сәулет ескерткіштерін зерттеген архитекторлар экспедициясы тапсырған. Бұл қолжазба шежіре хижрамен 1099 жылы, яғни жаңа санақпен 1687/88 жылдары жазылған. Ең соңында: «Назар Сали Нурни фидтарих сана аль фақир алль хақир Намрат молла Тәңірберді Ярмухаммед хажи» деген мәлімет бар. Насабнаманы оқыған М. Жармұхамедұлы, «кейінгі көшірушінің аты жөні болса керек. Осы аталған кісінің шежіре иесі емес екендігіне сондағы мына сөздер дәлел бола алады. Мұнда: «Мен Хасан хожа бабниң оғлы Ибраһим ата» деген тайға таңба басқандай құнды дерек келтірілген. Бұдан осы «Насабнаманың» иесі, жазушысы Қожа Ахмет Ясауидің туған әкесі Ибраһим ата екені нақты ашылып дәлелденеді», - (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013: 2) дейді.

Жоғарыда айтқандай «Насабнама» нұсқалары көп кездеседі. Соның ішінде ғалымдардың назарын аудартып, ғылыми зерттелгені түркістандық Шалаповтар отбасында сақталып келе жатқан Маулана Сафи ад-дин Орұң Қойлақи Өсиет-намасы. «Насабнама» нұсқалары 1980 жылдың соңынан бастап зерттеушілер назарына ілігіп, 1990 жылдың басынан алғашқы мақалалар жариялана бастады. «Насаб-нама» нұсқаларында қолжазбалардың қашан жазылғандығы туралы деректер бар. Маулана Сафи ад-дин Орұң Қойлақи «Өсиет-намасында» 1290/1291 ж. деп көрсетілген. «Насаб-намаларда» қожа әулеттері Қожа Ахмет Ясауиге қай жағынан туыс болып келетіні баяндалады. «Насаб-намадағы» деректерге қарағанда, Маулана Сафи ад-дин Орұң Қойлақи деп отырғанымыз Қожа Ахмет Ясауидің ағасы Садр шайхтың немересі Мұхаммед Данышмандтың ұлы. Оның туған жері орта ғасырлардағы Орұң Қойлақи деп аталғанына қарағанда сол Орұң Қойлақ қаласында дүниеге келген болуы керек. Қожа Ахмет Ясауи өзі қайтыс боларында, орнына Маулана Сафиді отырғызып еді деген дерек «Насаб-намада» жазылады. Алайда Маулана Сафи бабамыздан кейін бір-екі ұрпақ ауысқаннан соң Ясауи жолына басшылық жасаған болуы керек. Өйткені Маулана Сафи 1291 жылы «Насаб-наманы» араб тілінен түркі тіліне аударып, соңында қалдырады.

Музей-қорық қорында насабнаманың бірнеше түпнұсқа және көшірме түрлері сақталғанымен жоғарыда аталған насабнама түрлері де Ясауи әулетімен тығыз байланысты мұра ретінде аса маңызды.

Ендігі кезекте Өзбекстан, Ресей Федерациясы, Франция, Ұлыбритания, Германия елдерінде анықталған Ясауи кесенесіне тиесілі тарихи мұраларға назар аударайық.

Атақты «Зафарнаманың» (Жеңіснама) авторы Шараф ад-Дин Йазди Ақсақ Темірдің құрамында Қожа Ахмет Ясауидің де ғимараты бар арнайы қорға (вакуф) арнап қолхат қалдырғанын айтады. Онда ол қорды «ешқандай жағдайда сатуға, жекеменшік секілді ұрпақтан ұрпаққа қалдыруға, қандай болмасын сылтаумен баз біреуге сый ретінде уақытша немесе түбегейлі беруге болмайтынын қатты ескерткен. Вакф белгілі бір мақсаттарға арналған иеліктен шығарылмайтын мүлік. Сыйға тартылған адамның меншігіне айналмайды (маукуф ‘алайхи), өйткені бұл мұрагерлік бойынша сату немесе беру актісі емес, яғни, меншік құқығы әрекетінің тоқтауы (вакафа). Әулиенің кесенесі салынып жатқан кезде Әмір Темірдің жарлығы бойынша Ясы шаһарының төңірегінен Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне пайда түсіріп тұратын жерлер мен арықтар атап көрсетілген «Вакфнаме» жасалды. Мұнда әкімшілік ететіндер де, оларды ұстауға кететін шығындар да, жөндеу жұмысын жүргізу жайлы да аталып көрсетіліп, тұңғыш мутевали болып Қожа Ахмет Ясауидің ағасының ұрпағы Мір Әли Қожа тағайындалды.

Императорлық археологиялық комиссия төрағасы граф А.А. Бобринскийдің 11 желтоқсан 1906 жылы генерал-губернаторға хатында, кесененің жөндеу жұмыстары үшін сұратылған 40–50 мың рубльдің өзінің бюджетінде жоқ екендігін айтып, мәселені кесене ішіндегі шырағданды алу арқылы (2000-1000) шешпек болады (Өз. РОМА. И-1 қ. 12 т. 828 і. 27–28 б.). Яғни, вакфпен берілген затты сатуға болмайды, сондықтан жөндеу жұмыстарына жұмсауды ұсынуы орыс әкімшілігінің де вакф тәртібімен санасып, өз пайдасына асырмақ болғанының айқын көрінісі.

А. Семеновтың еңбегінде Әмір Темірдің кесенеге берген Вакфтық құжатының сақталған орны көрсетіліп «Ныне она хранится в Средне-Азиатской Государственной Библиотеке», - деп жазады (Семенов А., 1926). Ол мекеме Ташкент қаласында алғаш ашылған кітапхана, қазіргі Навои атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасы деп аталады. Белгілі шығыстанушы Әбубәкір Диваев вакфты парсы тілінен орыс тіліне аударып, әуелі 1898 жылы Түркістан өлкелік археологтар үйірмесінің жалпы мәжілісінде жұртшылыққа таныстырған. Кейіннен «Туркестанские ведомости» (ТВ., 1901: №39.) газетінде жариялағаны белгілі. Ә. Дербісәлі: «…Өзбекәлі Жәнібеков маған Ақсақ Темірдің Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне берген парсы тілінде жазылған грамотасын (қолхатын) көрсетіп, тәржімалауды өтініп еді» деп еске алды. Жәнібековтың бастамасымен жасалған аударма қазақ тілінде «Қазақстанның тұңғыш этнографтары жинағында жарияланды» (Жанибек, 2002: 131–135). Кейінгі жылдары музей-қорық баспасынан жарық көрді. Вакфтың кесене ішінде сақталып келгені туралы дерек айтылмаса да, оның кесенені басқару мен сақтауға бағытталған құжат екендігінің өзі кесенеге тиесілі мұра ретінде қарауға мүмкіндік береді.

Ғалым Марат Тұяқбаев өз мақаласында «Бүгіндері Өзбекстанда сақталып отырған Әзірет Сұлтан кесенесіне тиісті жәдігерлерден үш ағаш ұстынды» атайды. Ұстындар кесене жанында бұзылған мешіттерден әкеліп қойылған болуы әбден мүмкін. Дегенмен олардың сақталған орны мен мақалада жарияланған суреттерден басқа тарихы туралы мәлімет аз. Бұл ұстындар туралы М.Е. Массонның «О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане» атты 1929 жылы жарық көрген еңбегінде баяндалды (Массон, 1929.). Ағаш ұстындар Массонның жұбайы, ғалым Г.А. Пугаченкованы да өз ерекшеліктерімен қызықтырып, арнайы мақала жазған (Пугаченкова, 1948: 40–53). «Средазкомстарис» мекемесінің Көне ескерткіштер мен өнер туындыларын қорғау секциясының меңгерушісі И.И. Умняков: «Туркестан қаласынан әкелінген XII–XIV ғасырға жататын ұстындар мен мұртты ер адам бейнесіндегі екі балбал тастың Ташкенттегі Орта-Азиялық бас музейден орын алғанын» (Умняков, 1929: 34) жазады.

Қазіргі уақытта Өзбекстан музейлерінің бірінде сақтаулы тұрған піл мүсіні туралы да мәлімет бере кетейік. Ясауи кесенесінде көп жылдар реставрациялық жұмыстарды басқарған және кесененің архитектуралық құрылысы жөнінде диссертация қорғаған Л.Ю. Маньковская болды. Оның диссертациялық жұмысының соңында әдебиеттер тізімі Ясауи кесенесінің тарихына қатысты жарық көрген материалдар хронологиялық тәртіппен берілген. Біздің назар салғанымыз, библиографиялық көрсеткіш ретінде қарастыруға әбден лайық бұл тізімде Императорлық археологиялық комиссия 1905 жылғы альбомында жарияланған «Түркістаннан

табылған пілдің қола мүсіні (статуэтка)» деген жазба болды (Маньковская, 1963: 172). Санкт-Петербург кітапханасы қорынан бұл кітапты таба алғанымызбен «г. Туркестан. Местность «Ясави» деген жазбасы бар піл суреті ғана берілген (Альбом рисунков, 1906: 336). Толықтырмасы ретінде қосымша жарық көрген «Указатель» кітабының да пайдасы болмады.

Қола піл мүсінінің табылу тарихы туралы қосымша мәліметті «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің тарихынан» тақырыбында жазылған мақаладан алдық (Байтанаев, 2023: 294). Оқиғаның толық нұсқасы Ә. Диваевтың 1893 жылы «Туркестанские ведомости» газетінің редакциясына жолдаған ашық хатында баяндалады. Онда 1890 жылы Түркістан қаласының тұрғыны Мұса-али Мұхаммед-Аминұлы Әзірет-Сұлтан ескерткіші маңында жүргізілген жер қазу жұмыстары барысында қола пілдің мүсіндік бейнесін тапқаны, аталған жәдігердің Диваевқа жеткізілгені және кейін оның Ташкент қоғамдық музейіне тапсырылғаны туралы мәлімет берілген. Осы затқа жан-жақты сипаттама бере отырып, Диваев: «Меніңше, бұл олжа археологтардың назарын толықтай аударуға лайық» (ТВ., 1893. № 63) деп жазады. Біздің де, қола піл мүсіні жөнінде қандай да бір ақпарат ізденуміздің басты себебі осы шағын мұраға сипаттама жасау, кезеңін анықтау т.б. ғылыми тұрғыдан назар аударса екен, деген ұсыныс айтқымыз келеді.

Әмір Темірдің кесенеге сыйға тартқан Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің ең құнды жәдігерлері ретінде тайқазан мен алты шырағдан аталады. Өкінішке орай, тарихи себептермен бүгіндері 3 шырағдан Францияның Лувр және Ресей Эрмитажына тиесілі. 1397 жылы жасалған үш үлкен шырағданның бірінің үстіңгі бөлігі 1906 жылы 11 ақпанда белгісіз жағдайда ұрланып, 1909 жылы Франциядан табылды. Императорлық Археологиялық комиссия кесенеде қалған шырағданның төменгі бөлігін суреті мен өлшемдерін алу мақсатында Санкт-Петербургке алдыртып, Эрмитажда қалып қояды. Бұл оқиғалар туралы мерзімдік басылым беттерінде бірнеше хроникалар жарық көрген. Орта Азияда орыс тілінде жарық көрген алғашқы газет Ташкент қаласында басылған «Туркестанские ведомости» газетінде Ясауи кесенесінен шырағданның үстіңгі бөлігінің ұрлануы, шырағдан мен XII ғасырдың құран кітабына көз тігушілердің көп екендігі туралы, кесенеден ұрланған майоликті плитаны қайтара алғандығы, Археологиялық комиссияның ұрланған шырағданның астыңғы бөлігін сұратқаны жөнінде т.б. жазылған материалдарды кездестіреміз (ТВ., 1906. № 26, 94, 99; 1910. № 162; 1913. № 253.) .

Бұл оқиға бойынша қылмыстық іс қозғалғаны туралы материалдар Ташкент мұрағатында сақталған. Николай II-нің ұрланған заттарды табу және ұрланған жәдігерлерді кесенеге қайтару туралы полиция басқармасына тапсырма бергендігі айтылады. Сондай-ақ, сол жылдардағы «Туркестанские ведомости» газеті материалдарында күдікті ретінде көне заттарды сатумен айналысатын орыс көпесінің аты аталады. Ол өз адамын жіберу арқылы кесене шырақшыларынан ақшаға сатып ала алмаған соң, шырағдандарды күміс самаурынға ауыстыру туралы ұсыныс жасағандығы жазылған.

Шырағданның тек үстіңгі бөлігінің ұрлануын төменгі бөлігі еденге бекітіліп қойылған екен деген сияқты бірнеше себептері айтылады. Ұрылар екінші қабаттағы терезеден түскендіктен үлкен шырағданды терезеден шығару мүмкін болмаған. Алғашқы тергеу кезінде шырағдан бөлігін арқанмен тартып алғандығын, қабырғалардың сыдырылған іздерінен анықтаған. Сондай-ақ, басқа жәдігерлердің қолды болмауы күзетшілердің қолына түсіп қалудан сескенген болуы керек деп болжанады. Кейінгі жылдары бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы және «қазан төңкерісіне» жалғасуы бұл мәселені аяқсыз қалдырған. Белгілі болғандай, Франциядағы шырағдан бөлігі Жорж Марта есімді коллекционердің қолында болып, ол қайтыс болған соң өз өсиеті бойынша 1916 жылы Луврға өткізілген. Шырағдан бір-біріне киілетін үш бөліктен тұрады, сондықтан үстіңгі екі бөлігіне №7079, №7080 нөмірлері берілген. Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің 1916 жылғы 1 хаттамасы, 1917 жылғы 4 хаттамасында Ахмет Ясауи мешітінен ұрланған шырағдан және мешітте қалған өзге көне шырағдандарды сақтау мәселелеріне ұсыныс талқыланған. 4 хаттамада ұрлардың терезеден кіруіне байланысты кесене терезелерін оюланған темір торлармен жабу туралы ұсыныс айтылған.

Шетелдік саяхатшылар ішінде француздар ері мен әйелі Ужфальвилер шырағдандар және олардың жергілікті халық үшін қандай қасиетті болғаны туралы басқа деректерде айтылмайтын қызықты мәлімет қалдырған. Орыс тілінен

аудармасыз үзінді беріп отырмыз. Мезё-Ковёзд: «В середине этого зала возвышается огромный металлический котёл, который в прежние времена по благочестивому замыслу служил для приготовления пищи паломникам. Перед этим кулинарным аппаратом со стороны входной двери установлены два больших бронзовых подсвечника. Резьба по металлу выполнена с поразительным мастерством, на поверхности еще заметны следы эмали, которая усиливала блеск этих предметов. Именно перед ними в наши дни киргизы, не имеющие детей, приносят в жертву баранов, чтобы вымолить потомство для продолжения своего рода» (Ужфальви де Мезё-Ковёзд, 2006), - деп жазса осы мазмұнда көргендерін Мари былай баяндайды: «Именно перед этими подсвечниками нынешние киргизы, у которых нет детей, приносят в жертву баранов в надежде продлить свой род» (Ужфальви-Бурдон, Мари де., 2006). 1876–1878 жылдары жасаған саяхаты барысында қалдырған жазбалары, суреттер этнографиялық тұрғыдан маңызды саналады.

Шетел асқан шырағданның келесі даналары 1935 жылдың 11–16 қыркүйек аралығында Ленинградта (Санкт-Петербург) «Иран өнері мен археологиясы» тақырыбымен өткен үшінші халықаралық Конгресс жұмысымен байланысты сұратылды. Ясауи кесенесінен тайқазанмен бірге бір үлкен, бір кіші шырағдан Эрмитажда ұйымдастырылған көрмеге арнайы алдырылды.

Эрмитаж директоры И.А. Орбелидің Қазақ АССР-і үкіметіне жіберген жеделхатында бұл жәдігерлер «.. уақытша, көрмеге қою үшін» алынады деп жазғандығы 1989 жылы тайқазанның қайтарылуына тікелей көмек болғаны белгілі. Ал екі шырағдан Эрмитажда қалып қойған. Сол уақыттағы музей-қорық директоры Н. Назаровқа, «Алғашқы хаттарда тайқазан мен екі шырағдан қатар сұралған екен, неге шырағдандар қайтарылмаған?» деген сұрағымызға «Егер біз шырағдандарға да басымдық берсек, соларды қайтарып, тайқазанды алып қалуы мүмкін еді» деген жауабы да негізсіз емес сияқты. Ортағасырлық қолөнер туындысы, құнды жәдігер 1397 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі үшін арнайы тапсырыспен жасалған Эрмитаж қорындағы шырағдандардың суреттері «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» альбом кітабының алтыншы басылымында алғаш рет жарияланды (Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, 2026., 182–189).

Әлем музейлерінің ішінде адамзатқа ортақ құнды жәдігерлерді жинақтай алған Лувр мен Эрмитаждың орны ерекше екені белгілі. Дегенмен, ортағасырлық қолөнер туындысы, құнды жәдігер, алғашқы тапсырыспен жасалуынан Қожа Ахмет кесенесіне тиесілі, халқымыз үшін қасиеттілігі мен қастерлігі қатар саналатын еліміздің мұраларын елге қайтару мәселесі әр жылдары көтеріліп, сұрау салу жалғасып келеді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген «Қожа Ахмет Ясауи мұрасын ілгерлету және кеңінен таныту жөніндегі 2026–2028 жылдарға арналған іс-қимыл жоспары» бойынша XII ғасыр құран кітабының, Әмір Темірдің жасатқан шырағдандарының Санкт-Петербург және Париждегі нұсқаларының көшірмелерін жасату жоспарланған.

Аталған елдерден бөлек, Ұлыбритания астанасы Лондонның Оңтүстік Кенсингтон ауданында орналасқан «Виктория мен Альберт» музейінде (Victoria and Albert Museum) Ясауи кесенесінің қаптама қыштарының экспозицияда тұрғандығы, Германия мемлекетінің Штутгарт қаласындағы музейде Ясауи кесенесі есіктерінің үлгілері бар екендігі, Германияның Гамбург қаласындағы П.И. Лерхтің (XIX ғ. орыс шығыстанушысы, археолог) архивінде кесененің алғашқы суреттері сақталғаны, Швецияның Упсала қаласындағы университет кітапханасында (Uppsala University Library) Қожа Ахмет Ясауидің «Мират-ул Қулуб» рисаласы, шәкірті Мұхаммед Данышмендидің XIV ғасырда жинақтаған қолжазбасы сақталғаны туралы белгілі болып отыр. Бұлар туралы мәліметтер мен оларды хабарлаушылар нақты болғанымен қосымша тексерулерді қажет етеді. Тарихшылар арасында жазылмаған қағидамен айтқанда «бір деректің өзін растаушы дерек» қажет.

Үшінші топқа Ясауи мөрінің нұсқалары, Ясауидің ағаштан жасалған үлкен қара тәсбихі, он бір Ахметтің тулары, кіре беріс порталда ілінген темір шар, құлпытастар, кесене кітаптары мен құжаттары, кесене есігінің ысырмасы (засов), қабірхана есігінің балғалары, т.б. кесене үшін арнайы жасалып, мақсатты қолданыста пайдаланылып келген, жоғалу жағдайы мен қазіргі орны белгісіз кейбірінің сызба-суреттері ғана сақталған бұйымдар жатады.

Әрине бірінші кезекте қарастыратынымыз Ясауи есімімен байланысты бұйымдар. Оның ең алғашқысы «Ясауидің мөрі». Ясауи мөрі атымен бірнеше мөрдің болғаны белгілі. «Темірдің

тарихында «Әмір кіші Азияға жорыққа шығарында Қожа Ахмет Ясауидің шайхынан тұмар алыпты деген сөз бар. Солай болуы да әбден ықтимал» (Дастанов О., 1967: 19). Бұл әрине бізге дейін жеткен аңыз-әңгімелерге сүйенген пікір болғанымен, ақиқаттан да алшақ емес деп ойлаймыз. Өйткені, Темірдің кесене құрылысын бастаған уақыты, кейінгі Анадолыға жасаған жорық мерзімі хронологиялық жағынан сәйкес келіп тұр. Әмір Темір тағайындаған ең алғашқы мүтәуәлидің қолында «Ясауи мөрі» болғандығы туралы мәліметті де О. Дастанов еңбегінен көреміз: «...әуелгі мүтәуәли Мірәлі қожаның қорғасыннан құйылған мөрі болыпты. Ол мөрде Қожа Ахмет Ясауиден басқа кісінің аты жазылмаса керек. Сонда да болса әркімге басып берумен әріптің ізі де қалмаған соң, жаңа мөр жасаттырған. Бұған енді он бір Ахметтің мөрі деп ат берген» (Дастанов О., 1967: 19). Сыртқы шеңбері мен жасалу мерзімі жазылмаған көне мөрдің болғандығы туралы Массонның еңбегінде айтылады (Массон, 1930: 20).

Ясауи кесенесінен жоғалған жәдігерлер туралы алғашқы жазба Ясауи мөрімен байланысты еді. Бұл туралы М. Тұяқбаев былай деп жазады: «...жәдігерлеріміздің сыртқа тасылуы XIX ғасыр аяғынан бастап белең алды. Алғашқы дерек В.В. Луниннің «Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане» деген еңбегінде келтірілген. Онда Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің мүшесі Ә.Ә. Диваевтың 1895 ж. Қазан қаласына Әзірет Сұлтан кесенесінің көне мөрін алып барып оны Қазан діни академиясының практиканты Павел Николаевич (Шабхаз-Гирей) Ахмеровтың зерттегені жайлы айтылған. Бірақ, П.Н. Ахмеровтың өзі 1896 жылы Қазан университетінің археология, тарих және этнография қоғамының Хабаршысында жариялаған мақаласында Ә.Ә. Диваев кесене мөрінің қағазға басылған таңбасын (бедерін) ғана алып келгенін жазады (Тұяқбаев М., 2019: 200).

Сонымен, П.Н. Ахмеров мөр бедерінің кейбір жері анық түспей қалуына қарамастан «1797 жылы жасалған, ұста есімін «Хаджи хан», деп оқыған. Сондай-ақ, «хан» дегенді «ханкаги» (келейник) - ғар бөлмесінде тұрушы деп те аударуға болатынын айтқан. М.Е. Массон «Тұмар ретінде басылып беретін мөрді Ходжи-хан есімді адамның хижра жыл санауымен 1212 жылы, яғни 1797 жылы жасағандығын, мөр ортасында Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи есімінің, ал айналдыра Ахмет есімді он ислам шейхының аты дөңгелене ойылғандығын» жазған. Көріп отырғанымыздай екі автордың және О. Дастановтың еңбегіндегі «... Зерттей келгенде бұл мөрді 1797 жылы Ханқожа дегеннің жасағаны анықталған», деп жазуынан да бір мөрді тілге тиек етіп отырғанын байқаймыз. Ясауи мөрін алғаш ғылыми тұрғыда зерттеуші ретінде П. Ахмеровты атауға болады. Оның 1896 жылы Қазан баспасынан шыққан «Описание печати Ахмеда Ясави» (Ахмеров, 1896) мақаласы кейінгі көптеген зерттеулерге негіз болды. Сонымен қатар, О. Дастановтың «Әулиелі жерлер туралы шындық» (Дастанов, 1967) атты еңбегінде Ясауи мөрі мәселесіне біршама назар аударғандығын атап көрсетуге болады. Ол мөр туралы тарихи тұжырымдарын П. Ахмеров мақаласына сүйене отырып жасайды. Дегенмен, кейінгі жылдары «он бір Ахметтің мөрінің» қағазға түскен бедерлерінің әртүрлілігі, «он бір Ахметтің мөрінің» де бірнеше нұсқасы пайда болғандығын көрсетеді.

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей қазіргі уақытта Ясауи мөрінің оннан аса нұсқасы белгілі болып отыр. П. Ахмеров зерттеген мөр (1797), Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедері (1687/88), Нарымбет ұрпақтары қолындағы ағаш мөр, Қарнақтағы Әбділ Әзиз ұстаның ұрпағындағы металл мөр (1911/1912) , Орталық архивтегі Ахмет Ясауи мөрінің бедері (1848) (ҚР ОМА; 374 қор, 1 тізбе, 5153 іс. 5б.), Сайрамдағы Отахан Азлар Азизханұлының қолындағы ағаш мөр, Намангандағы Ибраһимжан Шарифқожаевтың қолындағы металл мөр, Шоқан Уәлихановтың қағаздарынан табылған мөр бедері, Түркістандық Саид әулеті Рабия Усманқызы отбасында сақталған металл мөр т.б. Олардың ішінде металл және ағаштан жасалған, шеңбер мен гүл пішінді нұсқалары кездеседі. Ясауи мөрлерінің қазіргі уақытта белгілі болып отырған қай нұсқасын алып қарасақ та ондағы жазылған шәйхтардың есімдері дәлме-дәл қайталанбайды. Сондай-ақ, мөрдегі есімдерді Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) есімдерінің бірі Шәйх Ахмед Мурсалдан бастап оқу және жазу қалыптасқан (Тастанбеков, т.б., 2024: 197). Барлығында 11 Ахмет есімін сақтауға тырысқанымен, мөрлерде жалпы саны 26 Ахметтің аты жазылған. Мөр нұсқалары мен қағазға түскен бедерлерінің әр өңір мен елдерден анықталуына қарамастан, Ясауи мөрін тұмар ретінде басу кесене құрылысы аяқталуымен байланысты екенін көрсетеді. Ал,

Ахмет есімдерінің ауысуы мөрдің әр кезеңдерде жаңаланып отырғанын білдіреді.

Қалай дегенмен де, жоғарыда аталған «Ясауи мөрінің» көп түрлілігіне қарамастан, «11 Ахмет мөрінің» әр түрлі құжаттарда кездесетін бедерлері болса да, мөрдің алғашқы нұсқасы жоғалған жәдігер қатарында саналады.

Он бір Ахметтің мөрінен бөлек, он бір Ахметтің туы атанып кеткен жәдігер де бар. Бұл жерде, он бір Ахмет есімдерінің Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.а.с) Ахмет (ең мақтаулы немесе ең үлкен мақтауға лайық) есімінен бастап, ислам дініндегі белгілі тұлғалардың, оның ішінде Ахмет Ясауидің есімімен байланысты туындаған атау екенін айта кеткіміз келеді. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Тайқазанды айналдыра сүйеп, тұтқаларына бекітіп қойған он тудың суреттерін 1871–1872 жылдардағы орыс саяхатшысы А.Л. Кунның альбомынан көруге болады. М.Е. Массон 1928 жылы Түркістанға арнайы келген сапарында: «Тайқазанның он құлағына жылқы қылымен ұшталған, кейбірі жарты ай секілді иіліп біткен, темірмен қапталған ұзын он лауха бекітілген» - деп жазады. Он бірінші ту ретінде Ясауидің қабірхана бөлмесіне кіре берісте ілінген төрт шадиярдың есімі жазылған лауха аталады. Бүгінде осы сегіз метрлік тудан басқа он тудың нақты қай уақытта және қайда әкетілгені не жоғалу себебі белгісіз, деп айтуға болады.

2020 жылы «Әзірет Сұлтан» музей-қорығы Тайқазанның айналасындағы он лауханың қайта жасалған нұсқаларын кесенеге келуші көпшілік назарына ұсынды.

О. Дастановтың еңбегіндегі «Он бір Ахметтің туларына тәуеп етеді ... Онан соң әр тасы тауықтың жұмыртқасындай, ағаштан жасалған үлкен қара тәсбихты әкеліп көздеріне сүртқізіп, мойындарына салады. Мұны Қожа Ахмет Ясауидің тірі кезіндегі ұстаған өз тәсбиғы еді деген. ... Бұл да мұтауаллилердің әдейі біреуге жасатқаны. Бірақ, қай мезгілде, кімнің жасағаны белгісіз. Қожа Ахмет Ясауидің осындай тәсбиғы болыпты деген дерек діни шежіренің де ешқайсысында кездеспейді. Бұл тәсбих 1956 жылға дейін мавзолейде сақталып келеді де, жоқ болады. Сұрастырып қарағанда, Қожа Ахмет Яссауидің ғимаратын күзетіп, сонан пайда тауып жүрген «мұрагерлері» сол кездегі мавзолейді басқарушы жолдастардың жауапсыз, ашық ауыздығын пайдаланып құртып жіберген. Архивте, керексіз заттар қабылдайтын жерге өткізілді деген бір жапырақ квитанция ғана сақтаулы тұр. Бірақ «ел құлағы елу» деген емес пе, оны алыстан келген зиратшыларға алдап сатқанын әркім-ақ айтып жүр. Дін десе діңкесі құрыған талай байғұстар қолдан жасалған ағаш тәсбихтың әр тасына бір қойдың құнын берсе керек», (Дастанов, 1967: 22) – деп жазады. 1967 жылы атеисттік сипатта жазылды десек те, бұл еңбектен көптеген мәлімет аламыз. Ясауидің тәсбихы туралы әңгіменің аңыз еместігіне де көз жеткіземіз. Массонның еңбегінде келушілерге ұсынылатын заттар арасында ірі тәсбих болғаны аталады.

Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған орыс және өзбек тілдеріндегі құжаттар бар. Түркістан облыстық мемлекеттік архивке алдырылған көшірмесінде 1889 жылы діни қызметкерлер өкілдерінің кесене салуға және оның кірістерінің бір бөлігін иеленуге құқықтарын тану туралы өтініші, Сырдария облыстық басқармасы мен Ташкент халық судьяларының осы мәселе бойынша шешімінің көшірмелері тігілген. Осы құжатта да Ясауи кесенесіне өз құқықтарының бар екендігінің дәлелі ретінде Ясауи мөрі мен Ясауи тәсбихін ұсынғандары айтылады (ТОМА; 1129 қор, 3 тізбе, 90 іс, 64 б.).

Музей-қорықтың сұранысы бойынша түркістандық ағаш шебері, қолөнерші Гаухарбек Күнқожаев суреттеп жазған жазбасы негізінде «Ясауи тәсбихінің» көшірмесін жасап шықты.

Сирек жәдігерлер залында экспозицияда тұрған қабірхана есігінің жоғарғы тұсында екі дөңгелек қола тақташалар (диаметрі – 15 см) және гүлге ұқсас сегіз жапырақты кішкене төстігі тұсында алқаларының (тоқпақшалары) орны бос тұрғанын аңғаруға болады. Қапсырма есіктің тоқпақшалары болғаны туралы М. Дулатовтың, М. Массонның еңбегінде аталады. Ол кесененің тарихи екі есігінің де ұстасы Изз-ед-Дин екенін және көлемі жағынан қақпа есігінің тоқпақшасынан кішілеу ішкі есік тоқпақшаларында жасалу мерзімі хижра жыл санауымен 797, яғни 1394/95 екендігі көрсетілгенін жазады (Массон Е.М., 1929: 42). Қақпа есіктегі тоқпақшалар және қабірхана есігіндегі тоқпақша орындарына қарап, адамның қолы еркін жететін тұстан жоғары тұрғандығын аңғаруға болады. Мұнда да адамның Алланың құлы, жай пенде екендігіне меңзеген философия жатқанға ұқсайды.

Қабірхана есігінде болған, өзінің көркемдігіне

қарай алқа аталған тоқпақшаларды архитектор А. Гуржиенконың 1905 жылы салған суреті Санкт-Петербургтегі Эрмитажда сақталған. (Қожа Ахмет Ясауи, 2013: 149). Оның өлшемдеріне дейін сәйкестендіріп үлкен дәлдікпен салған тоқпақша суреттерін № КС-Ү-375 нөмірімен Эрмитаждың шығыс бөлімінен табуға болады (Иванов, 1995: 106). Сипаттамадан берілген балғалардың тұрпаты негізгі есіктегі алқаларға ұқсап келген, ортасы өрнектелген, жиектеріне Құран сүрелері жазылған зат екенін, бірақ көлемі кішірек болғанын байқаймыз. Соңғы деректер бойынша аталмыш балғалар 1959 жылы жоғалған. Бұл балғалардың топсаларымен (шарнир) қоса жұлып алынғандығын байқау қиын емес (Тұяқбаев, 2019: 200). Дегенмен, Эрмитажда 60 жыл қызмет жасаған Иванов Анатолий Алексеевичтің 1995 жылы жариялаған «Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі қабірхана есігінің тоқпақшалары» (О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви) атты мақаласы біз атап отырған мәселеде бірден-бір жазылған мақала болып есептеледі. Мақала авторы Эрмитаждың Шығыс бөлімінде қызмет еткен В.И.Кесаевтың соғыс қарсаңында Орта Азияға сапары барысында түсірілген тоқпақша суреттерінің төрт негативін бөлімнің фототекасынан кездейсоқ тауып алғандығын жазады. Негативтен шығарылған суреттерде тоқпақша жазуларының анық көрінетіндігін атай келе, төрт суреттен есік тоқпақшаларының екі жақ бетінде де жазбалардың бар екендігін жазады (Иванов, 1995: 106). Әдетте көрінетін оң беті ғана безендірілетінін еске алсақ, бұл шынында да ерекше жағдай. Кесененің үлкен қақпа есігіндегі тоқпақшаның бір беті ғана безендірілген.

Жоғалған қабірхана есігінің тоқпақшаларының да өзіндік құпия, ерекшеліктері болғаны анық. Иванов ғажап жәдігерлер-тоқпақшалардың ұрланғанына 36 жыл болғанда жазылған мақаласында «...оларды жойып жібермегеніне, күндердің бір күнінде қайта табылатындығына сенейік», деп жазған екен. Біз уақыт биігінен қарап, 67 жыл бұрын жоғалған жәдігердің табылатындығын сеніммен айта аламыз ба?

Ал, әзірге Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігінің жоғалған тоқпақшаларының үш суреті табылды (Тастанбеков, т.б., 2021: 169). Алғашқылары 1949 жылы «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының» есебі үшін түсірілген суреттердің (Қожа Ахмет Ясауи, 1949) ішінен табылған екі сурет. Үшінші сурет Т.Қ. Бәсеновтың «Архитектурные памятники в районе САМ» атты еңбегі Алматы қаласы, Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасынан жарық көрген 1947 жылғы еңбектен (Басенов, 1947: қосымша 22) анықталды. Жоғалған тоқпақшалардың мейлінше анық сурет нұсқалары алғаш рет 2026 жылы жарық көрген «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» (Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, 2026: 157–158, 159–160) альбом кітабында жарияланды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі қазіргі орны белгісіз мұраларды ұзақ тізімдеуге болады. Олардың нақты саны туралы да сөз қозғау әлі ерте. Шағын мақаламызда толық қамти алмаған, жоғалу жағдайы белгісіз кесененің бас порталында 40 метр биіктікте ілінген, кесене құрылысына арналған алтын салынған мыс шарлар (М.Дулатов қола доп деп жазады), қақпа есіктің екі арыстан, бес құс бейнеленген ысырмасы (засов), Аймауытов жазғандай кітапхана ішіндегі 30 мың кітап, Н.И. Веселовский атап өткен қабірханаға кірер ойықтағы ағаш сапқа ілінген жасыл түсті жалау мен қабырғадағы көптеген қағазға түскен каллиграфиялық жазулар, сол қабырғада ілулі болған Мекке картасы, М. Тұяқбаевтың ақпараты бойынша О. Дастановтан естіген кесенеде жерленгендер тізімі жазылған жеті дәптер, М. Тұяқбаевтың есептеуі бойынша 1941–1975 жылдар аралығында жоғалған 21 құлпытас, А. Муминов және т.б. ғалымдар зерттеген «Ясауидің тарихи құжаттары», Қылует жер асты мешітінің үндістандық әулиелер сыйлаған оюлы ағаш есік (Ясауидің сүйегі осы есік үстінде жуылған екен) т.б. нақты атауға болады.

Талдай келе, деректерді салыстыру кесене мұраларының жоғалу үдерісі бір ғана тарихи кезеңмен шектелмейтінін көрсетеді. Оның алғашқы белгілері ортағасырлық саяси қақтығыстар кезеңінен байқалса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында археологиялық ізденістер жеке коллекциялау және әкімшілік жүйесі жағдайында бұл үдеріс күшейген. 1906 жылы кесенеден шырағдан бөлігінің ұрлануы, кейін оның шетелден табылуы, сондай-ақ 1935 жылы Тайқазан мен екі шырағданның көрмеге қою мақсатында Ленинградқа әкетіліп, кейін Эрмитажда қалып қоюы осы үдерістің нақты мысалдары болып табылады.

Сонымен бірге, архивтік құжаттар

жәдігерлердің қазіргі орналасуын ғана емес, олардың әкетілу тарихын ашуға да мүмкіндік береді. Мысалы 1935–1937 жылдардағы ҚР Президенті архивінің құжаттары жәдігерлерді Эрмитажда қалдыру мәселесі көтерілгенін көрсетеді. Демек, жәдігерлердің тарихи қозғалысын зерттегенде олардың құқықтық мәртебесі мен сол кезеңдегі мемлекеттік-әкімшілік шешімдерді де есепке алу қажет. Сол сияқты, жоғалған мұраларға қатысты фотосуреттер, сызбалар және бұрынғы ғылыми сипаттамалар ерекше деректік мәнге ие. Мысалы, қабірхана есігінің жоғалған тоқпақшаларының бейнесі сақталған фотоматериалдар олардың пішінін, жазуларын және көркемдік ерекшеліктерін қайта анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан қазіргі орны белгісіз жәдігерлерді де ғылыми зерттеу нысаны ретінде қарастыруға болады: олардың заттай түпнұсқасы жоғалғанымен, деректік іздері сақталған.

Осылайша, талдау көрсеткендей, мәселе тек жоғалған жәдігерлердің санын анықтаумен шектелмейді. Негізгі ғылыми мәселе – әр жәдігердің қайда болғанын, қашан жоғалғанын немесе әкетілгенін, қандай тарихи жағдайда қозғалғанын және қазіргі уақытта қандай дерек арқылы сәйкестендірілетінін анықтау.

Алынған нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты тарихи-мәдени мұраларды олардың қазіргі жағдайына қарай үш ғылыми топқа жіктеудің тиімділігі анықталды. Дей тұрғанмен, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жоғалған және әкетілген жәдігерлерін жеке-жеке сипаттау жеткіліксіз, оларды тарихи қозғалысы мен қазіргі деректік жағдайына қарай біртұтас жүйеде қарастыру қажеттілігі анықталып отыр. Осы жүйелеу арқылы әр жәдігердің «тарихи паспорты» жасалуы мүмкін: атауы, жасалған мерзімі, кесенедегі бастапқы орны, жоғалу немесе әкетілу уақыты, тарихи жағдайы, кейінгі анықталған орны, қазіргі сақталу жағдайы және оны растайтын дереккөздері көрсетіледі.

Келесі маңызды нәтиже – жәдігерлердің түпнұсқасы жоғалған жағдайда да оның ғылыми айналымнан шығарылмауы тиіс екені дәлелденді. Фотосуреттер, сызбалар, архивтік құжаттар, саяхатшылар жазбалары мен бұрынғы ғылыми сипаттамалар жоғалған мұраларды сәйкестендіруге және олардың ғылыми реконструкциясын жасауға мүмкіндік береді. Үшінші нәтиже – Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің мұрасын зерттеу тек музейтанулық немесе сәулеттанулық мәселе емес. Деректану, тарих, археология, музейтану және мәдени мұраны қорғау салаларын тоғыстыратын кешенді ғылыми бағыт екені айқындалды.

Сондықтан зерттеудің негізгі нәтижелері мен басымдық бағыттары ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен жоғалған және әкетілген жәдігерлерді анықтау – оларды тек елге қайтару мәселесі емес, олардың тарихи тағдырын ғылыми тұрғыдан қалпына келтіру, деректік іздерін жүйелеу және ұлттық мәдени мұраны тұтастықта қарастыруды қажет етеді. Осы бағытта отандық және шетелдік музейлер мен архивтердегі материалдарды салыстыру, жәдігерлердің электрондық дерек қорын қалыптастыру, түпнұсқалардың ғылыми көшірмелерін жасау және анықталмаған мұраларды әрі қарай іздестіру – зерттеудің негізгі перспективалық бағыттары болып табылады.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы тәжірибесінде кесененің төл жәдігерлерін арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналдыру (тайқазан, қабіржапқыш, қабірхана есігі, тоқпақша т.б.), он бір Ахмет туларын жаңғыртып қазандық бөлмесіне қою, тақырыптық көрмелерде Лувр мен Эрмитажда сақталған шырағдан нұсқаларының суреттерін және «Ясауи мөрінің», «Ясауи тәсбихінің» көшірмелерін ұсыну жұмыстары түпнұсқасы қолжетімсіз жәдігерлер туралы көрнекі түсінік қалыптастыру және кесене мұрасының тарихи тұтастығын көрсету мақсатына бағытталған бастамалар саналады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, нәтижелер Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты тарихи-мәдени мұралардың тағдыры әлі де кешенді әрі жүйелі зерттеуді қажет ететінін көрсетті. Ясауи кесенесіне тиесілі жәдігерлерді сақталған, әкетілген орны анықталған және қазіргі орны белгісіз мұралар ретінде үш топқа жіктеу олардың тарихи тағдырын саралауға және ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында кесенеде сақталған Тайқазан, шырағдандар, есіктер, қабіржапқыш, лауха, құлпытастар және басқа да жәдігерлермен қатар, әр кезеңде шетелге әкетілген немесе жоғалған құнды мұраларға қатысты жаңа деректер нақтыланды.

Әсіресе, Ұлттық кітапхана, Өзбекстан

архивтері мен музейлері, Ресейдегі Эрмитаж, Франциядағы Лувр және басқа да шетелдік қорларда сақталған Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты жәдігерлердің бар екендігі кесене мұрасының географиялық ауқымының кең екендігін көрсетеді. Сонымен бірге Ясауи мөрі, он бір Ахметтің тулары, қабірхана есігінің тоқпақшалары, тәсбих, кесене құжаттары мен кітаптары, сияқты қазіргі орны белгісіз мұралар жөніндегі архивтік, мерзімдік басылым және бейнелік деректер олардың болашақта қайта айқындалуына мүмкіндік беретін маңызды деректік негіз болып табылады.

Зерттеу жоғалған мұраларды іздестіруді тек оларды қайтару мәселесі ретінде емес, тарихи жадыны қалпына келтіру, ұлттық мәдени мұраны жүйелеу және ғылыми тұрғыдан қайта зерделеу үдерісі ретінде қарастыру қажеттілігін дәлелдейді. Осыған байланысты шетелдік музейлер мен архивтегі мұралардың көшірмелері мен сапалы бейнелерін алу, олардың ғылыми сипаттамаларын жасау, дереккөздерді салыстыра зерттеу, электронды дерекқор қалыптастыру және арнайы тақырыптық көрмелер ұйымдастыру маңызды. Бұл бағыттағы жұмыстар Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің тарихын толықтыра түсіп, оның Қазақстанның ғана емес, адамзаттың ортақ мәдени мұрасы ретінде ғылыми және рухани маңызын кеңінен танытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP26105447 «Түркістан облысының тарихи-мәдени және археологиялық ескерткіштері мәдени-тарихи туризмді дамыту контекстінде және олардың цифрландырылуы» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде әзірленді.

Дереккөз

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президенті архиві
ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ТОМА – Түркістан облысы мемлекеттік архив
ӨзР ОМА – Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві
ТВ – Туркестанские ведомости

Әдебиеттер

1. Аймауытов Ж., 1929. Әзірет Сұлтан. Жаңа әдебиет. №1. 70–81 б.
2. Альбом рисунков, 1906. Альбом рисунков помещенных в отчетах Императорской археологической комиссии за 1882–1898 годы. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, Моховая 40. 306 с.
3. Ахмеров П.Н., 1895-1896. Описание печати Ахмеда Ясави. Известия общества Археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Том XIII. Выпуск I-6. 530–537 с.
4. Байтанаев Б.А., 2023. Уалтаева А.С., Байтанаев Е.Б. Из истории Туркестанского кружка любителей археологии (А.А. Диваев – В.А. Каллаур и В.В. Бартольд). Археология Евразийских степей №5. 293-303 с.
5. Басенов Т., 1947. Архитектурные памятники в районе САМ. Алма-Ата: Тип. Академии наук Казахской ССР. 51 с.
6. Витсен Н., 2006. Северная и Восточная Тартария. История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.6. Алматы: Санат. 312 с.
7. Гейнс А. К., 2014. Путешествие по Киргизским степям. Путешествие в Туркестан. 2 тома. Москва: Изд-во В. Секачев. 1132 с.
8. Дастанов О., 1967. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. Алматы: «Қазақстан» баспасы. 80 б.
9. Дербісәлиев Ә., 1982. Шыңырау бұлақтар. Зерттеулер мен мақалалар. Алматы: «Жазушы». 256 б.
10. Добросмыслов А., 1912. Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент: Ташкент:эл.парт.типо-лит. О.А.Порцева, 204 с.
11. Дулатов М., 2019. Хазірет сұлтан. Түркістан. 7 қараша (№ 44). 6 б.
12. Жанибек У., 2002. Әмір Темір көрегеннің Ахмет Ясауи құтхана-мешітіне кепілдік (вакуф) - бұйрығы // Первые этнографы Казахстана (Автор предисловия и составитель Узбекали Жанибек).

Алматы. «Білім». 131–135 б.

13. Жәнібеков Ө., 1996. Тағдыр тағылымы. Алматы: Рауан. 192 б.

14. Жұртбай Т., 2001. Кеудесі қуыс қалған далам-ай...: Санкт-Петербургтағы музейлер мен архив мекемелері, ғылыми зерттеу институттары. Жұлдыз. №5. 105–115 б.

15. Иванов А.А., 1995. О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви. // Эрмитажные чтения 1886-1994 годов памяти В.Г.Луконина. Санкт Петербург. 105-108 с.

16. Иванов А.А., 1981. О бронзовых изделиях конца XIV века из мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье (история и культура). Под редакцией Б.А.Литвинского. Москва: Издательство «Наука, ГРВЛ. 68-84 с.

17. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, 2026. Алматы: "Эффект" ЖШС, 224 б.

18. Қожа Ахмет Ясауи, 1949. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының есебі. Алматы-Түркістан, 26 қазан. 1949 жыл.

19. Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013. ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорынан. Түркістан: «Дәуір» баспасы. 4 б.

20. Лунин Б.В., 1958. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане: Туркестанский кружок любителей археологии. (1895–1917 гг.). Ташкент: Изд-во Акад. наук УзССР. 320 с.

21. Маньковская Л.Ю., 1963. Исследования архитектурного комплекса – мавзолея Ахмеда Ясеви в городе туркестане и вопросы его реставрации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ташкент. 183 с.

22. Массон М.Е., 1929. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане. Т. XIX. Ташкент: Известия Средне-Азиатского географического общества. 42 с.

23. Массон Е.М., 1930. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. Ташкент: Узполиграфтрест. 24 с.

24. Муминов А., т.б., 2017. Исторические документы Йасави. Алматы: Мастер ПО ЖШС, 216 с.

25. Муминов А., Қожа М., 2018. Кесененің қолды болған жәдігерлері жайында // https://kozhalar.kz/20185734-kesenening-qoldy-bolghan-zhadigerleri-zhajynda (Қаралған күні: 03.08.2026)

26. Семенов А., 1926. Мечеть Ходжа Ахмеда Есевийского в г.Туркестане. Результаты осмотра в ноябре 1922 г. Вып. I. Ташкент: Известия Средно-Азиатского комитета по делам Музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). 130 с.

27. Пугаченкова Г.А., 1948. О резных деревянных колоннах XIV и XV вв. в Туркестане. Известия АН Каз ССР. Серия архитектурная. Вып.I. Алма-Ата. 40–53 с.

28. Тастанбеков М., Хумар Ж., 2020, Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі жәдігерлер. Әлем музейлеріне шолу // «Оңтүстік Рабат», №28, 9 шілде.

29. Тастанбеков М., Сыздыкова Г., 2021. Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және жоғалған тоқпақшалар. Ясауи университетінің хабаршысы. №3. 160–172 б.

30. Тастанбеков М.М., Сыздықова Г.М., 2021. Жолбарыс хан өміріне қатысты кейбір мәселелер. Ясауи университетінің хабаршысы, №4 (122). 171–182 б.

31. Тастанбеков М., Байболов Б., Исаев М., 2024. Ясауи мөрінің ең көне бедері. ҚазҰУ хабаршысы. Bulletin of history. No3 (114). 190–199 б.

32.Тастанбеков М.М., Байболов, т.б., 2026, Қожа Ахмет Ясауи қабірінің жапқышы туралы зерттеулер. Мәдени мұра ғылыми журнал. №1 (112). 113–125 б.

33. Тұяқбаев М., 2000. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. Алматы. 96 б.

34. Тұяқбаев М., 2019. Әзірет Сұлтан кесенесінен алып кетілген жәдігерлер // «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Түркістан, 17-18 қазан, 200–208 б.

35. Түркістан – руханият бесігі. 2018. Лингвистикалық-өлкетанымдық энциклопедия. Бірінші кітап. Алматы: Нұрнама. 480 б.

36. Ужфальви де Мезё-Ковёзд Ш.Е., 2006. Сырдарья-Зеравшан. Страна семи рек и Западная Сибирь // История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т.7. Алматы: «Санат». 153–232 с.

37. Ужфальви-Бурдон, Мари де., 2006. Из Оренбурга до Самарканд // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. Алматы: «Санат». 233–270 с.

38. Умняков И.И., 1929. Архитектурные памятники Средней-Азии: Исследование. Ремонт.

Реставрация : 1920–1928 гг. УзССР НКП. Глав. Средне-Азиат. музей. Ташкент: Изд-во тип.-лит. "Правда Востока". 47 с.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SA TR – State Archive of Turkistan Region
CSA RUz – Central State Archive of the Republic of Uzbekistan
TV – Turkestanskie Vedomosti [Turkestan Gazette]

References

1. Ajmauytov Zh., 1929. Aziret Sultan [Hazret Sultan]. Zhana adebiet. №1. P. 70–81 [in Kazakh].
2. Albom risunkov, 1906. Albom risunkov pomeshennyh v otchetah Imperatorskoj arheologicheskoj komissii za 1882–1898 gody [Album of drawings included in the reports of the Imperial Archaeological Commission for the years 1882–1898]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, Mohovaya 40. P. 306. [in Russian].
3. Ahmerov P.N., 1895-1896. Opisanie pechati Ahmeda Yasavi [Description of the seal of Khoja Ahmed Yasawi] . Izvestiya obshestva Arheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. Tom XIII. Vypusk I-6. P. 530–537. [in Russian].
4. Bajtanaev B.A., 2023. Ualtaeva A.S., Bajtanaev E.B. Iz istorii Turkestanskogo kruzhka lyubitelej arheologii (A.A. Divaev – V.A. Kallaur i V.V. Bartold) [From the history of the Turkestan Circle of Archaeology Lovers (A.A. Divayev – V.A. Kallaur and V.V. Bartold)]. Arheologiya Evrazijskih stepej №5. P. 293–303. [in Russian].
5. Basenov T., 1947. Arhitekturnye pamyatniki v rajone SAM [Architectural monuments in the SAM district]. Alma-Ata: Tip. Akademii nauk Kazahskoi SSR. 51 p. [in Russian].
6. Vitsen N., 2006. Severnaya i Vostochnaya Tartariya. Istoriya Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII-XX vv. [Northern and Eastern Tartary. The History of Kazakhstan in Western Sources from the 12th to the 20th Century]. T.6. Almaty: Sanat. 312 p. [in Russian].
7. Gejns A. K., 2014. Puteshestvie po Kirgizskim stepyam. Puteshestvie v Turkestan. 2 toma. [A Journey through the Kyrgyz Steppes. A Journey to Turkestan. 2 volumes] Moskva: Izd-vo V. Sekachev. 1132 p. [in Russian].
8. Dastanov O., 1967. «Aulieli» zherler turaly shyndyқ [The truth about sacred places]. Almaty: «Kazaқstan», 80 p. [in Kazakh].
9. Derbisaliev Ә., 1982. Shynyrau bulaқtar [Abyss Springs]. Zertteuler men maқalalar. A., «Zhazushy». 256 p. [in Kazakh].
10. Dobromyslov A.I., 1912. Goroda Syrdarinskoj oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Chimkent. [Cities of the Syrdarya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata, Shymkent]. Tashkent: jel.part.tipo-lit. O.A.Porceva, 1912. 204 p. [in Russian].
11. Dulatov M., 2019. Haziret Sultan [Hazrat Sultan]. Turkistan. 7 қarasha, (№ 44). p.6 [in Kazakh].
12. Zhanibek U., 2002. Amir Temir koregennin Ahmet Yasaui қuthana-meshitine kepildik (vakuf) – bujrygy [The order of Amir Temir the visionary Akhmet Yassawi kukhana-mosque guarantee (Waqf)] // Pervye etnografy Kazahstana (Avtor predisloviya i sostavitel Uzbekali Zhanibek). Almaty: «Bilim». P. 131–135. [in Kazakh].
13. Zhanibekov O., 1996. Tagdyr tagylymy [Lessons of fate]. Almaty: Rauan. 192 p. [in Kazakh].
14. Zhurtbaj T., 2001. Keudesi kuys қalgan dalam-aj...: Sankt-Peterburgtagy muzejler men arhiv mekemeleri, gylymi zertteu instituttary [Dalam-AI, whose chest remains hollow...: Museums and archival institutions, research institutes in St. Petersburg]. Zhuldyz. №5. - Pp.105-115. [in Kazakh].
15. Ivanov A.A., 1995. O molotkah na dveryah usypalnicy mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi [About the hammers on the doors of the tomb of the mausoleum of Khoja Ahmed Yassawi] Ermitazhnye chteniya 1886–1994 godov pamyati V.G.Lukonina. Sankt Peterburg, Pp 105–108. [in Russian].

16. Ivanov A.A., 1981. O bronzovyh izdeliyah konca XIV veka iz mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi [On the bronze artifacts from the late 14th century found in the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi] Srednyaya Aziya i ee sosedi v drevnosti i srednevekove (istoriya i kultura). Pod redakciej B.A.Litvinskogo. M.: Izdatelstvo «Nauka, GRVL, Pp 68-84 [in Russian].

17. Kozha Ahmet Yasaui kesenesi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi], 2023. – Almaty: "Effekt", 208 p. [in Kazakh].

18. Kozha Ahmet Yasaui, 1949. Kozha Ahmet Yasaui kesenesinin inzhenerlik-arhitekturalyk zhagdajyn tekseru turaly komissiyasynyn esebi [Report of the commission on the inspection of the engineering and architectural condition of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty-Turkistan, 26 қazan, 1949 zhyl. [in Kazakh].

19. Kozha Ahmet Yasaui nasabnamasy [Genealogy of Khoja Ahmed Yasawi], 2013. ҚR Ulttyk kitaphanasynyn sirek kezdesetin kitaptar men қolzhazbalar қorynan. Turkistan: «Dauir» baspasy, 4 p. [in Kazakh].

20. Lunin V.V., 1958. Iz istorii russkogo vostokovedeniya i arheologii v Turkestane [From the history of Russian Oriental studies and archaeology in Turkestan]. Tashkent: Academ. nauk UzSSR. 320 p.[in Russian].

21. Mankovskaya L.Yu., 1963. Issledovaniya arhitekturnogo kompleksa – mavzoleya Ahmeda Yasevi v gorode Turkestane i voprosy ego restavracii [Research on the architectural complex – the mausoleum of Ahmed Yasawi in the city of Turkestan – and issues related to its restoration.]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata iskusstvovedeniya. Tashkent. 183 p. [in Russian].

22. Masson M.E., 1929. O postrojke mavzoleya Hodzha Ahmeda v gorode Turkestane [About the construction of the Haji Ahmed Mausoleum in the city of Turkestan]. T. XIX. Tashkent: Izvestiya Sredne-Aziatskogo geograficheskogo obshestva. 42 p. [in Russian].

23. Masson E.M., 1930. Mavzolej Hodzha Ahmeda Yasavi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. Tashkent: Uzpoligraftrest, 24 p. [in Russian].

24. Muminov A., t.b., 2017. Istoricheskie dokumenty Jasavi [Historical documents of Yasawi]. Almaty: Master PO, 216 p. [in Russian].

25. Muminov A., Khozha M., 2018. On the relics of the mausoleum / kozhalar.kz/20185734-kesenening-qoldy-bolghan-zhadigerleri-zhajynda (Accessed: 03.08.2026)

26. Semenov A., 1926. Mechet Hodzha Ahmeda Esevijskogo v g.Turkestane. Rezultaty osmotra v noyabre 1922 g. [The Mosque of Khoja Ahmed Yesevi in the city of Turkestan. Results of the inspection in November 1922.] Vyp. I.Tashkent: Izvestiya Sredno-Aziatskogo komiteta po delam Muzeev, ohrany pamyatnikov stariny, iskusstva i prirody (Sredazkomstaris). 130 p. [in Russian].

27. Pugachenkova G.A., 1948. O reznyh derevyannyh kolonnah XIV–XV vv. v Turkestane [About the carved wooden columns of the 14th and 15th centuries in the city of Turkestan.] // Izvestiya AN Kaz SSR. Seriya arhitekturnaya. Vyp.I. Almaty. 40–53 p. [in Russian].

28. Tastanbekov M., Humar Zh., 2020, Ahmet Yasaui kesenesine tiesili zhadigerler. Alem muzejlerine sholu [Exhibits belonging to the mausoleum of Ahmed Yasawi. Overview of Museums of the world] // «Ontүstik Rabat», №28, 9 shilde. [in Kazakh].

29. Tastanbekov M., Syzdykova G., 2021. Kozha Ahmet Yasaui rabirhanasynyn esigi zhane zhogalgan tokpakshalar [The door of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi and the lost tokpak]// Yasaui universitetinin habarshysy, №3. 160–172 p. [in Kazakh]

30. Tastanbekov M.M., Syzdykova G.M., 2021. Zholbarys han omirine katysty keibir maseleler [Some issues related to the life of Zholbarys Khan]// Yasaui universitetinin habarshysy, №4 (122). 171–182 p. [in Kazakh].

31. Tastanbekov M., Bajbolov B., Isaev M., 2024. Yasaui morinin en kone bederi [The oldest relief of the yassawi seal]. ҚazUU habarshysy. Bulletin of history. No3 (114). P. 190–199. [in Kazakh].

32.Tastanbekov M.M., Bajbolov, t.b., 2026, Kozha Ahmet Yasaui kabirinin japkyshy turaly zertteuler [Research on the cover of the Tomb of Khoja Ahmed Yasawi]. Madeni mura gylymi zhurnal. №1 (112). 113–125 p. [in Kazakh].

33. Tuyakbaev M., 2000. Turkistanda zherlengen tarihi tulgalar [Historical figures buried in Turkestan]. Almaty. 96 p. [in Kazakh].

34. Tuyakbaev M., 2019. Aziret Sultan kesenesinen alyp ketilgen zhadigerler [Exhibits taken from

the mausoleum of azret Sultan] / «Kozha Ahmet Yasaui murasy zhane Turkistan» halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. – Turkistan, 17-18 қazan. 200-208 p. [in Kazakh].

35. Turkistan – ruhaniyat besigi [Turkestan is the cradle of spirituality]. 2018. Lingvistikalyқ-olketanymdyқ enciklopediya. Birinshi kitap. Almaty: Nurnama,– 480 p. [in Kazakh].

36. Uzhfalvi de Mezyo-Kovyozd Sh.E., 2006. Syrdarya-Zeravshan. Strana semi rek i Zapadnaya Sibir [Syr Darya–Zeravshan. The Land of Seven Rivers and Western Siberia] // Istoriya Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII-XX vv. T.7. Almaty: «Sanat». 153–232 p. [in Russian].

37. Uzhfalvi-Burdon, Mari de., 2006. Iz Orenburga do Samarkand [From Orenburg to Samarkand] // Istoriya Kazahstana v zapadnyh istochnikah XII-XX vv. T.7. Almaty: «Sanat». 233-270 p. [in Russian].

38. Umnyakov I.I., 1929. Arhitekturnye pamyatniki Srednej-Azii: Issledovanie. Remont. Restavraciya: 1920–1928 gg. [Architectural Monuments of Central Asia: A Study. Repair. Restoration: 1920–1928.] / UzSSR NKP. Glav. Sredne-Aziat. muzej. Tashkent: Izd-vo tip. lit. "Pravda Vostoka". 47 p. [in Russian].

***Тастанбеков М.М.[1], Сандыбаева А.Д.[2]**
[1]Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»
Туркестан, Республика Казахстан
[2]Международный университет туризма и гостеприимства
Туркестан, Республика Казахстан
e-mail: murat-t@mail.ru

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ МАВЗОЛЕЯ ЯСАВИ

Аннотация. В статье рассматриваются историко-культурные ценности мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави в качестве объекта всестороннего исследования. Целью работы является поиск согласно документальным материалам и определение местонахождения реликвий, хранившихся в мавзолее и вывезенных в различные исторические периоды. На основе архивных материалов, периодических изданий, мемуаров и научных статей представлены научные сведения об утраченных, похищенных и вывезенных предметах, находившихся в мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави – уникальному памятнику архитектуры, внесенному в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО до постановки объекта под охрану государства. Историко-культурные ценности, из мавзолея Ясави разделены на три группы: сохранившиеся в самом мавзолее обнаруженные за пределами комплекса и памятники с неизвестным местонахождением. Представлены новые данные и научный анализ, направленные на осмысление и популяризацию малоизвестных аспектов мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави как выдающегося наследия Казахстана, а также на выявление историко-культурных ценностей, принадлежавших комплексу и хранящихся в музеях, архивах и библиотеках Казахстана и зарубежных стран. В ходе исследования применялись методы источниковедческого анализа, сопоставления фактического материала и критического осмысления. Кроме того, в статье сформулированы рекомендации, касающиеся выявления и получения копий и изображений памятников историко-культурного наследия, их детального изучения, введения в научный оборот, организации тематических экспозиций, а также расширения источниковой базы по истории мавзолея.

Ключевые слова: Ходжа Ахмет Ясави, Хазрет Султан, мавзолей Ясави, Туркестан, подсвечник, экспонат, музей, выставка, архив.

Для цитирования: Тастанбеков М.М., Сандыбаева А.Д. Историко-культурные ценности мавзолея Ясави // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 274-294 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.19

***Tastanbekov M.[1], Sandybayeva A.[2]**
[1]National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan"
Turkestan, Kazakhstan
[2]International University of Tourism and Hospitality
Turkestan, Kazakhstan
e-mail: murat-t@mail.ru

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE YASAWI MAUSOLEUM

Abstract. The article examines the historical and cultural heritage of the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi as an object of comprehensive research. The aim is to identify, based on documentary sources, the location of relics once kept in the mausoleum and removed during different historical periods. Drawing on archival materials, periodicals, memoirs, and scholarly publications, the study presents evidence concerning objects that were lost, stolen, or removed from the mausoleum, a unique architectural monument inscribed on the UNESCO World Heritage List prior to its designation for state protection. The historical and cultural valuables are divided into three groups: preserved within the mausoleum, found outside the complex, and of unknown whereabouts. The study presents new data and scholarly analysis aimed at promoting a better understanding of little-known aspects of the mausoleum as an outstanding part of Kazakhstan's cultural heritage and identifying valuables associated with the complex that are currently held in museums, archives, and libraries in Kazakhstan and abroad. The research employs source-critical analysis, comparison of factual evidence, and critical interpretation. The article also offers recommendations for identifying and acquiring copies and images of heritage objects, their detailed study, scholarly dissemination, thematic exhibitions, and expanding the source base for research on the history of the mausoleum.

Keywords: Khoja Akhmet Yasawi, Hazret Sultan, Yasawi Mausoleum, Turkestan, candlestick, exhibit, museum, exhibition, archive.

For citation: Tastanbekov M., Sandybayeva A. Historical and cultural heritage of the Yasawi Mausoleum // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 274-294 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.19

Авторлар туралы мәлімет:
Тастанбеков Мұрат Мейірбекұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Түркістан, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-0289-9024
Scopus Author ID: 57191092037
Сандыбаева Акмарал Даирқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Гуманитарлық мектептің доценті, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан.
ORCID: 0000-0003-1244-3610
Scopus Author ID: 57213165881

Сведения об авторах:
Тастанбеков Мурат Мейрбекович, кандидат исторических наук, доцент, Заместитель директора по научным работам, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан», Туркестан, Казахстан.
ORCID: 0000-0003-0289-9024
Scopus Author ID: 57191092037
Сандыбаева Акмарал Даировна, кандидат исторических наук, доцент, доцент Гуманитарной

школы, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан.
ORCID: 0000-0003-1244-3610.
Scopus Author ID: 57213165881

Information about authors:
Tastanbekov Murat Meirbekuly, Candidate of Historical Sciences, docent, Deputy Director for Scientific Affairs, National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan", Turkistan, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-0289-9024
Scopus Author ID: 57191092037
Sandybayeva Akmaral Dairkyzy, Candidate of Historical Sciences, docent, Associate Professor at the School of Humanities, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-1244-3610
Scopus Author ID: 57213165881

Нурбаева Аида Мухтарқызы, PhD, қауымдастырылған профессордың міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0003-1653-0383
Scopus ID: 56646603500
Рустемова Айгуль Ерболатқызы, түркітану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.
ORCID: 0000-0002-7091-6327

Information about the authors:
Baigazh Aizhan, Doctoral student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-2939-9292
Scopus ID: 57194520412
Nurbayeva Aida Mukhtarovna, PhD, Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-1653-0383
Scopus ID: 56646603500
Rustemova Aigul Yerbolatqyzy, Doctoral student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-7091-6327

ҒТАМР 03.20.00 https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.20

***Порсин А.А.[1], Ағатай Ө.М.[2]**
[1]Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты
Астана, Қазақстан
[2]Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Астана, Қазақстан
e-mail: porsinart@gmail.com

ХАН ЖӘНІБЕК ӘСКЕРІНІҢ 1346 ЖЫЛЫ КАФФАДА ОБА ІНДЕТІ ӨРШІГЕН КЕЗДЕГІ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада 1346 жылы Алтын Орда ханы Жәнібек әскерінің Каффа қаласын қоршау кезінде оба індетінен қаза болған адамдардың денелерін қалаға лақтырғаны туралы Габриэль де Мюссидің мәліметі қарастырылады. Тарихнамада бұл оқиға биологиялық қаруды қолданудың алғашқы мысалдарының бірі ретінде түсіндіріліп келеді. Алайда мұндай рационалистік түсіндіру бірқатар деректанулық мәселелер туындатады. Мақсаты – Жәнібек хан әскерінің әрекетін «биологиялық қару» ұғымымен шектемей, баламалы түсіндіру. Міндеттері: де Мюсси мәліметін басқа тарихи деректермен салыстыру; 1287–1288 жылдары Русьтегі індет кезіндегі моңғолдардың әрекеттерін талдау; ауруға қатысты түркі-моңғолдардың шаманистік түсініктерін реконструкциялау. Зерттеудің деректік негізін Мюссидің шығармасы, Галицк-Волын жылнамасы, Ян Длугош хроникасы, «Моңғолдың құпия шежіресі», Рашид ад-Дин және Плано Карпинидің жазбалары құрайды. Мақалада салыстырмалы-тарихи және тарихи-антропологиялық әдістер қолданылды. Тун-л'Эвек (1340) және Карлштейн (1422) қоршауларындағы оқиғалар Каффа жағдайымен ішінара салыстырылғанымен, оларда мәйіттерді қолданудан гөрі «ауаны улау» әрекеттері сипатталады. Ал 1287–1288 жылдардағы Русьте болған оқиға моңғолдардың індет шыққан қалалардағы халықты сыртқа шығармай, іс жүзінде оқшаулап («карантин») ұстағанын көрсетеді. Рашид ад-Дин жылнамасы мен «Моңғолдың құпия шежіресінде» жазылған Төленің өлімі және Длугош хроникасындағы моңғолдардың Русь жеріндегі іс-әрекеттері түркі-моңғолдардың ауру табиғаты туралы шаманизмге негізделген түсініктерін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда Каффаға мәйіттерді лақтыру әскери-тактикалық емес, індеттен туындаған өлім қаупін магиялық жолмен басқа қауымға ауыстыруға бағытталған іс-әрекет ретінде түсіндіріледі.

Кілт сөздер: оба, Каффа, қоршау, түркі-моңғолдар, Жәнібек хан, шаманизм, ауру жұқтыру, магиялық дуа.

Дәйексөз үшін: Порсин А.А., Ағатай Ө.М. Хан Жәнібек әскерінің 1346 жылы Каффада оба індеті өршіген кездегі іс-әрекеттері // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). бб. 295-306 (қаз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.20

Кіріспе

Итальяндық нотариус Габриэль де Мюссидің мәліметтеріне сәйкес, шамамен 1346 жылы Каффаны қоршауға алған Жәнібек хан әскерінің іс-әрекеті «Ұлы оба індеті» (Black Death) деп аталған екінші оба пандемиясының ең жұмбақ әрі түсіндірілуі қиын эпизодтарының бірі саналады. Бүгінгі Польша аумағынан (анығында Вроцлав, сол дәуірдегі Бреслау) 1842 жылы табылған бұл жазба деректе Алтын Орда әскерінің генуялықтар иелік еткен Каффаны қоршауға алғаны туралы баяндалады. Үш жылға созылған қоршау барысында көшпенділер қосынында жаппай адам өліміне әкелген оба індеті басталады. Алтынордалық әскер арнайы ату техникалары арқылы мәйіт сүйектерін бекініс қорғандарынан асыра қалаға лақтыра бастайды.

Көп ұзамай аса қауіпті жұқпалы ауру қала тұрғындары арасында да тарайды. Каффадан теңіз арқылы кемелермен қашып шыққан науқастар, осы індетті Италияға жеткізіп, сол жерден ол бүкіл Еуропаға жайылған.

Материалдар мен зерттеу әдістері

XIX ғасырдың екінші жартысында жарияланған де Мюссидің жазбаларына айрықша мән берудің өзіндік себебі болды: бұл кезеңде оба табиғаты туралы миазматикалық түсінік әлі де үстемдігін сақтағанымен, аурудың таралуын контагиозды теория тұрғысынан түсіндіру кеңінен тарала бастаған еді. Осы тарихи-ғылыми жағдайды М.В. Супотницкий мен Н.С. Супотницкий орынды атап көрсетеді. Айталық, оба қоздырғышы – *Yersinia pestis* бактериясы анықталып, инфекцияның кеміргіштер мен бүргелер сияқты екінші дәрежелі тасымалдаушылар арқылы таралу механизмі зерттелгеннен кейін, де Мюссидің мәліметтері жұқпалы ауру Еуропаға оба жұқтырған егеуқұйрықтары бар сауда кемелері арқылы жетуі мүмкін деген нұсқаны күшейтетін аргумент ретінде пайдаланыла бастады (Супотницкий, Супотницкий, 2006: 95). Осы аталған эпизодқа тікелей немесе жанама түрде арналған зерттеулер өте көп (Руссев, 1997: 221; Benedictow, 2004: 51–54; Derbes, 1966: 61; Gottfried, 1983: 37; May, 2012: 202–203). Алайда оны жан-жақты тарихнамалық контексте қарастыруға бағытталған еңбектер әлдеқайда сирек кездеседі. 1999 жылы М. Уилистің 1914 жылға дейінгі биологиялық қаруды қолдану тарихына арналған көлемді еңбегі жарық көрді. Автор Каффа оқиғасынан бөлек, қалаларға қоршау кезіндегі биологиялық зақымданған материалдарды (денелер, мәйіттер) лақтырғаны туралы дереккөздерде сақталған XIV–XV ғасырларға тиесілі тағы екі мысалды анықтады.

Бірінші мысал – 1340 жылғы Жүзжылдық соғыс кезіндегі Тун-л'Эвек қамалының қоршауына қатысты. Хронист Жан Фруассар, Нормандия герцогының әскері қамалға бекінген ағылшын гарнизонын қоршауға алып, қоршау техникалары арқылы қалаға жылқы өлекселерін лақтырғанын жазған. Дереккөзде мұндай әрекеттің нақты мақсаты түсіндірілмегенімен, М. Уилис мұны сол дәуірдегі Еуропада аурулардың жаппай таралуы ауаның ластануынан туындайды деген түсінікпен сабақтастырады.

Екінші мысал – кейінгі гусит соғыстары кезеңіне қатысты. Бұл мәліметте 1422 жылы Карлштейн бекінісін қоршауға алған поляк ханзадасы Сигизмунд Корибут қоршау техникаларымен қамал ішіне қаза болған жауынгерлердің мәйіттері мен көп мөлшерде түрлі қоқыстарды лақтыруға бұйрық берген. Нәтижесінде, мүңкіген сасық иістің салдарынан қала қорғаушы-жауынгерлерінің тістері түсе бастаған. М. Уилис бұл сипатталған оқиғаларды шамамен екі жарым ғасырдан кейін хатқа түсірген жалғыз автор Антуан Варрилас екеніне назар аударады. Автордың қандай деректерді пайдаланғаны белгісіз, ал сипатталған ауру симптомына қарасақ ол қарқұлақ ауруы белгілеріне ұқсайды. Қалай болғанда да, зерттеуші мұндағы ауру тудыру немесе тарату мақсаты белгілі бір мотивтерден шығуы мүмкін екенін жоққа шығармайды.

Де Мюссидің мәліметін М. Уилис екіұшты бағалайды. Бір жағынан ол Каффадағы Алтын Орда әскерінің «бактериологиялық шабуылы» жөнінде хабарлайтын жалғыз жазба дерек екенін мойындайды да дәл сол оқиғаның шын мәнінде болғанына толық сенім білдірмейді. Ал екінші жағынан, автор М. Уилис обадан өлген денелерден ауру жұқтырған бүргелердің қала қорғаушыларына өтуі әбден мүмкін екенін жазады (Wheelis, 1999: 10–14).

Каффа қоршауына арнайы арналған мақаласында М. Уилис бірнеше нақты тұжырымдарды алға тартады. Біріншіден, жоғарыда аталған мысалдарға сүйене отырып ол «бактериологиялық қаруды» қолдануға ортағасырлық әскерлердің техникалық мүмкіндіктері болғанын және ол сол дәуірдегі адамдардың ауру қалай пайда болады деген түсініктеріне сай деген қорытындыға келген.

Екіншіден, де Мюсси сипаттаған өлі денелерді қалаға жеткізу расымен де сол жердегі жергілікті оба ошағының пайда болуына әкелген, себебі індетті жұқтыру инфекция жұқтырылған биологиялық материалмен тікелей байланыс нәтижесінен шығады. Ал дала кеміргіштері мен қала егеуқұйрықтарының инфекцияны тарату ықтималдығына М. Уилис күмәнмен қарайды. Себебі қала қорғаны мен көшпенділер қосы бір-бірінен едәуір қашықтықта орналасқан, оның үстіне, егеуқұйрықтар ұзақ қашықтыққа өздігінен тарала алмайтын, әдетте індерінен ондаған метрден әрі сирек ұзайтын сүтқоректілер. Үшіншіден, М. Уилистің ойынша Каффаға «бактериологиялық шабуыл» жасалған

күнде де ол Еуропадағы оба індетінің таралуына елеулі ықпал ете алмаған. Иә, індет шынымен де керуен сауда жолдарымен таралған, бірақ ол жұқтырылған заттың бір реттік тасымалымен емес, инфекцияның үздіксіз әрі тұрақты қозғалысынан туындаған процесс еді (Wheelis, 2002: 971–975).

Моше Гринбергтің зерттеуі Каффаға жасалған «бактериологиялық шабуылдың» тарихилығы туралы қалыптасқан негізгі тұжырымдарды жүйелі түрде сынға алуға бағытталған. М. Уилистің көзқарастарын талқылай отырып, Гринберг мәселені бірнеше қырынан қарастырады, бірақ оның медициналық және биологиялық аспектілерін әдейі өз талдауының шеңберінен тыс қалдырады.

Біріншіден, Гринберг бұл оқиғаны сипаттайтын жалғыз ғана дереккөз бар екенін және ондағы мәліметтерді өзге деректермен салыстыру арқылы тексерудің мүмкін еместігін орынды атап көрсетеді.

Екіншіден, Каффада болған жергілікті індет пен Италиядағы эпидемияның басталуы арасында белгілі бір хронологиялық алшақтық байқалады. Бұл жағдай індеттің Каффадан қашып шыққандар мінген кемелер арқылы таралғаны туралы де Мюсси баянының тарихи шынайылығына күмән келтіреді.

Үшіншіден, Моше Гринберг, М. Уилистің Алтын Орда әскерінің әрекеті соғыс жүргізу әдістерінің бірі болған әрі сол дәуірдегі медициналық түсініктеріне сәйкес келген деген тұжырымын сынға алады.

Ол көшпенділердің дәл осындай тәсілді қолданғанын дәлелдейтін бірде-бір жағдай белгілі емес екенін айтады. Ал жоғарыда келтірілген екі тарихи мысалдың ешқайсысында жұқпалы аурудан өлген адамдардың сүйектерін қалаға лақтыру туралы жазылмағанын, демек, бұл тәжірибені «бактериологиялық қарудың» қолданылуының нақты аналогы деп сану қиын екенін алға тартады.

Төртіншіден, Гринберг де Мюсси баянындағы ішкі қарама-қайшылықтарға назар аударады. Мысалы, жазба деректе моңғолдар «қаланы басып алуға деген қызығушылықтарын жоғалтқаннан» кейін ғана қорғанға мәйіттерді лақтыра бастаған. Одан бөлек, қала ішінде індет таралған соң алтынордалықтардың оны басып алуға қайта әрекет жасағаны жөнінде ештеңе айтылмайды. Осы тұрғыдан алғанда логикаға сай емес жағдайлар орын алады: бір жағынан көшпенділер қалаға лап қойып шабуылдамайды, екінші жағынан жұқпалы ауру тараған майданнан алыс далаға кетіп те қалмайды. Бірақ, өз қатарларында өлген жауынгерлердің мәйіттерін қалаға лақтыруын жалғастыра береді. Жалпы алғанда, Гринберг де Мюсси баяндарын өте күмәнді деп санайды, бірақ сол дәуірдегі оба індетінің таралуында Қырым мен теңіз сауда жолдарының шешуші рөл атқарғанын жоққа шығармайды (Гринберг, 2018: 75–90).

Талдау

Мәселеге қатысты осы екі ұстанымды салыстыра отырып, ең алдымен бірнеше маңызды әдіснамалық мәселеге назар аударған жөн. Моше Гринбергтің орта ғасырларда мұндай тәжірибелердің болмағаны туралы қарсы пікірлері негізді. Шынында да, жоғарыда аталған екі мысалдың ешқайсысы да «індеттің жайылуын» арнайы түрде өршітудің дәлелі бола алмайды. Бұл жағдайда ең көп дегенде аурулардың пайда болуы мен таралуын миазматикалық түсініктерге негізделген ауаны ластауға ұмтылыс туралы ғана айтуға болады. Осындай екі ғана мысалдың болуының өзі мұндай тәжірибенің аса сирек кездескенін көрсетеді. Бұл жағдайды сол кезеңде «ластанған ауаның» таралуын бақылауға мүмкіндік беретін тиімді тәсілдердің болмауымен түсіндіруге болады.

Демек, Каффадағы «бактериологиялық шабуылды» жоғарыда аталған прецеденттермен тікелей салыстырудың орындылығы күмәнді. Біріншіден, екі жағдайдың ешқайсысында індет басталып кеткен жағдайда мәйіттермен қандай да бір әрекет жасау туралы сөз болып отырған жоқ. Екіншіден, бұл тәжірибелерді 1346 жылы Жәнібек әскерінің әрекеттерімен байланыстыру үшін Алтын Ордадағы түркі-моңғол көшпенділерінің арасында эпидемиялық аурулардың миазматикалық табиғаты туралы орныққан түсініктердің болғанын дәлелдеу қажет. Алтын Орда элитасының Еуропа, араб және парсы елдерімен тығыз байланыста болғанын ескерсек, олардың мұндай түсініктерден хабардар болуы немесе, ең болмағанда, олар туралы естуі әбден мүмкін. Алайда мұндай түсініктердің олардың дүниетанымында қаншалықты терең орныққаны мүлде белгісіз. Бұған қатысты қандай да бір дереккөздік айғақтардың болмауы М. Уилистің пайымдарын жеткілікті дәрежеде негізделмеген деп бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Моше Гринберг де

Мюсси мәтінінде сипатталған әрекеттерді «бактериологиялық шабуыл» ретінде біржақты түсіндіруге мүмкіндік бермейтін маңызды жайтқа орынды назар аударған. Автордың айтуынша, «аурудан туындаған індеттің сұмдығынан есеңгіреп, құтылуға ешқандай үміт жоқ екенін түсінген өлім аузындағы татарлар қаланы қоршауға деген ниеттерін жоғалтты. Алайда олар мәйіттерді катапульттерге салып, қорған ішіндегілердің барлығын адам төзгісіз сасық иіс өлтіреді деген оймен қалаға лақтыруды бұйырды». Яғни, дереккөз Каффаны мәйіттермен атқылаудың қоршау тактикасының мақсаты болмағанын және қаланы басып алуға тікелей бағытталмағанын дәлелдейді. Сондықтан, мәтінде қамалға жасалған кейінгі шабуыл туралы ештеңе айтылмауы таңғаларлық емес.

Сипатталған жағдайдың күрделілігі де Мюсси баянының тарихи шынайылығына күмән келтіруге негіз болады. Алайда осы мәліметтерді түркі-моңғолдардың індет жағдайындағы басқа да тәжірибелерімен салыстыру, осы мәселені біршама өзгертуі мүмкін. Бұл ретте зерттеушілердің кейде бір-бірінен дербес әрі өзара тікелей байланысы жоқ үш мәселені бір арнаға біріктіретінін ескеру қажет.

1. Түркі-моңғол көшпенділерінің әрекеттері де Мюсси жазғандай Қырымнан Еуропаға оба індетінің таралуына себеп болуы мүмкін бе? Бұл сұраққа сенімді түрде «жоқ» деп жауап беруге болады. Де Мюсси өз дәуіріндегі барлық замандастары сияқты обаны қоздыратын бактерияның бар екенін де, инфекцияның таралуының нақты механизмдерін де білмеген, сондықтан болып жатқан оқиғаларға биологиялық тұрғыдан толыққанды түсініктеме бере алуы объективті түрде мүмкін емес еді. Оның жазбалары да, сол дәуірден бізге жеткен басқа дереккөздер сияқты автордың белгілі фактілерді оқиғалардың салыстырмалы түрде бірізді әрі түсінікті желісіне біріктіруге жасалған талпынысы болып табылады. Әрине, бұл оқиғалар желісі биологиялық шындыққа тек шартты түрде ғана сәйкес келді.

2. Түркі-моңғол көшпенділерінің әрекеттері оба індетінің тікелей Каффада таралуына ықпал етуі мүмкін бе? Теориялық тұрғыдан алғанда олардың күрделі эпидемиялық жағдайға белгілі бір дәрежеде ықпал етуі, әрине, мүмкін болған. Сонымен қатар, жабайы және қалалық кеміргіштер популяцияларының өзара жақын орналасуы *Yersinia pestis* қоздырғышының жабайы кеміргіштерден қалалық кеміргіштерге таралуына мүмкіндік беретін жағдайлардың бірі болып табылады.

Бұл оба қоздырғышының табиғи ошақтардан синантроптық кеміргіштер популяциясына жүйелі түрде өтуі нәтижесінде қалыптасады, соның салдарынан аурудың қайталама ошағы пайда болады (Супотницкий, Супотницкий, 2006: 378). Т.Ф. Хайдаровтың пікірінше, қаладағы індет 1347 жылдың көктемінде, ауру жұқтырған егеуқұйрықтар кіре бастаған кезде өршіген (Хайдаров, 2018: 193–194). Расында да, Каффадағы індеттің пайда болуының неғұрлым ықтимал сценарийі – *Yersinia pestis* қоздырғышы табиғи ошақтан бүргелер арқылы қалалық кеміргіштер популяциясына жүйелі түрде тасымалданған, соның нәтижесінде індеттің екінші ошағы пайда болған. Мұндай жағдайда қаланы обадан өлген мәйіттермен атқылау, Каффада басталып кеткен індетті одан әрі ушықтыруы мүмкін болғанымен, оның бастапқы себебі болуы екіталай еді.

3. Түркі-моңғол көшпенділері өз әскерінде індет басталғаннан кейін өлген адамдардың мәйіттерін қоршау техникаларының көмегімен қалаға шынымен лақтыра алды ма? Шын мәнінде бұл мәселе қазіргі адамның дүниетанымы тұрғысынан ғана «бактериологиялық қару» мәселесімен тікелей байланыстырылады. Қазіргі адам үшін өлімге әкелетін бактериялардың болуы және оларды әскери мақсатта қолдану мүмкіндігі ғылыми танымда ғана емес, бұқаралық мәдениетте де әлдеқашан орныққан белгілі жайттар болып табылады. XIII–XIV ғасырлардағы көшпенділер үшін жағдай мүлде басқаша болды. Сондықтан дәл осындай әрекеттер жасалған күннің өзінде олардың мотивтері қазіргі рационалистік түсіндірмеден түбегейлі ерекшеленуі мүмкін.

Алынған нәтижелер

Қарастырылып отырған эпизодты 1287–1288 жылдардағы Польшаға жасалған жорық барысындағы Жошы Ұлысы әскерінің әрекеттерімен салыстыруға болады. XIII ғасырдың 80-жылдарында Шығыс Еуропада, соның ішінде Алтын Орда бақылауындағы аумақтарда бірқатар эпидемиялық аурулар өршіді. Аурудың немесе аурулардың пайда болу табиғаты туралы деректер өте аз. Жанама деректерге сүйенсек, ауру қан түкіру, терідегі дөңгелек пішінді ойық жаралар, тамақ тұсында бубон тәрізді үлкен іріңді ісіктердің пайда болуы және бірнеше

күн ішінде өлімге әкелуі сияқты белгілермен сипатталған деп пайымдауға болады. Сондықтан да сенімді түрде тұжырымдау мүмкін болмағанымен, бұл жерде бубондық және өкпелік оба індетінің өршуі туралы сөз болуы ықтимал (Порсин, 2019: 132–143).

Алайда бұл еңбекте біз жорықтың өзін егжей-тегжейлі қарастырмаймыз және індеттің туындауына себеп болған аурудың табиғатын анықтауға да ұмтылмаймыз. Оның үстіне, 1287–1288 жылдардағы індеттің нақты белгілері дереккөздерде сипатталмаған. Біздің зерттеуіміз үшін осыған байланысты Оңтүстік-Батыс Русь аумағында Алтын Орда әскерінің жасаған әрекеттері әлдеқайда маңызды.

Галицк-Волын жылнамасында Төле-Бұға бастаған Алтын Орда әскерінің Польшаға аттануынан кейін Владимир-Волынский маңында саны белгісіз бір жасақтың қалғаны хабарланады. Жасақтың міндеті жүдеп қалған аттарды жемдеу болған. Дәл осы кезде қалада індет өршіген. Владимир маңында орналасқан осы жасақ блокадаға немесе карантинге ішінара ұқсайтын әрекеттер жасай бастаған: жауынгерлер қаладан шығып, азық-түлік іздеуге әрекет жасаған қала тұрғындарын өлтіріп, тонап-сабаған. Жылнамада бұл оқиға былай баяндалады: «Остались татарские дружины у Владимира кормить своих коней. И тем они сделали Владимирскую землю пустынной. Ибо не давали людям выходить из города для добывания пропитания. Если же кто выходил – тех убивали, а других брали в плен. Иных же грабили и отнимали у них коней. И в городах умерло от этого Божьего гнева бесчисленное множество людей» (Ипатьевская летопись, 1908: 609).

Төле-Бұға әскері Польшадан қайтып келе жатқан кезде Львов маңында екі апта бойы аялдап, сол жерде бұған дейінгі жағдай іс жүзінде толық қайталанды. Жылнамадағы қалалардың (көпше түрде!) өзіндік бір қоршау жағдайында болғаны және олардың тұрғындарының ауылдық жерлерге қашуға әрекет жасағаны туралы хабарлама айрықша назар аудартады. Бұл эпидемиялық үдерістің едәуір ауқымды аумаққа таралғанын көрсетуі мүмкін. Алтынордалықтар қала тұрғындарын бақылауда ұстаудың өзіндік бір тәсілін қолданған: ол кезде қатты аяз болған, ал қашуға әрекет жасаған кейбір адамдарды тонап, киімдерін шешіндіріп жіберген. Мұндай жағдайда олардың суықтан қаза табу ықтималдығы аса жоғары еді. Жылнамашы тұрғындардың азық-түлік үшін қаладан шығуға ұмтылғанын хабарлайды. Алайда блокада алынып, көшпенділер әскері кеткеннен кейін олар жеткен ауылдарда көптеген тұрғындардың қаза болғаны туралы нақты мәлімет, сол үдере қашқандардың басты мақсаттарының бірі індет жайлаған қалалардан шығып кету болған деп пайымдауға мүмкіндік береді. Бәлкім, Төле-Бұға жауынгерлері дәл осыған жол бермеуге тырысқан болар: «Пошли они обратно на Львовскую землю, к городу Львову, и стояли на Львовской земле две недели, кормясь, не ведя войны, но и не позволяя никому выходить из города за пропитанием. Если же кто выходил из города — тех убивали, других брали в плен, а иных, ограбив, отпускали нагими. И те замерзали насмерть, потому что зима была очень суровая. И сделали они всю землю пустынной. Это же навёл на нас Бог за наши грехи, наказывая нас, чтобы мы раскаялись в своих злых и беззаконных делах. И наконец исполнился над нами гнев Божий. И умерло в городах от этого бесчисленное множество людей, а другие умерли в сёлах, выйдя из городов после ухода беззаконных агарян. Той же зимой и в Ляхах (Польше) был великий мор, и умерло у них бесчисленное множество людей. После ухода Телебуги и Ногая князь Лев подсчитал, сколько погибло людей в его земле: сколько было уведено в плен, убито и сколько умерло по Божьей воле – полтораста тысяч» (Ипатьевская летопись, 1908: 609–610).

Дереккөздегі мәліметтерді қорытындыласақ, Төле-Бұға жауынгерлері қалалардан шығып, індеттен құтылуға тырысқан халықты іс жүзінде бөгеп ұстаған деп пайымдауға болады. Жылнамашы қашып шыққан қала тұрғындарына жасалған зорлық-зомбылықты сипаттаған кезде, тек өлтіру фактілерін ғана атап өтпейтініне назар аударған жөн. Оның сипаттамасынан алтынордалықтардың іс-қимылдарының бірнеше түрін ажыратуға болады: біреулерін «өлтірген», «басқаларын тұтқынға алған», ал тағы біреулерін тонап, «жалаңаш күйінде босатқан», содан кейін олар аяздан өлген. Яғни, қашқындардың бір бөлігі өлтірілсе, ендігі бір бөлігі зорлық-зомбылық көріп, аязда киімсіз қалдырылған. Сыртқы белгілері бойынша сипатталған бұл тәжірибе кейінгі дәуірлерге жақсы таныс «карантин» түрлерінің бірін еске салады.

Польшаға жасаған жорығынан оралғаннан

кейінгі түркі-моңғол әскерінің әрекеттеріне қатысты мазмұны жағынан бір-біріне өте жақын тағы екі дерек бар. Поляк жылнамашысы Ян Длугоштың мәліметіне сәйкес, Русьтегі індет христиандардың моңғолдармен бірге өз діндестеріне қарсы жорыққа қатысуы үшін орыстарға жіберілген Құдайдың жазасы ретінде түсіндірілген. Төле-Бұға әскері жорықтан қайтып келе жатқан кезде моңғолдар орыстарға зиян келтіруге шешім қабылдаған, алайда мұны ашық түрде жүзеге асыра алмаған, өйткені олардың басшылары мұндай әрекеттерге жол бермеген. Осыдан кейін олар поляк тұтқындарын өлтіре бастаған, ал олардың жүректерін моңғол дуалаушылары су көздерін улау үшін пайдаланған. Тек Төле-Бұға әскері кеткеннен кейін ғана орыстар болған жағдайдың себебін түсініп, уланған суды пайдалануды тоқтатқан (Jan Dlugosz, 1868: 478–479). Осыған ұқсас сюжет кейінгі кезеңдегі Густин жылнамасында да көрініс тапқан: «Ибо змеиным (аспидовым) ядом они отравляли человеческие сердца и клали яд в воды, и от этого вся вода превратилась в отраву. И если кто пил её – тотчас умирал. И от этого произошёл великий мор по всей Русской земле» (Густинская летопись, 2003: 126–127).

Бұған дейін біз Длугоштың әңгімесі індет туралы тараған қауесеттер негізінде пайда болған және Алтын Орда әскерімен бірге поляк жерлеріне шабуыл жасағаны үшін Құдайдың жазасына ұшыраған орыс христиандарын айыптауға бағытталған ғибраттық сипаттағы мәтін үзіндісі болуы мүмкін деген пайым жасаған болатынбыз. Сондай-ақ Густин жылнамасын құрастырушы бұл сюжетті тікелей Длугош еңбегінен алған деген пікір де ұсынылған еді (Порсин, 2019: 135).

Мұндай түсіндірмені әбден ықтимал деп мойындай отырып, мәселені басқаша қырдан қарау мүмкіндігін атап өткен жөн. Бұл жерде Каффадағы оқиғалармен айқын параллель байқалады: моңғол дуалаушыларының әрекеттері формальды тұрғыдан «бактериологиялық қаруды» қолдануға жасалған әрекет ретінде де сипатталуы мүмкін. Оның үстіне, бұл анықтама М. Уилис келтірген екі мысалға қарағанда осы жағдайға қатысты әлдеқайда негізді көрінеді.

Әрине, Каффадағы оқиға сияқты бұл жерде де мәселелер тек деректанулық сипатта болып отыр. Длугоштың жазбалары ертерек кезеңге, ал Густин жылнамасы одан кейінгі кезеңге жататын дереккөздер болғанымен, бұл екі жазба деректің өзара байланысы әлі де толық анықталған жоқ.

Жылнама жазушысының поляк хронистінің жазбаларын пайдаланғаны жақсы белгілі, алайда Длугоштың баяны әлдеқайда егжей-тегжейлі болғандықтан, бір оқиғаны сипаттаған екі дербес дәстүрдің болғанын да толығымен жоққа шығаруға болмайды.

Мәселен, Длугош мәйіттердің жүректерін тұрып қалған және ағын суларға тасталғанын жазады, яғни бұл бір реттік әрекет емес, белгілі бір уақыт бойы жалғасқан тәжірибе болуы мүмкін. Сонымен қатар, ол рәсімнің қалай болғанын егжей-тегжейлі баяндайды: жүректер суға ұзын таяқтарға немесе сырықтарға бекітілген күйде батырылған. Бір қызығы, Каффа жағдайындағыдай, бұл жерде де автордың бастапқы ақпарат көзімен байланысының ықтималдығын аңғаруға болады. Длугоштың тікелей хабарлауынша, жүректері алынуы үшін өлтірілген шамамен жүз адам Алтын Орда әскері өздерімен бірге алып жүрген поляк тұтқындары болған.

Яғни, тірі қалған поляк тұтқындарының біреуі өз серіктеріне қатысты жасалған рәсімді өз көзімен көріп, кейін тұтқыннан қашып шығып, Польшаға оралған соң көргендерін баяндауы мүмкін, ал бұл мәлімет кейіннен Длугош хроникасына енген деп пайымдауға болады.

Байқағанымыздай, дереккөздер 1287–1288 жылдардағы індет өршуі жағдайында моңғолдар қолданған нақты тәжірибелер туралы мәселеге түпкілікті жауап беруге мүмкіндік бермейді. Осы оқиғаны сипаттайтын ең көне дерек болып табылатын Галицк-Волын жылнамасы жаулаушылардың әрекеттерін ең алдымен індет тараған қалалардың тұрғындарын аса қатаң оқшаулау арқылы жүзеге асырған өзіндік карантин ретінде сипаттайды. Ал кейінгі кезеңдегі дереккөздер – Длугош хроникасы мен Густин жылнамасы – мәйіттің жүрегін алып, оны қандай да бір «у» арқылы өңдеп, кейіннен суға тастауды көздеген қантөгісті рәсім туралы хабарлайды.

Кейінгі пайымдауларды түпкілікті орныққан әрі дәлелденген тұжырымдар ретінде қарастыруға болмайды. Бұл жерде мазмұны толық анық емес, алайда жақсы сақталған тарихи айғақтарға басқа қырынан қарау мүмкіндігі туралы сөз болып отыр. Түркі-моңғол көшпенділерінің өздері осындай індеттер туралы не ойлады? Олардың түсініктерінде жекелеген адамның ауруы мен жаппай індеттің таралуы

қаншалықты ерекшеленді? Осы мәселені қарап көрсек.

Дереккөздер олардың арасында аурудың контагиозды сипатына, демек, науқас адаммен тікелей қарым-қатынаста болудың қауіптілігіне қатысты белгілі бір түсініктердің болғанын пайымдауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе Плано Карпинидің мынадай жазбасынан анық көрінеді: «Когда кто-нибудь из них смертельно заболеет, то на ставке его выставляют копье и его обвивают вокруг черным войлоком; и с того времени никто чужой не смеет вступить в пределы его ставок; и когда у больного начнется агония, то почти все удаляются от него, потому что никто из присутствующих при его смерти не может входить в орду какого-нибудь князя или императора до новой луны» (Путешествия в восточные страны, 1957: 32).

Эпидемия кезінде науқас адаммен қарым-қатынаста болу аса қауіпті деп есептелгенін 1287–1288 жылдары Оңтүстік-Батыс Русь жеріндегі моңғолдардың қалаларды іс жүзінде қоршауға алып, блокада ұйымдастырған іс-әрекеттері де дәлелдейді. Мұны біз жеке еңбегімізде қарастырған жорыққа қатысушылардың бірі – Ноғайдың, сол жорықта болған Төле-Бұғаға қарсы ұйымдастырған қастығы да көрсетеді. Бұл қастық моңғолдардың белгілі бір симптомдары, атап айтқанда, қан түкіру белгісі байқалған адаммен қарым-қатынас жасаудан қорқуына және оның көп ұзамай міндетті түрде қайтыс болатынына деген сеніміне негізделген (Порсин, 2018: 63–74).

Алайда, моңғолдардың өздері мұндай қарым-қатынастың қауіптілігін және аурудың табиғатын қалай түсіндірді? Белгілі бір тұжырымдарды Шыңғыс ханның кенже ұлы Төленің өлімі туралы әңгімелер жазылған бірнеше дереккөздер негізінде жасауға болады. Бұл сюжеттің тарихи шынайылығына қатысты белгілі бір күмән болғанымен, біз үшін оның Төленің өлімінің нақты жағдайларын қаншалықты бейнелейтіні немесе шынайы оқиғаларды жасыру мақсатында жасалған көркем аңызды білдіретіні аса маңызды емес. Бізге бұл әңгімедегі моңғолдардың кейбір аурулардың табиғаты мен оларды емдеу тәсілдері туралы белгілі бір түсініктері маңызды.

Төленің өлімі Рашид ад-Дин жылнамаларында және «Моңғолдың құпия шежіресінде» баяндалады. Шамасы, екі дереккөзде баяндалған оқиғалар қандай да бір ортақ дереккөзден алынған, алайда олардың арасында елеулі айырмашылықтар бар. «Моңғолдың құпия шежіресіне» сәйкес, Солтүстік Қытайға жасалған жорық кезінде Үгедей қаған кенет ауырып қалады. Оның себебін шамандар моңғол әскерінің әрекеттеріне ашуланған Қытай жеріндегі рухтардың наразылығы деп түсіндіреді. Рухтарға науқастың өмірі үшін өздері қалаған кез келген өтем ұсынылады, алайда олар оны қабылдаудан бас тартады. Кейінгі бал ашу барысында ең қолайлы өтем – қандай да бір туысының өмірі екені айтылады. Сол кезде оған өз еркімен Төле дайын екенін айтады. Ол шамандардың дуалаған суын ішеді де артынша қайтыс болады, ал Үгедей көп ұзамай сауығып кетеді (Козин, 1941: 192–193).

Ал Рашид ад-Диннің жазуы бойынша Үгедей Солтүстік Қытайға жасаған жорығынан оралғаннан кейін бірден төсек тартып қалады. Оның жанына Төле келген кезде шамандар «суды арбап, ағаш тостағандағы суға оның ауруын жуып түсіреді». Төле Тәңіріге жалбарынып, түрлі халықтарды жаулап алу барысында жасаған көптеген күнәларын мойындайды және ағасының өміріне айырбас ретінде өзінің өмірін ұсынады. Содан кейін ол «ауруды жуып түсірген» суды ішеді де, көп ұзамай қайтыс болады, ал Үгедей сауығып кетеді (Рашид ад-Дин, 1960: 24).

«Моңғолдың құпия шежіресіндегі» нұсқа шынайырақ көрінеді немесе кем дегенде XIII ғасырдың бірінші жартысындағы моңғолдардың діни түсініктеріне анағұрлым сәйкес келеді. Керісінше Рашид ад-Диннің баяны сол оқиғаны монотеизм қағидаларына сәйкес кейінгі жылдары қайта өңдеп жазған деген ой тастайды. Мысалы, әскери жорықтар барысында жасалған зорлық-зомбылықты моңғол элитасының қандай да бір күнә ретінде қабылдауы екіталай. Сонымен қатар, егер аурудың себебі жын-жыбырлардың емес, Құдайдың араласуымен түсіндірілсе, онда рәсімдік суды ішудің мәні түсініксіз болып шығады.

Бұл сюжетті талдау бірнеше байлам жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, кенеттен пайда болған ауруды моңғолдар ашуланған рухтардың әсерінен болған құбылыс ретінде қабылдауы мүмкін. Екіншіден, рухтардың ашуына өздері иелік еткен аумақтағы соғыс барысында жасалған зорлық-зомбылық себеп болды деп есептелуі ықтимал. Үшіншіден, моңғолдар тылсым күштердің әсерінен туындаған құбылыс ретінде түсінілген ауруды емдеудің неғұрлым нәтижелі

тәсілдерінің бірі – оны басқа адамға ауыстыру деп санаған. Төртіншіден, мұндай «ауыстыру» құралы ретінде су қолданылған. Егер Длугош сипаттаған рәсім шын мәнінде орын алған болса, оның жоғарыда аталған сипаттамаларға толық сәйкес келетіні анық. Әсіресе ұжымдық ауруды Төле жағдайындағыдай жеке адамға емес, басқа бір топқа ауыстырудың қисынды болғанын ескерсек.

Егер моңғолдар індетті ашуланған тылсым күштердің әсерінің нәтижесі ретінде шынымен қабылдаған болса, бұл шаманистік дүниетаныммен әбден үйлеседі және олардың Оңтүстік-Батыс Русь жеріндегі түсініксіз әрекеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Болып жатқан оқиғаларды «карантин» немесе «бактериологиялық қару» сияқты рационалистік ұғымдар арқылы сипаттау, сөзсіз кейбір дүниелердің жекелеген қырларын ашуға мүмкіндік береді, алайда оның толық түсіндірмесін бере алмайды. Неге моңғолдар қалалардан шығуға ұмтылған тұрғындарды сол қалалардың ішінде қамап ұстағылары келді? Қашқындардың алтынордалық жауынгерлермен тікелей байланыс орнатуға ниеттенген болуы екіталай. Сол сияқты өз вассалы әрі алым төлеушісінің аумағында індетті әдейі ұйымдастыруды рационалистік тұрғыдан түсіндіру де қиын.

Егер науқас адаммен, әсіресе індет жағдайында қарым-қатынаста болудың қауіптілігі жөніндегі эмпирикалық түсініктері түркі-моңғолдардың шаманистік дүниетанымы аясында зұлым рухтың немесе рухтар тобының жеке адамға, не тұтас ұжымға әсер етуі ретінде пайымдалды деп болжасақ, онда жағдай әлдеқайда түсінікті бола түседі. Мұндай жағдайда қауіп көзін басқа адамға ауыстыруға немесе оны басқа бір қауымның ішінде оқшаулап ұстауға болатын еді, бұл жоғарыда аталған қалаларды қоршау арқылы жүзеге асырылған болуы мүмкін.

1287–1288 жылдардағы індеттің тікелей Алтын Орда әскерінің арасында таралғаны туралы нақты мәліметтер сақталмаған, алайда оның орын алуы әбден мүмкін. Моңғол әскерінің 1284–1285 жылдардағы Венгрияға жасаған алдыңғы жорығы кезінде індеттен едәуір зардап шеккені белгілі (Порсин, 2019: 132–134). Сондықтан, жоғарыда аталған індет салдарынан түркі-моңғол көшпенділері магиялық тәжірибелерді пайдалану арқылы құтылуға әрекет жасады деп пайымдау заңды.

Қорытынды

Ендігі кезекте мына мәселені анықтауымыз керек: 1346 жылы Каффа түбіндегі Алтын Орда әскерінің әрекетін, өз дәуірінен бірнеше ғасыр озық әскери тәсіл ретінде емес, өлімге әкелетін қауіптен магия арқылы құтылу үшін жасалған қадам деуге бола ма? Де Мюссидің баяны оқиғаның осы соңғы жағдайға негізделіп өрбігенін айтатын сияқты, тіпті белгілі бір дәрежеде сол нұсқаны анағұрлым шынайы етеді. Оның дерегінде түркі-моңғолдардың қаланы мәйіттермен атқылауды қандай да бір тылсым күштің көмегіне үміт артып жасағаны айтылмайды. Сонымен бірге, ол бұл әрекеттің қоршау тактикасының бір бөлігі болмағанын тікелей көрсетеді. Мысалы, олар жасаған медициналық сипаттағы барлық шаралар нәтижесіз болып шығады, бұл өз алдына көшпенділердің індетпен күресуге қатты әрекет жасағанын көрсететін қызықты айғақ болып табылады. Сосын алтынордалықтар қоршауды жалғастыруға деген қызығушылығын жоғалтады да, кейіннен ғана тас атқыш техникалардың көмегімен мәйіт сүйектерін қалаға лақтыра бастайды. Яғни, дереккөздегі осы баяннан түйетін нақты ой – көшпенділердің ондағы мақсаты, қала қоршау тәжірибесінің озық тактикасын қолдану емес, олардың аурумен күрестегі шарасыздығынан туындаған іс-әрекет деп білеміз.

Егер мәйіттерді лақтырудың мақсаты тактикалық әрі әскери тұрғыдан тікелей маңызды болған, яғни қала қорғаушылары арасында оба тарату болған деген пайымды алға тартсақ, онда Моше Гринбергтің ол оқиғаға деген сыни ескертулері әбден негізді. Алендітүркі-моңғолдар 1287–1288 жылдардағы тәжірибені өзгертілген түрде қайталай отырып, індет өршіген жағдайда магиялық әрекеттер арқылы обаны қала халқына «ауыстыруға» ұмтылған десек, онда осы оқиғаның шын мәнісін көре аламыз. Шамасы, 1346 жылы індеттен қашып кететін аумақ қалмаған. Орыс жылнамаларындағы мәліметтерге сәйкес, сол кезде Алтын Орда аумағының едәуір бөлігін қамтыған пандемиялық сипаттағы ауқымды оба індеті таралған (Московский летописный свод, 2004: 175; Летопись Авраамки, 2000: 419; Софийская первая летопись, 2000: 78). Қорыта айтқанда, Алтын Орда әскерінің кейін қалаға лап қойып шабуыл жасамай, індет жайлаған жерде ұзақ уақыт кідіріп, қаланы

мәйіттермен атқылауын таза рационалистік тұрғыдан түсіндіру қиын. Бұл әрекеттің негізгі мақсаты ауруды басқа қауымға «ауыстыру» арқылы індеттен құтылуға ұмтылу болды деп пайымдағанда ғана аталған оқиға біршама түсінікті бола түседі.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы аясында (ЖТН AP26104055 «Жошы ұлысының мемлекеттік институттарының эволюциясы мен экономикалық дамуына табиғи-климаттық және эпидемиялық факторлардың әсерін зерттеу» жобасы) қолдау тапты.

Әдебиеттер

1. Гринберг М., 2018. Последняя осада Каффы (1346–1347) ханом Джанибеком и Чёрная Смерть: к вопросу о достоверности источников и о хронологии // Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII–XVI вв.). Сборник научных статей. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. С. 75–90.
2. Густинская летопись, 2003. Полное собрание русских летописей. Т. 40. Санкт-Петербург, 2003. 549 с.
3. Ипатьевская летопись, 1908. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. 638 с.
4. Козин С.А., 1941. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Москва: Издательство АН СССР, 1941. 620 с.
5. Летопись Авраамки, 2000. Полное собрание русских летописей. Т. XVI. Москва: Языки славянской культуры, 2000. 457 с.
6. Московский летописный свод, 2004. Полное собрание русских летописей. Т. XXV. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 800 с.
7. Порсин А.А., 2019. Климат и эпидемии в Золотой Орде в период с 1280 по 1313 годы // Золотоордынское наследие: Материалы VI Международного Золотоордынского Форума «Pax Tatarica: генезис и наследие государственности Золотой Орды», Казань, 26–28 июня 2019 г. Вып. 3. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2019. С. 132–143.
8. Путешествия в восточные страны, 1957. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957. 450 с.
9. Рашид ад-Дин, 1960. Сборник летописей. Т. II. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1960. 280 с.
10. Руссев Н.Д., 1997. Безносая привратница эпох: "Чёрная Смерть" на Западе и Востоке Европы // Стратум: структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории. СПб: Нестор, 1997. С. 220–239.
11. Софийская первая летопись, 2000. Полное собрание русских летописей. Т. VI. Вып. 1. Москва: Языки славянской культуры, 2000. 580 с.
12. Супотницкий М.В., Супотницкая Н.С., 2006. Очерки истории чумы. Москва: Вузовская книга, 2006. 1200 с.
13. Хайдаров Т.Ф., 2018. Эпоха «Черной смерти» в Золотой Орде и прилегающих регионах (конец XIII – первая половина XV вв.): монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 380 с.
14. Benedictow O., 2004. The Black Death, 1346–1353: The Complete History. Woodbridge: Boydell, 2004. 268 p.
15. Derbes V., 1966. De Mussis and the Great Plague of 1348. A Forgotten Episode of Bacteriological Warfare // Journal of the American Medical Association. 1966. №1 (196). Pp. 59–62.
16. Gottfried R., 1983. The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe. New York: Free Press, London: Collier Macmillan, 1983. 690 p.
17. Jan Dlugosz, 1868. Jana Dlugosza kanonika krakowskiego Dzaiejow polskich ksiag dwanascie, T. II. 1868. 890 s.
18. May T., 2012. The Mongol Conquests in World History. London: Reaktion Books, 2012. 140 p.
19. Wheelis M., 1999. Biological warfare before 1914 // Biological and toxin weapons: research,

development and use from the Middle Ages to 1945. London: Oxford University Press, 1999. Pp. 8–34.

20. Wheelis M., 2002. Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa // Emerging Infectious Diseases. 2002. № 8 (9). Pp. 971–975.

References

1. Grinberg M., 2018. Poslednyaya osada Kaffy (1346–1347) khanom Dzhanibekom i Chornaya Smert': k voprosu o dostovernosti istochnikov i o khronologii [The last siege of Caffa (1346–1347) by Khan Janibek and the Black Death: on the reliability of sources and on chronology] // Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoy Orde i na sopredelnykh territoriyakh (XIII–XVI vv.) [Epidemics and natural disasters in the Golden Horde and adjacent territories (13th–16th centuries)]. Sbornik nauchnykh statey. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2018. Pp. 75–90. [in Russian].

2. Gustinskaya letopis, 2003. [Gustyn Chronicle] // Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. T. 40. Saint Petersburg. 2003. 549 p. [in Russian].

3. Ipatyevskaya letopis, 1908. [Hypatian Chronicle] // Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. T. 2. Saint Petersburg. 1908. 638 p. [in Russian].

4. Kozin S.A., 1941. Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya khronika 1240 g. [The Secret History. Mongolian Chronicle of 1240]. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1941. 620 p. [in Russian].

5. Letopis' Avraamki, 2000. Letopisnyy sbornik, imenuyemyy letopis'yu Avraamki [A collection of chronicles called the Abraham's Chronicle] // Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. T. XVI. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2000. 457 p. [in Russian].

6. Moskovskiy letopisnyy svod, 2004. Moskovskiy letopisnyy svod kontsa XV veka [Moscow Chronicle Collection of the End of the 15th Century] // Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. T. XXV. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2004. 800 p. [in Russian].

7. Porsin A.A., 2019. Klimat i epidemii v Zolotoy Orde v period s 1280 po 1313 gody [Climate and epidemics in the Golden Horde in the period from 1280 to 1313] // Zolotoordynskoe nasledie [Golden Horde Heritage]: Materialy VI Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo Foruma "Pax Tatarica: The Genesis and Legacy of the Golden Horde Statehood", Kazan', 26–28 iyunya 2019 g. Vyp. 3. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. Pp. 132–143. [in Russian].

8. Puteshestviya v vostochnyye strany, 1957. Puteshestviya v vostochnyye strany Plano Karpini i Rubruka [Travels to the Eastern Countries by Plano Carpini and Rubruk]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1957. 450 p. [in Russian].

9. Rashid ad-Din, 1960. Sbornik letopisey [Rashid ad-Din. Collection of Chronicles]. T. II. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1960. 280 p. [in Russian].

10. Russev N.D., 1997. Beznosaya privratnitsa epokh: "Chornaya Smert'" na Zapade i Vostoke Yevropy [The Noseless Gatekeeper of the Eras: "Black Death" in the West and East of Europe] // Stratum: struktury i katastrofy [Stratum: Structures and Catastrophes]. Sbornik simvolicheskoy indoevropeyskoy istorii [Collection of Symbolic Indo-European History]. SPb: Nestor, 1997. Pp. 220–239. [in Russian].

11. Sofiyskaya pervaya letopis', 2000. Sofiyskaya pervaya letopis' starshego izvoda [First Sofia Chronicle, Older Recension] // Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles]. T. VI. Vyp. 1. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2000. 580 p. [in Russian].

12. Supotnitskiy M.V., Supotnitskaya N.S., 2006. Ocherki istorii chumy [Essays on the history of the plague]. Moskva: Vuzovskaya kniga, 2006. 1200 p. [in Russian].

13. Khaydarov T.F., 2018. Epokha «Chernoy smerti» v Zolotoy Orde i prilegayushchikh regionakh (konets XIII – pervaya polovina XV vv.) [The era of the "Black Death" in the Golden Horde and adjacent regions (late 13th – first half of the 15th centuries)]. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2018. 380 p. [in Russian].

14. Benedictow O., 2004. The Black Death, 1346–1353: The Complete History. Woodbridge: Boydell, 2004. 268 p. [in English].

15. Derbes V., 1966. De Mussis and the Great Plague of 1348. A Forgotten Episode of Bacteriological Warfare // Journal of the American Medical Association. 1966. No. 1 (196). Pp. 59–62. [in English].

16. Gottfried R., 1983. The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe. New York:

Free Press, London: Collier Macmillan, 1983. 690 p. [in English].

17. Jan Dlugosz, 1868. Jana Dlugosza kanonika krakowskiego Dzaiejow polskich ksiag dwanascie [Jan Długosz, canon of Krakow, Twelve books of Polish histories]. T. II. 1868. 890 s. [in Polish].

18. May T., 2012. The Mongol Conquests in World History. London: Reaktion Books, 2012. 140 p. [in English].

19. Wheelis M., 1999. Biological warfare before 1914 // Biological and toxin weapons: research, development and use from the Middle Ages to 1945. London: Oxford University Press, 1999. Pp. 8–34. [in English].

20. Wheelis M., 2002. Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa // Emerging Infectious Diseases. 2002. No. 8 (9). Pp. 971–975. [in English].

***Порсин А.А.[1], Агатай У.М.[2]**
[1]Научный институт изучения Улуса Джучи
Астана, Казахстан
[2]Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан
e-mail: porsinart@gmail.com

ДЕЙСТВИЯ АРМИИ ХАНА ДЖАНИБЕКА ВО ВРЕМЯ ВСПЫШКИ ЧУМЫ В КАФФЕ В 1346 Г.

Аннотация. В статье рассматривается сообщение Габриэля де Мюсси о том, что в 1346 г. во время осады Каффы войска хана Золотой Орды Джанибека забрасывали в город тела людей, умерших от чумы. В историографии этот эпизод рассматривается как один из первых примеров применения «биологического оружия». Однако такая интерпретация вызывает ряд источниковедческих вопросов. Цель – предложить альтернативное объяснение действий войск Джанибека. Задачи: сопоставить сведения де Мюсси с другими источниками; проанализировать действия монголов во время эпидемии на Руси в 1287–1288 гг.; реконструировать шаманистические представления тюрко-монгольских народов о болезни. Источниковую базу составили сочинение де Мюсси, Галицко-Волынская летопись, хроника Яна Длугоша, «Сокровенное сказание монголов», труды Рашид ад-Дина, записи Плано Карпини и др. В статье применены сравнительно-исторический и историко-антропологический методы. Сопоставление с осадами Тун-л'Эвека (1340) и Карлштейна (1422) показывает, что там речь шла преимущественно о попытках «отравить воздух». События на Руси в 1287–1288 гг. свидетельствуют об изоляции населения заражённых городов. Сведения о смерти Тулуя и действиях монголов на Руси позволяют связать эти практики с шаманистическими представлениями о болезни. Поэтому забрасывание тел в Каффу может рассматриваться как магическая практика переноса эпидемической угрозы на другое сообщество.

Ключевые слова: чума, Каффа, осада, тюрко-монголы, хан Джанибек, шаманизм, заражение, магическое действие.

Для цитирования: Порсин А.А., Агатай У.М. Действия армии хана Джанибека во время вспышки чумы в Каффе в 1346 г. // Мәдени мұра. 2026. №3 (114). С. 295-306 (каз.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.20

***Porsin A.A.[1], Agatay O.M.[2]**
[1]Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi
Astana, Kazakhstan
[2]National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan
e-mail: porsinart@gmail.com

THE ACTIONS OF KHAN JANIBEG'S ARMY DURING THE PLAGUE OUTBREAK IN CAFFA IN 1346

Abstract. The article examines Gabriel de Mussis's account of the Golden Horde Khan Janibeg's army throwing the bodies of people who had died from plague into Caffa during the siege of 1346. Historiography regards this episode as one of the earliest examples of biological warfare. However, this interpretation raises several source-critical questions. The aim is to provide an alternative interpretation of Janibeg's army's actions. The objectives are to compare de Mussis's account with other historical sources; analyze Mongol actions during the epidemic in Rus' in 1287–1288; and reconstruct Turkic-Mongol shamanistic beliefs concerning the nature of disease. The source base comprises de Mussis's work, the Galician-Volhynian Chronicle, Jan Długosz's chronicle, The Secret History of the Mongols, Rashid al-Din's works, and Plano Carpini's accounts. Comparative-historical and historical-anthropological methods were employed. Comparison with the sieges of Tournai-l'Évêque (1340) and Karlštejn (1422) shows that these episodes primarily involved attempts to "poison the air." Events in Rus' in 1287–1288 indicate the isolation of populations in cities affected by epidemics. Accounts of Tolui's death and Mongol actions in Rus' point to shamanistic conceptions of disease. From this perspective, throwing corpses into Caffa may be interpreted as a magical practice aimed at transferring the threat of epidemic death to another community.

Keywords: plague, Caffa, siege, Turko-Mongols, Khan Janibeg, shamanism, disease transmission, magical practice.

For citation: Porsin A.A., Agatay O.M. The actions of Khan Janibeg's army during the plague outbreak in Caffa in 1346 // Madeni mura. 2026. №3 (114). pp. 295-306 (in Kaz.)
DOI: https://doi.org/10.47500/2026.v27.i3.20

Авторлар туралы мәлімет:
Порсин Артем Александрович, тарих ғылымдарының кандидаты, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының бас ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0009-0008-4517-5265
Ағатай Өткірбай Мылтықбайұлы, PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0000-0002-8840-010X

Сведения об авторах:
Порсин Артем Александрович, кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Научного института изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан.
ORCID: 0009-0008-4517-5265
Агатай Уткирбай Мылтыкбайулы, PhD, старший научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.
ORCID: 0000-0002-8840-010X

Information about the authors:
Porsin Artem Alexandrovich, Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow at the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0009-0008-4517-5265
Agatay Otkirbay Myltyqbaiuly, PhD, Senior Research Fellow at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0002-8840-010X

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – **Абдукамалова Э.С.**
Жауапты редактор – **Султанова А.К.**
Редакторлар – **Байбосын Ә.М.,**
Бейсенбина Б.З.
Суретші-дизайнер – **Смайлова А.Б.**

Редакцияның мекенжайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: **https://madenimura-journal.kz**
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram парақшасына QR-кодЦ

Журналдың Facebook парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.